

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

**ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**Πατριωτισμός και Κοσμοπολιτισμός στη Διαμόρφωση της
Ευρωπαϊκής Ταυτότητας**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Βέρα Σπυράκου

Αθήνα, 2020

Τριμελής Επιτροπή:

Δημήτρης Ν. Χρυσόχου, Καθηγητής Ε.Κ.Π.Α. (Επιβλέπων)

Παναγιώτης Γρηγορίου, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου

Πανεπιστημίου

Copyright © Βέρα Σπυράκου, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για ερευνητικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Αφιερώνω τη διατριβή στα θύματα της Covid-19

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες για όλες τις συζητήσεις με αξιακό και πολιτικό πρόσημο, την υποστήριξη και ανταλλαγή απόψεων με κάθε συνάδελφο και καθηγητή/καθηγήτρια, ανάλογες ευχαριστίες για τις ανατροφοδοτήσεις και την εκάστοτε τροφή για σκέψη στο πεδίο μου, από την αρχή έως το τελευταίο στάδιο της διδακτορικής διαδρομής. Ομοίως, ευχαριστώ θερμά τους νεότερους κοινωνούς –σε προπτυχιακό επίπεδο– της «ερασμιακής» κοινότητας ευρωπαίους πολίτες, για το ενδιαφέρον τους στο ερευνητικό μου θέμα, κατά την παραμονή μου ως διδακτορική υπότροφος στο εξωτερικό, στο πλαίσιο της διδακτορικής μου έρευνας: ήταν μια ηθική ικανοποίηση για τη συνέχεια. Αντίστοιχα, ευχαριστώ κάθε φοιτητή και φοιτήτρια του Παντείου Πανεπιστημίου για την αποδοχή και την αγάπη με την οποία με αντιμετώπισαν, στις στιγμές συνύπαρξης μελέτης-διαλέξεων-μαθημάτων-εξετάσεων-συνεδρίων, για το πηγαίο ενδιαφέρον τους στο θέμα μου και την πληθώρα των ερωτήσεων για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, ήταν και θα είναι ελπιδοφόρο.

Θερμές ευχαριστίες, επίσης, στις εικόνες της γερμανικής εξοχής am Siegerland. Για την ανθρώπινη υποστήριξη του αγαπημένου συγκάτοικου και τη φιλική του στάση, απαλλαγμένη από κάθε φυλετικό και πολιτισμικό πλαίσιο, τη γνωριμία με τον λαό της Ινδίας, τη διαπίστωση της απουσίας ενημέρωσης για τα τρωτά σημεία της ευρωπαϊκής ιστορίας, την εμπειρική συμβολή διά της επιβεβαίωσης της ύπαρξης των εθνικιστικών μορφωμάτων στην κοινωνική ζωή της σημερινής Ευρώπης, ζητήματα που επενέργησαν στη συνείδησή μου ως ηθικό και ακαδημαϊκό καθήκον για «περισσότερη Ευρώπη» και ως συστηματική προσπάθεια για την επίτευξη της συνθήκης «ενωμένοι στην πολυμορφία», κυρίως όμως για τη δυνατότητα ενός «κοσμοπολιτισμού» στην πράξη, με εφαρμοστικό θεωρητικό περιεχόμενο, του οποίου η επίδραση παραμένει ασθενική είτε σε συλλογικό είτε σε ατομικό επίπεδο της ευρωπαϊκής κοινωνικότητας. τον ευχαριστώ από καρδιάς. Ευχαριστώ πάρα πολύ το Πανεπιστήμιο Siegen για τη φιλοξενία κατά τη μετακίνησή μου, την επιβλέπουσά μου Καθηγήτρια κα R. Averkorn και την παροχή χώρου, ο οποίος υποστήριξε τις δημιουργικές ώρες περισυλλογής και συγγραφής, καθώς και αποτέλεσε ενισχυτικά λόγο στοχασμού σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα/ες, λόγω της ιδιαίτερης ιστορικά τοποθεσίας του. Ευχαριστώ θερμά την ελληνική «καλημέρα» με γερμανική προφορά που καλωσόριζε και υποστήριξε την άφιξή μου στις βιβλιοθήκες των πανεπιστημίων της Βόννης και της Κολωνίας που με φιλοξένησαν ως επισκέπτρια ερευνήτρια, μετουσιώνοντας τις

ατελείωτες ώρες μελέτης σε χαρά στο άκουσμα της «καληνύκτας». Εκεί, δίπλα στον Ρήνο, εκπονήθηκε μεγάλο μέρος της διδακτορικής διατριβής, ενώ συνειδητοποιήθηκε η μεθοδολογική και ακαδημαϊκή συνέχεια της ερευνητικής μου πορείας που δομείται τα τελευταία 5 χρόνια, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, μεταξύ άλλων σε Μυτιλήνη-Γενεύη-Λονδίνο-Βρυξέλλες-Φλωρεντία, ιδίως για τη δυνατότητα να επικοινωνήσω το έργο μου, με αναφορά-σταθμό τη Ρώμη, για όσα ψυχικά και ακαδημαϊκά μου πρόσφερε, με αποτέλεσμα να την τιμώ ως πνευματική [caritas] patriae. Ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στο αθηναϊκό πνευματικό μου «σπίτι», το Πάντειο Πανεπιστήμιο, με αφορμή την ερευνητική μου πρόταση και για κάθε μία ξεχωριστά επενέργεια – θεωρητική και εμπειρική– στο πλαίσιο της διδακτορικής σπουδής, οι οποίες συντέλεσαν ως εργαλείο αποσαφήνισης των θεωρητικών μου προσανατολισμών, πάντα υπό την ενισχυτική παρότρυνση για συμμετοχή και εμπάθυνση στην ακαδημαϊκή κοινότητα και στο ερευνητικό αντικείμενο από τα συνεπιβλέποντα μέλη της τριμελούς επιτροπής μου, τον Καθηγητή κ. Παναγιώτη Γρηγορίου και την Καθηγήτρια κα Νέδα Κανελλοπούλου-Μαλούχου, τους οποίους για τους αντίστοιχα παραπάνω δυο διαφορετικούς λόγους εκτιμώ βαθιά, οφείλω και ευχαριστώ ολόψυχα. Ακόμη, ευχαριστώ τους λίγους «μεταξωτούς» ανθρώπους, στους οποίους ανατρέχω σταθερά να «φωτίσουν» είτε με την άδολη φιλία τους, είτε με την εμπειρία τους και τη διανοητική τους επάρκεια τις πνευματικές και ανθρώπινες ανησυχίες μου, κυρίως κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής, μα περισσότερο ευχαριστώ και μνημονεύω τους ανθρώπους που δεν γνωρίζω προσωπικά, εν προκειμένω αγνώστους και το όνομά τους, όμως το βλέμμα τους ή/και μία τους λέξη, σε σημαντικές ή καθημερινές στιγμές της ζωής μου, ήταν αρκετά ως υπόδειξη-υπενθύμιση να ακολουθήσω και υπηρετήσω αυτόν τον δρόμο με σεβασμό, πίστη και πάθος, ανεξαρτήτως συγκυριών και με μοναδικό γνώμονα την παραγωγή και τη συνεισφορά στα γνωστικά πεδία για ένα καλύτερο κοινωνικό μέλλον.

Εν κατακλείδι, ιδιαίτερα ευχαριστώ για την τιμή-ευκαιρία να κάνω τον στόχο μου πραγματικότητα, για την αδιάκοπη επίβλεψη, την ουσιαστική υποστήριξη, τις επισημάνσεις, τη γνωριμία με ερευνητικά πεδία, την έμπνευση μέσα από το επιστημονικό έργο του, τη συμβουλευτική και ενθαρρυντική προσφορά του σε όλο το εύρος των επιλογών του διδακτορικού ταξιδιού, το αίσθημα της ασφάλειας και της αποδοχής με όρους ενσυναίσθησης και καθοδήγησης, από την πρώτη μέρα των επαφών μας στο πλαίσιο της έναρξης της ερευνητικής πρότασης, έως και σήμερα, συγγράφοντας τις τελευταίες αυτές σελίδες· τον ευχαριστώ ιδιαιτέρως επίσης, για το

απαράμιλλο ακαδημαϊκό ήθος, ύφος και Λόγο του, τον επιβλέποντα Καθηγητή μου,
Δημήτρη Ν. Χρυσόχου, στον οποίο οφείλω και την παντοτινή ευγνωμοσύνη μου.

«Θα είχε κάποιος [...] το ηθικό θάρρος να αναγνωρίσει την ανθρωπιά και να ανταποκριθεί στη διεκδίκησή της, ακόμη και αν οι δυνάμεις που υπήρχαν γύρω του αρνούσαν την παρουσία της;

Αυτή η αναγνώριση, όπου γίνεται, αποτελεί τη βασική ενέργεια της οικουμενικής υπηκοότητας. [...] Όλοι υποκείμεθα στην ασθένεια και σε κάθε είδους εξαθλίωση. Τέλος, όλοι είμαστε καταδικασμένοι σε θάνατο.

Η εικόνα όλων αυτών των κοινών συμφορών μπορεί, επομένως, να μεταφέρει στις καρδιές μας την ανθρωπιά – αν ζούμε σε μία κοινωνία η οποία μας ενθαρρύνει να κάνουμε το φανταστικό άλμα προς τη ζωή του άλλου».

Martha C. Nussbaum, *Υπέρ Πατρίδος Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός*

«Πράττε έτσι, ώστε το ηθικό αξίωμα της πράξης σου, να γίνει με τη θέλησή σου καθολικός νόμος της φύσης».

Immanuel Kant, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Περίληψη</i>	10
<i>Abstract</i>	11
<i>Κεφάλαιο 1</i>	12
<i>Εισαγωγή στην προβληματική: θεωρητικές και μεθοδολογικές διασαφηνίσεις</i>	12
1.1. Το θέμα	12
1.2. Η σημασία του θέματος: διανοητικές πηγές και θεωρητική δομή της μελέτης	13
1.3. Μεθοδολογική δομή: θεωρητική διάρθρωση και ποσοτικά/ποιοτικά εργαλεία	19
<i>Κεφάλαιο 2</i>	26
<i>Πατριωτισμός και Κοσμοπολιτισμός</i>	26
2.1. Ορισμοί μορφών – Από την τυπολογία του πατριωτισμού	26
2.2. Προς τον Ευρωπαϊτισμό στο συγκείμενο της πολιτικής θεωρίας: Συνταγματικός και ρεπουμπλικανικός - σύγκλιση στις κοσμοπολιτικές αξίες	32
2.3. Δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και οικουμενικότητα. Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας ως πολιτειακής ιδιότητας στον ευρωπαϊκό χώρο	40
2.4. Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα: ρεπουμπλικανική ποιότητα και το μεταεθνικό αφήγημα	46
2.5 Κοσμοπολιτισμός – ιστοριογραφική και κοινωνιολογική παρουσίαση του όρου	54
2.5.1. Κανονιστικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της κοσμοπολιτικής θεωρίας	56
2.6. Κοσμοπολιτική ποιότητα και το νεοθεσμικό πλαίσιο συνδιαμόρφωσης πολιτικής ταυτότητας	60
2.7. Τα πολιτικά θεμέλια του κοσμοπολιτισμού και η συμβολή του Kant στις Διεθνείς Σχέσεις	66
2.7.1. Το ιδεολογικό πλαίσιο της κοσμοθεωρητικής σχολής των Διεθνών Σχέσεων και ο ρόλος του κοσμοπολιτισμού στην Ευρώπη	73
2.7.2. Κριτική στην κοσμοπολιτική δημοκρατία και οι αξιώσεις εκδημοκρατισμού της παγκόσμιας διακυβέρνησης	73
2.8. Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη ως εφελθρία πολιτική κατάσταση με οικουμενικό πρόσημο για την εξέλιξη της μεταεθνικής υπηκοότητας σε συλλογική ταυτότητα	80
<i>Κεφάλαιο 3</i>	87
<i>Η Ευρωπαϊκή Ταυτότητα ως σύνθεση διαλεκτική</i>	87
3.1. Εισαγωγική αναφορά: κανονιστικό – φιλοσοφικό πλαίσιο	87
3.1.1. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ιδέα	88
3.1.2. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ιδεολογία	91
3.1.3. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως πολιτική ενότητα/σχέδιο/κατασκευή	93
3.2. Αντί ορισμού: κατανοήσεις	97

3.3. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως σύνθεση διαλεκτική υπό την αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου/πραγματολογικού πολιτικού σχεδιασμού	101
3.3.1. Το θεωρητικό πολιτικό και ιδεολογικό σχέδιασμα στη συνεχή δόμηση της πολιτικής ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης: συμβολές και επιρροές, μία προβληματική στην εξέλιξή της	104
3.3.2. Ευρωπαϊκές ταυτότητες – οι παράλληλες ενσωματώσεις, μία εκ του παραλλήλου διάπλαση ανά κοινωνική, πολιτική και οικονομική συνθήκη	108
3.3.3. Το πολιτικό και ιδεολογικό θεωρητικό σχέδιασμα στη θεσμική και λειτουργική δομή-διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας – κλασικά και νέα θεωρητικά ρεύματα	112
3.4. Η ταυτότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η αλλαγή μεταθεωρητικού παραδείγματος· μία προβληματική στην εξέλιξή της	117
3.5. Ο μύθος του δημοκρατικού ελλείμματος – Το έλλειμμα της δημοκρατίας ως πολιτεύματος λόγω εγγενούς ελλειμματικής αντιπροσώπευσης και μία ενδεχόμενη αλλαγή παραδείγματος στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος	123
Κεφάλαιο 4	136
<i>Συνταγματικός και ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός, κοσμοπολιτική δημοκρατία – συμβολές και επιρροές στην Ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα</i>	136
4.1. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα εν εξελίξει – ειδοποιές εκφάνσεις του ευρωπαϊσμού κατά τη διάρκεια της συνύπαρξης των κρατών-μελών	136
4.2. Συνθήκες ως δομικές συνιστώσες διαμόρφωσης ταυτότητας – το θεωρητικό τους πρόσημο	138
4.3. Η τέταρτη φάση της ενοποίησης – Συνταγματική Συνθήκη vs Συνθήκης της Λισσαβώνας	146
4.4. Η πολιτική σημασία της μετά-τη-Λισσαβόνα εποχής	157
4.5. Brexit ως ειδική περίπτωση –ελλείπει πολιτικής της ταυτότητας– και η ευρωπαϊκή πολιτική απόδοση-αλλαγή πολιτικής τάξης	161
4.6. Κοινοβουλευτικός θεσμός – οι Ευρωπαϊκές εκλογές του 2014 και του 2019	170
4.7. Θεσμική πολιτική – η αυτοκριτική της ενωσιακής πολιτικής	172
Κεφάλαιο 5	180
<i>Συγκριτική ανάλυση της πορείας της Ευρωπαϊκής πολιτικότητας</i>	180
5.1. Μετα-ανάλυση των Ευρωεκλογών: ο κοινωνικός αντίκτυπος στη διαμόρφωση του ευρωσκεπτικισμού ως τάσης και πολιτικού μηνύματος	180
5.1.1. Αποτέλεσμα ως ένδειξη ευρωαντίδρασης ή αποτέλεσμα εκλογικού ελλείμματος;	183
5.1.2. Το κανονιστικό πλαίσιο του ευρωκοινοβουλευτισμού στις Ευρωεκλογές του 2014	185
5.2. Μετεκλογικά διδάγματα – τα θεσμικά και αξιακά κενά των ενωσιακών πολιτικών	191
5.3. Εκλογές 2019· η μετάβαση από το έλλειμμα δημοκρατίας στο έλλειμμα ισηγορίας-αλληλεγγύης και η πολιτική θεωρητική ερμηνεία τους	195
Κεφάλαιο 6	204
<i>Τάσεις και διερωτήματα για την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης</i>	204
6.1. Η πολιτική «σκυταλοδρομία» των πατριωτισμών και η συγκλίνουσα αλληλεπίδραση κατά το κοσμοπολιτικό πρότυπο	204

6.2. Μεταεθνική συνηγορία - η κοσμοπολιτική θεώρηση ως πολιτική συνεξέλιξη	207
6.3. Κοσμοπολιτισμός: Δίκαιο και Δημοκρατία ως πολιτικές θεωρήσεις της σύγχρονης ταυτότητας – η κανονιστική-κριτική προσέγγιση	213
6.3.1. Κοσμοπολιτική δικαιοσύνη – το πολιτικό σχέδιο και το φιλοσοφικό επιχείρημα με σύγχρονο πρόσημο	217
6.3.2. «Κατηγορική προσταγή» των κρατών-μερών στο ενωσιακό σύστημα και οι πατριωτισμοί της Ευρωπαϊκής ταυτότητας	226
Κεφάλαιο 7	237
Μεταθεωρητικό αίτημα – η Ευρωπαϊκή ταυτότητα στη διεθνή θεωρία και το ζήτημα της πολιτικής ολοκλήρωσης	237
7.1. Προς ένα κοσμοπολιτικό πατριωτισμό: Σύγκλιση στο δίκαιο και την ηθική	237
7.2. Περιπτώσεις συνεξέλιξης των υπερεθνικών μορφωμάτων και οι σύγχρονες προκλήσεις	248
7.2.1. Ποιοτικά και ποσοτικά αιτήματα με ημιτελή πολιτική συνοχή ως νέα κανονιστική συνθήκη στην Ευρωπαϊκή ταυτότητα· η κριτική θεώρηση	251
7.2.2. Η πολιτειολογική και πολιτική συνθετότητα ως επαναδομητική σύσταση: οικουμενικός ευρωπαϊσμός και κοσμοπολιτικός συνταγματισμός – η κριτική σχέση αλληλεξάρτησης της ταυτότητας με την ευρωπαϊκή κάλπη	252
Κεφάλαιο 8	261
Συμπερασματικές αξιολογήσεις	261
8.1. Συνδιαμορφώσεις βάσει των ποιοτικών χαρακτηριστικών των υπό εξέταση θεωριών της Ευρωπαϊκής ταυτότητας	261
8.2. Η μετεξέλιξη της πολιτικής σημασίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στον διεθνή κοσμοπολιτικό χώρο	263
Πηγές – Βιβλιογραφία	270
Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία	270
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	276
Συλλογικά έργα	280
Άρθρα και αναφορές	286
Διευθύνσεις διαδικτύου	295

Περίληψη

Η εν λόγω διατριβή διερευνά τη φύση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, επιχειρώντας να αποσαφηνίσει την εννοιολογική αμφισημία που τη χαρακτηρίζει. Για τον σκοπό αυτόν, επιλέχθηκαν ως ενδεδειγμένες θεωρίες για την εννόηση αυτού του σύνθετου φαινομένου, είτε ως έννοιας είτε ως συνθήκης-ιδιότητας, αυτές του πατριωτισμού, συνταγματικού και ρεπουμπλικανικού, και του κοσμοπολιτισμού. Η μεθοδολογική προσέγγιση έγκειται στην κριτική θεωρία και τη συγκριτική πολιτική ανάλυση των παραγόντων που δόμησαν την ευρωπαϊκή ταυτότητα καθόλη την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η φαινομενικά ασυμπτωτική σχέση μεταξύ των δύο αυτών κυρίαρχων θεωριών αναδεικνύεται, μέσα από την ποιοτική και εμπειρική ανάλυση πολιτικών σημείων καμπής (π.χ. ΣυνθΕΕ, Brexit, Ευρωεκλογές), ως σχέση διαλεκτική. Η πρωτοτυπία της έρευνας εντοπίζεται στην ανάδειξη και ανάλυση της διεισδυτικότητας και του πολυσχιδούς χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, παρότι αντιμετωπίζει εσωτερικές –ως πολιτειακό αφήγημα– και εξωτερικές –ως εργαλειακή πολιτική ιδιότητα– παλινδρομήσεις σε αξιακό και λειτουργικό επίπεδο. Το αποτέλεσμα της έρευνας εντοπίζει και προδιαγράφει την αλλαγή παραδείγματος ως κριτικό επακόλουθο των σύγχρονων απαιτήσεων διερεύνησης της φύσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της εξέλιξης της ιδιότητας του πολίτη.

Λέξεις-κλειδιά: συνταγματικός πατριωτισμός, ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός, κοσμοπολιτικός πατριωτισμός, διεθνής κοσμοπολιτική θεωρία, συνταγματικός κοσμοπολιτισμός, ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα, μεταεθνική διακυβέρνηση, μεταεθνικός πολίτης

Abstract

This dissertation examines the nature of European identity in an attempt to clarify the conceptual ambiguity that characterizes it. For this purpose, the following theories were selected as appropriate for understanding this complex phenomenon either as a concept or as a condition-quality: patriotism, constitutional and republican, and cosmopolitanism. The methodological approach lies in the critical theory and comparative political analysis of the factors that have formulated European identity throughout the course of European integration. The apparent asymptotic relationship between the two dominant theories –patriotism and cosmopolitanism– emerges through the qualitative and empirical analysis of political turning points (e.g. Treaties, Brexit, European elections 2014, 2019) as a dialectical relationship. The contribution of the current research is located in identifying and analysing the pervasiveness and multifaceted character of European identity, although the latter faces internal –as a state narrative– and external –as an instrumental political identity– regressions regarding its values and function. The conclusion of the research recognizes the paradigm shift as a critical consequence of the contemporary requirements for investigating the nature of European identity and the evolution of citizenship.

Keywords: constitutional patriotism, republican patriotism, cosmopolitan patriotism, cosmopolitan international theory, constitutional cosmopolitanism, European political identity, post-national governance, post-national citizen

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή στην προβληματική: θεωρητικές και μεθοδολογικές διασαφηνίσεις

1.1. Το θέμα

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ερευνάται στα συστατικά της στοιχεία ως πολιτική ιδιότητα και πολιτειακή συνθήκη εν εξελίξει, ως θεώρημα και αφήγημα, και ως παράδειγμα αξιακό και πολιτικό, μέσα από τις θεωρίες του πατριωτισμού και του κοσμοπολιτισμού, αλλά και ως σύνολο πολιτιστικών και πολιτισμικών ποιοτήτων. Αποτελεί μία μεταβλητή, η οποία προϋποθέτει τη διεπιστημονική ανάλυση και τη συγκριτική πολιτική θεωρία, προκειμένου να κατανοηθεί εις βάθος και να αποτελέσει το έναυσμα για την ανάδειξη νέων, ενίοτε αναθεωρητικών, διανοητικών ρευμάτων. Εδώ, ο «συνταγματικός πατριωτισμός», ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός» και η κοσμοπολιτική θεωρία αποτελούν κριτικά εργαλεία στη διαδικασία επανεξέτασης της συνεξέλιξης ενός πολιτειακού συνόλου, του οποίου ο πυρήνας συγκροτεί την αξίωση για συμβίωση-συμπόρευση μέσω κανονιστικών δεσμεύσεων και δεσμών που καθομολογούνται στην ύπαρξη μιας δικαιικής, θεσμικής και αξιακής κοσμοπολιτικής τάξης· συναρτώνται προς μία ιδιοσυστασία, όπου έννοιες όπως «κοσμοπολιτικό δίκαιο», «κοσμοπολιτική δικαιοσύνη», «κοσμοπολιτικός πατριωτισμός» και «μεταεθνική ταυτότητα» αποκτούν κανονιστικό περιεχόμενο, ως εξέλιξη θεωρητικών σχημάτων που διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα και, συνακόλουθα, τον «ευρωπαϊκό δήμο», επισημαίνοντας πως η εν λόγω ταυτότητα δεν αποτελεί μόνο πολιτική σχεδίαση και ιδιότητα ενωσιακή και πολιτειακή, αλλά ένα παράδειγμα που αποτυπώνει τη μετεξελικτική αναθεώρηση των κύριων παραδειγμάτων κυριαρχίας, διακυβερνητισμού, «ευρωπαϊκότητας» και ιδιότητας του πολίτη. Η προσπάθεια της έρευνας να αποτυπώσει τα κύρια θεωρητικά σχήματα, βάσει των οποίων διερευνάται η φύση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, δομείται πάνω στη συγκριτική κριτικο-πολιτική ανάλυση, αναδεικνύοντας τα σημεία-τομή στη διαμόρφωση της εν λόγω ταυτότητας, καταγράφοντας παρελθούσες και σύγχρονες «στιγμές» της ενοποίησης και το πώς αναπτύσσουν και εξακολουθούν να αναπτύσσουν μία κοινή τάξη, που εγγράφεται σε κοινές δικαιικές και αξιακές δεσμεύσεις.

Η μεθοδολογική προσέγγιση περιλαμβάνει τη διερεύνηση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών στη διεθνή βιβλιογραφία, την κριτική ανάλυση του ελέγχου των δομικών θεωριών που τις συνθέτουν, την αποσαφήνιση της κανονιστικής και φιλοσοφικής διάστασης του υπό εξέταση ζητήματος και τον καθορισμό της διεπιστημονικής του υπόστασης μέσα από την ανάδειξη των συμβολών-επιρροών των θεωριών σε πρακτικό επίπεδο και της τριγωνοποιημένης ανάλυσης υπό τη μορφή εμπειρικής διάθεσης και αποτίμησης του πεδίου. Η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε θεσμικό επίπεδο και σε επίπεδο δημόσιας σφαίρας, προκειμένου να αναδείξει την εξέλιξη της ενωσιακής πολιτικής συμβίωσης και των κοσμοπολιτικών της αξιώσεων, τείνει να επαληθεύσει τον κανόνα «ενότητα στην πολυμορφία» ως καθοριστικής σημασίας για το μεταρρυθμιστικό πλαίσιο της θεσμικής υπόστασης της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας. Τέλος, αποτυπώνει το ζήτημα της πολιτικής συμμετοχής και τις προκλήσεις που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι σύγχρονες δημοκρατίες, ανάγοντας τον κοσμοπολιτικό πατριωτισμό σε κρίσιμη συνιστώσα.

1.2. Η σημασία του θέματος: διανοητικές πηγές και θεωρητική δομή της μελέτης

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται η ευρύτερη προβληματική της διαμόρφωσης ευρωπαϊκής ταυτότητας, θέτοντας τα προς διερεύνηση ερωτήματα, και αποτυπώνοντας το περιεχόμενο των κεφαλαίων που ακολουθούν, ενώ μέρος του συναρτάται προς τα γενικότερα ευρήματα της διατριβής. Κρίνεται σκόπιμη αυτή η εισαγωγική ενότητα, για δυο λόγους: καταρχάς, η ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνακόλουθα η θεωρητική και εμπειρική της διάσταση ως μια έννοια-κατάσταση με πολιτική και πολιτειακή ιδιότητα/δυναμική, που παρέχει τη δυνατότητα διεπιστημολογικής κρίσης, δεν μπορεί να προσεγγιστεί ως μία ελεγχόμενη πρωτογενής μεταβλητή, αλλά ως μία έννοια εν εξελίξει. Για τον λόγο αυτόν, επιλέχθηκε η συγκριτική ανάλυση των θεωριών που τη δομούν και τη συγκροτούν, ως βάσεις της μελέτης και ταυτόχρονα ως αντικείμενα των ευρωπαϊκών σπουδών και της διεθνούς θεωρίας, που προσφέρουν τη δυνατότητα για περαιτέρω στοχασμό. Ακόμη, η συζήτηση για την υπερεθνική διάσταση του «Δήμου» αναδεικνύει τη δυνατότητα για περαιτέρω στοχαστική ανάπτυξη του θέματος, επισημαίνοντας μία ακόμη διάσταση, βάσει της οποίας ο «ευρωπαϊκός δήμος» υφίσταται εννοιολογικά και θεσμικοκεντρικά, όταν συναρτάται προς την πολιτική

συμμετοχή, είτε μέσω της εκλογικής δράσης είτε μέσω της συστράτευσης με σκοπό τη θεσμική και λειτουργική αναμόρφωση της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Αντικείμενο της έρευνας αποτέλεσαν οι μορφές του πατριωτισμού και του κοσμοπολιτισμού στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας· προκείμενη της διερεύνησης αποτελεί η φύση, η δυναμική και η εφαρμογή των προτύπων του πατριωτισμού και της κοσμοπολιτικής θεωρίας στο συγκεκριμένο της ΕΕ, συνυπολογίζοντας την κρίσιμη παράμετρο μιας ιδιαίτερης μορφής «ενότητας-ετερότητας» που τη χαρακτηρίζει. Πρόκειται για μία εγγενή πολλαπλότητα, που συνενώνει τις ποικίλες πολιτιστικές και πολιτειακές προκείμενες των συστατικών μονάδων, και επιδιώκει να συγκροτηθεί σε «πολιτεία» δίχως να ακυρώσει τις υφιστάμενες εθνικές υποστάσεις των ενοποιούμενων μερών.

Τα ακόλουθα ερωτήματα αφορούν την ποιότητα και τον βαθμό των επιδράσεων που δέχεται η ευρωπαϊκή ταυτότητα από τα εθνικά κράτη-μέλη, πώς οικοδομείται μία συλλογικότητα κατά την αντίληψη του «συνανήκειν» σε ακολουθία με το πρότυπο των εθνικών συνόλων και των συνταγματικών δημοκρατιών σε ένα όλο και περισσότερο απαιτητικό διεθνικό περιβάλλον. Σε πρώτη ανάλυση, το θεωρητικό θεμέλιο στην εν λόγω συζήτηση απαντάται στη συνταγματική φύση της ΕΕ και στον συγκερασμό πολιτειολογικών χαρακτηριστικών και της *sui generis* οργανικής φύσης της. Δύναται η ΕΕ να έχει Σύνταγμα; Είναι οι Ιδρυτικές Συνθήκες το Σύνταγμά της; Και ποιον ρόλο επιτελούν, όπως αυτές συγκροτούνται βάσει της εδαφικής ή της λειτουργικής αντίληψης περί κυριαρχίας; Τη συζήτηση διανθίζουν ζητήματα όπως η αποκλειστικότητα, η ύπαρξη ή μη ενιαίου «Δήμου» και το εθνικό δίκαιο των κρατών-μελών, η προβληματική της αποδοχής των πολλαπλών δήμων και οι μορφές νομιμοποίησης του ενοποιητικού συστήματος βάσει των διεθνών συνθηκών – ζητήματα, που προϋποθέτουν για την περαιτέρω εξέλιξη των θεωριών –ως ενδεχόμενες μετατοπίσεις παραδείγματος και ως μηχανισμοί παραγωγής εξελικτικών δομών και πολιτικών μεταρρυθμίσεων– την κριτικο-αναλυτική θεώρηση κατά το κonstrουκτιβιστικό πρότυπο. Σε συνδυασμό επενεργεί η σύγχρονη πολιτική θεωρία και η κριτική θεωρία που καθιστά τη θεσμική επιλογή τρόπο κατανόησης τόσο σύνθετων φαινομένων, δίχως την απαξίωση των ιδεών στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός επαρκώς αντιληπτού και προσβάσιμου στις συλλογικές διαβουλεύσεις «ιδεομορφικού» αντικειμένου συνταγματικής πίστης με αξιακό κοσμοπολιτικό χαρακτήρα, όπως η υβριδική εξελικτική-προοδευτική διαδρομή μίας θεσμικά και

δικαιικά εδραίας ΕΕ. Φαίνεται, επίσης, πως η συλλογική αυτονομία και η πολιτική ισότητα, όπως αυτές ορίζονται από τη διαδικασία της αντιπροσώπευσης, της διαβούλευσης και των ελεύθερων εκλογών, αποτελούν τον θεσμικό εργαλειακό πυλώνα της ουσιαστικής συνταγματοποίησης, όχι μόνο της ΕΕ –ως ιδιότυπης ενωσιακής φύσης μελών-μερών-διανομών και εθνικών διαδρομών–, αλλά και μίας συντεταγμένης συνταγματοποίησης δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται και δη με υπερεθνική αναγνώριση. Ο στόχος της εν λόγω εθελοντικής ένωσης και της πίστης των δημοκρατικών κρατών-μελών στην υπεροχή του ευρωπαϊκού δικαίου, είναι η οικονομική και κοινωνική ευημερία υπό τη μορφή της διασφάλισης ενός δυτικοκεντρικού, συνταγματικού προτύπου, κάτι που επιτυγχάνεται μέσω της μεταβίβασης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων εντός μιας κοινής τάξης, που αποσκοπεί στη συντεταγμένη ευρωπαϊκή συμβίωση. Η διαδρομή, με τις όποιες καθυστερήσεις, κωλύματα και ανατροπές, επανασυνδέει ή καλεί τα μέλη σε εντατικοποίηση της συνεργασίας, ενώ η αντιπροσώπευση και τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών υποκαθιστούν την απουσία μίας ενιαίας συντακτικής εξουσίας κατά το δημοκρατικό τύπο συγκρότησης πολιτείας. Το ευρωσκεπτικιστικό επιχείρημα κατά του «Δήμου» τονίζει την απουσία αυτή, ενός πολιτικά ενοποιούμενου, οριοθετημένου και οργανικού «δήμου» με κοινή ιστορική αναφορά και ταυτότητα, επισημαίνοντας τις εξελικτικές αδυναμίες της συνταγματοποίησης και προσδίδοντας στα κράτη-μέλη την ιδιότητα του κυρίαρχου σύμφωνα με την αρχή «kompetenz-kompetenz»¹. Στον αντίποδα, επιχειρήματα υπέρ του «Δήμου» αποτελούν οι θέσεις υπέρ της δημιουργίας μιας υπερεθνικής πολιτείας με οργανωμένο νομικά και θεσμικά πολιτικό σύστημα, που υπερβαίνει την απουσία ενιαίας λαϊκής κυριαρχίας και επιβεβαιώνεται, κατά την υπάρχουσα υπέρτερη νομική ισχύ του δευτερογενούς δικαίου, έναντι των εθνικών, συμπεριλαμβανομένης της Χάρτας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων κατά το ρεπουμπλικανικό και κοσμοπολιτικό πρότυπο. Τα δύο θεωρητικά σχήματα εμπλέκονται σε ποιοτικές πολιτειολογικές παλινδρομήσεις που ναι μεν διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα σε βάθος, πρωτίστως όμως την ανάγουν σε θεωρία, ιδεολογία και πολιτική ιδέα. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την αποσαφήνιση της αμφίδρομης σχέσης του πατριωτισμού με τον κοσμοπολιτισμό και τον ασύμπτωτο εξορθολογισμό τους, σύμφωνα με τη σταδιακή, επίσης, αποκατάσταση της ευρωπαϊκής

¹ Βλ. Beck, G. (2011). The Lisbon Judgment of the German Constitutional Court, the Primacy of EU Law and the Problem of Kompetenz-Kompetenz: A Conflict between Right and Right in Which There is No Praetor. *European Law Journal*, 17(4), 470-494.

ιδιότητας του πολίτη υπό το πλαίσιο μίας συμμετοχικής και διαβουλευτικής σφαίρας, αποτέλεσαν τον πυρήνα του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Συγχρόνως, η προσέγγιση νέων και κλασικών θεωρητικών ρευμάτων, σύμφωνα με τη θεωρητική αντίληψη και κατεύθυνση για προσαρμογή στις σύγχρονες απαιτήσεις της πολιτικής θεωρίας και των Διεθνών Σχέσεων, συνέβαλε στον κανονιστικό προσδιορισμό του θέματος της διατριβής. Στόχος των συμπερασμάτων είναι η εξέλιξη μίας κριτικής κοινωνικής/πολιτικής θεωρίας, που να αναδιαμορφώνει τις αντινομίες των κύριων θεωριών της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ενισχύοντας έτσι τη συζήτηση για τη μεταθεωρητική κατανόηση κατά τα νέα πολιτισμικά και θεσμικά σχήματα ως εκδηλώσεις πλουραλισμών, είτε στο πλαίσιο διαμόρφωσης ευρωπαϊκής ταυτότητας, είτε στο πλαίσιο της δημοκρατικής συνιστώσας της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη ως αναπόσπαστου συστατικού ευρωπαϊκής ταυτότητας, νοούμενης ως συλλογικής ιδιότητας και ως δικαιοπολιτικού σχεδίου συγκρότησης διαφορετικοτήτων σε κοινή πολιτική κοινότητα.

Οι δυο θεωρίες του πατριωτισμού και του κοσμοπολιτισμού, βάσει της χαμπερμασιανής σκέψης, με αφετηρία τον καντιανό πολιτικό σχεδιασμό κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, προδιαγράφουν και συνακόλουθα περιγράφουν μία νέα διάσταση της πολιτειακής ιδιότητας, κυρίως αυτής του ρόλου που δύναται να έχει, ομοίως των περιορισμών και των αναθεωρήσεων της διακυβερνητικής μεθόδου, ενισχύοντας την προοπτική μίας ουσιαστικής και βιώσιμης θεωρίας της (ευρωπαϊκής) ολοκλήρωσης με το βλέμμα στη μετέλιξη αντίστοιχων μορφωμάτων στην παγκόσμια κατάσταση συνεργασίας των εθνών, των λαών μέσω της πολιτικής αυτοδιάθεσης για συνταύτιση σε αξιακό και θεσμολογικό πρότυπο, με νέους όρους πέραν της ομοσπονδίωσης κατά το φεντεραλιστικό αφήγημα. Ομοίως, η απουσία ενιαίου «Δήμου» προκαλεί το ενδιαφέρον στην περίπτωση που επιχειρούμε να στοχαστούμε με όρους πολλαπλότητας στην κάλυψη των διαφορετικών εθνολογικών χαρακτηριστικών της ΕΕ, ως συνθήκη διαφοροποίησης άρα και ταυτοποίησης που ακολουθεί ως βασικό δομικό στοιχείο τη συγκρότηση-κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως εγγενής προσδιορισμός παρά ως δομική αναποτελεσματικότητα που αντανακλά την απουσία ουσιαστικής διάκρισης ενιαίων και από κοινού χαρακτηριστικών. Τα σημεία-τομή της διαδικασίας, βάσει της οποίας η προϋπάρχουσα ταυτότητα επενεργεί στη θεμελίωση της συνέχειάς της, σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, προκύπτουν από τις κρίσιμες και αμήχανες στιγμές του ευρωπαϊκού

οικοδομήματος, ενώ σχεδόν εκ παραλλήλου αναδύονται νέες απαιτήσεις συγκρότησης εκείνων των πολιτικών μεταρρυθμίσεων που θα ανασυνθέσουν το κοινωνικό-οικονομικό ευρωπαϊκό μωσαϊκό, δίχως όμως την αποφυγή του κινδύνου αδυναμίας που εσωκλείει σε διανεμητικό και συστημικό επίπεδο μία αλλαγή παραδείγματος, κατά το πρότυπο της θεσμικής υπεροχής έναντι της εθελούσιας εναλλαγής υποστηρικτικών ή μη στάσεων βάσει της εθνικής πολιτικής μεταξύ των κρατών-μελών, από και προς την ενωσιακή σχέση. Το γεγονός ότι πρόκειται για πολιτικές στάσεις, καταρχάς σε εσωτερικό επίπεδο διακυβέρνησης και στη συνέχεια ως ενδεικτικό της συμμετοχικής αρμοδιότητας σε ενωσιακό επίπεδο, τονίζει την αμφισημία της υπερεθνικής σχέσης σε επίπεδο εκπροσώπησης, καθώς και της υπάρχουσας ενδοευρωπαϊκής ανομοιογένειας στο θεσμικό και λειτουργικό μέρος των ευρωπαϊκών συμμαχιών, είτε ως εθνικών συνόλων βάσει αναλογιών, είτε ως ευρωπαϊκών μονάδων σε σύμπραξη, κατά απαίτηση της θεσμικής τους υπόστασης, και πάλι με δυσανάλογο τρόπο σύμφωνα με τις κοινοτικές διαβαθμίσεις. Και στις δύο περιπτώσεις, ο λόγος εξισορρόπησης-αναθεώρησης έγκειται κυρίως στον αντιπροσωπευτικό-κοινοβουλευτικό θεσμό, όπως και στην πολιτική και νομική ανωτερότητα που αποκαθιστά τις δυσκολίες των ευρωπαϊκών δημοκρατιών στο πλαίσιο της δημιουργίας ή συμπόρευσης σε μία οργανική κοινότητα που συγκροτείται όχι μόνο στην οικονομική και έκτακτη-εθελούσια αλληλεγγύη αλλά σε μία ουσιαδέστερη πολιτική σχέση σε υπερεθνικό επίπεδο, με τον οικουμενικό αξιακό πυρήνα ως αναπόσπαστο κεκτημένο του πολιτισμού για τον οποίο αρχικώς συγκροτήθηκε, προκειμένου να τον διαφυλάξει από εσωτερικές και εξωτερικές μεταβλητές-ανελεύθερες παρεκλίσεις με τραγικά αποτελέσματα. Με άλλα λόγια, ως μία συνταγματικά ασκούμενη ταυτότητα που αποσκοπεί, με σύγχρονους όρους, στη συνένωση των πολιτών, δομώντας ένα άρρηκτο σύνολο με πολιτικά χαρακτηριστικά βάσει των οποίων διασφαλίζεται η ενωσιακή διαδικασία ως μεταεθνική, κατά το δημοκρατικό πρότυπο σε μεγαλύτερη όμως εμβέλεια, ομοίως και ως δυναμική συναρμογής πολυπολιτισμικών ταυτοτήτων που εν προκειμένω συγκροτούν την ευρωπαϊκή ταυτότητα δίχως την απαλλαγή των εθνικών προτύπων, αλλά βάσει αυτών συναποτελούνται ως σύνολα και ως κοινωνικά μέλη, ως πολιτειακές ταυτότητες και ως θεσμικοί συμμετέχοντες στη διαρκή συνεξέλιξη της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Οι μέθοδοι διακυβέρνησης, όπως και η κυριαρχία, έρχονται στο προσκήνιο προκειμένου να αποσαφηνιστεί το σημείο βάσει του οποίου η ενωσιακή πολιτική σχέση δεν καθίσταται εφικτή παρότι εμπεριέχει το νόημα και τα εργαλεία της εγκαθίδρυσής της ως θεσμικής επιλογής, ως ευρωπαϊκού συνταγματικού

και θεσμικού κανόνα και ως πολιτειακής συνείδησης συναρτώμενης προς την ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα.

Η ωρίμανση του ευρωπαϊκού θεσμού φαίνεται ότι μπορεί να ευθυγραμμιστεί με την ωρίμανση της πολιτικής ταυτότητας ενός όλου που προϋποθέτει έναν εξηγητικό τύπο πολιτικότητας, με την έννοια της συστηματικής καλλιέργειας και συμμετοχής, δηλαδή την ανάπτυξη της συμμετοχικής επάρκειας των ευρωπαϊκών λαών στη διαβούλευση κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, προσπερνώντας την τεχνοκρατική φύση ενός υπερεθνικού μορφώματος, όπως η ΕΕ, και αναπαράγοντας τη συμβολική και ερμηνευτικά αναλλοίωτη δημιουργία μίας υπερεθνικής κοινότητας με αξιακό πλαίσιο και κριτικό εργαλείο τα συνταγματικά δικαιώματα στην ευρύτερη ευρωπαϊκή δημόσια σφαίρα, απαλλαγμένο από το ιδεοληπτικό αφήγημα της συνταύτισης, ομοίως των διαχωρισμών και των εναντιώσεων, που απορρέουν από την αμφισβήτηση, αλλά κυρίως ως πολιτικού επακόλουθου απέναντι στις νέες κοινωνικές και βιοπολιτικές συνθήκες που διαμορφώνουν την ανάγκη μίας εντατικοποιημένης ευρωπαϊκής συνοργάνωσης-συνταύτισης, ως διανεμητική πρακτική αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων σε αξιακό και πρακτικό επίπεδο. Ο εν λόγω χώρος τροφοδοτείται από την αναγκαιότητα, ταυτοποιείται από τις κρίσιμες στιγμές, συμπεριλαμβανομένων των αρνητικών μορφών του πατριωτισμού, και οριοθετεί τα σημεία της ολοκλήρωσης που απαιτούν την προσοχή της ενωσιακής πολιτικής, επαναφέροντας αυτό για το οποίο αποτελεί το επιχείρημα αυτό φαινόμενο πολιτικής και θεσμικής συγκρότησης: τη δημοκρατία ως τον πυρήνα των αξιών της ΕΕ και αρωγό για την πραγμάτωση της ελευθερίας και της ισότητας μεταξύ των λαών στους οποίους απευθύνεται και από τους οποίους απορρέει. Η κατάκτηση-θέσπιση των ανάλογων πολιτικών και μεθοδολογικών δομών αποτελεί μία αμφίδρομη σχέση, που φαίνεται πως βρίσκει τις ουσιαστικές συγκλίσεις για τις οποίες δρομολογείται επί μακρόν, ενώ πλέον συντρέχουν εξίσου σημαντικοί λόγοι με την αποφυγή των διενέξεων μεταξύ των κρατών-μελών και την οικονομική ολοκλήρωση. Λόγοι που επικαλούνται την αναθεώρηση Συνθηκών, όπως αυτή της Λισσαβώνας, της συστημικής αναδιάταξης του συνταγματικού κειμένου –με όρους συγκυριαρχίας και ενισχυμένης διακυβέρνησης των μερών– και επαναφέρουν τη συζήτηση για «περισσότερη Ευρώπη», υπό την έννοια της μοναδικής λογικής εξέλιξης ενός μορφώματος που δύναται να αντιμετωπίσει παγκόσμια φαινόμενα με επάρκεια, όχι ως ζητούμενο πολιτικής ολοκλήρωσης, αλλά ως δόκιμη εξέλιξη με σκοπό την ευημερία των λαών της. Οι θεσμικές και αξιακές συνιστώσες αποτελούν τα

ισχυρά εργαλεία στην επιτέλεση ενός αυτοσκοπού με μακρά πορεία, άρα και αργή ωρίμανση, για τον οποίο τώρα παρά ποτέ συντρέχουν οι λόγοι, μη νοούμενοι ως στόχοι αλλά ως τα απαραίτητα προαπαιτούμενα για την κατανόηση και αντιμετώπιση, συνακόλουθα την αναδιοργάνωση της θέσης της ευρωπαϊκής πολιτικής στο πεδίο της σύγχρονης διεθνούς πραγματικότητας.

1.3. Μεθοδολογική δομή: θεωρητική διάρθρωση και ποσοτικά/ποιοτικά εργαλεία

Το δεύτερο κεφάλαιο εκκινεί με αναφορά στις βασικές έννοιες της διατριβής, βάσει της ιστορικής και θεωρητικής αναδρομής, και συγκεκριμένα ορίζει την έννοια του «πατριωτισμού» και του «κοσμοπολιτισμού», ενώ, στο πλαίσιο της ανάπτυξης των εννοιών του «συνταγματικού πατριωτισμού» και του «ρεπουμπλικανικού πατριωτισμού», στις οποίες εστιάζει η έρευνα, εξετάζεται και η έννοια –όπως προκύπτει για την κάλυψη των μορφών εθνικισμού συνώνυμων της σύγχρονης ευρωπαϊκής ταυτότητας–, του «αρνητικού πατριωτισμού». Αναλύεται, επίσης, η έννοια του «κοσμοπολιτισμού» βάσει των σύγχρονων συζητήσεων ως μία επίκαιρη διανοητική και πολιτική συνιστώσα, με αφετηρία τη θεωρία του Kant και με ιδιαίτερη αναφορά στο «κοσμοπολιτικό δίκαιο» και τη σύγχρονη προσέγγισή του μέσω της διεθνούς πολιτικής θεωρίας. Επισημαίνονται, στη συνέχεια, οι προεκτάσεις της κοσμοπολιτικής θεωρίας βάσει της χαμπερμασιανής συμβολής στον ορισμό της «συνταγματικής ταυτότητας», σύμφωνα με τη θεωρία του ρεπουμπλικανικού συνταγματισμού, καθώς και ως διανοητικός και φιλοσοφικός όρος που επιχειρεί να προσδώσει θεωρητικό και θεσμικό σχήμα στο οικουμενικό πλαίσιο της «κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης». Σημαντικό είναι να επισημάνουμε πως η αναφορά στον εθνικισμό κρίθηκε απαραίτητη ως μία εκ των μορφών των πατριωτισμών σε συγκερασμό με τη δυτική θέαση-θεώρηση του κράτους και της κυριαρχίας, καθώς συντελεί στη μετέπειτα συζήτηση που εκπονείται στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, βάσει της οποίας αναλύεται και παρουσιάζεται ο «λαϊκισμός» και ο «ευρωσκεπτικισμός» ως ιδεολογικά φαινόμενα στο πλαίσιο της διαμόρφωσης και αντίληψης και εξέλιξης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, με κοινωνιολογικό και πολιτικό πρόσημο, αλλά και ως μεταρρυθμιστικό πρόταγμα-δυναμική που ενοποιεί διά της αντίθεσης-αντίρρησης και

αποσαφηνίζει τα τρωτά σημεία της πολιτικής ενοποίησης της ευρωπαϊκής συνέργειας, είτε ως επεκτατική πολιτική διασφάλισης της εθνικότητας είτε ως μηχανισμός αντιμετώπισης των ποικίλων πολιτικών αντιεθνικών μορφωμάτων, ακόμη και ως αρνητική εκδοχή της συλλογικής αντίληψης ενός συνειδησιακού χώρου που εγκαθίσταται στο σύνολο όμοιων και οικείων χαρακτηριστικών, κατά το εθνοτικό φρόνημα και πρωτο-εθνολογικό κατεστημένο, με την έννοια μίας συμπαγούς και διακριτής εθνικής ταυτοτικής αποδοχής ως ιδιότητας. Σε κάθε περίπτωση, η ταυτότητα του ευρωπαϊκού συνεχούς, και των ευρωπαϊκών παλινδρομήσεων σε επίπεδο εμπέδωσης αλλά και συνεξέλιξης, δεν μπορεί να αναλυθεί δίχως τα παλαιά και σύγχρονα εθνικιστικά παραδείγματα που συνδιαμορφώνουν την εν λόγω εξελικτική πορεία, είτε ως αναγνωριστική ταυτότητα είτε ως πολιτικό αφήγημα ικανό να αποστρέφει το συλλογικό ευρωπαϊκό ιδεώδες από τη συγκρότησή του σε μία ευέλικτη και προσδιορίσιμη ταυτότητα συσσωμάτωσης των αναρίθμητων πολιτισμικών διαφορών, δίνοντας ώθηση σε αφηγήσεις έντονων διαφοροποιήσεων, ακόμη και με ανταγωνιστικό πρόσημο.

Πιο αναλυτικά, το δεύτερο κεφάλαιο δομείται ως μία συνθετική προσέγγιση εκ των ων ουκ άνευ συναρτώμενη προς τη φύση της ευρωπαϊκής ταυτότητας καθώς και των θεωριών/δομικών θέσεων που τη συνδιαμορφώνουν. Η συνδυαστική αυτή θέαση εδράζεται πάνω σε δύο δυναμικές προκείμενες: την πλουραλιστική επιστημολογική προσέγγιση των σχολών σκέψης που εμπλέκονται και την αξιολόγηση της σημασίας, συνύπαρξης και σύγκρισής τους –όπως προκύπτουν από την πορεία της ενοποίησης–, προκειμένου να αποσαφηνίσουν το θεωρητικό και αξιακό πλαίσιο μίας υπερεθνικής κοινότητας συνεργειών και συντονισμών. Για τον λόγο αυτό οι δυο θεωρίες-ποιότητες, δηλαδή η συνταγματική και κοσμοπολιτική θέαση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, χαρακτηρίζονται στη διατριβή αυτή σε πρώτη φάση ως «ευρωπαϊκισμός», αντικατοπτρίζοντας έτσι τις εθνικές παράλληλες δομές κυριαρχίας, σε συνδυασμό με την πολιτειολογική φύση στο συγκεκριμένο της πολιτικής θεωρίας και τη σχεδόν ταυτόσημη σύγκλισή τους στις κοσμοπολιτικές αξίες κατά το διεθνολογικό πρότυπο.

Με αναφορά στην ακαδημαϊκή συζήτηση και με γνώμονα την ανάλυση, κατανόηση και περαιτέρω συμβολή βάσει κριτικού πλαισίου, παρουσιάζεται εκτενώς η μεταεθνική προοπτική ή/και η θεωρητική αντίληψη σχετικά με την εξέλιξη της ενωσιακής πολιτικής σε θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο, και σε τελική ανάλυση του ίδιου του πολίτη ως συμβόλου και συντελεστή της μεταεθνικής ιδιότητας του πολίτη

με σύγχρονο κοσμοπολιτικό πρόσημο. Στη συνέχεια, η θεωρία του κοσμοπολιτισμού αναλύεται με σκοπό την αποσαφήνιση του νεοθεσμικού πλαισίου, ως του επικρατέστερου θεωρητικού σχήματος στη σύγχρονη πολιτική θεωρία των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών μελετών, ενώ η επεξήγηση της κοσμοπολιτικής θεωρίας, μέσα από την καντιανή συμβολή, αποκαθιστά την κριτική που έχει ασκηθεί στις Διεθνείς Σχέσεις σε συγκερασμό με τη νεορεπουμπλικανική προσέγγιση. Επιπροσθέτως, το δεύτερο κεφάλαιο εισάγει τους ορισμούς των εννοιών όπως «μεταεθνική ταυτότητα» και «κοσμοπολιτική δημοκρατία», με τρόπο διασαφηνιστικό για την περαιτέρω εμβάθυνση στην ερευνητική υπόθεση, αποτυπώνοντας την πληθώρα των κριτικών προσεγγίσεων-αναλύσεων βάσει της θεωρίας των Διεθνών Σχέσεων, αποσκοπώντας στην ανάδειξη μεταθεωρητικών παραδειγμάτων.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια της «Ευρωπαϊκής ταυτότητας» εν τω συνόλω, ως αντιληπτικού ιδεότυπου, ως φύσει διαλεκτικής σύνθεσης υπό το πρίσμα τόσο του πατριωτισμού όσο και του κοσμοπολιτισμού, καθώς και ως σχεσιακής διανομής αξιακών και νομικών κεκτημένων δύο παράλληλων διεργασιών, εκείνη της πολιτικής ταυτότητας της συνοργάνωσης ενός διεθνούς οργανισμού και της πολιτειακής ιδιότητας ως ανάλογης διάστασης. Θέτει και επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα: πώς διαμορφώθηκε και εξακολούθει να διαμορφώνεται ο ευρωπαϊκός πατριωτισμός και κοσμοπολιτισμός²; Ποια τα όρια ανάμεσα στις εν λόγω θεάσεις; Και πώς εξισορροπούνται; Για τους λόγους αυτούς, η ευρωπαϊκή ταυτότητα προσεγγίζεται αρχικά κανονιστικά, ιστορικά και φιλοσοφικά και, εν συνεχεία, βάσει της πολιτικής

² Ενδεικτικά και μεταξύ άλλων, ως εισαγωγική αναφορά στις έννοιες-ερμηνείες-μορφές που επιλέγονται και αναλύονται εκτενώς παρακάτω, παραθέτουμε τη συμβολή του Heywood: «Ο πατριωτισμός (patriotism) (από τη λατινική λέξη patria, που σημαίνει “πατρίδα”) είναι ένα συναίσθημα, μια ψυχολογική προσήλωση κάποιου στο έθνος, δηλαδή στην κυριολεξία η “αγάπη κάποιου για την πατρίδα του”. Οι όροι του εθνικισμού και του πατριωτισμού συχνά συγχέονται. Ο εθνικισμός (nationalism) έχει δογματικό χαρακτήρα και ενσωματώνει την πίστη πως το έθνος είναι κατά κάποιον τρόπο η κεντρική αρχή πολιτικής οργάνωσης. Ο πατριωτισμός (patriotism) προσφέρει τη συναισθηματική βάση για την πίστη αυτή, και συνεπώς υποστηρίζει όλες τις μορφές εθνικισμού. Είναι δύσκολο να αντιληφθούμε μια εθνική ομάδα που να απαιτεί, παραδείγματος χάριν, πολιτική ανεξαρτησία χωρίς να έχει τουλάχιστον μέχρι ενός βαθμού πατριωτική αφοσίωση ή εθνική συνείδηση. Ωστόσο, δεν είναι όλοι οι πατριώτες εθνικιστές. Δεν σημαίνει δηλαδή πως όλοι όσοι νιώθουν μέλη, ή ακόμη και αγαπούν το έθνος τους, το αντιμετωπίζουν ως μέσο έκφρασης πολιτικών απαιτήσεων.». Αντιστοίχως, την έννοια του «κοσμοπολιτισμού» ορίζει ως εξής: «Ο κοσμοπολιτισμός (cosmopolitanism) εκφράζει στην κυριολεξία την πίστη σε μια κοσμοπόλη ή ένα “παγκόσμιο κράτος”. Ως τέτοιος, υπονοεί την εξάλειψη των εθνικών ταυτοτήτων και την εγκαθίδρυση μιας κοινής πολιτικής πίστης, που να ενώνει όλα τα ανθρώπινα όντα. Ο όρος, ωστόσο, χρησιμοποιείται συνήθως για να αναφερθεί στον περισσότερο μετριοπαθή στόχο της ειρήνης και της αρμονίας μεταξύ των εθνών, που θεμελιώνεται στην αμοιβαία κατανόηση, ανεκτικότητα και, πάνω απ’ όλα, αλληλεξάρτηση. [...] Το κοσμοπολιτικό ιδανικό προωθείται επίσης από υπερεθνικούς οργανισμούς, που έχουν ως στόχο τους να ενθαρρύνουν περισσότερο τη συνεργασία ανάμεσα στα έθνη, παρά να αντικαταστήσουν το έθνος-κράτος.» Βλ. Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. μετάφραση: Χ. Κουτρής, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Σελ. 306 και 331, αντιστοίχως.

θεωρίας και της πολιτικής ψυχολογίας ως ιδέα, ιδεολογία και στην εξέλιξή της ως ενδεχόμενος σχεδιασμός-σχέδιο μεταπολιτειακής ιδιότητας, όπως προκύπτει από την ανάγνωση των κλασικών και νέων θεωρητικών ρευμάτων, σε μία προσπάθεια υπέρβασης των θεωρητικών αγκυλώσεων και αναχρονισμών που δεν αναδεικνύουν επαρκώς την ευρωπαϊκή ταυτότητα ως μία θεωρία εμπειρικού προσανατολισμού, αλλά ως μία ατελή και προβληματική εκ φύσεως έννοια με δυσκολία αποσαφήνισης και πρόβλεψης των εσωτερικών δυναμικών της και των εξωτερικών παραγόντων από τους οποίους εξαρτάται.

Στο ίδιο κεφάλαιο, ως ερμηνευτικό εργαλείο, παρατίθενται τέσσερις ορισμοί βάσει των οποίων θεωρούμε ότι αναδεικνύεται συνολικά και πλησιέστερα η πλουραλιστική δόμηση και αντίληψη μίας έννοιας που δεν προϋποθέτει τον ορισμό της, αλλά την πολυερμηνευτική αναλογία της σε ένα σύνθετο νομικό, κοινωνικό και θεσμικό περιβάλλον με πολιτικό σχεδιασμό εν εξελίξει. Συνακόλουθα αντιμετωπίζεται η έννοια ως θεώρημα, πολιτικό αφήγημα και πιθανολογικό αίτημα με εργαλειακή χρήση κατά το κονστρουκτιβιστική πλαισίωση. Σκόπιμα επιλέχθηκε η θεωρητική συμβολή στη συζήτηση περί δημοκρατικού ελλείμματος, καθώς μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε νέες εννοιολογήσεις, αλλά κυρίως να οδηγηθούμε στην αναζήτηση ενδεχόμενης αλλαγής κριτικού παραδείγματος, στο πλαίσιο ενός πολιτικού συστήματος που να απαλύνει τα φύσει ευάλωτα χαρακτηριστικά των δημοκρατικών διαδικασιών, τα οποία κατέχουν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας. Η εισαγωγική αυτή θεωρητική προσέγγιση στο τρίτο κεφάλαιο ενισχύεται με την εμπειρική μετα-ανάλυση των Ευρωεκλογών που θα ακολουθήσει στο πέμπτο κεφάλαιο.

Για την συγκριτική ανάλυση της ευρωπαϊκής πολιτικότητας, στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύονται οι συμβολές-επιρροές του «ευρωπαϊτισμού» και της κοσμοπολιτικής συνιστώσας/θεωρίας στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτές προκύπτουν από γεγονότα-ορόσημα κατά τη διάρκεια της ευρωπαϊκής συνύπαρξης των μελών, δηλαδή η συμπόρευση σε ποιοτικό και λειτουργικό επίπεδο ή, αναλόγως την πολιτική στιγμή, η υπερίσχυση είτε του ρεπουμπλικανικού είτε του κοσμοπολιτικού χαρακτήρα. Οι Συνθήκες ως δομικές συνιστώσες και η θεωρητική συμβολή τους στην πολιτική ταυτότητα, η τέταρτη φάση της ενοποίησης και η Συνταγματική Συνθήκη σε συνάρτηση με τη Συνθήκη της Λισσαβώνας, καθώς και η μετά-τη-Λισσαβώνα εποχή, ακολούθως το Brexit ως ειδική περίπτωση αλλαγής

πολιτικού παραδείγματος και εκ των πραγμάτων το συνακόλουθο πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα των ευρωεκλογικών αποτελεσμάτων του 2014 και του 2019, αποτέλεσαν τα κύρια εμπειρικά και θεωρητικά παραδείγματα που επιλέχθηκαν για την αποτύπωση-έλεγχο και αναστοχαστική κατεύθυνση των χαρακτηριστικών εκείνων που διαμορφώνουν, καθ' όλη την πορεία και στη συνέχειά της, την ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα βάσει του θεωρητικού πλαισίου που πλαισιώνει το θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο. Για τους λόγους αυτούς κρίθηκε χρήσιμο να εξεταστεί και με εμπειρική διάθεση η συμβολή/γνώμη των ευρωπαίων πολιτών ως προς το ζήτημα της πολιτειακής ταυτότητας διά της συμμετοχής/απουσίας από το εκλογικό δικαίωμα/υποχρέωση ως ενδεικτική αντανάκλαση της δυναμικής πολιτειακής ιδιότητας στον ευρωπαϊκό χώρο, σύμφωνα με την υπόθεση που υποστηρίζεται εδώ, και βάσει ελέγχου των παραπάνω διαφαίνεται πως η πολιτική συμμετοχή αποτελεί ισχυρό συνταγματικό εργαλείο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, υπό την προϋπόθεση μίας διευρυμένης αποδοχής της ευρωπαϊκής υπηκοότητας, ανάγοντας τις ιστορικές και πολιτισμικές ασυνέχειες ως δευτερευούσης σημασίας μπροστά στη σύγχρονη πραγματικότητα, και των αιτημάτων για αξιακή ομοιογένεια ως αρωγών στην αντιμετώπιση όχι μόνο των τρωτών σημείων της ευρωπαϊκής συνεργασίας αλλά και της ευρύτερης κοινωνικότητας σε διεθνές επίπεδο. Το κεφάλαιο εισάγει ποσοτικά στοιχεία από το Ευρωβαρόμετρο και κυρίως από το Parlameter για τις Ευρωεκλογές του 2014 και του 2019. Επομένως, αποτελεί μία διττή επιστημολογικά και σημασιολογικά προσέγγιση: επισημαίνει σημαντικές στιγμές της ενοποίησης, κατά τις οποίες ο πατριωτισμός και ο κοσμοπολιτισμός συμβάλλουν αμφίδρομα στην εξελικτική αυτή πορεία, με αποτέλεσμα η αρχική ερευνητική υπόθεση της αμφίδρομης αλλά ασύμπτωτης μεταξύ τους σχέσης, ως θεωρητικά εργαλεία που διαμορφώνουν από κοινού τον πολιτικό χαρακτήρα της ΕΕ, να οδηγείται στην ανανέωση/αναθεώρηση της υπόθεσης και την τεκμηρίωσή της παρακάτω στο έκτο κεφάλαιο: πλέον γίνεται λόγος για σταθερή αλληλεπίδραση πατριωτισμού και κοσμοπολιτισμού στη διαμόρφωση-εξέλιξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ότι η εν λόγω θεωρητική-κανονιστική συνδιαλλαγή τυγχάνει συμπληρωματικής σύμπτωσης-σχέσης και ισοδύναμης σχέσης υπό συγκεκριμένες συνθήκες και επιταγές της σύγχρονης πραγματικότητας που ξεπερνούν τον αποδομητικό ή ενισχυτικό χαρακτήρα που κυρίως εξέφραζαν σε παρελθούσες φάσεις της ΕΕ και των εθνικών πολιτικών.

Στη συνέχεια, στο πέμπτο κεφάλαιο, στο πλαίσιο της μετα-ανάλυσης των ευρωεκλογών του 2014 και 2019, τίθενται στο προσκήνιο, και σε διαδικασία επαλήθευσης της υπόθεσης της πολιτικής συμμετοχής, ζητήματα που αφορούν το ενωσιακό θεσμικό σύστημα και τον κοινοβουλευτισμό, καθώς και τις πολιτικές αμφισημίες γύρω από την υπόσταση του ευρωπαϊκού πολιτικού σώματος. Αυτό αποτυπώνεται από τις στιγμές ενισχυμένης συμμετοχής, είτε μέσω ευρωαντίρρησης είτε κατά την άσκηση της ευρωεκλογικής δραστηριότητας, ως εργαστηρίου παραγωγής ιδεών, άρα και συνέργειας των επιμέρους εθνικών δήμων στο αιτιακό και αξιακό πλαίσιο της κοινής πολιτικής σε ζητήματα που υπερβαίνουν το εθνικό συμφέρον και αναλύονται ως εργαλειακά επιχειρήματα.

Εντρυφώντας περαιτέρω στην ερευνητική θέση, ακολουθεί το έκτο κεφάλαιο, το οποίο παρουσιάζει και εστιάζει στην έννοια του «κοσμοπολιτικού πατριωτισμού» και στο τι σημαίνει η εν λόγω θεώρηση για το παρόν και το μέλλον της Ευρώπης. Επεξηγεί και αναλύει, καταρχήν, την έννοια της «κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης», προκειμένου να κατανοηθεί και να επεξηγηθεί στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής προβληματικής η γενικότερη διεθνική πλαισίωση θεσμικά και πολιτικά: το Δίκαιο και η διεθνής δημοκρατική θεωρία αποτελούν τα διανοητικά και θεωρητικά πεδία, από τα οποία επαναπροκύπτει στη σύγχρονη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων η καντιανή σκέψη ως πολιτικό σχέδιο και προοπτική στον τομέα των υπερεθνικών συνεργασιών, συνακόλουθη της εξέλιξης της κυριαρχίας –άμεσα συναρτώμενη ως προδιαγράφουσα νεωτερική αναθεώρηση– και των θεσμών, υπό την έννοια μίας μεταρρυθμιστικής αναλογίας.

Στη συνέχεια, το έβδομο κεφάλαιο, το οποίο εγγράφεται στη μετανεωτερική προσέγγιση των εννοιών που συνιστούν και συνδιαμορφώνουν τις θεωρητικές ποιότητες της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας, εστιάζει στη σύγχρονη δομή και τον χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ταυτότητας κατά το μετανεωτερικό πρότυπο και στο ζήτημα της πολιτικής ολοκλήρωσης –είτε ως ζητούμενο/προοπτική, είτε ως επακόλουθο, αλλά και προϋπόθεση– σύμφωνα με τις σύγχρονες απαιτήσεις, όπως η Κλιματική Πολιτική, η αναγκαιότητα μίας συστημικής θέσπισης υγειονομικού συστήματος στον διεθνή χώρο συνεργασίας και πολιτικών, ενώ εισάγει μία εκτενέστερη ανάλυση των όρων «κοσμοπολιτικός πατριωτισμός» και «κοσμοπολιτικός συνταγματισμός» που, ναι μεν πηγάζει από την ευρωπαϊκή συνέχεια, αλλά οριοθετείται σε ένα σαφώς ευρύτερο πλέγμα πολιτικής συνάθροισης λαών και

κυριαρχιών επί των προαπαιτούμενων θεσμικών και πολιτικών αλλαγών. Συνέπεια είναι και η συνεχής έκκληση για την από κοινού αντιμετώπιση των προβληματικών στιγμών των σύγχρονων δημοκρατιών, τη μεταπολιτική κατανόηση του συντονισμού σε ένα συνταγματικό πλαίσιο βιοπολιτικής πειθάρχησης/ανάγκης, ομοίως και των μη προβλέψιμων εξωγενών παραγόντων αποσταθεροποίησης, δηλαδή υπό τη μορφή έκτακτης συνθήκης που άπτεται της εξωτερικής πολιτικής ασφάλειας και αντιμετώπισης κρίσεων. Κρίσεις, εν προκειμένω, που ξεπερνούν την εθνική αυτοσυντήρηση αλλά και τη διεθνή συνεργασία, τις αλληλέγγυες σχέσεις μεταξύ των κρατών-μελών και των χωρών της παγκόσμιας συνεργασίας, ανάγοντας το υπερεθνικό μόρφωμα ως θεώρημα που αναζητά νέες μορφές πολιτικής ολοκλήρωσης και συνοργάνωσης, αναλόγως αναζητά αναθεώρηση και της διακυβερνητικής μεθόδου και «επιστράτευση» μίας ολοένα πιο δυναμικής κοινής φωνής των λαών του κόσμου, κατά το παράδειγμα των ευρωπαϊκών λαών των τελευταίων εβδομήντα ετών ειρηνικής φιλελεύθερης συνύπαρξης.

Το παρόν ερευνητικό εγχείρημα ολοκληρώνεται στο όγδοο κεφάλαιο με το συμπέρασμα της διδακτορικής θέσης, όπως αυτό προκύπτει από το ερευνητικό θέμα, τη συνάφειά του με τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα καθώς και τα ευρήματα που συνιστούν τεκμηριώσεις μίας σύνθεσης που προϋποθέτει τη διεπιστημονική, την κριτικο-πολιτική ανάλυση, την κωνστροκτιβιστική πλαίσισωση των θεωρητικών ζητημάτων και την κριτική θεωρία ως δομικό εργαλείο συνεισφοράς στη διαμόρφωση των θεωριών και των μεταθεωριών της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Κεφάλαιο 2

Πατριωτισμός και Κοσμοπολιτισμός

2.1. Ορισμοί μορφών – Από την τυπολογία του πατριωτισμού

Η επικρατέστερη ερμηνεία βάσει της οποίας σκοπεύουμε να αναπτύξουμε το θέμα του πατριωτισμού, ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό που απαντά στους θεσμικούς πυλώνες της ΕΕ, είναι η «αγάπη για την πατρίδα» όπως εξηγεί ο Violi στο βιβλίο του *For Love of Country*³, αποδίδοντας εξ αρχής μία ερμηνευτική αφετηρία με θετικό πρόσημο που αντικατοπτρίζεται διαμέσου της κατανόησης και υπεράσπισης οριοθετημένων εθνολογικών αναφορών ως ένα εν τη πεποιθήσει φυσικό δικαίωμα. Η αντίληψη πως τα εθνικά κράτη-μέλη της ΕΕ συνέρχονται σε μία ενωσιακή συσχέτιση κυριαρχικών μερών και υπόκεινται πρωτίστως στην εσωτερική πολιτική συνθήκη της υπεράσπισης των εγχώριων δικαιωμάτων στην ύπαρξη και, συνακόλουθα, στη συνύπαρξη εντός ενός περιβάλλοντος πολυαρχίας –με όρους συμμετοχής–, συνοψίζεται/αντικατοπτρίζεται στη θεωρία του πατριωτισμού ως της αίσθησης του «συνανήκειν» σε έναν συγκεκριμένο πολιτισμό του ήθους.

Το γεγονός ότι ο πατριωτισμός περιγράφει το αίσθημα της υπεράσπισης ενός συγκεκριμένου εδάφους, γλώσσας, αλλά και των εθνοτικών χαρακτηριστικών δίνοντας μία ακούσια υπόσχεση για την προστασία τους και τη διατήρησή τους ανά την κοσμική εξέλιξή τους στον παγκόσμιο χώρο, εμπεριέχει τον κίνδυνο της υπερβάλλουσας ταύτισης και τάσης επιβολής ενός εθνικού χαρακτήρα έναντι άλλων ή, σε ηπιότερη μορφή, τη σύγκριση μεταξύ άλλων εθνικών τύπων εντός ή εκτός της ευρωπαϊκής επικράτειας⁴. Στην περίπτωση αυτή, ως αποτέλεσμα ο πατριωτισμός συνθέτει τη θέαση μιας επιβλητικής παρουσίας που δεν είναι παρά ο εθνικισμός υπό την ακραία του μορφή, δηλαδή ένας εθνικιστικός εξτρεμισμός, που ουδεμία σχέση έχει με την πολιτειακή αρετή που φέρει στους κόλπους της η αγάπη και ο σεβασμός για την *patria*. Την εν λόγω μορφή θα τη συναντήσουμε παρακάτω ως «αρνητικό πατριωτισμό»⁵ κατά

³ Violi, M. (1995). *For love of country: An essay on patriotism and nationalism*. Clarendon Press.

⁴ Ενδεικτικά, βλ. Bobbio, N., & Violi, M. (2003). *The idea of the republic*. Polity.

⁵ Για την απόδοση του όρου αυτού, όπως τον χρησιμοποιούμε εδώ προκειμένου να διαχωρίσουμε την αρνητική εκδοχή και τις ανάλογες επεκτάσεις της στη θεωρία του εθνικισμού, ο προβληματισμός προκύπτει βάσει του διάλογου μεταξύ των Bobbio και Violi, όπως αποδόθηκε εν είδει συνέντευξης από

την περιγραφή των μορφών του πατριωτισμού όταν αποκτούν αντιθετικό και επιβλητικό χαρακτήρα, ως έναν θεωρητικό χώρο στοχασμού βάσει των οποίων διαφαίνονται δύο πράγματα: α) η συχνή ταύτιση του όρου με τον εθνικισμό εν είδει περιγραφής που αποσκοπεί με λανθάνοντα τρόπο στη γενίκευση, παρακάμπτοντας βασικές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις των μορφών του, όπως αυτές προκύπτουν ως πολιτικές εκφάνσεις στον ιστορικό χώρο της εξέλιξης των εθνών. Για παράδειγμα, ο

τον Alberto Papuzzi, συνθέτοντας ένα ανεκτίμητο εργαλείο πολιτικής θεωρίας με αναφορά στις απαρχές της θεωρίας του πατριωτισμού βλ. Viroli, M., & Bobbio, N. (2014). *Dialogo intorno alla repubblica*. Gius. Laterza & Figli Spa. Για το σημείο της συζήτησης το οποίο αποτέλεσε αφορμή βλ. και την αγγλική απόδοση στο Bobbio, N., & Viroli, M. (2003). *The idea of the republic*. Polity., συγκεκριμένα σελ. 15.

«φιλελεύθερος εθνικισμός»⁶, κατά τον Heywood «απελευθερωτική δύναμη»⁷, σύμφωνα με τον Kymlicka «η δεύτερη φιλελεύθερη μορφή του κοινοτισμού»⁸, έχει

⁶ Το γεγονός ότι η ερμηνεία του φιλελευθερισμού ως πολιτικής ιδεολογίας συγχέεται με τις μορφές του εθνικισμού με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανταγωνιστικές εθνικιστικές παραδόσεις. Για την κατανόηση αυτής της θεωρητικής αντανάκλασης και τη συνδυαστική τους επέκταση σκόπιμο είναι να αναφέρουμε τα εξής: ο Heywood αναλύει τον «φιλελεύθερο εθνικισμό» (liberal nationalism) ως την «παλαιότερη μορφή εθνικισμού» η οποία ανάγεται «στη Γαλλική Επανάσταση και ενσωματώνει πολλές από τις αξίες της», με κύριους εκπροσώπους τον Giuseppe Mazzini ο οποίος έχει θεωρηθεί ως «προφήτης» της ιταλικής ενοποίησης, τα επιτεύγματα του Simon Bolivar ο οποίος ηγήθηκε του κινήματος ανεξαρτησίας στις αρχές του 19ου αιώνα και απώθησε τους Ισπανούς από το μεγαλύτερο μέρος της ισπανικής Αμερικής. Ενώ σημαντική επιρροή άσκησε στον Woodrow Wilson και τα «Δεκατέσσερα Σημεία» (Fourteen Points), «που θεωρούνται η βάση για την οικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο». Ο J.-J. Rousseau διαμόρφωσε τις ιδέες του φιλελεύθερου εθνικισμού σε υπεράσπιση της λαϊκής κυριαρχίας που εκφράστηκε βάσει της αντίληψης της «γενικής βούλησης», ενώ σύμφωνα με τον John Stuart Mill ο υπέρτατος στόχος του φιλελεύθερου εθνικισμού είναι «η κατασκευή ενός κόσμου αποτελούμενου από ανεξάρτητα έθνη-κράτη, και όχι μόνο η ενοποίηση ή η ανεξαρτησία ενός συγκεκριμένου έθνους» με αποτέλεσμα να καθιερώσει την αρχή σύμφωνα με την οποία «τα σύνορα μιας διακυβέρνησης θα έπρεπε να συμπίπτουν κατά κύριο λόγο με εκείνα της εθνικότητας». Βλ. Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. μετάφραση: Χ. Κουτρής, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Σελ. 310-312. Στην περίπτωση όμως του Kymlicka, ο «φιλελεύθερος εθνικισμός» αποτελεί τη δεύτερη φιλελεύθερη προσαρμογή του κοινοτισμού (ως πρώτη φιλελεύθερη προσαρμογή ορίζεται η εκδοχή του «πολιτικού φιλελευθερισμού», στον οποίο επισημαίνει την αδυναμία της πολιτικής πρακτικής του κοινοτισμού να ενσωματώσει τις ποιότητες του κοσμοπολιτισμού ή καλύτερα να αναδείξει μέσω της φιλελεύθερης ιδέας τις θεωρητικές αξίες του κοσμοπολιτισμού ως «κοινού αγαθού» με όρους οικουμενικότητας. Για την ερμηνεία του «φιλελεύθερου εθνικισμού», ανατρέχει στα θεμέλια της «κοινωνικής ενότητας» και της «πολιτικής νομιμοποίησης στο φιλελεύθερο κράτος» και θεωρεί πως η παραδοσιακή φιλελεύθερη άποψη «ότι η αλληλεγγύη υποστηρίζεται επαρκώς από κοινά πιστεύω γύρω από οικουμενικές αρχές δικαιοσύνης» απορρίπτεται. Συγκεκριμένα αναφέρει: «Ανθρωποι που ανήκουν σε διαφορετικά κράτη μπορεί να έχουν κοινές αντιλήψεις περί δικαιοσύνης και περί αγαθού βίου, ενώ στο εσωτερικό ενός κράτους μπορεί να διαφωνούν. Τίποτα από τα δύο δεν μπορεί να εξηγηθεί γιατί αισθανόμαστε ένα ιδιαίτερο αίσθημα υποχρέωσης προς τους συμπολίτες μας, σε σχέση με τους πολίτες άλλων κρατών. Κατά συνέπεια χρειαζόμαστε μία διαφορετική ερμηνεία της κοινωνικής ενότητας. Η κοινωνική ενότητα απαιτεί το ενδιάμεσο των δύο αυτών προσεγγίσεων: απαιτεί οι πολίτες να συμμερίζονται κάτι περισσότερο από απλώς φιλελεύθερες αρχές, αλλά ταυτόχρονα και κάτι λιγότερο από μία κοινή αντίληψη περί αγαθού βίου». Και συνεχίζει παρακάτω: «κάθε κράτος προσπαθεί να πείσει τους πολίτες του ότι σχηματίζουν ένα «έθνος», ότι όλοι μαζί ανήκουν σε μία ενιαία πολιτική κοινότητα, κι έτσι οφείλουν ο ένας στον άλλον ιδιαίτερες υποχρεώσεις. Εφόσον οι άνθρωποι που ζουν στο ίδιο κράτος δεν είναι μόνο συμπολίτες, αλλά και συμπατριώτες, υπάρχει ένας φυσικός δεσμός αλληλεγγύης και μία φυσική επιθυμία {συλλογικής} αυτοκυβέρνησης». Βλ. Kymlicka, W. (2005). *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*. Μετάφραση: Γ. Μολυβάς. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 382-383. Η επιλογή της κατανόησης της έννοιας, βάσει των Heywood και Kymlicka, θεωρούμε εδώ πως αποτελεί το θεωρητικό πλαίσιο που διατρέχει την έννοια σε συνάφεια με την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας και τα σχεδόν ετερογενή ποιοτικά χαρακτηριστικά που τη διαμορφώνουν ή, καλύτερα, κατασκευάζουν το αξιακό και θεωρητικό περιεχόμενο της επαναπροσέγγισής της ως εξελικτικής «τάξης πραγμάτων», όσον αφορά την κοινωνική ενότητα και τις διαστάσεις που δύναται να έχει σε υπερεθνικό και διεθνικό επίπεδο διακυβέρνησης, σε συνδυασμό με την πολιτική κοινότητα και την αντιμετώπιση των περιοριστικών ορίων που διατρέχουν μία δημοκρατική έννοια ως επί το πλείστον συνυφασμένη με τους θεσμούς, τα εθνικά και εδαφικά συμφέροντα, που αποτελούν παράλληλα τα κριτήρια διαμόρφωσης της πολιτικής νομιμοποίησης· όχι μόνον του πλαισίου της εθνικής ταυτότητας αλλά του συνόλου ενός πολιτισμού διεύρυνσης, εν προκειμένω θεμελιώνοντας την ευρωπαϊκή δημοκρατική αρχή όπως αυτό διαφαίνεται από την επέκταση του δικαιώματος ψήφου. Άρα της συμμετοχής σε έναν κοινό υπερεθνικό πολιτισμό που θυμίζει έντονα τον εθνικό πολιτικό θεσμό που διαμορφώνει περαιτέρω τις ομοιότητες και τις ανισότητες που εμπεριέχονται στην έννοια της κοινής ταυτότητας, μία έννοια περιοριστική και οριοθετική ως εφαρμογή της δημοκρατίας σύμφωνα με τις σύγχρονες απαιτήσεις για την εξέλιξη της κοινωνικής ενότητας που εξυπηρετεί την αντίληψη για το κοινό αγαθό.

⁷ Ο Heywood καταλήγει πως ο «φιλελεύθερος εθνικισμός» αποτελεί «απελευθερωτική δύναμη» με δύο έννοιες: «Πρώτον, αντιτίθεται σε όλες τις μορφές ξένης κυριαρχίας και καταπίεσης, είτε πρόκειται για

ως σκοπό την οικοδόμηση ενός κόσμου κυρίαρχων εθνών-κρατών αναγνωρίζοντας την ξεχωριστή ταυτότητα των εθνών. Ομοίως, ο «συντηρητικός εθνικισμός»⁹, που παρατηρείται σε κάποια εδραιωμένα έθνη-κράτη που παρουσιάζονται ως οργανική οντότητα, η οποία καλείται να αντιμετωπίσει εθνικούς και εξωτερικούς εχθρούς, όπως η κοινωνική επανάσταση και ο ταξικός ανταγωνισμός, θυμίζοντας την επεκτατική εκδοχή που απαντά στο πρότυπο μίας επιθετικής και μιλιταριστικής εθνικής πολιτικής, δίχως όμως να προσιδιάζει σε ανάλογα φαινόμενα όπως ο «παγγερμανισμός», δηλαδή ως η μορφή αμιγώς σοβινιστικών προεκτάσεων κ.ο.κ.

Επιπλέον, υπάρχουν και οι πολιτικοί εθνικισμοί με επεκτατικό, ανταποικιοκρατικό αλλά και πολιτειακό χαρακτήρα, δηλαδή με δήλωση πίστης στο Σύνταγμα και τους νόμους του εκάστοτε κράτους, όπως στις περιπτώσεις των Η.Π.Α και του Καναδά, ανεξαρτήτως κοινής καταγωγής και της εθνικότητας των πολιτών, δηλαδή σε πολύ διαφορετικά ιστορικά περιβάλλοντα. Ως μορφή πατριωτισμού τείνει να χαρακτηριστεί και το σύγχρονο σχηματιζόμενο ρεύμα του «ευρωσκεπτικιστικού εθνικισμού»¹⁰. Οι εν λόγω εθνικισμοί, ήτοι πολιτικά δόγματα, χαρακτηρίζονται ως

πολυεθνικές αυτοκρατορίες, είτε για αποικιοκρατικές δυνάμεις. Δεύτερον, εκπροσωπεί το ιδανικό της αυτοκυβέρνησης, που αντανακλάται στην πράξη μέσα από την πίστη στον συνταγματισμό και την αντιπροσώπευση». Βλ. Heywood, A. (2007), ό.π., σελ. 311-312. Ο ίδιος, παραπέμπει στη σελίδα 98 του εν λόγω βιβλίου, στην οποία και αναλύεται η έννοια του «συνταγματισμού».

⁸ Kymlicka, W. (2005), ό.π., σελ. 382 για την έννοια και 382-391 για την ανάπτυξη του θέματος.

⁹ Ο «συντηρητικός εθνικισμός» (conservative nationalism) τείνει να αναπτύσσεται σε εδραιωμένα έθνη-κράτη, και όχι σε αυτά που είναι στη διαδικασία οικοδόμησης έθνους. Θα μπορούσαμε να τον χαρακτηρίσουμε ως αντίδοτο στην κοινωνική επανάσταση. Χαρακτηριστικά ο Heywood αναφέρει πως, «οι συντηρητικοί ενδιαφέρονται λιγότερο για τον διεπόμενο από αρχές εθνικισμό μιας οικουμενικής αυτοδιάθεσης και περισσότερο για την υπόσχεση της κοινωνικής συνοχής και της δημόσιας τάξης που βρίσκεται μέσα στο συναίσθημα του εθνικού πατριωτισμού. Για τους συντηρητικούς η κοινωνία είναι οργανική: πιστεύουν πως τα έθνη προκύπτουν με φυσικό τρόπο από την επιθυμία των ανθρώπων να ζήσουν με άλλους [...] τα ανθρώπινα όντα θεωρούνται πως είναι περιορισμένα και ατελή δημιουργήματα, που αναζητούν νόημα και ασφάλεια μέσα στην εθνική κοινότητα. Συνεπώς, ο πρωταρχικός στόχος του συντηρητικού εθνικισμού είναι να διατηρεί την εθνική ενότητα καλλιεργώντας την πατριωτική αφοσίωση και την «υπερηφάνεια κάποιου για τη χώρα του». Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πολιτική του Charles de Gaulle, ο οποίος, κατά την περίοδο 1959-1969, τιθάσευσε τον εθνικισμό της Γαλλίας προς όφελος του συντηρητισμού. Αποτελεί μία προσπάθεια υπεράσπισης του εθνικού φρονήματος, μέσω της επίκλησης στην παράδοση και την ιστορία. Είναι άξιο μνείας ότι τα σύγχρονα ζητήματα της μετανάστευσης και του υπερεθνικισμού διατηρούν ζωντανές τις συντηρητικές επιφυλάξεις που πηγάζουν από την αντίληψη πως η πολυπολιτισμικότητα ενδέχεται να προκαλέσει σύγκρουση, αστάθεια κ.ο.κ. «Οι συντηρητικοί εθνικιστές [...] ανησυχούν για την απειλή που υπερεθνικοί οργανισμοί, όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, θέτουν στην εθνική ταυτότητα», χαρακτηριστικό παράδειγμα ο ευρωσκεπτικισμός του Ηνωμένου Βασιλείου μέσω του Συντηρητικού Κόμματος, καθώς και πληθώρα ακροδεξιών ομάδων όπως το FN στην ηπειρωτική Ευρώπη, περιπτώσεις που αντιλαμβάνονται το ευρωπαϊκό σχέδιο με όρους επιφύλαξης και πολιτικής αποσταθεροποίησης. Βλ., μεταξύ άλλων, Heywood, op.cit., σελ. 314-318.

¹⁰ Έννοια συνακόλουθη με την ευρωαντίρρηση ορισμένων κρατών-μελών, τη γενικότερη εναντίωση απέναντι στις πολιτικές που ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση σε παραλληλία με μία τάση για εσωστρέφεια της εσωτερικής πολιτικής τάξης ενός έθνους-μέλους, όπως αυτό διαφαίνεται από συγκεκριμένες στάσεις-θέσεις στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής της διεθνούς

αρνητικοί ή εναλλακτικοί –με εξαίρεση το φιλελεύθερο και το συνταγματικό πρότυπο προκειμένου να αποσαφηνίσουμε τη δυναμική της κατάχρησης του όρου που συγκροτείται σε διαφορετικές ερμηνείες βάσει κοινωνικού και πολιτικού θεωρητικού πλαισίου, υποδαυλίζοντας ενίοτε τον πατριωτισμό, ο οποίος, ως συναίσθημα που πλαισιώνει την εθνοτική αυτοδιάθεση και την ψυχολογική προσήλωση στο γνώριμο έδαφος, την *patria* με όρους εθνικής συνείδησης και αναγνωρισιμότητας, συγχέεται – λόγω της συναισθηματικής βάσης που προσφέρει για περαιτέρω πολιτική έκφραση– με τις προαναφερθείσες μορφές πολιτικού εθνικισμού, συχνότερα, με αρνητικό πρόσημο. Ακόμη, β) η χρήση του όρου ως εθνικής πανάκειας ή/και ως δυναμικής πρότασης ενωτισμού με σκοπό την αποφυγή εξτρεμιστικών φαινομένων σε περιόδους, κατά κάποιον τρόπο, κοινωνικών και πολιτικών κρίσεων υπέρ της πατρίδας.

Οι μορφές και συνακόλουθα ερμηνείες του πατριωτισμού, στις οποίες πρόκειται να αναφερθούμε, είναι όπως αυτές προκύπτουν σύμφωνα με την αρχική μας ερευνητική προσέγγιση σε πρωτογενές και δευτερογενές υλικό: συγκεκριμένα, ο «συνταγματικός» και ο «ρεπουμπλικανικός», διότι διαπιστώνονται οι αντίστοιχες ιδεολογικές και θεσμικές ποιότητες στους κόλπους της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας και, συνακόλουθα, στη συνδιαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας των ευρωπαϊκών εθνών, άρα και της συνεξέλιξής τους στο πλαίσιο της Ευρώπης των Εθνών, με σύγχρονους όρους. Ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός»¹¹ εν προκειμένω, θα μπορούσε εν συντομία να κατανοηθεί ως η πίστη σε μία πολιτειολογική «πατρίδα», εκείνης των δημοκρατικών θεσμών· κατά τον Viroli, είναι «πρωταρχικά ένα πολιτικό πάθος, το οποίο βασίζεται στην εμπειρία της ιδιότητας του πολίτη και όχι σε κοινούς προ-πολιτικούς δεσμούς, που αντλούν την υπόστασή τους από τη γέννηση του ατόμου στο ίδιο έδαφος, το να ανήκει στην ίδια φυλή, να ομιλεί την ίδια γλώσσα, να λατρεύει

συνεργασίας. Πιο αναλυτικά, θα δούμε την έννοια ως φαινόμενο πολιτικής θεώρησης-ρεύματος και τον αντίκτυπο στη σύγχρονη ευρωπαϊκή πολιτική σε ειδική ενότητα παρακάτω. Ενδεικτικά, βλ. υποσημείωση υπ' αριθμόν 206.

¹¹ Viroli, M. (2002) [2000]. *Republicanism*, translated by A. Shugaar. New York: Hill and Wang. Ακόμη με έμφαση στην πολιτειακή αρετή, δηλαδή ο «ρεπουμπλικανισμός» συνδέεται –με όρους Kymlicka– «με τη μετατόπιση προς μία πιο «διαβουλευτική» αντίληψη περί δημοκρατίας, η οποία απαιτεί να είναι ικανοί και πρόθυμοι οι πολίτες να συμμετέχουν με ενεργό και υπεύθυνο τρόπο στον πολιτικό βίο»· μία διατύπωση της νέας αυτής αντίληψης με μεγάλη επίδραση, είναι των Amy Gutman and Dennis Thompson, (1996) *Democracy and Disagreement*. Harvard University Press, την οποία προτείνει ο Kymlicka, καθώς και για τον σχολιασμό της θεωρίας τους, επίσης προτείνει, τη μελέτη του Stephen Macedo (1999) (ed.). *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. Oxford University Press. Βλ. Will Kymlicka op.cit., σελ. 444.

τους ίδιους θεούς ή να μοιράζεται τα ίδια έθιμα»¹² (όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, 2017: 339).

Στο σημείο αυτό παραθέτουμε επιλεκτικά ορισμούς και θέσεις που περιγράφουν το θεωρητικό πλαίσιο του ιδεολογικού φαινομένου που αποτελεί μία από τις σημαντικότερες πολιτικές θεωρίες· αποτελεί περίπτωση παράλληλης εδραίωσης με το κράτος-έθνος, υπογραμμίζοντας την πρωτοεθνική ταυτότητα αλλά και την εξέλιξή της σε μεταεθνικό θεωρητικό πλαίσιο, συνθέτοντας παλαιές και νέες θεάσεις ενός κοινού θεσμικού πολιτισμού σε κοινοτικό και διεθνικό επίπεδο εθνικής κοινωνικοπολιτικής κουλτούρας και δικαίου. Ο Habermas περιγράφει τον πατριωτισμό ως την «υπαγωγή σε μια προπολιτική κοινότητα πεπρωμένου» επισημαίνοντας πως «όπως και το έθνος, έχει τη δύναμη να δημιουργεί δεσμούς και προκαταβολική εμπιστοσύνη, κάτι που εξηγεί γιατί οι αυτοενδιαφερόμενοι πολίτες παραμερίζουν τις δικές τους προτιμήσεις για να ικανοποιήσουν τις απαιτήσεις μιας κρατικής αυθεντίας που ‘επιβάλλει καθήκοντα’» (Habermas, 2013: 142). Με όρους Viroli, η από κοινού συμμετοχή, το «συνανήκειν» σε ορισμένη κοινή «εστία», σύμφωνα με την αρχή *patriae caritas*, ως η «ορισμένη στοργή προς ορισμένη πολιτεία και τους πολίτες της» (Viroli, 2002: 68). Ο Castiglione επισημαίνει, βάσει ενός επιστημολογικού συγκερασμού, αναφερόμενος στις καταβολές του όρου που περιγράφει ικανοποιητικά το αίσθημα της ισχύος του εν λόγω θεωρητικού προτύπου, πως «[...] καθίσταται όντως λιγότερο σαφές εάν η συναισθηματική και φαντασιακή πηγή του εθνικού πατριωτισμού είναι αυτό που απαιτείται ώστε να διατηρηθούν οι πολιτικές κοινότητες στον εικοστό πρώτο αιώνα» και συνεχίζει «είναι δυνατόν να φανταστεί κανείς ένα πιο διαφοροποιημένο πρότυπο, κάτι που δεν είναι άγνωστο ιστορικά. Για παράδειγμα, στον διάλογό του στους *Νόμους*, ο Κικέρων διακρίνει μεταξύ της στοργής κάποιου προς τη ‘μητέρα πατρίδα’ (βασιζόμενη σε αναμνήσεις και στην ιδέα του εθίμου και της παράδοσης) από τα αισθήματα κάποιου προς την ‘πολιτεία’ (βασιζόμενα περισσότερο στη σημασία των νόμων και των δημοκρατικών θεσμών): εν τέλει, τα δεύτερα θα πρέπει να επικρατήσουν της πρώτης» (Castiglione, 2009: 51), αποτυπώνοντας διά του φιλοσοφικού και πολιτικού λόγου την αντίληψη για μία δίκαιη κοινωνική και

¹² Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017). *Πολιτική: Μια εννοιολογία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Στο ίδιο, συγκεκριμένα στη σελίδα 329, γίνεται μια πολύ σημαντική αναφορά σε ακόμη ένα έργο του Viroli, βλ. Viroli, M. (2002). *Republicanism*, op. Cit., κατά την οποία αποδίδεται πλήρως η ουσία της έννοιας του ρεπουμπλικανικού πατριωτισμού, δοθείσα ως «φιλαλληλία των πολιτών» ή «*caritas civium*».

κυβερνητική δομή κατά το ρεπουμπλικανικό τύπο δόμησης της πολιτείας και του πατριωτικού ιδεώδους¹³.

Η φύση, η δυναμική και η εφαρμογή του πατριωτισμού στο συγκεκριμένο της ΕΕ δέχεται επιδράσεις από τις εθνικές συστατικές ενότητες, θέτοντας τις βάσεις για μία διανοητική πρόκληση που θα πρέπει να διερευνηθεί: Πώς οικοδομείται μία αίσθηση του «συνανήκειν», σε μία συλλογικότητα όπως αυτή της ΕΕ, που να διέπεται από ισχυρούς εθνικούς πολιτισμούς, δηλαδή από εθνικά σύνολα συγκροτημένα σε πολιτείες ιστορικά διαμορφωμένες, υπό το πρότυπο του πατριωτισμού ως μία βασική μεταβλητή κατανόησης και επενέργειας του εθνικού εαυτού με όρους, όμως, υπερεθνικής συνεργασίας; Εν αρχή, φαίνεται πως οι κοσμοπολιτικές αξίες σε παραλληλία με τις ποικίλες πολιτειακές και πολιτιστικές προκείμενες των εθνικών συστατικών μονάδων αποτελούν ένα ηθικό¹⁴ εργαλειακό πεδίο συγχώνευσης της εθνικής ισχύος, από τη μία πλευρά, και της συλλογικής εξισορρόπησης των διαφορετικοτήτων, από την άλλη. Αυτό αποτελεί μία κρίσιμη εν εξελίξει συγκρότηση, που αποτυπώνει την περίπτωση της ΕΕ, επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας την πολιτική της ταυτότητα.

2.2. Προς τον Ευρωπαϊτισμό στο συγκεκριμένο της πολιτικής θεωρίας: Συνταγματικός και ρεπουμπλικανικός - σύγκλιση στις κοσμοπολιτικές αξίες

Η εννοιολογική σύλληψη της ΕΕ απαντά σε ένα συνδυαστικό θεωρητικό πεδίο απόδοσης της εξελεγκτικής πορείας της ενοποίησης, που συγκεντρώνει τον πολιτειολογικό λόγο και τη συνταγματική ποιότητα από τη μία πλευρά, και τη

¹³ Cicero, M. (2017). Cicero: On the Commonwealth and On the Laws, in J. Zetzel (Ed.). *Cambridge Texts in the History of Political Thought*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁴ Ο όρος «ηθική» χρησιμοποιείται εδώ σύμφωνα με τις αξιώσεις της Ηθικής θεωρίας και φιλοσοφίας, σε αντιδιαστολή με τη Διεθνή θεωρία, όπως αυτός προκύπτει ως θεωρητικό και αξιακό πολιτικό πρότυπο στην θεωρία του Δικαίου του Ι. Kant, αλλά και της θεωρίας της Δικαιοσύνης σύμφωνα με τον Rawls. Για μια εισαγωγική γνωριμία, στην αριστοτελική συμβολή της Ηθικής θεωρίας, προτείνεται -ενδεικτικά- το Πελεγράνης, Θ. (1997). *Ηθική φιλοσοφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα. Για περαιτέρω κατανόηση του όρου, όπως αυτός προκύπτει στη διατριβή αυτή, βλ. κεφάλαιο έκτο και έβδομο και, για ενδελεχή εμβάθυνση σχετικά με τον ηθικό νόμο που ενυπάρχει στον ανθρώπινο Λόγο και την ελευθερία, σε συνδυασμό με τη σύνδεση της πολιτικής δικαίου και της ηθικής, κρίνεται σκόπιμη η μελέτη του έργου Ι. Kant, καθώς και μεταγενέστερων ηθικών και κοινωνικών φιλοσόφων, όπως ο J. Habermas σύμφωνα με τον οποίο για παράδειγμα, η κριτική της θεωρίας του Πρακτικού Λόγου γίνεται με γνώμονα τη μετεξέλιξη της ηθικής θεωρίας, στο πλαίσιο μίας *ad hoc* κοινωνικής πρακτικής της επικοινωνίας του Λόγου, με όρους πολιτικής πεδίου.

ρεπουμπλικανική θεωρία ως ένα κλασικό εργαλείο πολιτικής θεωρίας, και στη σύγχρονη θεωρητική της εκδοχή, όπως ο (νεο)ρεπουμπλικανισμός, από την άλλη δομική όψη. Εν προκειμένω, η θεωρία του (νεο)ρεπουμπλικανισμού επαναφέρει στο προσκήνιο της πολιτικής θεωρίας τις αξίες μίας *res publica*, κατά την οποία η κλασική αρχική σύλληψή της αποσκοπεί στη συν-λειτουργία των αρχών του δικαίου, ενός κράτος δικαίου και της επίτευξης του κοινού συμφέροντος μέσω μίας μορφής «μεικτού συντάγματος»¹⁵ σε συνδυασμό άμεσα με την ιδιότητα του πολίτη. Ως αποτέλεσμα, το αναδυόμενο θεωρητικό ρεύμα προτείνει ένα νέο παράδειγμα ευρωπαϊκής πολιτικής σχετικά με την αντίληψη πολλαπλών δημόσιων σφαιρών, με τη μορφή «Δήμου» και την αναζήτηση μιας νέας μορφής «μεικτής κυριαρχίας»¹⁶, προσμετρώντας και τις

¹⁵ Ως «μεικτό σύνταγμα» εκλαμβάνεται η παράλληλη ισχύ των εθνικών συνταγμάτων και της συνταγματικής φύσης της ΕΕ, εν προκειμένω στην πράξη όπως αυτό αποτυπώνεται από την ισχύ επί της ισχύς του ευρωπαϊκού δικαίου ως καθολικής προσήλωσης στον ευρωπαϊκό κανόνα που συγκροτείται από τη συμμετοχή των κρατών-μελών. Όμως, ελλοχεύει η παρανόηση πως ως μεικτό σύνταγμα εννοείται ή προτείνεται η δημιουργία μίας διπλής νομικής ταυτότητας που συγκεράζει τον εθνικό νομικό πολιτισμό με τον ευρωπαϊκό, που ούτως ή άλλως έχει επιτελεστεί. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί εδώ είναι πως, η «συνταγματογένεση», με όρους Κανελλοπούλου, που χαρακτηρίζει την εξέλιξη του ευρωπαϊκού σχεδίου ολοκλήρωσης, αποτελεί μία διαδικασία που εξελίσσεται ακριβώς όπως εξελίσσονται και τα μέλη μίας τέτοιας πολιτικής ένωσης. Ακόμη, μπορεί να γίνει καλύτερα αντιληπτό αν επισημάνουμε τον πλουραλιστικό χαρακτήρα της ΕΕ ως νομικού οργάνου που συνθέτει κανόνες που επενεργούν με ποιότητα πολιτειακή και απευθύνονται στον ευρωπαϊκό λαό, ο οποίος και νομιμοποιεί μία τέτοια έκταση στην πορεία της ενοποίησης. Η Κανελλοπούλου, χαρακτηριστικά, περιγράφει το φαινόμενο ως «συνταγματοποίηση της Ένωσης – ευρωπαϊκή ενοποίηση των εθνικών Συνταγμάτων», αποδίδοντας σαφές νόημα στην έννοια του μεικτού συντάγματος μέσω της περιγραφής του τί συμβαίνει και πώς μπορεί να εξελιχθεί. Πιο αναλυτικά, μιλώντας για «ολικό» - «μερικό» Σύνταγμα επισημαίνει πως «στο μέτρο που η παγκοσμιοποίηση καθιστά αλυσιστελή την αυτονομία των εθνικών Συνταγμάτων, το εθνικό κράτος και, κατά συνέπεια, το εθνικό Σύνταγμα δεν επαρκούν για την επίλυση των ζητημάτων που ανακύπτουν στην επικράτειά τους. Ούτε όμως και η Ευρωπαϊκή Ένωση, και κατ'επέκταση το «Σύνταγμά» της, επαρκούν από μόνα τους», με άλλα λόγια ούτε το εθνικό ούτε το ευρωπαϊκό Σύνταγμα επαρκούν να «ρυθμίσουν αυτόνομα όλα τα ζητήματα κυριαρχίας που αφορούν τους πολίτες τους». Συνεχίζει αναφερόμενη στην Anne Peters, (A. Peters (2001), *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*, Dunker & Humblot, Berlin) πως «κανένα Σύνταγμα δεν μπορεί σήμερα να καθορίσει συνολικά τη νομική δομή μιας κλειστής πολιτικής ενότητας. Κάτι τέτοιο δεν είναι πια δυνατόν για το εθνικό κράτος, πολλώ μάλλον δεν μπορεί να επιτευχθεί για την Ευρώπη». Ομοίως, ο Μανιτάκης αναφέρει πως «το Σύνταγμα μιας Ενωμένης πολιτικά Ευρώπης δεν μπορεί να νοηθεί στην ιστορική προοπτική του ως ένα Σύνταγμα καθ'ομοίωση των εθνικών Συνταγμάτων» και προτείνει «να υπάρχουν και να ισχύουν ταυτόχρονα δύο κατηγορίες Συνταγμάτων». Βλ. στο Μανιτάκης, Α. (2004), *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*, Αθήνα: Παπαζήσης, Σελ. 123 και 127. Για τα παραπάνω βλ. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 296-302.

¹⁶ Με τον όρο «μεικτή κυριαρχία» εννοούμε την προοδευτική μετεξέλιξη του θεσμού της κρατικής κυριαρχίας σε συνδυασμό με τις προεκτάσεις για εθνική ισχύ έναντι των κοινών πολιτικών ως προϋπόθεση για τη συνύπαρξη σε ένα πολυκρατικό μόρφωμα δικαίου, στο οποίο συντελεί καθοριστικά, αρχικά η αποδοχή της ισχύος του ευρωπαϊκού δικαίου εδραιώνοντας τον ενωσιακό νομικό πολιτισμό, όχι μονον ως αναγκαιότητα συντονιστική αλλά ως την εξέλιξη της ίδιας της κυριαρχίας, με όρους συνεργασίας σε ένα ευρύτερο, απαιτητικό διακυβερνητικό πλαίσιο. Η μεικτή κυριαρχία εν προκειμένω γίνεται αντιληπτή ως μία συνδυαστική αποδοχή της πολιτικής των εξουσιών και του νομικού πλαισίου που απαλώνει τις θεσμικές και διακρατικές αντινομίες και την επικράτηση του ευρωπαϊκού δικαίου έναντι του εθνικού μέσω μίας διασαφηνιστικής ένταξης σε ένα νεωτερικό πλαίσιο που συνυπολογίζει την αυτονομία των εθνών-κρατών, ενώ προάγει ταυτόχρονα την αντίληψη πως ως μέρη μίας αμφίδρομης διακυβερνητικής κυριαρχίας, ενταταγμένης στο πλαίσιο της ενωσιακής πολιτικής όχι με όρους

κοινωνικοψυχολογικές συστατικές του δημοκρατικού θεσμού. Οι Bellamy και Castiglione, θιασώτες της εν λόγω θεωρητικής αναβίωσης¹⁷, αναδεικνύουν τη συμβολή του «δημοκρατικού φιλελευθερισμού»¹⁸ έναντι του φιλελεύθερου προτύπου, ήτοι μίας «προ-φιλελεύθερης αντίληψης περί συνταγματισμού, που ταυτίζει το Σύνταγμα με την κοινωνική σύσταση και τη μορφή διακυβέρνησης της πολιτείας»¹⁹, εστιάζοντας σε ένα «πολιτικό σύστημα που διαχέει την εξουσία στο εσωτερικό της κοινωνίας των πολιτών... και ενθαρρύνει τον διάλογο ανάμεσα στα συστατικά μέρη του ευρωπαϊκού οικοδομήματος»²⁰ (όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, Τζινισιζέλης, Υφαντής, Σταυρίδης & Ξενάκης, 2009: 55). Στο ίδιο σκεπτικό, ο MacCormick²¹ αντιλαμβάνεται την ΕΕ ως «μεικτή κοινοπολιτεία»²², «νόμιμα συντεταγμένη κοινοπολιτεία μετακυριαρχικών κρατών» (MacCormick, όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου κ.ά., 2009).

συνεπίβλεψης, ή/και οικειοθελούς ή έκτακτης αλληλεγγύης, αλλά με όρους μίας αναπόφευκτης νέας μορφής συγκυριαρχίας και συνακόλουθα διακυβερνητικής πολιτικής.

¹⁷ Για τη σύλληψη αυτής της εκδοχής δημοκρατικής θεωρίας της ενοποίησης, συνέβαλαν ομοίως και οι Graig, Preuß μεταξύ άλλων, όπως επισημαίνεται στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. και Τσινισιζέλης, Μ. Ι. & Υφαντής, Κ., Σταυρίδης, Σ., Ξενάκης Δ. Κ (2009). *Ευρωπαϊκή Πολιτεία, Η Τέχνη της Συνδιάθεσης*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 55-56, με αναφορές στις μελέτες όπως των Bellamy, R., & Castiglione, D. (2000). Democracy, sovereignty and the constitution of the European Union: the republican alternative to liberalism. *The European Union and its Order*. Oxford: Blackwell, σελ.170-190., MacCormick, N. (1997). Democracy, subsidiarity, and citizenship in the 'European Commonwealth'. *Law and Philosophy* 16, 331-356. Επίσης, σημαντική η συμβολή των Νικολαΐδη όσον αφορά τη «δήμοι-κρατία», Λάβδα και Χρυσόχοου, σχετικά με τη δυναμική ανυπαρξία ενός υπερεθνικού δήμου υπό το πρίσμα της ρεπουμπλικανικής θεωρίας, είτε ως το κριτικό μέσο ανάδειξης μιας συνταγματικής τάξης και συνακόλουθα μίας μετακυριαρχικής διακυβέρνησης, είτε με τη λογική επαναφοράς και συνταύτισης των πολιτών σε αυτή την θεσμική παραγωγή στο πλαίσιο ενός ενιαίου πολιτικού ευρωπαϊκού συστήματος. Ενδεικτικά, μία ολοκληρωμένη ανάλυση, στο Lavdas, K. A., and Chryssochoou, D. N. (2011). *A Republic of Europeans: Civic Potential in a Liberal Milieu*. Cheltenham: Edward Elgar. Αξιοσημείωτη και η, τρόπον τινά, αντιθετική κριτική θεώρηση του Archibugi, σύμφωνα με τον οποίο μία τέτοια δυναμική που πλαισιώνεται με όρους παγκόσμιας διακυβέρνησης διακατέχεται από αγκυλώσεις καθοριστικές για την ενωσιακή δυναμική της ενοποίησης αναδεικνύοντας τις πολιτικές εκείνες που πρέπει να ληφθούν υπόψη ως αντιμετώπιση των περιοριστικών θεσμικών οργάνων που λειτουργούν ως τροχοπέδη για μία τέτοια συζήτηση.

¹⁸ Bellamy, R., & Castiglione, D. (2000). op.cit. και Bellamy, R., & Castiglione, D. (2013). Three models of democracy, political community and representation in the EU. *Journal of European Public Policy*, 20(2), 206-223.

¹⁹ Bellamy, R. & Castiglione, D., "Democracy, Sovereignty and the Constitution of the European Union: The Republican Alternative to Liberalism", στο Z. Bańkowski & A. Scott (επιμ.) (2000). *The European Union and its Order*. Λονδίνο: Blackwell. Σελ. 181.

²⁰ Bellamy, R. & Castiglione, D., ό.π., σελ. 171.

²¹ MacCormick, N. (1997). op. cit. pp 1-26.

²² Σε ανάλογη προσέγγιση της «μεικτής πολιτείας» η οποία «εδράζεται σε πρακτικές 'ελέγχων και ισορροπιών' εν είδει θεσμικών αντιβάρων». Βλ. Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2020). *Πολιτειολογία των Ενώσεων*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 509, στην ενότητα των Ορισμών.

Ο «συνταγματικός πατριωτισμός»²³, αρχικά, αποτέλεσε τον τρόπο να αποδοθεί μία ιδεολογική πατρίδα, ή να αποτελέσει την ιδεολογική πατρίδα βάσει της οποίας θα αναθεωρηθεί και ξεπεραστεί το εθνικιστικό παρελθόν· χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών υπό τη μορφή μιας «πολιτειακής θρησκείας»²⁴ (civil religion) και η περίπτωση επανένωσης της Γερμανίας, αντιμετωπίζοντας με νομικό τω τρόπο τους προγενέστερους τρόπους ενωσιακής συγκρότησης, ήτοι τον

²³ Για την έννοια-θεωρία του «συνταγματικού πατριωτισμού», με σημαντικότερη τη συμβολή του Habermas και των αναλυτών της θεωρητικής του προσέγγισης, επιλέγουμε ενδεικτικά τη συνολική καταγραφή αναφορών και επεξηγήσεων στην έννοια, με αφορμή την έννοια ως επικρατέστερη για την κατανόηση του όρου συμπερασματικά: «Σύμφωνα με τον Habermas (1994β), η αναγωγή καθολικών συνταγματικών αρχών σε γνώμονα δημοκρατικής συμβίωσης· «σημαίνει ότι οι πολίτες δεν προσλαμβάνουν τις βασικές συνταγματικές αρχές στην αφηρημένη διάστασή τους, αλλά συγκεκριμένα, από τα ιστορικά συμφραζόμενα της εθνικής ιστορίας τους [...] Για να αναπτυχθεί μεταξύ των πολιτών του κράτους μία έστω και αφηρημένη και διαμεσολαβημένη από το δίκαιο αλληλεγγύη, πρέπει να εισέλθουν οι βασικές αρχές της δικαιοσύνης στο πυκνό πλέγμα των αξιακών προσανατολισμών του πολιτισμού», «Μία φιλελεύθερη πολιτική καλλιέργεια αποτελεί απλώς τον κοινό παρονομαστή ενός συνταγματικού πατριωτισμού που διευκολύνει ταυτοχρόνως την κατανόηση της πολλαπλότητας και της ακεραιότητας των διαφορετικών συνυπαρχουσών μορφών ζωής μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας» (Habermas, 2010:31·1996:688)· όπως υπενθυμίζει ο Müller, ο Sternberger εισάγει το 1960 τον όρο «Staatsfreundschaft» («φιλία προς το κράτος»), ως «πατριωτικό συναίσθημα στο συνταγματικό κράτος», όπου «ο πατριωτισμός δεν ήταν ζήτημα απλής ένταξης [...] βασιζόταν σε ένα πολιτικό επίτευγμα και, επίσης, σε μία σχέση αντιπαλότητας με τους εχθρούς της δημοκρατίας, αληθινούς και υποτιθέμενους», «απαιτείται από τους πολίτες να αναστοχάζονται με κριτικό τρόπο πάνω σε συγκεκριμένες παραδόσεις και συλλογικές ταυτότητες στο όνομα των κοινών οικογενειακών αρχών» (Müller, 2012:61, 67, 72, ο συγγραφέας παραπέμπει στα Sternberger, 1979· 1980)· «είναι μια κοινή νομιμοφροσύνη σε μια κοινή συνταγματική τάξη, ανεξάρτητα από διαφορές γλώσσας, εθνοτικής προέλευσης και τα λοιπά. Οι λαοί είναι μερικές φορές διατεθειμένοι να εξαφανίσουν διαφορές πολιτισμού ή γλώσσας ή κληρονομιάς ή ιστορίας υπέρ της κοινής συμμετοχής σε μια έννομα συντεταγμένη πολιτεία ή κοινοπολιτεία» (MacCormick, 1997: 341-342)· «Η χαμπερμασιανή ιδέα περί 'συνταγματικού πατριωτισμού' αναφέρεται σε ένα είδος μεταεθνισμού με κανονιστική αναφορά το δημοκρατικό σύνταγμα και όχι το εθνικό κράτος, το έδαφος ή μια κυρίαρχη πολιτιστική παράδοση» (Nanz, 2006:73)· «αυτό-αναστοχαστική μορφή νομιμοφροσύνης στις συνταγματικές αρχές του κράτους, που σχετικοποιούν τον δικό μας τρόπο ζωής, αποδίδουν στους ξένους τα ίδια δικαιώματα με τα δικά μας και διευρύνουν την ανεκτικότητα και τον σεβασμό στους άλλους», «απαιτεί νομιμοφροσύνη μόνο στις συνταγματικές αρχές του κράτους και όχι στο ίδιο το κράτος [...] το κράτος δύναται να προσδοκά υπακοή στους νόμους του μόνο όταν εδράζεται σε αρχές που αξίζουν αναγνώρισης» (R. Fine, 2007:44, 45, με αναφορά στον Habermas)· «κοινή δημοκρατική πολιτική κουλτούρα ερειδόμενη στη συναίνεση επί της διαδικασίας για τον ορισμό της έννομης τάξης, η οποία μπορεί να αποτελέσει τον κοινό παρονομαστή των πολιτισμικών ή ιδεολογικών οντοτήτων που συνθέτουν την πολιτική κοινότητα» (Μπάλιας, 2008:326, ο συγγραφέας παραπέμπει στον Habermas, 1994α:86-87)· [και Ευρωπαϊκή Ένωση] αρθρώνει μία μεταεθνική εκδοχή πολιτικής ένταξης και αλληλεγγύης με όρους δημοκρατικής συμβίωσης (Habermas, 1994β·2003·2012)· «ενώ αναγνωρίζει την τρέχουσα προτεραιότητα των εθνών-κρατών και των εθνικών δημόσιων πολιτισμών, [ο Habermas] οραματίζεται μια ρεπουμπλικανική πολιτική πολύ-κουλτούρα» (Roche, 2001:81, ο συγγραφέας παραπέμπει στο Habermas, 1994β:27-28, 33-34)· «Ένας ευρωπαϊκός συνταγματικός πατριωτισμός πρέπει, εν αντιθέσει προς τον αμερικανικό, να συναρπαστεί από ποικίλες εθνοιστορικές ερμηνείες των ίδιων καθολικών δικαίων αρχών» (Habermas, 1996:696)· «υπό την οπτική του Habermas, πρέπει να βασίζεται σε μια πολιτική [civic] (και κοσμοπολιτική) κατανόηση των αρχών που διέπουν την ευρωπαϊκή πολιτεία», «να είναι ανοικτός στη συμπερίληψη του 'άλλου', αλλά και να παραμένει εδραιωμένος σε μια αυτοκατανόηση της ευρωπαϊκής αντίληψης, συνδυάζοντας τόσο το στοιχείο της οικογενεικότητας όσο και της ιδιαιτερότητας» (Castiglione, 2009:39).» Βλ. στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017β). *Πολιτική: Μια εννοιολογία*, ό.π., σελ. 361-363.

²⁴ Για την εισαγωγή του όρου από τους J.-J. Rousseau, E. Durkheim βλ. το Coleman, J. A. (1970). Civil religion. *Sociological Analysis*, 31(2), 67-77.

ρατσισμό και τον εθνικισμό που στην πράξη προκάλεσαν εμφύλιο διαχωρισμό. Ο Müller θεωρεί πως η γέννηση του «συνταγματικού πατριωτισμού» οφείλεται στο πνεύμα της γερμανικής ενοχής και αυτή είναι μία ιδιαιτερότητα και πρέπει να καταστεί σαφές, πως η προσπάθεια συνταγματικής πίστης στο σύγχρονο ευρωπαϊκό μόρφωμα δεν τελεί υπό το ίδιο καθεστώς αλλά συγκλίνει με όρους πολιτειακούς και κοινωνιολογικούς στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτικής συνοχής μεταξύ των κρατών-μελών και την κοινή αντιμετώπιση των αντιευρωπαϊκών κινδύνων. Για τον Habermas, η συνταγματική ποιότητα αυτή είναι μία πολιτική θέση που αποσκοπεί στην όλο και περισσότερη αυτονομία των πολιτών από το εθνικό πρότυπο κυριαρχίας, ένας πατριωτισμός οριοθετημένος και προγραμματισμένος για τη δημιουργία ορθολογικών συλλογικών ταυτοτήτων της ελεύθερης βούλησης επί της κρατικής κυριαρχίας. Μία ποιότητα η οποία δεν επαρκεί ακόμη και στην περίπτωση της δημιουργίας ενός ευρωπαϊκού συντάγματος²⁵.

Ο «συνταγματικός πατριωτισμός» διαφέρει κατά πολύ από τη ρεπουμπλικανική αρχή στην πολιτική σκέψη, καθώς και από τον κοσμοπολιτισμό, ως μία επαναστατική ορμή των αξιών προκειμένου να έχουν οικουμενική απήχηση και να συντονίζονται ηθικά σε μία υπερέχουσα πίστη πρωτίστως στην ανθρωπότητα και στη συνέχεια στο εκάστοτε έθνος. Σημαντικό είναι να αναφέρουμε πως η σύλληψη του «συνταγματικού πατριωτισμού», ως ένα αίτημα αφοσίωσης στους πολιτειακούς θεσμούς με έντονη την προβληματική της επικράτειας στην περίπτωση αναζήτησης του πέραν του κράτους, αλλά με εγγενώς κοσμοπολιτικές αξίες εν προκειμένω δικαίου και πολιτικής δέσμευσης του ήθους, εντός ή πέραν της κρατικής κυριαρχίας, οφείλεται στην αναγκαιότητα συγκρότησης μίας πολιτικής ταυτότητας, από τη μία μεριά, και μίας νέας έμπνευσης πίστης σε μία κοινή αναφορά, όπως η πατρίδα, από την άλλη. Η διανοητική αναζήτηση της θεωρίας αυτής αντλεί αρχικά από τον στοχασμό της αναγκαιότητας, από τον Dolf Sternberger, πριν τη μεταγενέστερη συμβολή του Habermas και την ανανέωση του όρου πέραν του πλαισίου της μετά-τη-«Δημοκρατία της Βαϊμάρης» εποχής. Ο Sternberger, με φιλοσοφική επιρροή τον πολιτικό στοχασμό του Jaspers, όπως αργότερα ανέδειξε ο Habermas σχετικά με την αναζήτηση μίας κοσμοπολιτικής προοπτικής που να συνδέεται και να αποκαθιστά το παρελθόν, άρα τη συλλογική μνήμη και συνακόλουθα την ενοχική, ανησυχώντας εξίσου για το κατά πόσο

²⁵ Habermas, J. (2003). Making sense of the EU: Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of democracy*, 14(4), 86-100.

προστατεύεται ή όχι η δημοκρατικότητα άρα και κατά πόσον θα θεμελιώνονται βάσει νομολογίας οι αντικειμενικές αρχές για την προστασία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, όπως αυτό επιτεύχθηκε εν τέλει από το Συνταγματικό Δικαστήριο και όχι από τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, μία δημοκρατία κατά πολλούς «χωρίς δημοκράτες», συνέβαλε θεωρητικά στην καθιέρωση της δημοκρατικής πολιτικής θεωρίας στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία, ενισχύοντας τη δικαστική αρχή να αναζητά τους τρόπους με τους οποίους οι πολίτες θα «Sich-in-diesem-Staat-zu-Hause-fühlen», ήτοι «θα ένιωθαν σαν στο σπίτι τους μέσα στο κράτος» (Müller, 2012: 54-61). Ο Sternberger διερεύνησε το 1959 τη δόμηση μίας νέας θεσμικής πατρίδας, ήτοι το «πατριωτικό συναίσθημα στο συνταγματικό κράτος» και το 1960 καθιέρωσε την έννοια «Staatsfreundschaft», δηλαδή τη φιλία με ή προς το κράτος, βάσει της οποίας εμφανίστηκε στη συνέχεια, το 1970 για πρώτη φορά η λέξη *Verfassungspatriotismus*. Ο Müller, αναλύοντας τη συμβολή του Sternberger, αναφέρει πως «για να προσδώσει στην έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού θεωρητική συνοχή [...] άντλησε στοιχεία από τον ρεπουμπλικανισμό του Αριστοτέλη και της Hannah Arendt· για να της προσπορίσει ιστορική αξία, ανέσυρε μία παράδοση πατριωτισμού που εκκινούσε από τον Αριστοτέλη, η οποία, κατά την άποψή του, δεν συνδεόταν με το έθνος»²⁶. Η θέση του Habermas αποτελεί μία περισσότερο ρεπουμπλικανική σύλληψη σε συνταγματικό πλαίσιο, ως τη βάση για μία πολιτική ταυτότητα σε ευρωπαϊκό επίπεδο²⁷. Σύμφωνα με τον Castiglione, ο πατριωτισμός που προτείνει ο Habermas, είναι ένας πατριωτισμός ρητά συνυφασμένος με τις πολιτειακές αρχές καθώς και το κοσμοπολιτικό ιδεώδες, άρα τις οικουμενικές αξίες, ανοικτός στην κατανόηση και την αποδοχή του «άλλου», εν αντιθέσει με τη μέχρι σήμερα κατανόηση της αυτονομίας του εαυτού σε ένα αμιγώς ευρωπαϊκό πλαίσιο, άρα και περιοριστικό πεδίο συνεξέλιξης.

²⁶ Ο Müller, αναφέρει επίσης πως «ο Sternberger υποστήριξε ότι τουλάχιστον μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, όλες οι μορφές του πατριωτισμού ανάγονταν στον συνταγματικό πατριωτισμό, ο οποίος γινόταν αντιληπτός ως η αγάπη για τους νόμους και τις κοινές για όλους ελευθερίες. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε να θεωρηθεί ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός αποτελεί μία επιστροφή στον προ-εθνικό πατριωτισμό». Βλ. στο Müller, J.-W. (2012). *Συνταγματικός Πατριωτισμός*, μετάφραση: Χ. Παπαστυλιανός και Φ. Στεφοπούλου, Αθήνα: Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Παπαζήσης, σελ. 62. Για περαιτέρω εμβάθυνση στην έννοια και τη θεωρητική συμβολή του πολιτικού στοχαστή, βλ. το πρωτότυπο έργο του Sternberger, D. (1990). *Verfassungspatriotismus* (Vol. 10). Insel Verlag ή/και όπως ο Müller προτείνει το πρωτοεμφανιζόμενο άρθρο Dolf Sterneberger, “Verfassungspatriotismus”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 Μαΐου 1979, όπως και την ανάλυση της Kinkela, C. (2001). *Die Rehabilitierung des Bürgerlichen im Werk Dolf Sternbergers* (Vol. 3). Königshausen & Neumann. σελ. 285-296.

²⁷ Laborer, C. (2002). From constitutional to civic patriotism. *British journal of political science*, 32(4), 591-612. Βλ. Συγκεκριμένα στη σελ. 594 και το έργο του ίδιου: Habermas, J. (2018). *Inclusion of the other: Studies in political theory*. John Wiley & Sons., καθώς και ενδεικτικά το Thomassen, L. (2006). The inclusion of the other? Habermas and the paradox of tolerance. *Political Theory*, 34(4), 439-462.

Με άλλα λόγια, θα ήταν προτιμότερη η ευρωπαϊκή προοπτική να προσιδιάζει κανονιστικά και εμπειρικά στον συνδυασμό μίας πιο ανοικτής οικουμενικής υπερεθνικής συνθήκης με δημοκρατικό πρόσημο, συμπεριλαμβανομένης της εκμάθησης μίας τέτοιας πολιτικής και στους πολίτες της ως ενεργά μέρη μίας διεθνικής συμφωνίας, ή, σύμφωνα με τον Müller, «οι Ευρωπαίοι θα μπορούσαν να θεωρήσουν ότι επιδιώκουν τη συνταγματική ανοχή, αντί για τη συνταγματική ομοιομορφία» και «να επιδείξουν σύμπνοια και, σε σημαντικά θέματα, να μείνουν χωρισμένοι, όπως ένας “λαός άλλων” ή ένας “λαός λαών”, που είναι ταυτόχρονα πραγματικός και φανταστικός, για τον οποίο η αναγνώριση και η διατήρηση της διαφοράς θεωρούνται οι υπέρτατες αξίες»²⁸.

Ο Habermas αναδεικνύει δύο σημαντικές συνιστώσες σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα: καταρχάς, αν η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι «απαραίτητη» και, δεύτερον, αν είναι «εφικτή» μία τέτοια ταυτότητα²⁹. Η απάντηση που δίνει αφορά στις φιλελεύθερες κανονιστικές οριοθέτησης του μετα-εθνικού πολίτη και στην έλλειψη συναισθηματικής δέσμευσης που χαρακτηρίζει τον εθνικό πολίτη σε συνδυασμό με την πίστη σε μία γνώριμη κοινότητα και σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα· επισημαίνοντας πως το εθνικό συναισθηματικό ιδεώδες, ή αλλιώς θα το χαρακτηρίζαμε ως την εθνική αυτοδιάθεση και ως μία αυτοδύναμη διαδικασία πολιτειακού προσδιορισμού και κατανόησης των εθνικών κανόνων, είναι η μόνη πραγματιστική βάση για οιαδήποτε πολιτική ταυτότητα. Προκύπτει το ερώτημα κατά πόσον υπάρχει μία τρίτη διάσταση στη διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας, που να μην εξαρτάται άμεσα από τη συνταγματική φύση της ΕΕ, αλλά από την πολιτική στάση των πολιτών ως ενεργά υποκείμενα δικαίου να δημιουργήσουν την αναγκαιότητα για μία κάθετη ενοποίηση σε θεσμικό πλαίσιο, πρωτίστως της εκπροσώπησης και στη συνέχεια της επαλήθευσης αυτής. Ο Linklater, αναφερόμενος στη θεωρία του εκσυγχρονισμού του Fukuyama (1989)³⁰, επισημαίνει ότι τα «δικαιώματα της ιδιότητας του πολίτη προέκυψαν ως αντίδραση στην αυξανόμενη ισχύ του νεωτερικού κράτους» και «η

²⁸ Müller, (2012)., ό.π., σελ. 214.

²⁹ Castiglione, D. (2009). Political identity in a community of strangers. *European identity*, 38-42, στο Checkel, J. T., & Katzenstein, P. J. (Eds.). (2009). *European identity*. Cambridge University Press.

³⁰ Πρόκειται για τον ισχυρισμό ότι «το τέλος της διπολικής εποχής αποκάλυψε ότι η παγκόσμια εξάπλωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας δεν μπορεί να σταματήσει. Η πεποίθηση για τη διάδοσή της βασιζόταν στο γεγονός ότι τα φιλελεύθερα κράτη σχημάτιζαν ένα μοναδικό βασίλειο ειρήνης, και μπορούσαν να μειώσουν τις συγκρούσεις και σε άλλα μέρη εξάγοντας την ιδέα της δημοκρατίας». Linklater, A. (1993). *Men and citizens in international relations. A Reader in International Relations and Political Theory*. University of British Columbia Press.

σταθερότητα των νεωτερικών μορφών πολιτικής κοινότητας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι οι πολίτες κέρδισαν τα δικαιώματα αυτά».

Σκόπιμο στο σημείο αυτό είναι να αναφέρουμε πως γίνεται λόγος για τα όρια του «συνταγματικού πατριωτισμού» στο πλαίσιο της παγκόσμιας κοινότητας καθώς και για τη σύγκρισή του με τον «φιλελεύθερο εθνικισμό». Ευλόγως, προκύπτει το ερώτημα αν στη σημερινή ενωσιακή πολιτική και στην γενική αποδοχή των θεμελιωδών πανανθρώπινων αξιών, όπως αυτά προστατεύονται από τη συνταγματική και τη δικαστική εξουσία των κρατών αλλά και από τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών, η συνταγματική ποιότητα του εν λόγω πατριωτισμού ενισχύει ή αποδυναμώνει την οικοδόμηση κανόνων διεθνούς δικαίου, υπό το πρίσμα μίας συμβατής και κοινής πολιτικής ταυτότητας των εθνών εν τω συνόλω και κατά πόσον αυτό συντελεί στη δημιουργία μίας πολιτειακής, πολιτιστικής και φύσει επίπλαστης ιδιότητας των πολιτών που αναζητούν με όρους δικαιώματος και προστασίας της ατομικής ελευθερίας, έναν κατ' επιλογή νέο πατέρα ή, όπως η γερμανική έκφραση στην οποία προαναφερθήκαμε, ένα «κράτος-σπίτι» ή, εναλλακτικά, μία ασφαλή πατρίδα. Ακόμη, είναι απαραίτητο να συμπεριλάβουμε, στην ανάλυση αυτή, την παραδοχή της ύπαρξης κοσμοπολιτικών αξιών ως τον πυρήνα ενδυνάμωσης μίας ανάλογης πολιτειακής βουλευσιαρχίας, είτε με γνώμονα τη ρεπουμπλικανική ποιότητα ως η πρωθύστερη ενέργεια μίας συνταγματικής ιδιότητας που πηγάζει από την κρατική εξουσία είτε σε σχέση με την ακαδημαϊκή συζήτηση που αφορά στις πιθανές μορφές μίας παγκόσμιας διακυβέρνησης, καθώς και τις αγκυλώσεις της.

Η «παγκόσμια διακυβέρνηση»³¹ τίθεται υπό αμφισβήτηση, ή καλύτερα αντιμετωπίζεται διστακτικά, για το κατά πόσον θα ήταν λειτουργική και

³¹ Έννοια που εμφανίζεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες, προκειμένου να συμβάλει στην κατανόηση της σύγχρονης μεταδιπολικής-μεταψυχροπολεμικής κοινωνίας, ενώ είναι σύνηθες να αντιμετωπίζεται με προκατάληψη ή/και δυσπιστία, σε λογική συνάφεια με την έννοια της «παγκοσμιοποίησης». Ως όρος καθιερώθηκε από την Commission on Global Governance η οποία εξέδωσε τον τόμο με τίτλο *Our Global Neighborhood* το 1995, με σκοπό την ενίσχυση του ρόλου του ΟΗΕ και άλλων διεθνών θεσμικών οργάνων και ορίζεται ως «το σύνολο των τρόπων με τους οποίους άτομα και θεσμοί, δημόσιοι και ιδιωτικοί, διαχειρίζονται τα κοινά τους (διεθνή) ζητήματα. Αποτελεί μία συνεχή διαδικασία μέσα από την οποία συγκρουόμενα ή διαφορετικά συμφέροντα μπορούν να συμβιβαστούν και να οδηγήσουν σε συνεργατική δράση» με κατεύθυνση όχι μόνο επίσημους θεσμούς αλλά και ανθρώπους. Η δυναμική και πολυεμπνευτική προσέγγιση του όρου απέκτησε δυναμική με τη θεωρητική συμβολή του James Rosenau και Ernst-Otto Czempiel στο έργο με τίτλο *Governance without Government*, βάσει του οποίου η παγκόσμια διακυβέρνηση εννοιολογείται ως μία κατάσταση, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε, βάσει της οποίας τα διεθνή και παγκόσμια ζητήματα μπορούν να αντιμετωπιστούν με κοινό τρόπο σε ένα κοινό πλαίσιο συνεργασίας. Σύμφωνα με τον Heywood, στο έργο του για την παγκόσμια πολιτική, η παγκοσμιοποίηση παρουσιάζεται ως μία διαδικασία-κατάσταση, ως διεθνή πολιτική, δυσχερή κατάσταση ή/και ως μία ιδεολογία και συνοψίζεται ως εξής: «η ύπαρξη ενός πολύπλοκου δικτύου διασύνδεσης, με βάση το οποίο η ζωή μας διαμορφώνεται ολοένα και περισσότερο από γεγονότα που

αντικειμενική³², προσιδιάζοντας μόνον στις αξίες του κοσμοπολιτισμού, αν δεν συμπεριλάβουμε υπόψη μας τις θεσμικές τροχοπέδες, τις αναγκαίες μεταρρυθμιστικές συμβάσεις σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο διεθνών σχέσεων, καθώς και την επικινδυνότητα που προδιαγράφει, με την έννοια της υπερίσχυσης συγκεκριμένων κρατών έναντι άλλων, ή την αντίρρησή τους σε μία ελεγχόμενη «μεταδημοκρατική»³³ πολιτική κατάσταση.

Σχετικά με τις κανονιστικές φόρμες στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας δημοκρατίας θα ασχοληθούμε εκτενέστερα σε επόμενη ενότητα στο ίδιο κεφάλαιο, και στο έβδομο, αναλύοντας παράλληλα αν και ποιες νέες μορφές διακυβέρνησης απαντούν στη μετεξελικτική διαδικασία διαμόρφωσης της ΕΕ ως πολιτικού σχεδίου, το οποίο παράγει νεότερα θεωρητικά ρεύματα εκδημοκρατισμού της λειτουργίας του, εμπλέκοντας σε σημαντικό βαθμό τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών ή, όπως ο Archibugi επεσήμαινε, τη συμμετοχή των πολιτών «πέραν από τα όρια των εθνικών κρατών»³⁴.

2.3. Δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και οικουμενικότητα. Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας ως πολιτειακής ιδιότητας στον ευρωπαϊκό χώρο

Η πολιτική κατασκευή του κράτους-έθνους έχει ως κύρια γνωρίσματα την πολιτισμική, την εδαφική και τη γλωσσική σύμπτωση. Ενδεικτικά, θα αναφερθούμε στις βασικές σχολές σχετικά με τη συγκρότηση του έθνους όπως αυτές προκύπτουν σύμφωνα με την πολιτική θεωρία, η οποία εκ των πραγμάτων προϋποθέτει μία βασική

συμβαίνουν, και αποφάσεις που λαμβάνονται, μακριά από εμάς», τονίζοντας πως οι γεωγραφικές αποστάσεις και τα σύνορα, με αυτό τον τρόπο, χάνουν την πρωταρχική τους οριοθετική σημασία, δίχως να απαξιώνεται η εθνική σημασία αλλά να δομείται μία συνεχής αλληλεπίδραση».

³² Hurrell, A. (2007). *On global order: power, values, and the constitution of international society*. OUP Oxford. Σελ. 95-98.

³³ Για τον όρο «μεταδημοκρατία» παραπέμπουμε στον Crouch, ο οποίος διασαφηνίζει την έννοια ως μία μεταβατική κατάσταση του θεσμού σε ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο επενέργειας, ως απόρροια των απαιτήσεων της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, δίχως να υπαινίσσεται την κατάργηση της δημοκρατίας ως θεσμό, μηδέν ούτε με την έννοια της μεταρρυθμιστικής δυναμικής στο λειτουργικό επίπεδο της πολιτικής άρα και την εξέλιξη της δημοκρατικής θεωρίας. Πρόκειται για ορισμό που συνάδει με την αντίληψη προς νέες μεταβάσεις σε θεσμικά μορφώματα που ανταποκρίνονται και συνδράμουν σε βελτιωμένη πολιτική εποικονομία, πράξη και συνεργασία. Βλ. μεταξύ άλλων, Crouch, C. (1977). Colin Crouch. My LSE, 191-207, Crouch, C. (2016). The march towards post-democracy, ten years on. *The political quarterly*, 87(1), 71-75, και το έργο του Crouch, C. (2012). *Postdemocrazia*. Gius. Laterza & Figli Spa.

³⁴ Βλ. στο Archibugi, D., Koenig-Archibugi, M., & Marchetti, R. (Eds.). (2011). *Global democracy: Normative and empirical perspectives*. Cambridge University Press. Σελ. 10.

ανθρωπολογική προσέγγιση. Το έθνος, ως μία συγκεντρωτική ταυτοτική έννοια με αναφορά στο ατομοκεντρικό πρότυπο, δηλαδή τη συγκρότηση του ατόμου κοινωνικά με όρους ελευθερίας³⁵, παρουσιάζεται στον δυτικό κόσμο ως δημιούργημα του κράτους με σκοπό την πολιτειακή ολοκλήρωσή του. Η εν λόγω σχολή σκέψης υποστηρίζει πως ο διαχωρισμός του κράτους από το έθνος αποτελεί την ουσιαστική βάση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, προσιδιάζοντας σε μία τύπου εθνική ομοιομορφία, εν αντιθέσει με τη θεωρητική προσέγγιση που αναγνωρίζει το έθνος ως κοινότητα πολιτισμικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών με κοινό αίσθημα που προϋπάρχει της δημιουργίας του κράτους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η φιλολογία του Fichte, σχετικά με την ενίσχυση της συνοχής του γερμανικού ιδεώδους με σκοπό τη δημιουργία ενός έθνους ισχυρού στο όνομα της πατρίδας και της γλώσσας, κατέχοντας σημαντική θέση στη δημιουργία εθνικής συνείδησης εκ του μηδενός, δίχως πρωτο-εθνική αναφορά σε έναν ηθικό και νομικό πολιτισμό (Viroli, 1995: 131-133).

Συνακόλουθα, στην περίπτωση αυτή, ο εθνικισμός προκύπτει ως προγενέστερος του έθνους άρα και της διαμόρφωσης μίας εθνότητας πριν τη δημιουργία ενός έθνους-κράτους. Ακόμη, σύμφωνα με το νεωτερικό δόγμα, παρομοιάζεται το έθνος ως μία τεχνητή κατασκευή, ως δημιούργημα του Διαφωτισμού, που δεν αποδέχεται την ύπαρξη ενός έθνους πριν τη δημιουργία της κρατικής κυριαρχίας. Ο Anderson περιγράφει τον εθνικό εαυτό του ελεύθερου ατόμου ως προϊόν «φαντασιακής κοινότητας», ως αποτέλεσμα μίας σειράς γεγονότων όπως ο καπιταλισμός, οι σύγχρονες μορφές διακίνησης του έντυπου λόγου, αλλά και ως αποτέλεσμα της παρακμής των παραδοσιακών πολιτικών καθεστώτων³⁶. Το έθνος παρουσιάζεται, λοιπόν, ως μία φαντασιακή πρόσληψη και πολιτική επιλογή, καθιστώντας αδύνατο να υπάρξει πριν το κράτος³⁷. Επομένως, το έθνος «έγινε μάλλον αντικείμενο συνειδητής επιθυμίας από πολύ νωρίς, παρά ένα όραμα που σταδιακά αποσαφηνιζόταν» (Anderson, 1997: 111). Υπό αυτή την έννοια, τα έθνη

³⁵ Μαυριάς, Κ. (2001) [1981]. *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Ι*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλας. Σελ. 147-177.

³⁶ Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Μετάφραση: Π. Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη.

³⁷ Ο Anderson, εύστοχα αναφέρει και τοποθετεί τη σύλληψη του έθνους ως έννοια συγκεντρωτικού χαρακτήρα στις απαρχές του 19ου αιώνα, συγκεκριμένα στις *Φαντασιακές Κοινότητες* γράφει «αυτή η μεγάλωπρητη με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία σύλληψη της συμμετοχής σε ένα έθνος συνδεδεμένη με τη γλώσσα της ατομικής ιδιοκτησίας άσκησε μεγάλη επιρροή στην Ευρώπη του δέκατου ένατου αιώνα και, σε πιο στενό πλαίσιο, στην επακόλουθη θεωρητική διαπραγμάτευση της φύσης του εθνικισμού. Ποιες ήταν οι απαρχές αυτού του ονείρου; Το πιο πιθανό είναι ότι οι ρίζες του εντοπίζονται στην προφανή συρρίκνωση του ευρωπαϊκού κόσμου σε χρόνο και χώρο», σελ. 112, ό.π.

παρουσιάζονται ως σύγχρονες οντότητες και η εθνική ταυτότητα του πολίτη δεν είναι παρά μία πολιτική επιλογή συνύπαρξης και συγκροτείται στο πλαίσιο συγκεκριμένης εθνικής παιδείας, της γλωσσικής σύμπτωσης με σκοπό την ενίσχυση μίας συγκεκριμένης, αντίστοιχα, κοινότητας. Εκ των πραγμάτων, η θέση αυτή δεν αφήνει χώρο στοχασμού αναφορικά με τις σύγχρονες προσεγγίσεις σχετικά με την υπερεθνική ταυτότητα, δεν ανταποκρίνεται όμως στις σύγχρονες θεάσεις, όπως της συνταγματικής ποιότητας στην υπερεθνική σύσταση και συμπόρευση των εθνών των ευρωπαϊκών κοινωνιών και δη όταν τα ίδια τα εθνικά κράτη παράγουν παγκοσμιοποίηση. Ο Κοντογιώργης επισημαίνει πως το διακύβευμα του «έθνους της κοινωνίας» ανάμεσα στο «κράτος-έθνος» είναι η προσαρμογή του πολιτειακού προτύπου στις απαιτήσεις της παγκόσμιας κοινότητας. Συγκεκριμένα αναφέρει «πως η παγκοσμιοποίηση εκλήφθηκε ως περίπου ισοδύναμη με τον διεθνισμό και τον κοσμοπολιτισμό, έννοιες οι οποίες σημάνθηκαν με ένα νέο απελευθερωτικό πρόταγμα για τον άνθρωπο» και το νέο στοιχείο που προστίθεται στο πολιτικό πρόταγμα της παγκοσμιοποίησης «αφορά στην έννοια της διακυβέρνησης»³⁸.

Για τον Habermas, η έννοια του έθνους συνδυάζει έναν κοινό πολιτισμό και ένα κοινό πεπρωμένο και στηρίζεται σε έναν λαό (φυλή) που δύναται να αποσκοπεί σε μία κρατική ανεξάρτητη ύπαρξη, με την έννοια του δικαιώματος, στην «εθνική αυτοδιάθεση». Ενδεικτικά αναφέρει, πως αυτό συμβαίνει μέσω της «απόρριψης της πολυπολιτισμικότητας και της πολιτικής των δικαιωμάτων του ανθρώπου» αλλά και της «δυσπιστίας σχετικά με τη μεταφορά των κυριαρχικών δικαιωμάτων σε έναν υπερεθνικό θεσμό»³⁹. Η θέση αυτή, υποδαυλίζει και ανανοηματοδοτεί τη σύλληψη του έθνους ως ιστορικής αντίληψης, κατά την οποία το έθνος αποτελεί μία συγκεκριμένη ιστορική κοινότητα κοινών αναφορών, δηλαδή ένα τεχνητό προϊόν απόρροια των πολιτικών και της εθνικής παιδείας και τη μετουσιώνει σε μία προπολιτική ιστορική έννοια αυθύπαρκτη και εφικτή ανεξαρτήτως κοινών πολιτισμικών παραδοχών, ή και της καταγωγής. Στην ουσία, ο Habermas φαίνεται πως δεν έχει αισιόδοξη θέαση σχετικά με το κατά πόσον το εθνικό κράτος είναι το ιδανικότερο μόρφωμα στους κόλπους του οποίου μπορεί να αναπτυχθεί περαιτέρω η δημοκρατική ευρωπαϊκή πολιτική. Για τον λόγο αυτόν αναφέρεται στην εποχή που διανύουμε ως την εποχή της «μετα-εθνικής δημοκρατίας», ήτοι τις δημοκρατίες των ευρωπαϊκών κρατών που

³⁸ Κοντογιώργης, Γ. (2012), *Περί Έθνους και Ελληνικής Συνέχειας*, Θεσσαλονίκη: Ιανός. Σελ. 57 και 59.

³⁹ Habermas, J. (1996). The European nation-state. Its achievements and its limitations. On the past and future of sovereignty and citizenship. *Ratio juris*, 9(2), 125-137.

διατηρούν τα χαρακτηριστικά τους, αναζητώντας ελεύθερες και δίκαιες εκλογικές αναμετρήσεις στο πλαίσιο των ανοικτών κοινωνιών του διαλόγου, ενισχύοντας οι ίδιες οι κοινωνίες αυτές τη δημοκρατική ποιότητα, παρότι ενυπάρχει στο θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ, όπως αυτό, παραδείγματος χάριν, φαίνεται στο Άρθρο 10 της Συνθήκης της Λισσαβώνας, δίχως να ανταποκρίνεται όμως και στην ΕΕ ως μία δεδομένη ευρύτερη ευρωπαϊκή πολιτική πραγματικότητα, σε άμεση συνάρτηση με τη δημοκρατική συμμετοχή και τη διαβούλευση των πολιτών⁴⁰. Ομοίως, ο ίδιος διερωτάται «πώς μπορεί στις σημερινές κοινωνίες με την υπάρχουσα σχέση ανάμεσα στην τεχνική πρόοδο και τον βιωμένο κοινωνικό κόσμο, να υπάρξει ένας πραγματικός στοχασμός ώστε να φωτιστούν οι πολιτικές αποφάσεις»⁴¹. Ο Habermas πιστεύει στην ύπαρξη του «δημοκρατικού ελλείμματος» και τοποθετεί την ύπαρξή του μεταξύ της εξέχουσας γραφειοκρατίας σε θεσμικό επίπεδο, από τη μία, και στη μη επαρκή διαβουλευτική δεινότητα των ίδιων των πολιτικών μεταξύ τους και σε συνάρτηση με τον ίδιο το θεσμό της ΕΕ πέραν του εκλογικού δικαιώματος. Αυτό δε σημαίνει παρά την αναγνώριση της αδυναμίας του «συνέρχεσθαι», με γνώμονα όχι μόνο την ψήφο αλλά και την αξιολόγηση, ήτοι την ιδέα της δίκαιης αυτο-νομοθέτησης ή αλλιώς της πολιτικής αυτονομίας, ως κατεξοχήν ζητούμενο μεταξύ των ελεύθερων και φιλελεύθερων δυτικών κοινωνιών. Αντιστοίχως, η ιδέα αυτή παρουσιάστηκε και αναζητήθηκαν τρόποι πραγμάτωσης, εντός ενός πρακτικού κοινωνικού πλαισίου, από τον Jean-Jacques Rousseau⁴², καθώς και τον Kant μεταγενέστερα.

Στη σύγχρονη πραγματικότητα, κρίσιμο ζητούμενο είναι η αποσαφήνιση σχετικά με το αν ο θεσμός του κράτους-έθνους ανταποκρίνεται στον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ, η οποία δεν αποτελεί ένα υπερεθνικό κράτος στο πλαίσιο μιας πολυπολιτισμικής και παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Παράλληλα, η ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη περιορίζεται στον πυρήνα της οργάνωσης του εκάστοτε κράτους-έθνους, με αποτέλεσμα η εθνική ταυτότητα να νοείται ως το αντίπαλο δέος της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη⁴³, δημιουργώντας κενά και προκαταλήψεις,

⁴⁰ Cerutti, F., & Lucarelli, S. (Eds.). (2008). *The search for a European identity: values, policies and legitimacy of the European Union*. Routledge. Σελ. 147.

⁴¹ Κατριβέσης, Ν. (2004). *Κοινωνιολογική θεωρία: Σύγχρονα Ρεύματα της Κοινωνιολογικής Σκέψης*. Αθήνα: Gutenberg. Σελ. 294.

⁴² Rousseau, J.-J. (2018). *Rousseau: The Social Contract and other later political writings*. Cambridge University Press.

⁴³ Επιλέγουμε τον όρο «ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη» και όχι «ιθαγένεια», όπως είθισται να γίνεται ευρεία χρήση, διότι ο πολίτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει τα δικαιώματα εκείνα και τις υποχρεώσεις που προβλέπει η Ευρωπαϊκή Ένωση, δηλαδή μία μερική προστασία στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης σχέσης. Με τον όρο «ιθαγένεια» τονίζεται αυτή η νομική αδυναμία εν αντιθέσει με τον όρο «ιδιότητα του

παρανοήσεις και αναποτελεσματικότητα έμμεσα και στον οριζόντιο συντονισμό των ενωσιακών κοινών πολιτικών και δράσεων. Προκύπτει η εξής προβληματική, πώς μπορεί η απόσταση ή καλύτερα η κενότητα στην πρακτική αυτο-εκπροσώπηση των μελών και φερόντων πολιτειακού συνταγματισμού υποκειμένων να επαναδομήσει μία δικαιική σχέση κατά το δημοκρατικό πρότυπο. Η λύση του Habermas βρίσκεται στη διασφάλιση της αυτονομίας των πολιτών⁴⁴, φαίνεται, όμως, ότι στην εν λόγω θέση δεν λαμβάνει υπόψη του πως η αυτονομία, εννοούμενη εδώ ως δικαίωμα, προϋποθέτει την αυτονόμηση της ιδιωτικής σφαίρας στο πλαίσιο ενός κοινού, δημοσίου δικαιώματος, κατά τη θεσμοθέτηση του οποίου, όλοι θα έχουν συναινέσει ως διαμορφωτές του και όχι ως αποδέκτες. Όπως σημειώνει ο Φωτόπουλος, «η οπτική του Habermas αναζητά μία νέα συνθήκη επικοινωνίας σε συλλογικό επίπεδο προκειμένου να καταστεί η κοινωνική δράση δύναμη μεταρρύθμισης και κοινωνικής αλλαγής σε συστημικό επίπεδο», ως αποτέλεσμα «[...] η κοινωνιολογική θεωρία, περισσότερο από ποτέ, οφείλει να συνεχίζει να εμβαθύνει τις αναλύσεις και τις ερμηνείες της για τη σύγχρονη πραγματικότητα δίνοντας ορθά και επωφελή επιστημονικά συμπεράσματα»⁴⁵.

Η διασφάλιση της αυτονομίας των πολιτών, συνακόλουθα, είναι η πορεία για την προστασία των συλλογικών συμφερόντων σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία, αποκαθιστώντας έτσι το κενό μεταξύ της άσκησης των δικαιωμάτων και της τήρησης των υποχρεώσεων –ως τον βασικό πυρήνα εξέλιξης της δημοκρατίας ως θεσμού–, καθώς και της εξασφάλισης της δημοκρατικότητας ως εργαλειακού ζητούμενου. Η αλληλεξάρτηση ως διαλεκτικό συνθετικό εργαλείο, μεταξύ πολιτών που ασκούν το δικαίωμα της πολιτικής συμμετοχής και του δημόσιου διαλόγου προς και από το κράτος, στηριζόμενο στην αυτονομία, φαίνεται πως είναι ορθολογικό ώστε να ανοίξει ένα ευρύτερο πεδίο πολιτικής επικοινωνίας, εν αντιθέσει με αντιλήψεις που στην απουσία προ υπάρχουσας πολιτικής επικοινωνίας μεταξύ δυο θεσμικών μεταβλητών, δηλαδή του κράτους δικαίου και του δικαιοκρατικού πολίτη, και ελλείπει

πολίτη» ο οποίος προϋποθέτει έναν συγκεκριμένο νομικό και θεσμικό πολιτισμό, όπως αυτός της Ένωσης ο οποίος λειτουργεί ως πολυεθνική πολιτεία εν μέρει.

⁴⁴ Ο Habermas αντιλαμβάνεται την αυτονομία αυτή, υπό δύο έννοιες: «ως αυτονομία που εκδηλώνεται με την άσκηση των προβλεπόμενων στο δίκαιο δικαιωμάτων και με τη δυνατότητα ένδικης προστασίας τους από προσβολές (ιδιωτική αυτονομία)» και «ως αυτονομία που εκδηλώνεται με τη συμμετοχή των πολιτών στη διαμόρφωση δικαίου, στη διαδικασία θέσπισης των δικαιωμάτων» ή κατά τον Σταθόπουλο, «δημόσια σφαίρα» όπως αναφέρεται στα Προλεγόμενα. Βλ. Habermas, J. (1994). *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*. μετάφραση: Θ. Γεωργίου, Αθήνα: Λιβάνης, Σελ. 33-35.

⁴⁵ Φωτόπουλος, Ν. (2009). Από τον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποικιοποίηση του Βιοκόσμου*: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα. Στο Κονιόρδος, Σ. Μ. (επιμ.). *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, Σελ. 344.

εναλλακτικής θεώρησης απαξιώνεται η δυναμική μίας τέτοιας πολιτικής αποτελεσματικότητας –με όρους εξελιγμένης δημοκρατίας–, είτε για λόγους κανονιστικούς είτε για λόγους πολιτικής ιδιοτέλειας. Ο Habermas επισημαίνει τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε περιπτώσεις όπως, όχι μόνο της μη ικανοποιητικής πολιτικής αρετής με όρους δημοκρατικής συμμετοχικότητας των πολιτών⁴⁶, αλλά επί παραδείγματι και σε μία συνθήκη «εκτροχιασμένου εκσυγχρονισμού της κοινωνίας»⁴⁷, η οποία θα μπορούσε να διαρρήξει τον δημοκρατικό ιστό και να διαβρώσει εκείνο το είδος αλληλεγγύης από το οποίο εξαρτάται το δημοκρατικό κράτος, χωρίς να μπορεί να το επιβάλει νομοθετικά⁴⁸, δηλαδή ένα δημοκρατικό συνταγματικό κράτος που κλονίζεται από τα αποτελέσματα της αγοράς, καταλήγοντας σε μία περιορισμένη δυναμική διαμόρφωσης της δημοκρατικής ιδιότητας των πολιτών.

Προκύπτει, λοιπόν, πως το δημοκρατικό κράτος δεν επαρκεί δίχως την πολιτική αρετή των πολιτών του και η φιλελεύθερη κοινωνία είναι υπό αμφισβήτηση χωρίς την ανάλογη αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών της⁴⁹, ενώ το δίχως άλλο «η πολιτική αρετή [...] και η αλληλεγγύη δεν επιβάλλονται διά νόμου, δεν μπορεί να είναι καρπός καταναγκασμού»⁵⁰. Η εν λόγω ενεργοποίηση των δυνατοτήτων που προκύπτουν από τη διασφάλιση της αυτονομίας στο πλαίσιο μίας διαβουλευτικής συμμετοχικότητας και της συνάσκησης ουσιαστικού δικαίου –εν αντιθέσει με τον Habermas που θεωρεί πως «η ηθολογική ουδετερότητα του δικαίου δεν μπορεί να στηρίζεται σε συναίνεση ως

⁴⁶ Ο Habermas θεωρεί και αιτιολογεί αυτή την επικοινωνιακή σχέση ως μια διαπροσωπική εξάρτηση με αλληλένδετους δεσμούς και επισημαίνει πως «επειδή ο καθένας εξατομικεύεται μέσω της κοινωνικοποίησης, δεν μπορεί κανείς να επιβεβαιώσει την ταυτότητά του μόνον για τον εαυτό του» και συνεχίζει λέγοντας ακόμη ότι «η ενσωμάτωση και η ελευθερία του προσώπου απαιτούν τη σταθεροποίηση ενός πλέγματος σύμμετρων σχέσεων μέσω των οποίων αναντικατάστατα άτομα μπορούν να εξασφαλίσουν την ταυτότητά τους ως μέλη μιας κοινότητας». Βλ. στο Γεωργίου, Θ. (2019). *Ο Jürgen Habermas και το πνεύμα της εποχής μας*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας. Σελ. 65.

⁴⁷ Habermas, J. (2010), «Προπολιτικά θεμέλια του δημοκρατικού κράτους δικαίου;», στο J. Habermas και Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄[J. Ratzinger]. *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης: Λόγος και θρησκεία*. μετάφραση: Η. Τσιριγκάκης. Αθήνα: Εστία. Σελ. 31-32.

⁴⁸ Στο ίδιο, Habermas, J. op.cit., σελ. 31-34.

⁴⁹ Στο ίδιο σκεπτικό βλ. Stiliz, A. (2011). Collective responsibility and the state. *Journal of Political Philosophy*, 19(2), 190-208.

⁵⁰ Ο Ζουμπουλάκης θέτει στην ανάλυση του εν λόγω διαλόγου των δύο ένα ενδιαφέρον ερώτημα σχετικά: «Τι θα γίνει, αίφνης, όταν όλοι οι πολίτες ενός κράτους αρνούνται να συμμετάσχουν στις εκλογές ή αν ιδιωτεύουν και αδιαφορούν παντελώς για τα κοινωνικά προβλήματα; Πού θα σταθεί αυτό το κράτος και αυτή η κοινωνία;» και καταλήγει αναλύοντας τον φιλοσοφικό διάλογο των δύο πως «η δικαιοσύνη και η αλληλεγγύη πρέπει να βρουν θέση στο “πυκνό πλέγμα των αξιακών προσανατολισμών του πολιτισμού”». Στο J. Habermas και Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄, βλ. ό.π., σελ. 88-89.

προς την ουσία αλλά σε συναίνεση ως προς τη διαδικασία»⁵¹– θα μπορούσε να επιτελεστεί διαμέσου μίας ενισχυμένης ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως νομικής κατάστασης και παραδεδεγμένου παράγοντα δημοκρατικότητας, αλλά και ως κριτικού πλαισίου παραγωγής δικαίου, διαλόγου, δημοσίου αγαθού εκ προοιμίου, εφικτού λόγω του πολυπολιτισμικού πλουραλισμού που μπορεί να κατανοηθεί ως ιστορική πραγματικότητα⁵², γνωρίζοντας εκ των προτέρων τα σημεία που οφείλει να συμπλεύσει και τα σημεία που οφείλει να αντιμετωπίσει με γνώμονα την παράταση ενός ειρηνικού ευρωπαϊκού χώρου που καλείται να αντιμετωπίσει ένα αβέβαιο διεθνές περιβάλλον. Με αυτή την οπτική, δίνεται μία πιο σαφής απάντηση σχετικά με το κατά πόσον οι ηθικές αξίες προκύπτουν από τις δημοκρατικές διαδικασίες ή οι ίδιες αυτές αποτελούν τον εγγυητικό παράγοντα για την εξασφάλιση της σταθερότητας της δημοκρατικότητας, ή ακόμη και ως αρωγοί στην παραγωγή εκδημοκρατισμού σε θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο.

2.4. Ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα: ρεπουμπλικανική ποιότητα και το μεταεθνικό αφήγημα

Ο πολυπολιτισμικός χαρακτήρας των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων αποτελεί την ουσία της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας και όχι μόνο της συνδιαλεκτικής κοινωνικής συνείδησης του ευρωπαίου πολίτη, που εν προκειμένω δύναται να ενισχύσει το κράτος δικαίου σε λειτουργικό επίπεδο. Η συνδιαμόρφωση αυτή συντελείται μέσα από τον συντονισμό μίας ηθικής και νομικής κοινότητας, σύμφωνα με το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, βασισμένη όμως σε μία μεταεθνική θεώρηση υπό την προϋπόθεση ενός ευρωπαϊσμού στο πλαίσιο της ομοσπονδίασης των κρατών-μελών και ενός είδους νέου «κοινωνικού συμβολαίου». Άλλωστε, αυτό έχει στεφθεί με επιτυχία στο παρελθόν της ευρωπαϊκής ενοποίησης με την Χάρτα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αντί μίας ενισχυμένης εκ νέου Συνθήκης, υπερασπιζόμενη τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα⁵³, δηλαδή τα θεμελιώδη συνταγματικά δικαιώματα με

⁵¹ Πρόκειται για τη θεωρία που την ονομάζει: η «διαδικαστική σύλληψη του δικαίου», ως εκείνη που δύναται να εξασφαλίσει την προαπαιτούμενη ουδετερότητα του δικαίου και σε πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Βλ. Habermas, J. (1994)., ό.π., σελ. 36.

⁵² Baghramian, M., & Ingram, A. (2014). *Pluralism: the philosophy and politics of diversity*. Routledge.

⁵³ Ridola, P. (2001). La Carta dei diritti fondamentali dell'Unione europea e lo sviluppo storico del costituzionalismo europeo. P. Costanzo (a cura di), "La Carta eu-ropea dei diritti. Atti del Convegno di Genova del, 16-17.

αφετηρία τις εθνικές συνταγματικές τάξεις που, όμως, δεν αναγνωρίζονται εξολοκλήρου σε διεθνή κείμενα⁵⁴. Το γεγονός αυτό είναι μία εγγενώς ανθρωπολογική αμφισημία που απαντά σε πολιτισμικά και πολιτιστικά δεδομένα διαφοροποίησης, παρότι επιτυχής με όρους διεθνούς πολιτικής συνεργασίας. Ούτε αυτό, όμως, επαρκεί για τη διαμόρφωση ενός πολιτικού χώρου δημοκρατικών διαβουλεύσεων και δη όταν το πολιτικό σύστημα αναπαράγει το παλαιό καθεστώς, δηλαδή την απόλυτη ισχύ του κρατικού θεσμού, αποκλείοντας κατά κάποιον τρόπο τους πολίτες από την πολιτική συμμετοχή μίας ενεργού ευρωπαϊκής «πολιτειότητας»⁵⁵, κυρίως στο πλαίσιο αλλά και πέραν των Ευρωεκλογών. Σε επόμενη ενότητα θα ασχοληθούμε εκτενέστερα με το περιθώριο πολιτικής έκφρασης και τη συμβολή της Ευρωεκλογής ως του μοναδικού, μέχρι στιγμής, προτύπου που επιτρέπει στη συζήτηση να εμβαθύνει στην αναζήτηση δυναμικών κριτικών εργαλείων αντιμετώπισης των τρωτών σημείων της ΕΕ σε λειτουργικό και οργανωτικό επίπεδο, επιτρέποντας την επαναπροσέγγιση των πολιτών και την επαρκή συμμετοχικότητα ως εκδήλωση εκδημοκρατισμού.

Η διαδικασία της ενοποίησης είναι άμεσα συναρτώμενη με τη συμμετοχή των πολιτών, εν προκειμένω με την προβληματική της συμμετοχής των πολιτών, είτε λόγω της εκ των πραγμάτων διαφορετικής πολιτικής συμπεριφοράς ανά χώρα-μέλος, είτε λόγω των μεταρρυθμιστικών κενών της ΕΕ σε θεσμικό επίπεδο. Ένα κοινό σύνολο αξιών με σκοπό τη συνοχή στην ΕΕ, η νομιμότητα και η διαφάνεια δεν επαρκούν δίχως την πολιτειακή εμφύσηση αρετών και εκφράσεων και τη δυναμική μίας τέτοιας έκφρασης με πολιτικό πρόσημο, καθώς και τη δυνατότητα άμεσης επιλογής του αντιπροσωπευτικού θεσμού, απαραίτητου ως συμβαλλόμενου μέρους που δύναται να απορροφήσει ενδεχόμενους κλυδωνισμούς, όπως για παράδειγμα την αποχώρηση ενός κράτους-μέλους, του Ηνωμένου Βασιλείου, ή την αντιπαράθεση μεταξύ ισχυρών κρατών-μελών, ήτοι της Γαλλίας και της Γερμανίας. Οι κρίσεις αυτές δεν αποτελούν παρά μία αξιοσημείωτη ευκαιρία ενδυνάμωσης της φωνής των πολιτών και μία δυναμική επαναπροσδιορισμού των σχέσεων μεταξύ κυρίαρχων κρατών, με ίσους όρους συγκυριαρχίας σε ευρωπαϊκό πλαίσιο. Παρατηρείται πως σχεδόν σε κάθε

⁵⁴ Από τις σημειώσεις μου στο πλαίσιο παρακολούθησης του διετούς Σεμιναρίου – ειδικού μαθήματος στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου με θέμα την «Ευρωπαϊκή Ιθαγένεια και Προστασία των Δικαιωμάτων του Ευρωπαίου Πολίτη» καθώς και τις διαλέξεις και τις συζητήσεις στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών δράσεων του Academic Jean Monnet Network – Governance Universities Network (GovUnet) κατά την περίοδο 2015-2018.

⁵⁵ Για την εισαγωγή του όρου, βλ. Κοντογιώργης, Β. Γ. (2003). *Πολίτης και πόλις: έννοια και τυπολογία της «πολιτειότητας»*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2003.

ενωσιακή κρίση, η δυναμική της ανταπόκρισης των πολιτών –ενίοτε και της παρέμβασης– μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο. Η ΕΕ έχει ενστερνιστεί αυτό το γεγονός, επιχειρώντας και καθιερώνοντας αξιοσημείωτες πρωτοβουλίες, προκειμένου να διαμορφώσει μία κοινή συνείδηση σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα ήδη από το 1985 (People's Europe)⁵⁶, προωθώντας κοινά σύμβολα όπως η σημαία, το ευρωπαϊκό διαβατήριο, ένας κοινός ύμνος σήμα κατατεθέν του ευρωπαϊκού πολιτισμού, καθώς και μέσω προγραμμάτων όπως το Erasmus Programme, το Creative Europe Programme (2014-2020, πρώην «Media Programme»). Ακόμη σε διαπολιτισμικό επίπεδο, συμβολικούς θεσμούς όπως το European City of Europe και το European National Institutes for Cultural Network, που έχουν ως σκοπό την ανάδειξη των πόλεων των κρατών-μελών και τη γνωριμία με τον ιδιαίτερο πολιτιστικό τους πλούτο. Αντιστοίχως, προσπάθειες άμεσου διαλόγου με τους πολίτες (Citizens' Dialogues), προάγοντας συναντήσεις σε τοπικά και διεθνή fora με την ενεργή παρουσία των πολιτικών εκπροσώπων προς ενημέρωση σχετικά με τις πολιτικές της ΕΕ, κάτι, όμως, το οποίο συνολικά δεν απέδωσε τα μέγιστα στην ευρωπαϊκή συνείδηση των πολιτών. Αλλά και ενισχυμένες πρωτοβουλίες πολιτιστικής διπλωματίας, όπως το think tank μέσω της UNESCO για την προστασία και προώθηση της διαφορετικότητας, με αποτέλεσμα το πρόγραμμα Horizon 2020 και την ενίσχυση της πολιτιστικής διπλωματίας μεταξύ των εθνών-κρατών.

Παρόλες τις προσπάθειες καθιέρωσης μίας κοινής αντίληψης για την πολυμορφία της ευρωπαϊκής ταυτότητας, φάνηκε πως –επί παραδείγματι– το Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτών, η επέτειος για την καθιέρωση της ευρωπαϊκής υπηκοότητας στο πλαίσιο της σύναψης της Συνθήκης του Μάαστριχτ πριν τις Ευρωεκλογές του 2014, δεν πέτυχε τη συμμετοχή που προσδοκούσε η ΕΕ, παρότι ήταν μία παραδεδεγμένη σημαντική προσπάθεια προσέγγισης ή, καλύτερα, της ενσωμάτωσης των πολιτών σε ενεργό πολιτικό δημοκρατικό σώμα, αλλά ούτε γενικότερα την εμφύσηση μίας ενισχυμένης αντίληψης περί της συλλογικής ιδιότητας, αυτής της εκ των πραγμάτων κοινής πραγματικότητας διαμοιρασμού πολιτισμού και ιδεωδών διαμέσου ποικίλων τρόπων. Τουναντίον, οι εν λόγω εκλογές υπογράμμισαν το αίσθημα δυσφορίας των πολιτών, την ανάδειξη των ακροδεξιών κινημάτων, μία γενικότερη αντιευρωπαϊκή πολιτική στάση ή καλύτερα διάθεση, επιβεβαιώνοντας για ακόμη μία φορά πως η ΕΕ δεν προτείνει καθοριστικές λύσεις για τη ρύθμιση του δημοκρατικού

⁵⁶ McCormick, J. (1999). *The European Union: Politics and Policies*. Oxford: Westview. Σελ. 91.

κενού, αλλά παρατείνει το πρόβλημα, δίνοντας χώρο στην ανάπτυξη νέων εθνικισμών στον ευρωπαϊκό χώρο. Είναι, όμως, αυτό ακριβώς που συμβαίνει; Δηλαδή, επαναλαμβανόμενες ανεπιτυχείς προσπάθειες δημιουργίας κοινής συνείδησης στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενότητας; Εύλογα προκύπτει το ερώτημα, τίνας είναι η ευθύνη αυτή, των πολιτών ή των πολιτικών; Γιατί η ΕΕ προσδοκά και επιδιώκει τη συμμετοχή των πολιτών και όχι οι πολίτες; Πώς προκύπτουν τόσο αδύναμες πρωτοβουλίες που, κατά γενική ομολογία, προάγουν την πολιτιστική και πολιτισμική διαφορετικότητα, ενισχύουν τη διαπολιτισμική ανταλλαγή και αναπτύσσουν την κατανόηση της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς; Είναι θέμα ανεπαρκούς οργανωτικής και νομικής δομής; Ή μήπως δεν συμπεριλαμβάνονται με την ίδια ένταση όλες οι διαφορετικότητες, ένα ρίσκο ακούσιο ως προς τη συνθήκη «ενότητα στην πολυμορφία»⁵⁷; Η πιθανότερη απάντηση, δεδομένης της αντίδρασης των πολιτών η οποία δείχνει πίστη προς το ενωσιακό οικοδόμημα⁵⁸, και η οποία όμως «προδίδεται», με αποτέλεσμα να αντιτίθεται είτε με αποχή είτε με αντιδραστικό τρόπο, είναι πως το πρόβλημα αυτής της αμφίδρομης σχέσης αποτελεί αμιγώς ζήτημα πολιτικής επικοινωνίας και των συγκεκριμένων οργανωτικών δομών. Ο παράγοντας συναίσθημα, με τη λογική της «αγάπης για την πατρίδα» ή της «αγάπης για τον πλησίον» με την έννοια της κοσμοπολιτικής θεώρησης, εν προκειμένω, εκλείπει ή, καλύτερα, χωλαίνει σε πρακτική εφαρμογή, από την ευρωπαϊκή ταυτότητα, ως η νομική και θεσμική εφαρμογή μίας κοινωνικής ταυτότητας-πολιτικής ιδιότητας, άρα ως την ευρύτερη πατρίδα, υπό την προκειμένη θέαση, η οποία απαντά συμπληρωματικά στην πράξη της εθνικής, ενίοτε την ενισχύει, μα δεν την υποκαθιστά.

Αυτό, όμως, έρχεται σε αντίθεση με τις ευρωπαϊκές πολιτικές της υπερεθνικής δυναμικότητας των συνεργασιών που πραγματώνονται καθημερινά σε έναν επαρκώς διαπιστωμένο πολυσυλλογικό κόσμο. Στον σύγχρονο, λοιπόν, κόσμο, των διαπολιτισμικών ανταλλαγών, των ελεύθερων σπουδών και των διακρατικών μετακινήσεων που η ίδια η ΕΕ έχει παράγει για τους πολίτες της, οι οποίοι με τη σειρά τους αναπαράγουν ακόμη και στην καθημερινότητα ενός διαμοιρασμένου ανά την ευρωπαϊκή επικράτεια λαού, η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι μία ενεργή ταυτότητα με δυναμική και νομική ισχύ, άρα μία εντελώς διαπιστευμένη και διαπιστωμένη πρακτική

⁵⁷ Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), ό.π., σελ. 99-106.

⁵⁸ Στο ίδιο σκεπτικό, για τον παράγοντα του συναισθηματισμού του πολίτη απέναντι στις ενωσιακές πολιτικές βλ. το Belluati, M. (2016). Signs of Europeanization?: the 2014 EP election in European newspapers. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 46(2), 131-150.

και πραγματοποιημένη συνειδησιακή ιδιότητα. Συνακόλουθα, το συναίσθημα θα έπρεπε να είναι ένα ακόμη βασικό χαρακτηριστικό της ανταπόδειξης της ώστε να μην επικρατεί τόσο έντονα ακόμη, ως η «μη-συναισθηματική ταυτότητα»⁵⁹, όπως περιγράφει την ευρωπαϊκή ταυτότητα ο Guibernau, συσχετίζοντας την ταυτότητα της ΕΕ ως πολιτικού μηχανισμού παραγωγής νομικού πλαισίου, με εκείνη των πολιτών ως κυρίαρχα υποκείμενα, που κατέχουν μία συλλογική δυναμική άσκησης και αναζήτησης της κοινωνικής δικαιοσύνης, του σεβασμού στα ανθρώπινα δικαιώματα, την ελευθερία και τη νομιμότητα. Πρόκειται για δύο διαφορετικές ταυτότητες, σε παράλληλη εξέλιξη που σχεδόν η μία ενισχύεται ή αποδυναμώνεται από την άλλη, ήτοι μία διαδικασία εκδημοκρατισμού της ΕΕ, εκδημοκρατισμού των πολιτών στο πλαίσιο μίας δημοκρατικής Ευρώπης που τίθεται υπό αμφισβήτηση⁶⁰. Εκ των δύο, η ταυτότητα των πολιτών κατέχει τον ισχυροποιητικό ρόλο για την αποκατάσταση της δημοκρατικότητας στο ενωσιακό πλαίσιο, υπό την έννοια της αντίληψης και της χρήσης μίας τέτοιας δυναμικής που φέρει εξ ορισμού ρεπουμπλικανική ποιότητα στο πλαίσιο ενός αποδεκτά κοινού νομικού πολιτισμού.

Πιο συγκεκριμένα, στο σημείο αυτό θα θέλαμε να θέσουμε το ερώτημα εάν το χρονικό διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στις ευρωπαϊκές εκλογές είναι περισσότερο από ό,τι χρειάζεται ώστε να ενεργοποιηθεί ένα αίσθημα πολιτικής συμμετοχής με σαφές ιδεολογικό πλαίσιο. Με ποιον τρόπο η ΕΕ θα μπορούσε να αποφύγει την κοινωνική και συμβολική αδυναμία πολιτικής έκφρασης των πολιτών της; Το δίχως άλλο, απαιτείται διαρκής επιστοχασμός σχετικά με τις πολιτικές προσέγγισης του πολίτη, καθώς και του πολιτικού συστήματος της ίδιας της ΕΕ, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το έλλειμμα της δημοκρατικής συμμετοχής αλλά και η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη ως «εργαστήριο» μετεξέλιξης μίας υπερεθνικής ταυτότητας που, εκ των πραγμάτων, διαποτίζεται από ερμηνευτική ποιότητα με δομικό τρόπο, εξελικτικά, με κοινή αναφορά στις παγκόσμιες ανθρωποκεντρικές αξίες αλλά και τις ιστορικές μνήμες προς αποφυγήν.

⁵⁹ Guibernau, M. (2011). Prospects for a European identity. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 24(1-2), 31-43.

⁶⁰ Σχετικά με τον εκδημοκρατισμό της Ένωσης, μεταξύ πολλών αξιοσημείωτων μελετών, βλ. Schmitter, P. C. (2003). Making sense of the EU: Democracy in Europe and Europe's democratization. *Journal of Democracy*, 14(4), 71-85 υπό το πρίσμα της αρχής της κυριαρχίας, το Bellamy, R. (2010). Dirty hands and clean gloves: Liberal ideals and real politics. *European Journal of Political Theory*, 9(4), 412-430 μία κριτική για τη φιλελεύθερη πολιτική και τη νομιμοποίηση στο πλαίσιο της Ένωσης.

Η πολιτική συμμετοχή ως προσήλωση σε ιδεώδη, ήθη και δημοκρατικές διαδικασίες και ό,τι αυτό συνεπάγεται μέσω της άσκησης του δικαιώματος επιλογής και εκπροσώπησης, αποτελεί αρωγό στη δημιουργία μίας από κοινού πολιτειακής αντίληψης με γνώμονα το κοινό καλό. Η όλη διαδικασία «πολιτικοποίησης», ή καλύτερα ηθικής πολιτικότητας με την έννοια της ουσιαστικής θέσης για το παρόν και το μέλλον μιας κοινότητας που αποσκοπεί σε ελευθερία και ισότητα, ανεξαρτήτως καταγωγής και πολιτισμικής διαφορετικότητας, είναι ένα ισχυρό συναισθηματικό εργαλείο παραγωγής πολιτισμού, με κάθε παραδοξότητα υπερβάλλουσα ή μειονεκτική η οποία μπορεί να προκύψει στο πλαίσιο των πολιτικών επιλογών και εκπροσωπήσεων και δύναται να πλαισιωθεί θεσμικά, είτε μέσω του συνταγματικού δικαίου είτε ακόμη και μέσω του εθιμικού, ενώ οι εθνικές και οι διεθνείς πηγές δικαίου κατέχουν τον κύριο λόγο στην προώθηση και στην προστασία μίας ανάλογης πολιτικής της ταυτότητας στον ευρωπαϊκό χώρο. Ενωμένοι στην πολυμορφία ή «ενότητα στην πολυμορφία»⁶¹, όμως, ενίοτε σημαίνει περιορισμένες στρατηγικά ταυτότητες, που προϋποθέτουν την εκμάθησή τους και συνακόλουθα την αποδοχή πως αλλάζουν και συνδιαμορφώνονται με σκοπό, όχι απαραίτητως την συμπόρευση, αλλά την απρόσκοπτη συνύπαρξή τους. Ακόμη, πρόκειται για ταυτότητες με λεπτομερείς διακρίσεις σε εθνικό, τοπικό και διεθνικό επίπεδο και αυτό εμπεριέχει τον κίνδυνο της απόρριψης ή μη συμπερίληψης εκουσίως ή ακουσίως συγκεκριμένων πολιτιστικών ταυτοτήτων⁶². Αν το συναίσθημα είναι αυτό που λείπει, ή η ελλιπής συμπερίληψη βάσει ιδεολογικής προκατάληψης, σε ποια βάση θα μπορούσε να δομηθεί αν όχι της αλληλεγγύης μεταξύ των λαών, της κοινής αντιμετώπισης προβλημάτων όπως της κλιματικής αλλαγής, της τρομοκρατίας, της ανεξέλεγκτης επεκτατικής πολιτικής κ.ο.κ.;

Σημαντικές στιγμές στην ιστορία της πολιτικής Ευρώπης έχουν δείξει πως το γεγονός αυτό, δηλαδή η συνάσπιση με όρους αλληλεγγύης, λειτουργεί με όρους ισονομίας και αλληλοκατανόησης, ανεξαρτήτως γεωγραφικής απόστασης και πολιτισμικών διαφορετικοτήτων. Πολλώ δε στιγμές εθνικιστικών αναβρασμών, η Ευρώπη ή, καλύτερα, οι πολίτες της συσπειρώνονται σε μετρήσιμες πρωτοβουλίες σε μία ένωση ορθολογισμού και αντιμετώπισης τέτοιων κρίσεων, που στην ουσία κλονίζουν κάθε κράτος-μέλος και κάθε ευρωπαϊό δημοκρατικό πολίτη ξεχωριστά και

⁶¹ Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012)., ό.π., σελ. 99.

⁶² Goisis, G. (2015). I tre anelli della cittadinanza: nazionale, europea e cosmopolita. L. Zagato e M. Vecco, (a cura di). *Citizens of Europe. Culture e diritti. Sapere l'Europa, sapere d'Europa*. (3, pp. 115-148). Venezia: Edizioni Ca' Foscari.

εις βάθος θεσμικό και κοινωνικό, με την έννοια των δημοκρατικών δομών και την αμφισβήτησή τους υπό τη μορφή ακροδεξιού παραληρήματος, καθώς και με την παραδειγματική έννοια επηρεάζουν και υποδεικνύουν θέσεις και στάσεις κοινωνικής αντίληψης για τον ευρύτερο οικουμενικό προσανατολισμό. Οι εθνικοί διχασμοί αυτού του τύπου αποκρυσταλλώνουν μία δυναμική συνενωτικού χαρακτήρα, μίας μορφής ευρωπαϊκού ενωτισμού ο οποίος λειτουργεί ως ένας «υπερεθνικός Δήμος» που δεν συγκροτείται μόνο στο πλαίσιο μίας θεσμικά συντεταγμένης νομιμοποίησης, αλλά και μίας επιβεβλημένης συνάσπισης στο πλαίσιο της αλληλεγγύης, της κοινής ανάγκης για ασφάλεια, ακόμη και της επιδίωξης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά την καντιανή σύλληψη περί δικαιωμάτων και αξιοπρέπειας⁶³, ή όπως θα το έθετε ο Veca, περιγράφοντας τον πολιτικό και κοινωνικό κόσμο μίας διαμοιρασμένης κοινής πραγματικότητας των ανθρωπίνων όντων, «άτομα, άνθρωποι, γυναίκες που θέλουν να ζήσουν το παρόν τους με ασφάλεια»⁶⁴, υπενθυμίζοντας έτσι την αναγκαιότητα άμεσης ανταπόκρισης των θεσμών και των πολιτικών εν αντιθέσει με τα μακρόπνοα πολιτικά σχέδια.

Η αναγκαιότητα ενός «υπερεθνικού δήμου»⁶⁵ που θα διασφαλίζει την αρχή της δημοκρατικότητας των ευρωπαϊκών πολιτικών, είναι μία ανοικτή συζήτηση που αφορά στη διασφάλιση της διαρκούς διεύρυνσης και ενοποίησης των ευρωπαϊκών κρατών, της εξασφάλισης της συνέχισης του ενωσιακού οικοδομήματος και, παρότι ομοιάζει δύσκολη μία τέτοια επίτευξη, η προαναφερθείσα ευρωπαϊκή κοινότητα αντιμετώπισης φαινομένων που κλονίζουν την ευρωπαϊκή συνείδηση, δηλαδή η ευρωπαϊκή φωνή των

⁶³ Μία εισαγωγική μελέτη-γνωριμία με τον καντιανό κοσμοπολιτισμό, βλ. ενδεικτικά το Sanahuja, L. C. (2017). *Toward Kantian Cosmopolitanism* (Vol. 231). Palgrave Macmillan., κυρίως την Εισαγωγή και το 4^ο κεφάλαιο.

⁶⁴ Veca, S. (1990). *Cittadinanza: riflessioni filosofiche sull'idea di emancipazione*. Feltrinelli Editore. σελ. 144-145.

⁶⁵ Πρόκειται για σύνθεση του όρου, στο πλαίσιο της θεωρητικής προσέγγισης για την πολιτική ολοκλήρωση της ΕΕ, ως ένα κατεξοχήν διεθνικό-διακρατικό, υπερεθνικό οργανισμό που λειτουργεί με παράλληλους εθνικούς δήμους, ήτοι τους Ευρωπαίους πολίτες. Ως έννοια εισάγεται προκειμένου να αναδείξει το κενό ενός κυρίαρχου πολιτικού σώματος κατά το δημοκρατικό πρότυπο, μίας ενιαίας θεσμικής υπόστασης όπως ένας εθνικός Δήμος, με σαφείς αναγωγές στο ιστορικό παρελθόν της έννοιας του «Δήμου» ως σώματος ενεργών πολιτών μιας κοινότητας, καθώς και ως η δυναμική που ασκεί μία ενδεχόμενη δημιουργία-κατασκευή ενός πολυεθνικού «Δήμου», εν προκειμένω έχει εννοιοδοτηθεί ως «υπερεθνικός». Σύμφωνα με τον Τσάτσο, ο Δήμος είναι «το συλλογικό υποκείμενο που αναδεικνύεται από την πολυμορφία, τη δυναμική και τις ιδιαιτερότητες της κοινωνικής βάσης που συγκροτήθηκε σε θεσμικά οργανωμένη εξουσία» (Τσάτσος, Δ. (2007). *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 92-94 όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017β). *op. cit.* σελ. 99 και Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017α). *op. cit.* σελ. 60.), ενώ για την Νικολαΐδη με αναφορά στην ΕΕ «μια ομάδα ενός λαού ή λαών, που μοιράζονται έναν κοινό πολιτικό χώρο και τρόπους πολιτικής επικοινωνίας» (Nicolaidis, K. (2001)., στο 'Conclusion: The Federal Vision Beyond the Federal State' στο Nicolaidis and R. Howse (Eds.), *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Oxford University Press, όπως παρατίθεται στο ίδιο, σελ. 99.

πολιτών, ως μία *υπερεθνική Αγορά των πολιτών*, θα μπορούσε να λειτουργήσει ενισχυτικά⁶⁶. Το παράδοξο είναι πως μία τέτοια αγορά, με την έννοια της δημόσιας συζήτησης και της από κοινού αντιμετώπισης κρίσεων που αφορούν όλους, συγκροτείται και συντονίζεται με κοινωνιολογικούς και ψυχολογικούς όρους, κυρίως άμα τη εμφανίσει των κρίσεων και όχι προληπτικά ή συστηματικά με σκοπό την κάθετη αποδυνάμωσή τους σε βάθος χρόνου. Για τον Weiler ο «ευρωπαϊκός δήμος» αποτελεί «πληθυντικό πολιτικό υποκείμενο» και «η εννοιολόγηση του ευρωπαϊκού δήμου δεν θα πρέπει να βασίζεται σε πραγματικές ή φαντασιακές διευρωπαϊκές πολιτιστικές συνδέσεις ή κοινές ιστορίες, ούτε στην οικοδόμηση ενός ευρωπαϊκού ‘εθνικού’ μύθου του είδους που συγκροτεί την ταυτότητα του οργανικού έθνους. Αντιθέτως, η αποσύνδεση της εθνικότητας από την ιδιότητα του πολίτη προσφέρει τη δυνατότητα να σκεφτούμε με όρους πολλαπλών συγχρονικών δήμων» (Weiler, 1995: 252· 1997: 119, όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, 2017α: 100-101 και 2020: 413). Μία ανάλογη εξέλιξη, θεωρούμε ότι είναι ζήτημα χρόνου και της ακούσιας εμφάνισης συγκεκριμένων συνθηκών που θα δημιουργήσουν το αίσθημα της πρωτοβουλίας ως ένα αίσθημα καθήκοντος, όπως επί παραδείγματι η ευαισθητοποίηση για την κλιματική αλλαγή και αντιμετώπιση μαζικών μορφών βίας κατά το ισλαμικό πρότυπο⁶⁷, φαινόμενα που υπερβαίνουν την πολιτισμική και πολιτιστική διαφορετικότητα, ανάγουν σε δευτερεύουσας σημασίας την ανυπαρξία μίας κοινής ιστορίας των και μεταξύ των εθνών, ενώ συντάσσουν πολυεθνικά μορφώματα στην αντιμετώπιση ενός κοινού ευρωπαϊκού μέλλοντος. Ακόμη, η ταυτότητα του «Δήμου» γίνεται περισσότερο κατανοητή αν αναλογιστούμε τη δυναμική των εθνών ως συνθέσεις συλλογικοτήτων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ξεχωριστά από την εθνική ταυτότητα ως πολιτισμική κατάκτηση· βάσει της αντίληψης αυτής, θα ήταν κατανοητή η αποδοχή ενός ευρωπαϊκού «πολυ-έθνους» ή ένα έλλογο σύνολο «ευρωπαϊκών εθνών» ως ενιαία κοινότητα με πολιτειακά αιτήματα που ξεπερνούν γεωγραφικές και πολιτισμικές διαφορές, συγκλίνοντας στην πολιτική διαθεσιμότητα.

⁶⁶ Μία σκέψη-αφετηρία για τη συζήτηση σε πρωταρχικό στάδιο, που οφείλεται στον Καθ. Luigi Moccia Διευθύνοντα του Κέντρου Αριστείας Altiero Spinelli (CeAS) και του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών με τίτλο *Cittadinanza europea e Integrazione Euro-mediterranea. I beni e le attività culturali come fattore di coesione e sviluppo* (2011-2013) και προεδρεύον μέλος της τετραμελούς εξεταστικής επιτροπής της μεταπτυχιακής μου εργασίας, στη Σχολή Πολιτικής Επιστήμης του Università degli studi Roma Tre· αφορά από το έργο Moccia, L. (2011). *La cittadinanza nella prospettiva della federazione europea*. CITTADINANZA EUROPEA (LA) καθώς και από τις ακαδημαϊκές συζητήσεις που ενέπνευσαν τη μεταπτυχιακή μου ερευνητική υπόθεση.

⁶⁷ Skillington, T. (2012). *Cosmopolitan justice and global climate change: toward perpetual peace or war in a resource-challenged world?*. *Irish Journal of Sociology*, 20(2), 132-152.

Το κράτος-έθνος κατείχε σημαντικό ρόλο στην απαρχή της ευρωπαϊκής ταυτότητας καθώς και στη σύστασή της. Στο παρόν όμως; Φαίνεται πως η Ευρώπη των εκλογών, των διεθνών συμφωνιών, της διεύρυνσης και της εμβάθυνσης μεταξύ των κρατών, της κοινής ματιάς απέναντι σε ζητήματα οικουμενικής σημασίας, αναζητά νέο παράδειγμα συγκυριαρχίας στο πλαίσιο μίας εξελιγμένης δημοκρατικότητας, αποσκοπώντας στην αντιμετώπιση των επίκαιρων προκλήσεων, ομοίως και των μελλοντικών, με πολιτική συνοχή. Η πορεία αυτή έχει ήδη χαραχθεί, όταν μεταπολεμικά ετέθη το ζήτημα μίας ενιαίας πολιτικά Ευρώπης, ενώ τα πολιτικά γεγονότα και οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες σε όλη τη διάρκεια αυτής της πορείας, ανέδειξαν τα κύρια χαρακτηριστικά που δύναται να λάβει η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα. Η πολυπολιτισμικότητα, ο νομικός πολιτισμός και η ανθρωποκεντρική προσέγγιση των αξιών της ΕΕ, αποτελούν τον πυρήνα της δυναμικής αυτού του ιδιαίτερου πολιτικού σχεδιασμού. Το ουσιαστικό Σύνταγμα της ΕΕ αφήνει χώρο για ατελή συνεργασία μεταξύ των θεσμικών οργάνων και αυτό αποτελεί έναν από τους κύριους λόγους της αμφισβήτησής της. Παράλληλα όμως, είναι ακριβώς αυτό, που παρέχει τη δυνατότητα να εξελίσσεται ως υπερεθνικός οργανισμός ανοίγοντας δρόμο για νέες θεωρήσεις σχετικά με τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες αλλά και την εξέλιξη της πολιτειακής ταυτότητας ενός οικουμενικού πολίτη. Συμπερασματικά, η μετεξελικτική δυναμική της ΕΕ, είναι η ειδοποιός ουσία που προκαθορίζει τις νέες διαθεωρητικές αναζητήσεις σχετικά με τη συνέχεια που καλείται να έχει ως πολυεπίπεδο πολιτικό μόρφωμα, είτε θέτοντας υπό αμφισβήτηση τις υπάρχουσες μορφές κυριαρχίας είτε επιδιώκοντας νεότερες μορφές πολιτικής διακυβέρνησης.

2.5 Κοσμοπολιτισμός – ιστοριογραφική και κοινωνιολογική παρουσίαση του όρου

Ο όρος «κοσμοπολίτης» εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ελληνιστική περίοδο. Η αρχική χρήση του όρου αποδίδεται στον Διογένη ο οποίος δήλωσε «πολίτης του κόσμου». Οι ορισμοί του «κοσμοπολιτισμού» ποικίλλουν διατηρώντας όμως ως κοινή συνιστώσα την αρχή της ατομικότητας και την πίστη σε μία οικουμενική ηθική,

δηλαδή, στην πεποίθηση-αξίωση πως όλα τα ανθρώπινα όντα ανεξαρτήτως φυλετικών διαφορών, πίστεως αλλά και εθνικότητας διέπονται από κοινή και ισότιμη ηθική αξία⁶⁸.

Η κρίση των πόλεων-κρατών –κατά τον 5ο αιώνα π.Χ.– σε εσωτερικό επίπεδο συνδέεται με την αυτονόμηση του ατόμου και της κριτικής ικανότητάς του. Σύμφωνα με τους Σοφιστές, οι άνθρωποι ανήκουν *φύσει, ου νόμω* σε ένα γένος, σε ένα είδος, σε ένα κράτος. Στην ίδια θέση απαντά και η προσέγγιση των Στωικών, το φιλοσοφικό κίνημα που ιδρύθηκε από τον εβραίο ελληνόφωνο, Ζήνωνα. Σύμφωνα με αυτήν τη φιλοσοφική σχολή, διακρίνεται ένας καθολικός λόγος που δομεί με ορθολογική τάξη τη λογική και οντολογική δομή της πραγματικότητας. Οι ατομικοί λόγοι των ανθρώπων συμμετέχουν σε αυτόν τον καθολικό λόγο στον οποίο βασίζεται εν τω συνόλω η κοινωνία των σκεπτόμενων όντων. Ο Ζήνων οραματιζόταν μία ιδανική πολιτεία στην οποία έπρεπε να ανήκουν ανεξαιρέτως όλοι οι άνθρωποι.

Σε επίπεδο πρώιμων διεθνών σχέσεων, η κρίση των ελληνικών πόλεων-κρατών εκφράζεται με το πολιτικό πρόγραμμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, βάσει του οποίου σχεδίασε και εν μέρει πραγματοποίησε την πολιτική και πολιτιστική ενοποίηση των λαών από τα Βαλκάνια έως την Ινδία. Εν συνεχεία, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κληρονόμησε και διεύρυνε το πρόγραμμα του Μ. Αλεξάνδρου φτάνοντας το 212 μ.Χ. στη δημιουργία της *Constitutio Antoniniana* του συριανής καταγωγής Αυτοκράτορος Caracalla, ο οποίος έδωσε τη ρωμαϊκή ιθαγένεια σε όλους τους ελεύθερους ανθρώπους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας⁶⁹.

Από ιδεολογική σκοπιά, οι πιο σημαντικοί φιλόσοφοι και πολιτικοί της Ρώμης είχαν –κατά τους προηγούμενους αιώνες– από κοινού συμφωνήσει υιοθετώντας την στωική φιλοσοφία, στην πράξη και στην πολιτική, όπως αυτό διαφαίνεται από τα έργα του Κικέρωνα, του Σενέκα αλλά και του Μάρκου Αυρήλιου, επικαλούμενοι την αναγκαιότητα μιας «δίκαιης διακυβέρνησης». Σε αυτή την ιστορική περίοδο μπορούμε

⁶⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα της συμμόρφωσης των εθνών σε μία ανώτερη ηθική είναι το δόγμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο Heywood χαρακτηριστικά αναφέρει πως «τέτοιες πεποιθήσεις οδήγησαν στη σύνταξη εγγράφων όπως η Διακήρυξη του ΟΗΕ των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (UN Declaration of Human Rights) το 1948 και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms) το 1956. Επίσης δηλώνουν την υποστήριξη για μία διεθνή εξουσία του νόμου, που να ενισχύεται μέσω θεσμών όπως το Διεθνές Δικαστήριο (International Court of Justice) και το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο (International Criminal Court)». Βλ. Heywood, A. (2007)., ό.π., σελ. 301-302.

⁶⁹ Berstein, S., & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης: Από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος-18ος αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

να θεωρήσουμε πως ετέθησαν οι βάσεις για την υπηκοότητα ως δυτικό φαινόμενο, σύμφωνα με τον Weber⁷⁰.

Ο χαρακτήρας του Χριστιανισμού είναι περισσότερο οικουμενικός και καθολικός παρά κοσμοπολιτικός και βάσει αυτού θα χαρακτηριστεί η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ως ο σημαντικότερος πολιτικός οργανισμός της Ευρώπης κατά τη διάρκεια μιας χιλιετίας. Ο «Χριστιανισμός εκπροσωπεί την Ευρώπη και η Ευρώπη τον Χριστιανισμό»⁷¹, με την έννοια και της θρησκευτικής αλλά και της φιλοσοφικής ιδεολογίας, ως η βασική συνιστώσα της ευρωπαϊκής ταυτότητας⁷². Με την έναρξη της αναγεννησιακής περιόδου και την ανανεωμένη επαφή με τον κλασικό πολιτισμό, οι χριστιανοί φιλόσοφοι –καθολικοί και προτεστάντες–, υποστήριζαν κοσμοπολιτικές θέσεις, όπως για παράδειγμα ο Έρασμος, και με την έλευση του 17ου αιώνα, οι υποστηρικτές του Φυσικού Δικαίου προετοίμασαν το έδαφος για τον κοσμοπολιτισμό του Διαφωτισμού. Ένα σημαντικό παράδειγμα της κοσμοπολιτικής θεώρησης του 18ου αιώνα αποτελεί η φιλοσοφική συμβολή του Voltaire, ο οποίος υποστήριζε μία ιδανική πολιτεία των Γραμμάτων, υπερασπιζόμενος πως ο φιλόσοφος ανήκει ως πολίτης του κόσμου σε όλον τον κόσμο. Εν συνεχεία, οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού θεωρούσαν τον κοσμοπολιτισμό ως τρόπον τινά «αντίδοτο» στον πατριωτικό φανατισμό. Το ενδιάμεσο στάδιο, μεταξύ της διαφωτιστικής περιόδου και τη ρομαντική προσέγγιση στο έθνος, αποτελεί η φιλοσοφική συμβολή του Jean-Jacques Rousseau, ο οποίος, αντί των κοσμοπολιτικών χαρακτηριστικών, προσιδίασε στο πατριωτικό φρόνημα⁷³.

2.5.1. Κανονιστικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της κοσμοπολιτικής θεωρίας

⁷⁰ Erickson, P. A., & Murphy, L. D. (Eds.). (2013). Readings for a history of anthropological theory. University of Toronto Press. Σελ. 55-57. και Weber, M. (1994). *Weber: Political Writings* (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (P. Lassman, Ed.; R. Speirs, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.

⁷¹ Stråth, B. (2002). A European identity: To the historical limits of a concept. *European Journal of Social Theory*, 5(4), 387-401, βλ. Σελ. 392.

⁷² Spyarakou, V. (2019). European Identities and cultural diversity: A factor for the European integration? In Grigoriou, P. (Ed.). *Youth and Crises in Europe*, GovUnet Working Papers, Volume. 2. Eurasia Publications. 63-71. Βλ. 64-65.

⁷³ Rousseau, J. (2018). *Rousseau: The Discourses and Other Early Political Writings*. 2nd edition, in Gourevitch, V. (Ed.). *Cambridge Texts in the History of Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Η χρήση του όρου έγινε ευρύτερα γνωστή τον 18ο αιώνα, δηλαδή στην εποχή του Διαφωτισμού⁷⁴. Με τη στενή έννοια του όρου, ο «κοσμοπολιτισμός» είναι η θεωρία που υποστηρίζει τον δευτερευούσης σημασίας διαχωρισμό μεταξύ κρατών και εθνών, δίνοντας έμφαση στο γεγονός πως όλοι οι άνθρωποι ανήκουν σε έναν κοινό κόσμο, σε μία παγκόσμια κοινότητα ορθολογικών όντων. Σύμφωνα με τον Heywood, ο κοσμοπολιτισμός είναι η «πίστη σε μία κοσμόπολη ή σε ένα παγκόσμιο κράτος» και παρότι υπονοείται η εξάλειψη των εθνικών ταυτοτήτων εγκαθιδρύοντας μία πολιτική πίστης που να συνενώνει σε ηθικό πλαίσιο τα ανθρώπινα όντα, επισημαίνει πως κυρίως χρησιμοποιείται «συνήθως για να αναφερθεί στον περισσότερο μετριοπαθή στόχο της ειρήνης και της αρμονίας μεταξύ των εθνών, που θεμελιώνεται στην αμοιβαία κατανόηση, ανεκτικότητα και πάνω, απ' όλα, αλληλεξάρτηση» (Heywood, 2007: 331).

Για τη Nausbaum, «η απουσία παγκόσμιου κράτους δεν εμποδίζει την κοσμοπολιτική συμπεριφορά» και «ο κοσμοπολιτισμός δεν απαιτεί, εν ουδεμία περιπτώσει, να δώσουμε ίση προσοχή σε όλα τα μέρη του κόσμου [...] κανέναν από τους σημαντικότερους στοχαστές της κοσμοπολιτικής παράδοσης δεν αρνήθηκε ότι μπορούμε και πρέπει να δώσουμε προσοχή» στις κατά βούληση ενσυναισθηματικές σχέσεις με την πατρίδα, τους ανθρώπινους δεσμούς και τις πολιτιστικές παραδόσεις ως ήθη και έθιμα. Με την τοποθέτηση αυτή, η ίδια, ανάγει το θέμα της κοσμοπολιτικής συνείδησης ως ένα εγγενές της ανθρώπινης ηθικής στάσης, με όρους σεβασμού και αλληλοκατανόησης, όμως η κοσμοπολιτική προοπτική κατά την καντιανή σύλληψη εμπεριέχει τα δομικά στοιχεία με όρους δικαίου και παρόμοιας ηθικής συνταύτισης με τα μέρη και το όλο, με τους συμπατριώτες αρχικά ως ενδυνάμωσης της πολιτειακής αρετής ενός συναισθηματικού καθήκοντος προς την κοινή πατρίδα, προς την αναζήτηση της διασύνδεσης με τον συμπολίτη του κόσμου. Σχέση που ενέχει τον κίνδυνο της παραπλάνησης ως ουτοπική, απροσδιόριστη και μη νομικά και θεσμικά οργανωμένη ως νεωτερική ταυτότητα. Στο σημείο αυτό όμως, είναι σκόπιμο να εμβαθύνουμε στο αφήγημα από μία άλλη σκοπιά της περιγραφής της κοσμοπολιτικής θεώρησης: ο «κοσμοπολιτισμός» –κατά την παραδοσιακή ρασιοναλιστική σχολή– πρεσβεύει πως δεν έχουν προτεραιότητα οι δεσμοί-σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των κρατών, των οποίων τα άτομα ανήκουν, αλλά, οι ανθρώπινες σχέσεις που βασίζονται εκ προοιμίου σε ορθολογικά και φυσικά πρότυπα, ανεξαρτήτως από τους θετικούς θεσμούς. Η ανθρώπινη φύση, ο ανθρώπινος λόγος και η λογική αποτελούν τα

⁷⁴ Tihanov, G., & Adams, D. (2011). *Enlightenment Cosmopolitanism*. Routledge.

θεμέλια μίας παγκόσμιας ισότητας των ανθρώπων. Η λογική συνέπεια είναι ο ειρηνισμός ως παγκόσμια συνθήκη, δεδομένου ότι οι πόλεμοι βασίζονται σε λανθασμένες προκαταλήψεις περί της φύσεως των ανθρώπων και των λαών. Ομοίως, αλλά σε σχέση με μία πιο εξειδικευμένη προσέγγιση της κοσμοπολιτικής συνέργειας μεταξύ του συνόλου ομάδων ως κοινότητων-κοινωνιών, ο Hill αναφέρει πως «τα “κοσμοπολιτικά” δίκτυα μεταξύ ατόμων ή ιδιωτικών ενώσεων μπορεί να μην ανταποκρίνονται στις προσδοκίες για προαγωγή της ενότητας της ανθρωπότητας, αλλά συγκρούονται με τις αξιώσεις των κρατών να μιλούν πάντοτε εκ μέρους των λαών τους, και καλύπτουν κάποια από τα κενά που αφήνουν οι σποραδικές επιτυχίες του διακυβερνητισμού. Ομοίως, μπορεί να προκαλέσουν περιπλοκές στην επίσημη εξωτερική πολιτική δημιουργώντας άλλες πηγές δράσης. Κοντολογίς, αντιπροσωπεύουν στοιχεία μιας “παγκόσμιας” κοινωνίας, όπως την αντιλαμβάνονται ορισμένοι»⁷⁵.

Η Γαλλική Επανάσταση και η εποχή του Ναπολέοντα θα σημάνουν το τέλος του Διαφωτισμού και την έναρξη της ρομαντικής περιόδου, μία εποχή που δίνει έμφαση στο εθνικό συναίσθημα και στη μεταφυσική ερμηνεία του κράτους, χαρακτηριστικό παράδειγμα της στροφής αυτής είναι πως ειδικά στον γερμανικό κόσμο, το κράτος θα αντιμετωπιστεί ως οντότητα. Τα έθνη συγκροτούνται σε κράτη τα οποία στη μη εθνικιστική έκφραση του ρομαντισμού (βλ. Novalis) πρέπει να βρουν μία θεσμική συνύπαρξη η οποία να θυμίζει την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Μεσαίωνα ως το ενδεικτικότερο παράδειγμα πολιτικής και πολιτειακής θεσμικής συγκρότησης⁷⁶. Ως αποτέλεσμα, οι ρομαντικοί γερμανοί φιλόσοφοι να προτείνουν μία

⁷⁵ Χιλ, Κ. (2018). *Η εξωτερική πολιτική τον 21ο αιώνα*. Μετάφραση: Π. Σουλτάνης – Γ. Κυριακόπουλος. Επιμ. Γ. Ευαγγελόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Σελ. 243.

⁷⁶ Στο σημείο αυτό μία αναφορά-συσχέτιση, ως προετοιμασία για τη συζήτηση που θα ακολουθήσει στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, και σχετικά με τη σύνδεσή της με το ευρωπαϊκό σχέδιο συνεργασίας, βλ. ως εξής ενδεικτικά: «Το αποτέλεσμα συνδύαζε στοιχεία τόσο της εθνικής όσο και της περιφερειακής προσέγγισης, χωρίς να εξασφαλίζει –τουλάχιστον μέχρι τούδε– τα πλήρη οφέλη είτε της μιας είτε της άλλης. Η Ευρωπαϊκή Ένωση περιορίζει την κυριαρχία των κρατών-μελών και τις παραδοσιακές κυβερνητικές λειτουργίες, όπως, για παράδειγμα, τον έλεγχο του νομίσματος και των συνόρων τους. Από την άλλη, η πολιτική στο πλαίσιο της Ευρώπης παραμένει σε μεγάλο βαθμό εθνική υπόθεση, και σε πολλές χώρες οι αντιρρήσεις για την πολιτική που ασκεί η ΕΕ έχουν καταστεί κεντρικό ζήτημα του εσωτερικού πολιτικού διαλόγου. Το αποτέλεσμα είναι ένα υβρίδιο, θεσμικά κάπου ανάμεσα στο κράτος και στη συνομοσπονδία, το οποίο λειτουργεί μέσω των υπουργικών διασκέψεων και ενός κοινού γραφειοκρατικού μηχανισμού, θυμίζοντας περισσότερο την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παρά την Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Όμως, σε αντίθεση με την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (στο μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας της τουλάχιστον), η ΕΕ δυσκολεύεται να αντιμετωπίσει τις εσωτερικές εντάσεις που προκύπτουν στο πλαίσιο της αναζήτησης των κατευθυντήριων αρχών και των στόχων της». Kissinger, H. (2014). *Παγκοσμία Τάξη. Σκέψεις γύρω από το χαρακτήρα των εθνών και την πορεία της ιστορίας*. Μετάφραση: Χρήστος Καψάλης. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη. Σελ. 135.

αναγέννηση αυτής της οντότητας που ο Ναπολέων είχε τερματίσει κατά τα προηγούμενα εκείνα χρόνια. Επί παραδείγματι, η σπουδαιότητα της εθνικής γερμανικής συνείδησης διαφαίνεται κατά το τέλος του 18ου αιώνα, όπως αυτό προκύπτει από τις αναφορές στην ανωτερότητα της γερμανικής κουλτούρας στα έργα σπουδαίων Γερμανών, όπως ο Fichte, ο Wagner, ο Herder και άλλοι⁷⁷, εγκαθιδρύοντας και ανάγοντας σε ισχυρή πολιτική δύναμη τον πολιτισμικό εθνικισμό, αναδεικνύοντας την αδυναμία των λαών να συμμετέχουν ειρηνικά σε έναν πολυεθνικό χώρο ισχύος (Heywood, 2007:306).

Αντιστοίχως, στο Ηνωμένο Βασίλειο οι Ουαλοί, στη Γαλλία και την Ισπανία οι Βάσκοι, ανέπτυξαν έντονα μία «εθνική διάθεση» αυτοπροστασίας στο όλο και περισσότερο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (Heywood, 2007:307). Στο σημείο αυτό, ενδεικτικά παραθέτουμε τη θέση του Ernest Renan, σχετικά με το τι είναι το έθνος, κατά τη διάρκεια της διάλεξής του στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, τον Μάρτιο του 1882, ως μία ιδανικά συγκροτημένη προσέγγιση μίας τόσο σημαντικής έννοιας των λαών και των ιστοριών της Ευρώπης, απαλλαγμένη από την εθνικιστική πρόθεση, η οποία ελλοχεύει στο πλαίσιο της ανακάλυψης του έθνους καθώς και της επεξήγησής του. Συγκεκριμένα, ο ίδιος αναφέρει, πως «η λήθη, και θα έλεγα ακόμα και η ιστορική πλάνη, είναι ουσιαστικός παράγοντας της δημιουργίας του έθνους, και, σε αυτή τη βάση, η πρόοδος των ιστορικών σπουδών συνιστά συχνά κίνδυνο για την εθνότητα. Η ιστορική αναδίφηση, όντως, φωτίζει τα βίαια γεγονότα που έλαβαν χώρα στην αρχή όλων των πολιτικών σχηματισμών, ακόμα και αυτών των οποίων οι συνέπειες ήταν από τις πλέον ευεργετικές [...] όμως η ουσία ενός έθνους έγκειται στο ότι όλα τα άτομα έχουν πολλά κοινά πράγματα, καθώς επίσης και ότι όλοι έχουν λησμονήσει πολλά πράγματα. Κανένας γάλλος πολίτης δεν γνωρίζει αν είναι Βουργουνδός, Αλανός, Βησιγότθος· κάθε γάλλος πολίτης πρέπει να έχει λησμονήσει τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου, τις σφαγές στη μεσημβρινή Γαλλία του XIII αιώνα» και συνεχίζει τη διάλεξή του υπογραμμίζοντας πως το σύγχρονο έθνος είναι αποτέλεσμα-παράγωγο των ιστορικών γεγονότων. Στη συνέχεια της ομιλίας του αναφέρεται στη γλωσσική ταύτιση των εθνών, θεωρώντας πως «η γλώσσα προσκαλεί σε ένωση· δεν την εξαναγκάζει. Οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Αγγλία, η Λατινική Αμερική και η Ισπανία ομιλούν την ίδια γλώσσα αλλά δεν σχηματίζουν το ίδιο έθνος. Αντίθετα, η Ελβετία, που τόσο έλυσε τα

⁷⁷ Ο Herder πίστευε πως κάθε έθνος έχει ένα Volksgeist ή «εθνικό πνεύμα», το οποίο παρέχει στα μέλη του δημιουργική ώθηση [...] και ο συνθέτης Richard Wagner βάσισε πολλές από τις όπερές του πάνω σε αρχαίους θρύλους και μύθους. Βλ., ό.π., σελ. 306-307.

προβλήματα της συγκρότησής της στηριζόμενη στη συγκατάθεση των διαφορετικών τμημάτων της, αριθμεί τρεις ή τέσσερις γλώσσες. Στον άνθρωπο υπάρχει κάτι ανώτερο από τη γλώσσα: η βούληση. Η βούληση της Ελβετίας να είναι ενωμένη, παρόλη την ποικιλία των γλωσσικών ιδιοματισμών της». Με αυτή την τοποθέτηση ο Renan αποδομεί τη γλωσσική ταύτιση ως ύψιστης πολιτικής σημασίας, ως «φυλετικά σημάδια», θεωρώντας πως είναι μία εσφαλμένη τακτική από τη φύση της σύλληψής της⁷⁸. Ο Renan θα έκλινε τη διάλεξή του τονίζοντας την ουσία της σύλληψης της έννοιας του έθνους, με ηθικό πρόσημο, έναντι μίας τυπικής σύγκλισης των κοινών συμφερόντων. Επισημαίνει πως «έθνος είναι μία πνευματική αρχή, που απορρέει από βαθιές περιπλοκές της ιστορίας, μία πνευματική οικογένεια, όχι μία ομάδα προσδιορισμένη από τη διαμόρφωση του εδάφους [...] ούτε η φυλή ούτε η γλώσσα ούτε τα συμφέροντα ούτε η θρησκευτική συγγένεια ούτε η γεωγραφία ούτε οι στρατιωτικές ανάγκες [...] έθνος είναι ψυχή, αρχή πνευματική [...] η από κοινού κατοχή ενός πλούσιου κληροδοτήματος αναμνήσεων» και «η σημερινή συναίνεση, η επιθυμία για συμβίωση, η βούληση να διαιωνίζεται στο χρόνο αυτή η αδιαίρετη κληρονομιά».

2.6. Κοσμοπολιτική ποιότητα και το νεοθεσμικό πλαίσιο συνδιαμόρφωσης πολιτικής ταυτότητας

Στο πολυεθνικό μόρφωμα της ΕΕ, ο γλωσσολογικός φραγμός δεν ετέθη ποτέ ως πρόβλημα και παρότι τις πλείστες ενστάσεις σχετικά με το κατά πόσον η ΕΕ θα μπορούσε να λειτουργήσει περισσότερο δημοκρατικά, είτε έχοντας είτε προάγοντας θεσμικά πλήρη σχέση αλληλέγγυας συνεργασίας με τους πολίτες της, αποκτώντας μία ισχυρότερη φωνή υπό τη μορφή ενός Δήμου σε υπερεθνικό πλαίσιο οργάνωσης ή ηθικής συμπόρευσης, τονίζουν την αδυναμία μιας κοινής γλώσσας· οι σύγχρονες συνθήκες μετάφρασης και κατανόησης διαφορετικών γλωσσικών κανόνων αποκαθιστούν αυτή την τρόπο τινά επικοινωνιακή δυσλειτουργία, στο πλαίσιο της πολυμορφίας. Άλλωστε, η φράση «ενωμένοι στην πολυμορφία» αποτελεί αξιακό

⁷⁸ Η αναφορά στη Διάλεξη του Renan και, συγκεκριμένα, στον λόγο του είναι μέρος των σημειώσεων της ερευνήτριας στο πλαίσιο παρακολούθησης του μεταπτυχιακού προγράμματος European Identities (2016), με σκοπό τον εμπλουτισμό της έρευνας αυτής, στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και αφορούν τη μετάφραση της εν λόγω διάλεξης, από τον Ανδρέα Πανταζόπουλο για το περιοδικό *Ο Πολίτης*, τεύχος 121 κατά την περίοδο Ιανουαρίου-Μαρτίου 1993.

κεκτημένο της ΕΕ από την αρχική της προσπάθεια για ενοποίηση και περισσότερο σήμερα, μέσα από τις αναθεωρήσεις των Συνθηκών, προσδίδοντας στην ευρωπαϊκή συνεργασία ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, με θεσμική ισχύ. Το ζήτημα που προκύπτει αφορά την ανταπόκριση των κύριων αποδεκτών αυτής της προσέγγισης που δεν είναι παρά τα εκατομμύρια των πολιτών της, όλοι φορείς δικαίου και πολιτειακών χαρακτηριστικών που ποικίλλουν ως πολιτικές συμπεριφορές και όσον αφορά τη δυνατότητα έκφρασης, αλλά και σχετικά με την αντίληψη της έκφρασης αυτής, λόγω των διαφορετικών πολιτισμικών προελεύσεων. Το πρόβλημα της δημιουργίας ενός τέτοιου Δήμου είναι περισσότερο πολιτικό παρά εθνοτικο-τυπικού χαρακτήρα, διότι απαντά στα ρεπουμπλικανικής φύσεως ιδανικά, υιοθετώντας όμως κοσμοπολιτικές αξίες που προϋποθέτουν μία διαφορετική νομιμοποίηση.

Η ΕΕ φαίνεται πως δεν μπορεί να υπερβεί/επισκιάσει σε πρακτικό επίπεδο τον θεσμό του εθνικού κράτους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως το πρόβλημα άγεται στην ανυπαρξία ενός καθολικού ευρωπαϊκού Δήμου, άρα μίας κοινής γλώσσας επικοινωνίας και του κοινού πολιτειακού λόγου. Είναι θέμα πρακτικής εφαρμογής ή εθνολογικών προσταγών; Ο Kraus επισημαίνει, αντιστοίχως, πως η αδυναμία αυτή είναι ζήτημα πολιτικής εφαρμογής⁷⁹. Οι νέοι όμως θεσμικοί προσανατολισμοί, όπως αυτοί προκύπτουν από την αρχή της μεταεθνικής ταυτότητας των πολιτών και της ΕΕ ως πολιτικού σχεδίου, δείχνουν πως θα μπορούσε να εξελιχθεί το ζήτημα περισσότερο και ουσιαστικότερα υπό την προϋπόθεση μιας κοινής αποδοχής της υπερεθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο κοινών αξιών με κοσμοπολιτικό ιδεολογικό χαρακτήρα, παρά μίας κοινής πολιτιστικής κουλτούρας που εκ των πραγμάτων είναι πολυπολιτισμική και πολυπολιτιστική κατά τη βάση της.

Το θέμα χρήζει περαιτέρω στοχασμού, διότι δεν είναι παρά μία αντίφαση στην ίδια την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας και στο πώς αυτή αντιμετωπίζεται, επί παραδείγματι θυμίζει τις «διπλές ταυτότητες» («hyphenated identities»)⁸⁰ και ως

⁷⁹ Kraus, P. A. (2008). *A union of diversity: language, identity and polity-building in Europe*. Cambridge University Press.

⁸⁰ Σύμφωνα με την Jill Steans, οι «διπλές ταυτότητες» είναι: «Ο όρος που εκφράζει την ιδέα ότι μπορεί να υπάρχουν πολλαπλοί κοινωνικοί και πολιτισμικοί δεσμοί τους οποίους βιώνουν τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες. Ο όρος κυρίως -αλλά όχι αποκλειστικά- συνδεόμενος με τη διασπορά ή τους ανθρώπους των οποίων οι γονείς (ή ο ένας γονέας) ή οι παππούδες προέρχονται από διαφορετική κοινωνία, πολιτισμό ή/και χώρα από αυτήν στην οποία οι ίδιοι ζουν [...] οι διπλές ταυτότητες καταδεικνύουν τα εγγενή προβλήματα των μη αναστοχαστικών τρόπων χαρτογράφησης της ταυτότητας τα οποία ενυπάρχουν σε κατασκευές όπως το έθνος, εφόσον οι Διεθνείς Σχέσεις θεωρούν δεδομένη την πολιτισμικά και εθνοτικά ομοιογενή εθνική ταυτότητα». Δανειζόμαστε τον όρο, με περιγραφική διάθεση παραπάνω, ως έννοια που υπογραμμίζει διακριτικά τις διαφορετικές προεκτάσεις, βάσει των θεωριών

ανάλογη μπορεί να αποσαφηνιστεί. Αν συγκριθεί με όρους κρατών-εθνών και κοινής ιστορικής σημασίας, προκύπτει αδύναμη, αν όμως αναλυθεί ως παραγωγική διαδικασία εν εξελίξει μίας άλλης και ιδιαίτερης μορφής κυριαρχίας-πολυεθνικότητας και κοινής ευρωπαϊκής ιστορικής σημασίας, συμπεριλαμβανομένων των οικουμενικών αξιών και την προάσπισή τους, τότε σκιαγραφείται το μέλλον της Ευρώπης, η εξέλιξη της ιδιότητας του πολίτη, οι τρόποι συγκέντρωσης των αντιθέσεων στο πλαίσιο της μακρομέρευσης της συνεργασίας των ευρωπαϊκών χωρών, καθώς και της αντιμετώπισης των προκλήσεων σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο της διεθνούς σκηνής, υπό διαφορετική σκοπιά. Το κατά πόσον η ΕΕ θα ενσωματώσει στο πλαίσιο της περαιτέρω διαμόρφωσης της πολιτικής ταυτότητάς της, την ποιότητα μίας διεθνικής δημοκρατίας ή μίας ενδεχόμενης μεταδημοκρατικής ομοσπονδοποίησης φεντεραλιστικού τύπου, καθώς και το πώς η διεθνής κοινωνία δύναται να εξελιχθεί σε κοσμοπολιτική, δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί δίχως να λάβουμε υπόψη μας τον οικονομικό χαρακτήρα της παγκόσμιας κοινότητας και τις απαιτήσεις για ένα μεταθεωρητικό παράδειγμα στο πλαίσιο της συλλογικής δημοκρατικότητας και της ευρωπαϊκής λαϊκής κυριαρχίας –υπό την προϋπόθεση της μετεξέλιξης της ΕΕ σε Πολιτεία– ως τα νομιμοποιητικά εκείνα εργαλεία μίας τέτοιας εξέλιξης· αναλόγως, και μιας εκ νέου διαμόρφωσης της πολιτικής επικοινωνίας με όρους ισχύος, όπως αντίστοιχα της κρατικής κυριαρχίας, αντιμετωπίζοντας έτσι την πολιτειολογική ασυμμετρία.

Διαφαίνεται, ωστόσο, πως υπάρχουν οι «νομιμοποιητικές οδοί» που θα μπορούσαν να κατέχουν σημαντικό ρόλο στη μετεξέλιξη της δημοκρατικής κοινωνίας, παράλληλα με τη θεσμική εκπροσώπησή της, ικανές περιπτώσεις να εξισορροπήσουν μία αμιγώς ευρωκεντρική ενωσιακή πολιτική με την περιφερειακή ενοποίηση⁸¹. Εν προκειμένω, η θεωρία του «υπερδιακυβερνητισμού»⁸² δεν ανταποκρίνεται πλήρως,

περί ταυτότητας. Βλ. στο Steans, J. (2016)[2014]. *Φύλο και Διεθνείς Σχέσεις. Θεωρία, Πρακτική, Πολιτικές*. Μετάφραση: Ρόζα Βασιλάκη, Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο. Σελ. 341.

⁸¹ Ντάλης, Σ., (2015) [2012]. *Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολυμερής διαχείριση της παγκοσμιοποίησης. Ο πολυπολικός κόσμος, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ελληνική «απόκλιση»*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Σελ. 207-209.

⁸² Ενδεικτικά Moravcsik, A., & Schimmelfennig, F. (2009). Liberal intergovernmentalism. *European integration theory*, 2, 67-87. και ειδικότερα στα Schmidt, V. A. (2016). *The new EU governance: new intergovernmentalism, new supranationalism, and new parliamentarism*. Istituto Affari Internazionali., Menon, A. (2003). Member states and international institutions: institutionalizing intergovernmentalism in the European Union. *Comparative European Politics*, 1(2), 171-201., Schimmelfennig, F. (2019). The choice for differentiated Europe: an intergovernmentalist theoretical framework. *Comparative European Politics*, 17(2), 176-191. καθώς και για την εισαγωγή και συμβολή στον όρο βλ. το Keohane, R. O., &

όπως θα μπορούσε να αποτελέσει ιδανικό παράδειγμα στο πλαίσιο της διακρατικής συνεργασίας. Όμως στην εξελιγμένη μορφή της, όπως αυτή προκύπτει από τη σύγχρονη θεωρία των διεθνών σχέσεων, εντός ενός παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος αλληλεπίδρασης, δίνει το έναυσμα σε μία διαφορετική προσέγγιση που συνενώνει τα ζητήματα διεθνούς πολιτικής υψίστης σημασίας, ή, όπως το περιγράφουν οι Keohane και Nye, «δεν υπάρχει κάποιο “σινικό τείχος” που διαχωρίζει τα διεθνή ζητήματα σε ζητήματα που αφορούν τη ζωή των πολιτών και σε ζητήματα ασφαλείας» (όπως παρατίθεται στο Telò, 2012: 206). Στο σκεπτικό αυτό αντιστοιχούν συνθήκες-νοήματα, όπως η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, ή η διεθνής ασφάλεια σε συνδυασμό με εκείνες που αφορούν αμιγώς τη ζωή των πολιτών σε ένα διαρκώς διευρυνόμενο υπερεθνικό περιβάλλον, και σε τελική ανάλυση, της συμμετοχής τους με όρους έμπρακτου δημοκρατικού συμβολισμού και δικαίου, είτε μέσω μιας συντονισμένης διεθνούς κοινωνίας, είτε διαμέσου των διεθνών οργανισμών και των άμεσα αντιπροσωπευτικών φορέων με διεθνή παρουσία.

Υπό το πρίσμα της νεοθεσμικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, το υπερεθνικό φαινόμενο συνεργασίας μπορεί να αναλυθεί με όρους «μεταεθνικής κυριαρχίας»⁸³, συνυπολογίζοντας τις νομιμοποιητικές συνιστώσες δηλαδή τους πολίτες, τα πολιτικά συστήματα και τις πολιτικές θεσμοθέτησης, αποκαθιστώντας την προβληματική φύση της επιλογής, ή καλύτερα, της παραγωγής αρετών αντί αξιών και *vice versa* μεταξύ της κρατικής και της λαϊκής κυριαρχίας. Η αφετηρία αυτής της προσέγγισης απαντά στην καντιανή θεώρηση για τη «σημασία των δεσμών ανάμεσα σε άτομα που προέρχονται από διαφορετικές πλευρές συνόρων, τη σημασία των επαφών και των υπερεθνικών

Hoffmann, S. (1994). *Institutional Change in Europe in the 1980s in the European Union*. London: Palgrave, pp.237-255.

⁸³ Κατά τον Habermas, «για να απαντήσουμε λογικά στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης πρέπει να αναπτύξουμε νέες μορφές δημοκρατικής αυτοδιεύθυνσης της κοινωνίας στον μεταεθνικό αστερισμό». Υπό τη λογική αυτή η «μεταεθνική κυριαρχία» αποτελεί μία μορφή εξέλιξης της διεθνούς συνεργασίας, αφορμά από τον «μεταεθνισμό» που, με όρους Χρυσόχου, «διακρίνεται από τον “υπερεθνισμό” με την έννοια ότι, παρότι και οι δύο [ο μεταεθνισμός και ο υπερεθνισμός] αναφέρονται σε μη (εθνο)κρατικογενείς ορίζουσες της πολιτικής οργάνωσης, ο μεταεθνισμός ενδιαφέρεται λιγότερο για τη συγκρότηση μετακρατικών δομών εξουσίας και περισσότερο για τη συμβίωση πολλαπλών πίστευων και ταυτοτήτων εντός μίας ευρύτερης, όσο και πολιτιστικά διευρυμένης, τάξης, με σχέδιο και ικανότητα κοινής διακυβέρνησης: εμβληματική, και με δημοκρατικό πρόσημο». Βλ. Habermas, J. (2003). *Ο μεταεθνικός αστερισμός*. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 128 και Χρυσόχου, Δ. Ν. (2017β). *Πολιτική: Μια εννοιολογία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 225. Συνακόλουθα, η έννοια της «μεταεθνικής κυριαρχίας» συνίσταται στην πολιτική θεώρηση της δόμησης μίας νέας μορφής διεθνικής/υπερεθνικής συνεργασίας/διακυβέρνησης που αποσκοπεί στον συγκερασμό των μερών υπό το πλαίσιο αλληλοδεσμευτικής διαβούλευσης σε πολιτικό και αξιακό επίπεδο.

ρών που λαμβάνουν χώρα ανεξάρτητα από τις σχέσεις ανάμεσα στα κράτη»⁸⁴ όσο και των νεότερων θεωρητικών του «λειτουργισμού» καθώς και της κριτικής της (νεο)ρεαλιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων· οι εν λόγω σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις, επανάφεραν στο προσκήνιο της ακαδημαϊκής συζήτησης τις δυνάμει νεο-ρυθμιστικές θεωρήσεις για την εξέλιξη των διακρατικών σχέσεων, συνυπολογίζοντας τη δυναμική της ιδιότητας του πολίτη σε επίπεδο οικονομικό, και πολιτισμικό, δηλαδή εν γένει της πολιτικής επικοινωνίας.

Αναμφίβολα, η κοσμοπολιτική θεωρία διακρίνεται ως η βασική συνιστώσα σύλληψης ανάλογων θεωρητικών προσεγγίσεων, και πιο συγκεκριμένα, η «κοσμοπολιτική ηθική θεωρία» καλύπτοντας τα νομοδοτικά κενά της θεωρίας των διεθνών σχέσεων, κυρίως σε επίπεδο διεθνούς απόδοσης της κοινωνικής ασφάλειας, της διασφάλισης της υπερεθνικής ασφάλειας και δικαιοσύνης ή, με άλλα λόγια, την εξέλιξη της Ευρώπης σε ένα ομοιογενές περιβάλλον εξωτερικής πολιτικής που αντιμετωπίζει την κρίση των αξιών, την ελλειμματική δημοκρατικότητα και την ασύμμετρη «διανεμητική δικαιοσύνη»⁸⁵ με όρους εσωτερικής πολιτικής εξουσίας, από και για ένα κοινό σύστημα ηθικής. Σύμφωνα με τον Παπαληγούρα⁸⁶, τα συστήματα

⁸⁴ Telò, M. (2012). *Η Ευρωπαϊκή Θεώρηση των Διεθνών Σχέσεων*, μετάφραση: Ν. Ζαρταμόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης. Σελ. 199-201 καθώς και Χρυσόχου, Δ. (2015). *Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Μια διαλεκτική συναρμογή*. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, συγκεκριμένα το 2ο και το 4ο κεφάλαιο.

⁸⁵ Αφετηρία της έννοιας αποτελεί η θεωρία για τη Δικαιοσύνη του Rawls, βάσει της οποίας αναπτύχθηκε η φιλοσοφική σκέψη με γνώμονα την πολιτική θεώρηση σε οικουμενικά ζητήματα, δημιουργώντας τον «φιλελεύθερο θεσμικό κοσμοπολιτισμό», με θιασώτες τους Charles Beitz, Darrel Moellendorf και Thomas Pogge. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζουν πως η παγκόσμια αλληλεξάρτηση γεννά το καθήκον της δημιουργίας ενός παγκοσμίως «δίκαιου θεσμικού σχεδίου», ενώ για τους Beitz και Moellendorf, «η ουσιαστική πραγματεία περί δικαιοσύνης του Rawls μπορεί να δώσει τα κριτήρια για τη δικαιοσύνη παγκοσμίως» (Sharpcott, [2011](2013):293). Για τον Peter Singer η «διανεμητική δικαιοσύνη» ως εξής: «ο καθένας από εμάς με πλεόνασμα πλούτου για τις βασικές του/της ανάγκες θα πρέπει να δίνει το μεγαλύτερό του μέρος για να βοηθάει ανθρώπους που υποφέρουν από φτώχεια τόσο τρομερή που απειλεί τη ζωή τους» από τη σκοπιά της ωφελμιστικής προσέγγισης της ηθικής, στο Peter, S. (2002). *One World: The Ethics of Globalization*. New Haven and London. και Singer, P. (2016). *One world now: The ethics of globalization*. Yale University Press.

⁸⁶ Αναφερόμαστε στη διαχρονική συμβολή του έργου και της φιλοσοφικής σκέψης του Π. Παπαληγούρα περί της διεθνούς κοινωνίας, όπως αποτυπώθηκε στη διατριβή του. Η Χειλά, αναλύοντας και εμβαθύνοντας στο σπουδαίο αυτό πόνημα, θέτει ερωτήματα βασισμένα στο έργο του μεγάλου στοχαστή, τα οποία ομοιάζουν σε πολλές των περιπτώσεων της διεθνούς θεωρίας, επίκαιρα, είτε δίνουν το έναυσμα για περαιτέρω στοχασμό. Επί παραδείγματι, «πώς προσδιορίζεται η νομιμότητα ενός κράτους ή/και της κυβέρνησής του; Κριτήριο προσδιορισμού είναι η ηθική τάξη στο βαθμό που μια κατάσταση πραγμάτων θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε μια τάξη, σε ορισμένους κανόνες και ηθική συμπεριφορά» και συνεχίζει «αναγκαία προϋπόθεση ηθικής δέσμευσης των κυβερνωμένων να υπακούσουν σε υποχρεώσεις απορρέουν από την ένταξή τους σε ένα κοινωνικό σύνολο είναι η ύπαρξη μιας δίκαιης εξουσίας». Ο Π. Παπαληγούρας, «υιοθετώντας τη διάκριση μεταξύ *droit légal* και του *droit juste*, επισημαίνει ότι μια δίκαιη εξουσία θα πρέπει να λαμβάνει αποφάσεις που είναι δίκαιες όχι μόνο από την άποψη του κανόνα δικαίου, αλλά και από τη σκοπιά κυρίως της συμφωνίας τους με ένα δεδομένο σύστημα ηθικής». Βλ. στο Χειλά, Ε. (2006), *Διεθνής Κοινωνία: διαχρονικές και σύγχρονες αντιλήψεις. Η συμβολή του Παναγιώ*

ηθικής επιλέγονται από γενιά σε γενιά και αυτό αποτελεί μία διαδικασία εκμάθησης των ηθικών κριτηρίων, είτε σε στενό εθνικο-κρατικό επίπεδο είτε σε ευρύτερο, σύμφωνα με την αρχή της «συγκυριαρχίας» με σύγχρονους όρους, ή όπως ο ίδιος το περιγράφει, ως την «συνέπεια μίας μακράς και από κοινού διαμορφωμένης κουλτούρας»⁸⁷. Προκύπτει το εξής ερώτημα, αν και εφόσον έχουν εκκολαφθεί στην εσωτερική τάξη πραγμάτων ενός κράτους-έθνους, σύμφωνα με την αρχή της νομιμότητας, τι αποτρέπει ή αποθαρρύνει, είτε τη μετεξέλιξή τους σε παγκόσμια ηθικά συστήματα, είτε τη χρήση της ίδιας ποιότητας με σκοπό την ενίσχυση μίας διεθνούς κοινωνίας με ηθικό κριτήριο, που να θεμελιώνεται σε ένα ανανεωμένο διεθνές δίκαιο; Η Χειλά επισημαίνει πως «η αναζήτηση μίας παγκόσμιας νομιμότητας από τα κράτη, με δεδομένη την ανυπαρξία κοινής αρχής που να διέπει τη νομιμότητα [...], κατακερματίζεται μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, των ιδεολογιών και των διαφορετικών αντιλήψεων των λαών» και τεκμηριώνει με το παράδειγμα των ευρωπαϊκών δυνάμεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (Χειλά, 2006: 183). Ζητούμενο παραμένει η ανακάλυψη των νομιμοποιητικών θεσμών, σε ένα ευρύτερο πολιτικό και υπερκυβερνητικό σχεδιασμό, όπως αυτός της ΕΕ, που να στελεχώνει δυναμικά ένα ανάλογο σύστημα ηθικής σε διακρατικό, διεθνές επίπεδο διακυβέρνησης.

Συνοψίζοντας, από τα παραπάνω συνάγεται πως ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός», ως μία εκ των ποιοτήτων της Ευρωπαϊκής πολιτικής θεμελίωσης, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η νεότερη πατρίδα που συγκροτείται στους θεσμούς της δημοκρατίας, ενώ η κοσμοπολιτική θεωρία εγκολπώνεται ως η αξιακή και η ηθική συνιστώσα στη θεσμική νομιμοποίηση της διεθνούς συνεργασίας των εθνών-κρατών και στην πολιτική συνέργεια της διεθνούς κοινωνίας των πολιτών, υπό το πρίσμα μίας –κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο–, πολιτείας, με συνταγματική ποιότητα.

Παπαληγούρα, Αθήνα: Ηρόδοτος, σελ. 181. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ, είναι πώς το εν λόγω σύστημα ηθικής δύναται να έχει ευρύτερη αντίληψη στο διεθνές περιβάλλον, κρατώντας τις ποιότητες που συγκροτούν και θεμελιώνουν ένα τέτοιο σύστημα σε ενδοκρατικό επίπεδο.

⁸⁷ Όπως παρατίθεται στο Χειλά, Ε. (2006), ό.π. στη σελίδα 183, με αναφορά στο έργο του Παπαληγούρα, Papaligouras, P. (1941). *Théorie de la Société Internationale*: Zurich., συγκεκριμένα τη σελίδα 364.

2.7. Τα πολιτικά θεμέλια του κοσμοπολιτισμού και η συμβολή του Kant στις Διεθνείς Σχέσεις

Το 1795 ο Kant στο έργο του *Zum ewigen Frieden, Ein philosophischer Entwurf, Για μια αιώνια ειρήνη*, διά του οποίου στρέφεται προς συγκεκριμένα ζητήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, ως ένα φιλοσοφικό και πολιτικό σχέδιο ειρήνης και επίλυσης των διεθνικών προβλημάτων⁸⁸, υποστηρίζει ότι τα τρία απαραίτητα θεμέλια για την πραγματοποίηση του εν λόγω οράματος πρέπει να είναι ένα «δημοκρατικό σύνταγμα», ο «φεντεραλισμός» και ο «κοσμοπολιτισμός», όπως αυτό απεικονίζεται στα Τρία Οριστικά Άρθρα για την *Αιώνια Ειρήνη*⁸⁹ αναπτύσσοντας εδώ την πολιτική θεωρία που βασίζεται στη θεωρία Δικαίου, η οποία προϋποθέτει την Ηθική στην καθολικότητά της⁹⁰. Στο πρώτο άρθρο –ή κεντρικό κύκλο– αναφέρεται στο δημοκρατικό σύνταγμα

⁸⁸ Ο Κόνστας αναφέρει σχετικά: «Ο Ιμμάνουελ Καντ πίστεψε στην εγκαθίδρυση μιας “ειρηνικής ομοσπονδίας” –που θα ήταν το προϊόν μιας μακροχρόνιας διαδικασίας ενδοκρατικού και διεθνούς εκπολιτισμού και εκδημοκρατισμού– η οποία θα βοηθούσε την κατάργηση του πολέμου αλλά και τη διαφύλαξη της ανεξαρτησίας κάθε έθνους.», βλ., στο Κόνστας, Δ. Κ. (1983). *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων*. τ. Α. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκουλας. Σελ. 73.

⁸⁹ Kant, I. (1992) [1795], *Για την Αιώνια Ειρήνη*, μετάφραση: Α. Πόταγα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Σελ. 36, 42, 50.

⁹⁰ Παρότι στην προσέγγισή μας αυτή μας ενδιαφέρουν τα Τρία Οριστικά Άρθρα και η ανάγνωσή τους βάσει της Πολιτικής και Ηθικής θεώρησης, σκόπιμο είναι να γίνει μία σύντομη αναφορά στη σύνθεση εν τω συνόλω του πολιτικού σχεδιασμού, ως μία προτεινόμενη κανονιστική ειρηνευτική συνθήκη σε διεθνές επίπεδο. Για τον λόγο αυτό παραθέτουμε τα κύρια σημεία: «[...] Συντίθεται από έξι προκαταρκτικά άρθρα: 1. Καμμιά συνθήκη ειρήνης που γίνεται με την κρυφή επιφύλαξη κάποιας αφορμητικής αιτίας (ύλης) για μελλοντικών πόλεμο, δεν πρέπει να θεωρήται [ισχύη] ως μια τέτοια 2. Κανένα ανεξάρτητο (αυτόνομο) Κράτος (αδιάφορο αν είναι μικρό ή μεγάλο) δεν είναι δυνατόν ν'αποκτάται από κάποιο άλλο Κράτος διά κληρονομιάς, ανταλλαγής, αγοράς ή δωρεάς 3. Μονίμως στρατολογούμενοι στρατοί (miles perpetuus) οφείλουν με τον καιρό να εξαφανισθούν εντελώς 4. Δεν πρέπει να δημιουργούνται κρατικά χρέη [να χρεώνονται δηλ. τα Κράτη] εν αναφορά προς εξωτερικές κρατικές διαφορές (έριδες, φιλονεικίες) 5. Κανένα Κράτος δεν πρέπει ν'αναμειγνύεται βιαιώς στο σύνταγμα (πολίτευμα) και στην Κυβέρνηση ενός άλλου Κράτους 6. Κανένα Κράτος, σε πόλεμο προς ένα άλλο Κράτος, δεν πρέπει να επιτρέπη τέτοιου είδους εχθρότητες [εχθροπραξίες] που να καθιστούν αναγκαστικά αδύνατη την αμοιβαία σε μίαν μελλοντική σύναψη ειρήνης εμπιστοσύνη: και τέτοιου είδους εχθροπραξίες είναι ο διορισμός [χρήση] δολοφόνων, φαρμακευτών [δηλητηριαστών], η παραβίαση της επιτευχθείσης συνθηκολογήσεως, η υποκίνηση της προδοσίας εις το εμπόλεμο μέσα Κράτος κ.λπ.» και εν προκειμένω τα Τρία Οριστικά ως εξής: «[...]1. Το αστικό σε κάθε Κράτος πολίτευμα [σύνταγμα] πρέπει να είναι δημοκρατικό [ρεπουμπλικανικό, όχι οχλοκρατικό, δηλ. “demokratish”] 2. Το διεθνές Δίκαιο (το Δίκαιο των Εθνών ή των λαών) δέον να βασίζεται ή θεμελιώνεται πάνω σε μίαν Ο μ ο σ π ο ν δ ί α ελευθέρων κρατών και 3. Το κοσμοπολιτικό [οικουμενικό] Δίκαιο δέον να περιορίζεται πάνω στους όρους μιας καθολικής φιλοξενίας (hospitalitas, όχι δηλ. “Gastrecht” αλλά “Besuchsrecht” = δίκαιο επισκέψεως)». Στο εν λόγω φιλοσοφικό πόνημα συμπεριλαμβάνονται και «[...]ένα κεφάλαιο (Προσθήκη) περί της εγγυητικής (διά της μεγάλης τεχνίτρας: δηλ. της Φύσεως) διασφαλίσεως της ειρήνης, ένα μικρό κεφάλαιο (Προσθήκη) που περιέχει το απόκρυφο (sic) άρθρο προς μίαν αιώνια ειρήνη, και, τέλος, από το “Παράρτημα” για τις κρίσιμες σχέσεις (συμφωνία ή ασυμφωνία) ανάμεσα σε Πολιτικήν και Ηθικήν εν όψει μιας διαρκούς ειρήνης και υπό τον ισχυρό τονισμό της νομικής αρχής της “δημοσιότητας” (Publizität), η a priori υπερβατολογική της οποίας διατύπωση έχει ως ακολούθως (“φόρμουλα” Δημοσίου Δικαίου): “Όλες οι αναφερόμενες (σχετιζόμενες) εις το Δίκαιο άλλων ανθρώπων πράξεις, η αξιωματική αρχή των οποίων δεν συμβιβάζεται

που πρέπει να έχει κάθε κράτος – «το πολιτειακό καθεστώς κάθε κράτους θα είναι ρεπουμπλικανικό»⁹¹. Το δεύτερο άρθρο κάνει λόγο για το «Δίκαιο των Εθνών», το οποίο στηρίζεται σε μία ομοσπονδία των ελεύθερων κρατών –«βάσει του διεθνούς δικαίου θα αποτελεί ένα ομοσπονδιακό σύστημα ελεύθερων κρατών»⁹² και στον τρίτο άρθρο-κύκλο για ένα κοσμοπολιτικό παγκόσμιο δίκαιο, που περιορίζεται σε όρους παγκόσμιας φιλοξενίας – «το κοσμοπολιτικό δίκαιο θα περιορίζεται στις προϋποθέσεις της γενικής φιλοξενίας»⁹³. Τα τρία αυτά άρθρα, ή «κύκλοι», σύμφωνα με το προγενέστερο πρότυπο των «τριών ομόκεντρων κύκλων»⁹⁴, αποτυπώνουν τα τρία στάδια της κοινωνίας και του δικαίου (Wight, 2011: 93) και (συν)αποτελούν τις θεσμικές εγγυήσεις για την ανθρώπινη ζωή, σε ένα καθεστώς δικαίου και ασφάλειας, προτρέποντας ακόμη και δύο αιώνες μετά, την υιοθέτηση του Πρακτικού Λόγου, τον σκοπό να καλλιεργηθεί στην πολιτική ζωή η αίσθηση της συνανθρωπικότητας ως οφειλόμενης ηθικής οικουμενικής ενσυναίσθησης, με όρους νομιμοποιητικούς και συμμετοχικούς, κάτι που διαφαίνεται ως αναγκαίο στις σύγχρονες εξελίξεις των πολεμικών διενέξεων, στις θρησκευτικές και φυλετικές συγκρούσεις, καθώς και στον εθνικιστικό αυταρχισμό, είτε αυτός διαγιγνώσκεται υπό τη μορφή μαζικών κινημάτων, είτε υπό τη μορφή μίας περιορισμένης ιδεοληπτικής και συμπεριφορικής πολιτικής έξαρσης σε κοινότητες. Διαπιστώνεται ως εξίσου επικίνδυνος για τη συμπόρευση των ευρωπαϊκών και μη ευρωπαϊκών λαών και στις δύο περιπτώσεις. Η πολιτικοφιλοσοφική διάσταση της διδασκαλίας του Kant αποσκοπεί στην κατοχύρωση των πραγματικών και πρακτικών διακρατικών εγγυήσεων Δικαίου, που θα επιφέρουν τη «Διαρκή Ειρήνη», καταδικάζοντας τον πόλεμο ως πράξη δεσμευτική και ελεγκτική

(συμφέρεται) προς την δημοσιότητα, είναι άδικες'», βλ. στο Δημητρακόπουλος, Μ. Φ. (2019). *Ο Καντ για τη Γαλλική Επανάσταση και την «Αιώνια Ειρήνη», οι Σχέσεις Δικαίου και Ηθικής*. Αθήνα, Ομότ. Καθηγητού Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών, του οποίου η πρόσφατη συμβολή στην ανάλυση του έργου του Καντ με γνώμονα τη μεταφραστική απαιτητικότητα αποτελεί –μεταξύ άλλων– σταθμό στην εκτίμηση και την αντίληψη ενός πολιτικού έργου, που αποτελεί αναλόγως σταθμό για την πολιτική θεωρία και φιλοσοφία, όπως και για τη «διεθνική κοσμοπολιτική θεωρία», τη «νεοθεσμική» σχολή σκέψης στο πλαίσιο της θεωρίας του «κονστρουκτιβισμού», τον «μεταθετικισμό» αλλά και την «πλουραλιστική ρεαλιστική σχολή». Επίσης, σημειώνεται πως ο Δημητρακόπουλος αποδίδει ως «Ομοσπονδία» την έννοια του Kant «Völkerbund» ή/και κατά τον Hans Reiss σε απόδοση του H. B. Nisbet «federation of peoples». Βλ. Στο Reiss, H. (1991). (ed). *Kant Political writings*. Translated by H. Nisbet. Cambridge University Press. Σελ. 102.

⁹¹ Kant, I. (1992) [1795], ό.π. Σελ. 36 (έως 41).

⁹² Ibid., σελ. 42 (έως 49).

⁹³ Ibid., σελ. 50 (έως 52).

⁹⁴ Αναφερόμαστε στην αρχική βασική ιδέα των Ρασιοναλιστών για μία παγκόσμια νομική κοινότητα, όπως την επεξεργάστηκαν οι πρώτοι νομικοί του Διεθνούς Δικαίου, τοποθετώντας στο κέντρο του κύκλου το εσωτερικό δίκαιο και το κράτος, στον δεύτερο κύκλο το δίκαιο των Εθνών και τη διεθνή κοινωνία, στον επόμενο κύκλο το Φυσικό Δίκαιο και την Ανθρωπότητα. Βλ. Wight, M. (2011). *Διεθνής Θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Μετάφραση: Ηρακλεία Στρόικου. Αθήνα: Ποιότητα. Σελ. 90-91.

της διεθνούς συνεργασίας στο πλαίσιο της απονομής κοινού Δικαίου. Μόνον έτσι, η ειρήνη καθίσταται διαρκής, «αιώνια» αποφεύγοντας τον ειρωνικό συμβολισμό συχνά υπονοούμενο στη χρήση του όρου από τον ίδιο, ή όπως ο Δημητρακόπουλος περιγράφει την προδιάθεση αυτή, ως μία «συνειδητά φιλοπαίγμονα», αλλά και ως «πνευματώδη υπαινικτικότητα»⁹⁵.

Ο Kant στον κοσμοπολιτισμό αναγνωρίζει την «θετική ιδέα της οικουμενικής ρεπουμπλικανικής πολιτείας» (Kant, 1992: 48). Ο κοσμοπολιτισμός όμως περιορίζεται στο δικαίωμα της μετανάστευσης και του διεθνούς εμπορίου. Στις διεθνείς σχέσεις αυτό σημαίνει πως ο κοσμοπολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τον φιλελευθερισμό, καθώς και με τη θέση πως τα ηθικά σύνορα που διαχωρίζουν τα ανθρώπινα όντα δεν υφίστανται, με στόχο την οικοδόμηση υπερεθνικών δεσμών μεταξύ όλων των λαών του κόσμου. Παράλληλα και αναλόγως, τίθεται το ερώτημα αν μπορεί να αλλάξει η θέση αυτή, και ποια θέση του κοινωνικού κύκλου –υπό το πρίσμα της Ηθικής θεωρίας αντί της Διεθνούς θεωρίας– στο πλαίσιο της νομικής σχέσης μεταξύ των κρατών σε διεθνικό επίπεδο, δύναται να αντικαταστήσει, σύμφωνα με τις σύγχρονες απαιτήσεις της διεθνούς πολιτικής συνεργασίας.

Στις αρχές του 17ου αιώνα δεν ήταν σαφές αν μόνο τα κράτη ή οι κυρίαρχοι μπορούσαν να είναι υποκείμενα του διεθνούς δικαίου ως μέλη της διεθνούς κοινωνίας, όμως ήταν γενικά αποδεκτό πως τα άτομα υπόκεινται σε αυτή τη διεθνή συνθήκη. Η θεωρητική απάντηση σχετικά με το κατά πόσον και σε ποιο βαθμό αυτό ίσχυε, ποικίλλει ανά σχολή. Για παράδειγμα, οι θετικιστές θεωρούν πως μόνο τα κράτη είναι υποκείμενα δικαίου, ενώ άλλη θεωρητική σχολή πως μόνο τα άτομα, θεωρώντας τα κράτη αποκλειστικά ως θεσμούς και τη διεθνή κοινωνία ως την κοινωνία της ανθρώπινης φυλής. Η τρίτη εκδοχή είναι η γκροτιανή απάντηση, βάσει της οποίας θεωρείται πως τόσο τα κράτη όσο και τα άτομα μέλη της διεθνούς κοινότητας, δηλαδή μίας μεγάλης κοινωνίας των λαών, αποτελούν συν-υποκείμενα δικαίου, προσέγγιση που οφείλεται στη φιλοσοφική συμβολή του Grotius (Wight, 2011: 45). Τι είναι όμως η «διεθνής κοινωνία»; Σύμφωνα με τον Wight, είναι ένα πολιτικό γεγονός, και συνακόλουθα κοινωνικό, το οποίο πιστοποιείται από το διπλωματικό σύστημα, τη διπλωματική κοινωνία, τη γενική αποδοχή του διεθνούς δικαίου, απόρροια του

⁹⁵ Δημητρακόπουλος, Μ. Φ. (2019). *Ο Kant για τη Γαλλική Επανάσταση και την «Αιώνια Ειρήνη»*. Οι Σχέσεις Δικαίου και Ηθικής. (επιμ.) Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλου Ομότ. Καθηγητού Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα.

ενστίκτου της κοινωνικότητας δηλαδή μίας «ισχυρής αίσθησης συγγένειας με ολόκληρη την ανθρωπότητα» (Wight, 2011: 37).

Στα τέλη του 19ου αιώνα η ρεαλιστική σχολή με εκπρόσωπο τον Hobbes⁹⁶, δίνει εκ νέου απάντηση στη σχέση μεταξύ του τρίπτυχου κράτος-άτομο-κοινωνία, θέτοντας ως βασική υπόθεση της Διεθνούς Θεωρίας το γεγονός πως η διεθνής κοινωνία ορίζεται με την κατάσταση της φύσης, τονίζοντας το οξύμωρο να μιλά κανείς για μία κοινωνία των εθνών, ενώ «η κατάσταση της φύσης είναι εξ ορισμού προ-συμβατική και μη-κοινωνική» (Wight, 2011: 38) θεμελιώνοντας έτσι, –μαζί με άλλους– το φυσικό δίκαιο ως εφαρμοσμένο στα κράτη, τα οποία συγκροτούνται ως ηθικές οντότητες μόνο διαμέσου μίας μορφής κοινωνικού συμβολαίου που δίχως αυτή δεν είναι εφικτό να υπάρξει μία ενιαία κοινότητα κρατών ή ουδεμία φυσική κοινότητα. Εν αντιθέσει με την γκροτιανή και ρασιοναλιστική προσέγγιση της Διεθνούς Θεωρίας, αποδέχεται την ύπαρξή της ως ένα είδος εθιμικού δικαίου, μία «societas humana» κατά τον Grotius, ένα «παγκόσμιο σώμα» για τον Tocquivelle, ένα είδος «διαιτησίας μεταξύ κρατών» για τον Locke (Wight, 2011: 48).

Το τρίτο ρεύμα σκέψης είναι η επαναστατική σχολή, «ήπια» –με εκπροσώπους όπως τον Carnegie και τον Roosevelt– και «σκληρή» –με εκπρόσωπο τον Lenin– σύμφωνα με τον διαχωρισμό του Wight, μία προσπάθεια εξομοίωσης των διεθνών σχέσεων με την εσωτερική πολιτική και συνάμα της αναβίωσης ή διαιώνισης της ιδέας των στοχαστών του Μεσαίωνα, για μία ενιαία ανθρώπινη δημοκρατία, *imperium mundi* κατά τον Dante ή να προάγουν τη διεθνή κοινωνία σε ένα παγκόσμιο κράτος ως «υπερ-κράτος». Οι τρόποι για να πραγματοποιηθεί μία διεθνής κοινωνία, υπό αυτή την επαναστατική θεώρηση, είναι είτε μέσω της δογματικής ομοιομορφίας, δηλαδή μία συμμετρική συνθήκη *Αιώνιας Ειρήνης*, ένα δημοκρατικό σύνταγμα στο πλαίσιο μίας κοινής ιδεολογικής παρόρμησης κατά τον Kant, είτε ένας δογματικός ιμπεριαλισμός που θα επιβάλλει ιδεολογική ομοιογένεια όπως ο σταλινισμός, είτε βάσει της κοσμοπολιτικής προσέγγισης, δηλαδή μία από κοινού διακήρυξη της παγκόσμιας κοινωνίας των ατόμων ως «κοσμόπολη», ως «civita maxima», κάτι όμως που συνεπάγεται τη διάλυση των διεθνών σχέσεων⁹⁷.

⁹⁶ Βλ. κυρίως και επιλεκτικά για την ενότητα, το Hobbes, T. (1998). *Hobbes: On the Citizen*, in R. Tuck & M. Silverthorne (Eds.). Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press.

⁹⁷ Wight, M. (2011). *Διεθνής Θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Αθήνα: Ποιότητα.

Σημαντικό είναι να αναφέρουμε, πως η κοσμοπολιτική θεώρηση δεν αγνοεί τις αδυναμίες αλλά και τη σύγχυση που δημιουργείται σε πολιτικό επίπεδο κατά την προσπάθεια να παρακαμφθεί η διεθνής διπλωματία και οι διεθνείς σχέσεις στο όνομα του ανθρωπισμού ως της συνεκτικής εκείνης ποιότητας μίας τέτοιας διεθνικής προσέγγισης, όμως θεωρεί πως αυτό μπορεί να ομαλοποιηθεί μέσω ενός κοινού διεθνούς φυσικού δικαίου. Μία ενδεχόμενη ρύθμιση των σταδίων της συγκρότησης του διεθνούς δικαίου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ως αλλαγής θέσης των ομόκεντρων κύκλων στο διεθνές κοινωνικό σχήμα, δύναται να αποτελέσει το έναυσμα για την κοσμοπολιτική διακήρυξη μεταξύ των κρατών σε ένα ευρύτερο πλαίσιο κατά το πρότυπο της διαρκώς εξελισσόμενης «μικρογραφίας» της κοσμοπολιτικής δημοκρατίας μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρώπης, δηλαδή της ΕΕ.

Ο Kant θεωρείται ως ο πατέρας του διεθνισμού ή «ενιαίου κοσμισμού» (one worldism)⁹⁸ που οραματίστηκε στο εν λόγω έργο του το είδος της *Κοινωνίας των Εθνών* που συγκροτείται στην πίστη πως διά της λογικής και της ηθικής τα έθνη δύναται να συνυπάρξουν ειρηνικά εφόσον ορθολογικά συναινούν στο ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχει ο πόλεμος⁹⁹. Ο Vattel, αντίστοιχα, στο *Δίκαιο των Εθνών ή Αρχαί του Φυσικού Νόμου* (1831), όπως ελευθέως μετέφρασε ο Γ. Α. Ράλλης, όρισε ως «ενοχή» την απουσία υποστήριξης μεταξύ των εθνών με όρους φυσικής και νομικής αλληλεγγύης στις Γενικές Αρχές του δικαίου των Εθνών και συγκεκριμένα αναφέρει ως γενικό νόμο της μεταξύ των εθνών κοινωνίας «ότι έκαστον Έθνος οφείλει να συνεισφέρει εις την ευδαιμονίαν και τελειοποίησιν των επίλοιπων, καθ' όσον δύναται» και εξηγεί πως «τα προς εαυτόν καθήκοντα είναι ανώτερα των προς τον πλησίον, το έθνος χρεωστεί πρώτον και κατά προτίμησιν εις εαυτό ό,τι δύναται να πράξη διά την ευδαιμονίαν και τελειοποίησίν του [...]»¹⁰⁰. Το φιλοσοφικό όραμα του Kant, κατά την μετεξέλιξη των κοινωνιών και του διεθνολογικού ιδεολογικού πλαισίου συνδέθηκε με τον «φιλελεύθερο διεθνισμό» και τον «σοσιαλιστικό διεθνισμό».

⁹⁸ Ο εν λόγω όρος χρησιμοποιήθηκε από τον A. Heywood, στο έργο του «Πολιτικές Ιδεολογίες», προκειμένου να περιγράψει την ιδεαλιστική παράδοση στις Διεθνείς Σχέσεις που υποδηλώνει κοινή πίστη στην παγκόσμια ηθική με σκοπό την προώθηση της παγκόσμιας ειρήνης και της συνεργασίας των λαών. Ο Heywood σε υποσημείωση αναφέρει πως ο όρος αυτός είναι δάνειο, υποσημειώνοντας ως εξής: «ΥτΕ: Όρος από τον χώρο των διεθνών σχέσεων που γεννήθηκε ως αντίδραση στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και το Ναζισμό», ό.π., σελ. 328.

⁹⁹ Kant, I., Nisbet, H. B., & Reiss, H. [1970] (1991). *Political writings*. Cambridge University Press σελ. 93-131. Και Kant, I., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (1991). *Kant: political writings*. Cambridge University Press.

¹⁰⁰ De Vattel, E. (2018), *Το Δίκαιον των Εθνών Η Αρχαί του Φυσικού Νόμου*, μετάφραση: Γ. Α. Ράλλη, Αθήνα: Διανόηση. Βλ., σελ. 43.

Ο 19ος αιώνας θα είναι ο αιώνας που θα καταδικάσει τον κοσμοπολιτισμό. Ο ιδεαλισμός θεωρούσε ότι το πνεύμα του λαού ή του έθνους ήταν σε άμεση επαφή με το Απόλυτο και εντελώς αυτόνομο από τα πνεύματα των άλλων εθνών. Εν αντιθέσει ο Marx και κάποιοι άλλοι φιλόσοφοι, είχαν μία θετική προσέγγιση προς τον κοσμοπολιτισμό, είτε γιατί ήταν κατά του κράτους είτε γιατί θεωρούσαν το κράτος μία μορφή δευτερεύουσας σημασίας για την ανθρώπινη ύπαρξη και εξέλιξη. Ο «μαρξιστικός κοσμοπολιτισμός» ή «σοσιαλιστικός διεθνισμός», εφόσον αναγνωρίζει την ξεχωριστή ύπαρξη των εθνών, εξελίσσεται σε μία διεθνική θεωρία, υπό τη λογική σύλληψη πως η ταξική αλληλεγγύη είναι ισχυρότερη από την εθνική ταυτότητα και αποτελεί έκφανση του κοσμοπολιτισμού. Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* το 1848, ο Marx αναφέρει πως οι «εργάτες δεν έχουν πατρίδα» με όρους αγοράς, σε οικουμενικό επίπεδο.

Η ΕΕ συγκροτήθηκε βασιζόμενη στις αξίες, ενώ η καντιανή *κοσμόπολη* για να συγκροτηθεί έδινε έμφαση στις αρετές, κοινό δε και των δυο είναι η *lex mercatoria*. Υπό αυτή τη θέαση, οι διθυραμβικές επιθέσεις ευρωάρνησης της Ένωσης των Οικονομιών θα μπορούσαν να αμφισβητηθούν. Εν προκειμένω ο Kant θεωρούσε πως οι οικονομικές συναλλαγές μεταξύ των κρατών προάγουν την ειρήνη. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτειακή αρετή είναι αναπόσπαστη συνιστώσα στο πλαίσιο κάθε πολιτικής θεωρίας όπως ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός», και ο «κοσμοπολιτικός πατριωτισμός» ως το ηθικό κίνητρο και αποτελεί το «εργαλειακό ενδιαφέρον»¹⁰¹ με όρους Kymlicka. Φαίνεται μάλιστα, πως λειτουργεί συγκεντρωτικά και συνδεδετικά στην εξέλιξη της Διεθνούς Θεωρίας ενσωματώνοντας στοιχεία από την Ηθική Θεωρία, αλλά και την κοινοτιστική, δίνοντας ώθηση σε νέες μορφές, αντίστοιχα πολιτικών συστημάτων και συνεργασιών σε οικουμενικό επίπεδο, υπό το πρίσμα της πολιτειολογικής θεωρίας, ή αλλιώς, μίας πολιτειολογικής θεωρίας που να πλαισιώνει ερμηνευτικά τις θεσμικές και κανονιστικές δομές μίας ανάλογης μεταθεωρητικής συνεξέλιξης των ευρωπαϊκών κυριαρχιών. Ο Kymlicka υποδεικνύει πως «οποιαδήποτε θεωρία ενδιαφέρεται για τη δημοκρατική νομιμότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη πρέπει να ενδιαφέρεται για την αρετή της δημοσίως εύλογης στάσης στον πολιτικό βίο και την αρετή της κοσμιότητας στην κοινωνία των πολιτών» (Kymlicka, 2005: 423).

¹⁰¹ Kymlicka, W. (2005), op. cit., σελ. 423.

Ζητούμενο παραμένει ο τρόπος που θα εμφυσήσει μία τέτοια πολιτειακή ποιότητα, καλλιεργώντας την αρετή των πολιτών με πιο συστηματικό και αποτελεσματικό τρόπο. Αδιαμφισβήτητα, διά της επιβολής με νομικό πρόσχημο, θα ήταν μία άμεση δυναμική εξώθηση της συμμετοχικότητας και της ταυτόχρονης καλλιέργειας της με σταθερό τρόπο, υπό τη μορφή κοινωνικής νόρμας της εν λόγου ιδιότητας, όμως αυτό προϋποθέτει μία κοινή πολιτική γραμμή θέσπισης ενός τέτοιου θεσμικού προτύπου, από όλα ή τα περισσότερα κράτη-μέλη της ΕΕ ή και κάθε αντιστοίχου βεληνεκούς διεθνούς οργανισμού, που συγκροτείται στο πλαίσιο σεβασμού των αξιών και την προαγωγή και υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οφείλουμε όμως στο σημείο αυτό, να επισημάνουμε την πιθανή «αυταρχικότητα» που απαιτείται προκειμένου να αποδυναμωθεί η «πολιτειακή ιδιώτευση» («civic privatism»), όπως την αποκαλεί ο Kymlicka, η οποία μπορεί να αποφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα αντί της σταθερής και συνειδητής πολιτικής συμμετοχής των πολιτών. Το δίχως άλλο, κάποιος τρόπος εκτός της ελεύθερης βούλησης θα υπάρχει, υπό την έννοια του να είναι πιο συντεταγμένος άρα και αποτελεσματικός, ή όπως το θέτει ο Sandel κάποιο ανάλογο «διαπλαστικό σχέδιο» (όπως παρατίθεται στο Kymlicka, Sandel, 1996: 6)¹⁰², ώστε τα εθνικά κράτη να προάγουν την πολιτειακή αρετή ως τον κύριο παράγοντα της ανακάλυψης και της υιοθέτησης κοινών αξιών, εξελίσσοντας έτσι, αφενός τα ίδια σε επίπεδο εθνικής κυριαρχίας, αφετέρου στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συγκυριαρχίας, μία εκ των πραγμάτων οικουμενικής διακυβέρνησης.

¹⁰² Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον έχει η πρόταση-σκέψη σχετικά με το πώς οι αρετές καλλιεργούνται ή θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν στους πολίτες με αρωγό το κράτος και θα ασχοληθούμε ενδελεχώς με αυτό στο τέταρτο και πέμπτο κεφάλαιο της διατριβής αυτής, στο πλαίσιο της αναζήτησης νέων θεωρητικών και θεσμικών εργαλείων, αλλά και στο πλαίσιο της εξέλιξης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, συνακόλουθα της πολιτειακής ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη, ως πολίτη που φέρει εξ αρχής τα χαρακτηριστικά –πλουραλιστικά– που ανταποκρίνονται στις σύγχρονες επιταγές της οικουμενικής κοινότητας. Εν προκειμένω ο Kymlicka, τοποθετείται ως εξής: «Θα μπορούσαμε ίσως να θεσπίσουμε έναν νόμο που να απαιτεί, λόγω χάρη, να ψηφίζουν όλοι ή να παρευρίσκονται στις μηνιαίες συναντήσεις της γειτονιάς προκειμένου να συζητούν πολιτικά ζητήματα» και συνεχίζει με το παράδειγμα των χωρών που διαθέτουν ανάλογους νόμους «[...] στην Αυστραλία η ψηφοφορία είναι υποχρεωτική διά νόμου στη Νότια Κορέα συμβαίνει το ίδιο με τις συναντήσεις της γειτονιάς. Όμως πρόκειται μάλλον για αυταρχικές προσπάθειες [...] και από μόνες τους δε θα κατάφερναν να διασφαλίσουν ότι οι άνθρωποι συμμετέχουν ενεργά ή υπεύθυνα». Βλ. στο Kymlicka, W. (2005). *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*. Μετάφραση: Γ. Μολυβάς. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 423-424.

2.7.1. Το ιδεολογικό πλαίσιο της κοσμοθεωρητικής σχολής των Διεθνών Σχέσεων και ο ρόλος του κοσμοπολιτισμού στην Ευρώπη

Κατά την τέταρτη δεκαετία του 20ού αιώνα ο Gramsci αναγνώριζε στον κοσμοπολιτισμό της αστικής τάξης της Ιταλίας τον αληθινό εθνικό χαρακτήρα της. Ο ιταλικός κοσμοπολιτισμός ήταν ο απόγονος της ρωμαϊκής παράδοσης και της Καθολικής Εκκλησίας¹⁰³. Με αυτή την τοποθέτηση ο Gramsci αντιμαχόταν τον φασισμό και κάθε μορφή εθνικισμού από την κύρια γραμμή της ιταλικής ιστορίας και δεν είναι τυχαίο ότι η ΕΕ (τότε ΕΟΚ) γεννήθηκε στη Ρώμη πριν 60 χρόνια και ότι η Καθολική Εκκλησία αποτελεί μία πανευρωπαϊκή κοσμοπολιτική δύναμη που υποστηρίζει τον ευρωπαϊσμό έως σήμερα, ενώ όλα τα καθολικά έθνη της Ευρώπης, ως επί το πλείστον, ανήκουν σε κράτη-μέλη της ΕΕ με εξαίρεση κάποια προτεσταντικά έθνη και κάποια ορθόδοξα επίσης, τα οποία βρίσκονται εκτός ή πρόκειται να αποχωρήσουν σύντομα από το ενωσιακό οικοδόμημα. Εξαίρεση των εξαιρέσεων, η Ελλάδα, η Βουλγαρία και η Ρουμανία που αποτελούν ορθόδοξα μέλη, καθώς συντρέχουν διαφορετικοί ιστορικοί, πολιτικοί και από κοινωνιολογική σκοπιά συμβολικοί λόγοι. Υπό αυτή την οπτική, διαφαίνεται πως ο θεσμικός ρόλος της Εκκλησίας, αλλά και της εκπαίδευσης, αποτελούν τον θεσμικό πυρήνα της ευρωπαϊκής ταυτότητας δίνοντας το ιδεολογικό πρόσημο στις μεταξύ τους σχέσεις των κρατών-μελών και παράλληλα, την κοινή γραμμή εξωτερικής πολιτικής σε σχέση με τον υπόλοιπο μη δυτικό κόσμο.

2.7.2. Κριτική στην κοσμοπολιτική δημοκρατία και οι αξιώσεις εκδημοκρατισμού της παγκόσμιας διακυβέρνησης

Η ακαδημαϊκή έρευνα για τον συνταγματικό χαρακτήρα της ΕΕ οδήγησε σε μία ανοικτή συζήτηση για την δημιουργία του Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Το κοινοτικό δίκαιο αναζητά διέξοδο στο κοσμοπολιτικό, το οποίο παρότι γεννά αμφιβολίες ως προς την αποτελεσματικότητά και την εφαρμοσιμότητά του που δύναται να έχει σε οικουμενικό πλαίσιο, αλλά και για το κατά πόσον μπορεί να συγχωνεύσει τόσες

¹⁰³ Viola, P. (2004), *L'Europa Moderna, Storia di un'Identità*, Torino: Piccola Biblioteca Einaudi. Σελ. 10-17.

διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες, ομοιάζει ως μία μεταγενέστερη μορφή Δικαίου, του οποίου οι βάσεις έχουν επιγραφθεί από οικουμενικές συνθήκες που συνυπογράφουν ήδη κράτη-μέλη της ΕΕ και εκτός ΕΕ, στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας συμφωνίας ειρήνης και συνεργασίας μεταξύ των λαών. Η συστηματική συζήτηση για τον εκδημοκρατισμό της ΕΕ κατά τα προηγούμενα χρόνια, αφορούσε κυρίως την πιθανή ομοσπονδίωσή της –κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο– αποκτώντας έτσι συνταγματική ποιότητα πολιτειακού τύπου, πράγμα που θεωρείται είτε ανέφικτο λόγω της ανυπαρξίας ενός ευρωπαϊκού «Δήμου», είτε υπό επεξεργασία ως μη απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία μίας τέτοιας πολιτείας. Ο Weiler αναφέρει πως ένας δήμος, ήτοι το σώμα των ευρωπαίων πολιτών, δεν είναι απαραίτητος αποτέλεσμα μίας θεσμικά συντονισμένης πολιτικής, αλλά «η ουσία της συμμετοχής ως μέλους (ενός δήμου) έγκειται στην αφοσίωση στις κοινές αξίες της Ένωσης [...] μπορούμε να συλλάβουμε τη συνύπαρξη πολλαπλών δήμων αν αποσυνδέσουμε την εθνικότητα από την ιδιότητα των πολίτη»¹⁰⁴. Ομοίως υποστηρίζει και ο Held, πως ο δήμος με την πολιτειακή του έννοια, μπορεί να «κυβερνήσει», ή καλύτερα να επηρεάσει από και προς τους θεσμούς που εκπροσωπείται, όμως όχι αυθαίρετα αλλά υπό το πλαίσιο μίας νομικής συνθήκης που τον ενδυναμώνει ενώ παράλληλα τον περιορίζει με γνώμονα το κοινό συμφέρον¹⁰⁵. Η πρόκληση αυτή, εν προκειμένω θεωρούμε πως μπορεί να αντιμετωπιστεί με την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας του πολίτη κυρίως μέσω μίας συστηματικής πολιτικής συμμετοχής.

Η αρνητική μορφή του πατριωτισμού, ο εθνικισμός, δεν αποκοιμήθηκε ποτέ στις καρδιές και στην ατομοκεντρική συλλογική εθνική δράση των πολιτών και αυτό δεν έχει ουδεμία σχέση με την κοινή γλώσσα, τα έθιμα και την υπεράσπισή τους μέσα από την προάσπιση της διαφορετικότητάς τους, εν καιρώ ειρήνης ή εν καιρώ κρίσης αξιών, ή/και κρίσης της αξίας. Ανταποκρίνεται περισσότερο ως μία προσπάθεια αντίδρασης ή επαναστατικής ορμής, όπως αντίστοιχα έχει παρατηρηθεί στο παρελθόν πριν από ιστορικές αλλαγές που με τη σειρά τους επιφέρουν αλλαγές στα πολιτικά και νομικά συστήματα, στο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, επηρεάζοντας με οριζόντιο τρόπο παράλληλες δημοκρατίες ανά την Ευρώπη και τον κόσμο. Χαρακτηριστικά, ο

¹⁰⁴ Weiler, J. H. (1995). Does Europe need a constitution? Demos, telos and the German Maastricht decision. *European Law Journal*, 1(3), 251-253. Για την συγκεκριμένη αναφορά οφείλουμε στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2005). *Για μια Ευρωπαϊκή Res Publica*. Αθήνα: Παπαζήσης, βλ. Σελ. 88 με αναφορά στον Weiler και τη σελίδα 252.

¹⁰⁵ Held, D. (1995). *Democracy and the global order*. Cambridge. Polity. Σελ. 222.

Ferry σημειώνει, πως «οι δημοκρατίες χρησιμοποίησαν τις συγκινησιακές πηγές του εθνικού αισθήματος για να ενισχύσουν τη συνοχή του κράτους τους, και σε αυτή την εθνικιστική βάση κατάφεραν να εκτρέψουν τις εσωτερικές κοινωνικές εντάσεις, που συνδέονταν με ταξικούς αγώνες, σε εθνικές αναμετρήσεις, δηλαδή σε πολέμους», τονίζοντας πως ο Kant δεν μπορούσε να έχει προβλέψει μία τέτοια εξέλιξη, παράλληλα όμως φαίνεται, πως η ρεπουμπλικανική μορφή πολιτεύματος επέδρασε στην εξέλιξη των διεθνών σχέσεων υπό τη λογική πως «οι δημοκρατίες είχαν επίδραση στις πολιτικές συνέπειες των πολέμων»,¹⁰⁶ δίνοντας έτσι ώθηση στη μετεξέλιξη της εξωτερικής πολιτικής των κρατών, αναπτύσσοντας νέες μορφές υπερεθνικής συγκρότησής με στόχο την ειρήνη, όπως τους διεθνείς οργανισμούς.

Παράλληλα, ο κοσμοπολιτισμός ως θεωρία για την ειρήνη στις διεθνείς σχέσεις, θυμίζει ουτοπική επιθυμία όταν προσπερνά, πως η αγάπη για τον συνάνθρωπο και η αφοσίωση στην κατοχύρωση/υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για όλους, απαιτεί την εμπειρική διάσταση του πατριώτη πολίτη ώστε να ορθωθεί σε πραγματικότητα, όπως αυτό γίνεται κατανοητό και από την ανάγνωση του φιλοσοφικού λόγου του Kant βάσει του οποίου ετέθησαν οι βάσεις για το θεωρητικό πολιτικό αυτό σχήμα¹⁰⁷. Ο πατριωτισμός δεν αποκλείει τον κοσμοπολιτισμό. Ούτε το

¹⁰⁶ Ferry, J. M. (2006). *Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους*, μετάφραση: Νίκος Ζαρταμόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Σελ. 222.

¹⁰⁷ Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να αναφερθούμε στον επεξηγηματικό φιλοσοφικό τω τρόπο λόγου του Jacques Derrida, αποσαφηνίζοντας ή καλύτερα τοποθετώντας νοηματικά την ερμηνεία του θεωρητικού πλαισίου του καντιανού προσανατολισμού στο ιδεώδες της κοσμοπολιτικότητας, ενώ σε επόμενη ενότητα θα εστιάσουμε στο σημείο εκείνο που είτε ως εγγενές χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής ταυτότητας είτε ως πολιτική προοπτική με αξιακό πρόσημο, απαντά στη φύση και στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Εν προκειμένω σημειώνουμε το εξής: «Αν αναγγέλλει και υπαγορεύει ένα «οικουμενικό κοσμοπολιτικό καθεστώς» (καθεστώς[état], Zustand με την έννοια της κατάστασης των πραγμάτων [état des choses], της κατάστασης [situation], του πραγματικού πολιτειακού καθεστώτος, όχι όμως με την έννοια του Κράτους με κεφαλαίο Κάππα), αν ο Κάντ θεμελιώνει την ελπίδα (η οποία παραμένει ελπίδα) πάνω στην «ύψιστη» πρόθεση «της φύσης» (was die Natur zur höchsten Absicht hat), τότε η ελπίδα είναι τα πάντα εκτός από την έκφραση ενός ευκολόπιστου οπτιμισμού και προπάντων ενός αφηρημένου οικουμενισμού. Υπογραμμίζοντας εν συντομία ορισμένα όρια που δίνουν στον καντιανό λόγο [discours] τη μορφή του καθαυτήν, και συνάμα τη θετικότερη μορφή του, την πιο σύγχρονη, την πλουσιότερη ως προς τη διδασκαλία αλλά και την πιο προβληματική, εμμένοντας περισσότερο στις δυσκολίες, θα ήθελα να κάνω μια εισαγωγή στις εισηγήσεις που θα ακολουθήσουν. [...] Και στην εποχή μας τι θα μπορούσε, και δη θα όφειλε να υπερβαίνει έναν λόγο όπως είναι αυτός του Καντ; [...] Η Ιδέα (με την καντιανή σημασία) που μας συγκεντρώνει εδώ με τη συνείδηση ότι ο ορισμός ενός φιλοσοφικού μελήματος και ενός δικαιώματος στη φιλοσοφία πρέπει να τεθεί στην κοσμοπολιτική του διάσταση, άρα στη δι-εθνική ή δια-κρατική (και αυτό ήδη συγκροτεί το κρίσιμο ερώτημα να μάθουμε αν το κοσμοπολιτικό χαράσσει έναν ενωτικό σύνδεσμο μεταξύ των πόλεων [cités], των π ό λ ε ω ν του κόσμου των εθνών, ως λαών ή ως κρατών), αυτή η Ιδέα λοιπόν προϋποθέτει, το λέει ο ίδιος ο Kant, μία φιλοσοφική προσέγγιση της οικουμενικής ιστορίας που είναι αδιαχώριστη από ένα είδος σχεδίου της φύσης το οποίο προσβλέπει σε μια ολική, τέλεια πολιτική ένωση του ανθρωπίνου γένους (die vollkommene bürgerliche Vereinigung in der Menschengattung)» και τέλος, «όποιος θα αμφέβαλλε για μία τέτοια ένωση και προπάντων για ένα σχέδιο της φύσης, δεν θα είχε κανένα λόγο να προσυπογράψει έστω και την από κοινού αποδοχή μιας φιλοσοφικής προβληματικής, μιας υποθετικά οικουμενικής ή

αντίθετο. Λειτουργούν συμπληρωματικά με γνώμονα την επίτευξη του παγκόσμιου δικαίου, συγκλείνοντας κατά κάποιο τρόπο στην ανακάλυψη ενός νέου πεδίου διεθνών σχέσεων, διεθνούς θεώρησης με όρους σύγχρονης συγκυριαρχίας. Οι προσπάθειες να προστεθεί παρόλα τα αντικρουόμενα συμφέροντα των ευρωπαϊκών κρατών-μελών της ΕΕ, η ευρωπαϊκή ταυτότητα δίπλα στην εθνική, γεγονός που έχει επιτελεστεί επιτυχώς τα τελευταία 60 χρόνια της ενοποίησης, σημαίνει πως το όραμα μιας «κοσμοπολιτικής δημοκρατίας» στο πλαίσιο της Ηθικής Θεωρίας, δεν είναι ουτοπικό αλλά εν εξελίξει και ζητούμενο είναι η ανεύρεση του θεωρητικού και νομικού πλαισίου που θα δώσει εκ νέου ώθηση στην παγκόσμια συνεργασία ειρήνης μεταξύ των εθνών.

Η ιδέα μίας κοσμοπολιτικής Ευρώπης δεν αποτελεί μία αντιδραστική επιλογή απέναντι στην ιδεολογία της εθνικότητας. Αντιθέτως, φαίνεται πως λειτουργεί ενισχυτικά στην υιοθέτηση πανανθρώπινων χαρακτηριστικών που πρέπει να ενσωματώνονται και κυρίως απαντώνται στην εθνοκρατική ταυτότητα των πολιτών, επομένως, κατά κάποιο τρόπο αποκαθιστά τις αμφισημίες του ευρωπαϊού πολίτη εντός και εκτός πατριωτικών συνόρων. Κατά τον Held, «πορευόμαστε προς μία παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, το κύριο σημείο αναφοράς της οποίας δεν είναι το έθνος προέλευσης, αλλά οι κοινοί κανόνες και αρχές που διέπουν το διεθνές σύστημα» (Held, 2008: 22-23, 208 όπως παρατίθεται στο Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 65). Το ζητούμενο είναι πώς αυτή η δυναμική μπορεί να αποτελέσει τον κανόνα για μία καλύτερη (λειτουργικότερη) δι-ενωσιακή συνεργασία και συνάμα μία διεθνική (υπερεθνική) ιδιότητα του πολίτη και με όρους εξελικτικούς, ως προς την έννοια της υπηκοότητας, κάτι που προδιαγράφει η σύγχρονη πραγματικότητα σύμφωνα με την κοσμοπολιτική αρχή.

Αντιστοίχως οι Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου επισημαίνουν την προοδευτική αυτή διαδικασία της μετεξέλιξης της δημοκρατίας σε οικουμενικό πλαίσιο, τονίζοντας πως «δεν είναι μόνο η σύμπτωση των συμφερόντων των πολιτών του κόσμου, αλλά και μία ψυχολογική ταύτιση με τον συνάνθρωπο, και μία συναίσθηση μίας κοινής ανθρώπινης πορείας και μοίρας που δημιουργεί δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα»¹⁰⁸ (Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 65).

οικουμενικοποιησίμης προβληματικής της φιλοσοφίας [...] άρα κατά συνέπεια μιας δημιουργίας θεσμών που θα διέπονται από ένα διεθνές δίκαιο – άρα φιλοσοφικό». Βλ. Derrida, J. (2003). *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*. Μετάφραση: Β. Μπιτσιώρης. Αθήνα: Κριτική. Σελ. 57-59.

¹⁰⁸ Αξιοσημείωτα ενδιαφέρον το ερευνητικό αποτέλεσμα της έρευνας «για την πολιτική ταυτότητα των πολιτών της γης» για την οποία κάνουν λόγο οι Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, με αναφορά στον Archibugi. Συγκεκριμένα «μόνο το 38% δήλωσε ως κύρια πολιτική του ταυτότητα την εθνική. Το 47%

Προσεγγίζοντας τη θέαση αυτή, απαιτείται μία διαδικασία επανεξέτασης της ιδεολογίας της ταυτότητας αλλά και της πολιτικής ταυτότητας του πολίτη και πώς ο ίδιος ως φορέας πολλαπλών χαρακτηριστικών την αντιλαμβάνεται¹⁰⁹. Ο μεταεθνικός πολίτης τείνει να διαμορφώνει μία ευρωπαϊκή συνείδηση¹¹⁰, βάσει συμφερόντων

δήλωσε ως πρώτη ταυτότητα την τοπική, ενώ το 15% την περιφερειακή/παγκόσμια ταυτότητα (Archibugi 2004: 444-445). Η ύπαρξη της σημαντικής αυτής μειονότητας, που, αν λάβουμε υπόψη τον διεθνιστικό χαρακτήρα των νεότερων γενεών, είναι πιθανό να αυξηθεί τις επόμενες δεκαετίες, υποδηλώνει την αίσθηση του ανήκειν σε μία οικουμενική κοινότητα και θεμελιώνει την επιθυμία/ανάγκη για τη δημιουργία μίας παγκόσμιας δημοκρατίας», ολοκληρώνοντας παρακάτω ως εξής: «Οι πολλαπλές αυτές ταυτότητες συνηγορούν προς την ανάγκη ρύθμισης της πολιτικής δραστηριότητας σε διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης και υποδηλώνουν ότι η έμφαση στα κράτη και τους κρατικά ελεγχόμενους θεσμούς είναι αστήριχτη και αναχρονιστική». Την εν λόγω θέση, τονίζουμε και στη διατριβή αυτή, όχι τόσο όσον αφορά την αναχρονιστικότητα ή όχι των θεσμών, αλλά την απαραίτητη (ανα)ρυθμιστική συνθήκη των πολιτικών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εμμέσου ενός συντονιστικού σχεδίου με οικουμενικό πρόσημο. Βλ. Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. και Προέδρου, Φ. (2010). *Ο Εκδημοκρατισμός της Παγκόσμιας Διακυβέρνησης: Μία Εισαγωγή στην Κοσμοπολιτική Δημοκρατία*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 65.

¹⁰⁹ Η σκέψη εδώ, ανατρέχει και στη συμβολική αξία της ατομικής συμμετοχής-συμβολής. Για τον Κονδύλη, «[...] το φαινόμενο ότι ο άνθρωπος μπορεί να θυσιάζει βιολογικές αξίες για χάρη συμβολικών αξιών» και «η συμβολική αξία μπορεί δηλαδή να προτιμηθεί απέναντι στη βιολογική γιατί έχει γίνει η ίδια όχημα της φυσικής επιλογής – ήτοι υπό τις συνθήκες της κοινωνίας είναι ισχυρότεροι όσοι είναι διατεθειμένοι να πεθάνουν για ένα σύμβολο ή μιαν αξία, παρά όσοι φοβούνται για τη ζωή τους». Μία σκέψη εδώ, για το κατά πόσον η ευρωπαϊκή ταυτότητα, υπό τη θέαση ως πολιτειακής ταυτότητας που προσιδιάζει στην εθνική, και σε τελική ανάλυση στο πατριωτικό αίσθημα με όρους σεβασμού και ευσυνειδησίας. Βλ. «Ταυτότητα, Ισχύς, Πολιτισμός» – 50 σημειώσεις, δελτία ή αποσπάσματα από τον ανοκκλήρωτο και ακυκλοφόρητο τρίτο τόμο του έργου του Παναγιώτη Κονδύλη με τίτλο «Το πολιτικό και ο άνθρωπος – Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας», στο Ευ. Γκανάς (2004) (Επιμ.), *Νέα Εστία*, τ. 156ος, Αθήνα, Ιούλιος-Αύγουστος, σελ. 6-19.

¹¹⁰ Η διαμόρφωση αυτή έγκειται ως λογικό επακόλουθο των δομικών-συνδετικών χαρακτηριστικών, ως επίκτητων ιδιοτήτων κατ' επιλογή του ατόμου, αλλά και ως επακόλουθο συνθηκών-σταθερών προτύπων ή αντιπροτύπων που απορρέουν από τις εκάστοτε πολιτικές –κυρίως– συνθήκες, είτε αυτές αποτυπώνονται νομικά, δικαίκα και θεσμικά με σεβασμό και προσήλωση στις οικουμενικές αξίες είτε αποκλίνουν. Σε κάθε από τις δύο περιπτώσεις, μεταξύ και άλλων υποπεριπτώσεων που συμπεριλαμβάνουν ιδιαίτερα μεταβλητά στοιχεία, όπως το φύλο, ο ψυχολογικός παράγοντας, οι κουλτούρες, η αντιληπτική ικανότητα και η χρήση της ως πολιτικής έκφρασης και πολιτειακού δικαιώματος κ.ο.κ. Εν προκειμένω, η κατασκευή-διαμόρφωση απαντά στην κονστρουκτιβιστική θεώρηση ανάγοντάς την σε θεωρητικό-διανοητικό εργαλείο κατανόησης-αντιμετώπισης της παγκόσμιας αλλαγής, που συντελείται σε επίπεδο υλισμού, ιδεαλισμού, ολισμού και –αυτό που μας απασχολεί εδώ:– ταυτότητας. Πρόκειται, δηλαδή, για μία προσέγγιση της διεθνούς πολιτικής που κυρίως επικεντρώνεται στις ιδέες και τα συναισθήματα, με σκοπό την ολιστική αντιμετώπιση των δομών, εμβαθύνοντας στο πώς μία δομή διαμορφώνει την ταυτότητα, πώς αλληλεπιδρά και πώς η αμφίδρομη επιρροή-επίδραση της ταυτότητας αλληλοδιαμορφώνει ένα πεδίο. Θεωρούμε εδώ, πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα, προκειμένου να αναλυθεί, απαιτεί συγκριτική-κριτική ματιά, καθώς δομεί και αποδομεί, εν τέλει (ανα)διαμορφώνει, καιρίες δομές του κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι, και είναι αυτό που την καθιστά θελκτική διανοητικά. Στο πλαίσιο της υποβολής του θέματός μας στην έρευνα αυτή, στην κονστρουκτιβιστική θεωρία-κριτικο-αναλυτική θεώρηση, στόχος είναι όχι η αντίθεση με τις βασικές θεωρίες, αλλά η ανάδειξη των ουσιαστικών σημείων που προδιαγράφουν τη μετεξέλιξη της διαδικασίας δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως ποιότητας και θεωρήματος εν διαμορφώσει. Εκ των ων ουκ άνευ, η προσέγγιση είναι διπλή εκ φύσεως της σύλληψης, αφορά οργανισμό ως μόρφωμα και οργανισμό ως βίωμα, επεκτείνεται από τον ανθρωπολογικό, στον κοινωνικό κόσμο και δομεί πολιτική ιδέα, διαμορφώνει μονάδες και (συν)αποτελεί (υπο)σύνολα με μία υπερεθνική απήχηση και δυναμική. Τα παραπάνω, ως εισαγωγική τοποθέτηση στο θέμα της διατριβής αυτής, η οποία αποτελείται και συγχωνεύει τα ποιοτικά θεωρητικά εργαλεία που διαμόρφωσαν την ευρωπαϊκή ταυτότητα, αντιμετωπίζοντάς τα –σε παράλληλη ανάλυση– ως εκείνα που υπογραμμίζουν τη συνεχή διαμόρφωσή της ως σύλληψης και κατασκευής. Για τους λόγους αυτούς, επισημαίνουμε συστηματικά, την συχνή

ατομικών και συλλογικά εθνικών-ευρωπαϊκών, και η στάση αυτή ενισχύεται λόγω της δημοκρατικής πολυμορφίας που ενυπάρχει στον ενωσιακό θεσμό, δίχως όμως την απαραίτητη δημοκρατική συνταγματικότητα, η οποία θα ενσωμάτωνε θεσμικά την κατοχύρωση της πανανθρώπινης συλλογικής συνείδησης όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την υιοθέτηση μίας αντίληψης αποδοχής με ψυχολογικούς όρους που αφορά στην κατανόηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως κύριας συστατικής οικουμενικής ταυτότητας. Σε ευρύτερο όμως επίπεδο, η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν μπορεί να διαδραματίσει τον σημαντικό ρόλο εξισορρόπησης μεταξύ της παρουσίας ενός κράτους κυριαρχίας με συγκεκριμένα εθνικά χαρακτηριστικά που προάγουν εσωτερικά πολιτικά συμφέροντα, της κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης και της κοινής πολιτικής σε ενωσιακό επίπεδο, καθώς επίσης η ευρωπαϊκή ταυτότητα προϋποθέτει ανταποκριτές και φορείς συγκεκριμένης πολιτικής πίστης, είτε με θεσμικό είτε με συνταγματικό τρόπο· όπως θα το έθετε ο Habermas «what is a people?»¹¹¹ που εξελίσσουν την ατομική τους ιδιότητα σε εθνική συλλογική ταυτότητα και συνακόλουθα, στη μεταεθνική υπόσταση μίας υπερεθνικής θεσμικής κοινότητας.

Ελλείπει μίας κοινής πολιτικής που να προάγει παγκόσμιες ηθικές αρχές που να διαμορφώνουν τις κοινωνίες πολιτών, όχι κατά το εθνικό συμφέρον αλλά σύμφωνα με το διεθνές δικαίωμα¹¹², ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, παρότι εσωκλείει τα

επεξήγηση της υπόθεσης-θέσης, στα σημεία που είναι αυτό εφικτό επεξηγηματικά, αποσκοπώντας στη διάσαφιση της προσέγγισης με διαλεκτικό και διεπιστημονικό πρόσημο.

¹¹¹ Habermas, J. (2018). *The postnational constellation: Political essays*. John Wiley & Sons., συγκεκριμένα το πρώτο και τέταρτο κεφάλαιο, και με χαρακτηριστικό παράδειγμα το γερμανικό έθνος βλ. και το Habermas, J. (2007, January). Dispute on the Past and Future of international Law: transition from a National to a Postnational Constellation. In *The Proceedings of the Twenty-First World Congress of Philosophy* (Vol. 13, σελ. 31-39), αλλά και το Menent, M. (2016). A New European Constitutional Patriotism for Habermas. *Philosophy Study*, 6(8), 496-510. Τα εν λόγω αποτελούν, θεωρούμε, μία καθοριστική γνωριμία με τη σύγχρονη φιλοσοφική συμβολή του έργου του σε κριτικό και πρακτικό πλαίσιο ανάλυσης.

¹¹² Η χρήση του όρου *διεθνές δικαίωμα* γίνεται σύμφωνα με τη θεωρία του εθνικού συμφέροντος και των διεθνών δικαιωμάτων. Δύο σχολές Διεθνούς Θεωρίας προσεγγίζουν το πώς παρέχεται το δικαίωμα αυτό και βάσει των οποίων προκύπτει: η ρασιοναλιστική κατά την οποία το δικαίωμα παρέχεται μέσω εντολής και μέσω αποδοχής, ήτοι «κάθε κράτος έχει το δικαίωμα να ρυθμίζει ελεύθερα τις υποθέσεις του, χωρίς να υφίσταται επεμβάσεις», «κανένα κράτος δεν έχει το δικαίωμα να εγκαθιδρύσει μια κυβέρνηση η οποία βασίζεται σε αρχές εχθρότητας απέναντι σε άλλες κυβερνήσεις», «κάθε κράτος έχει το καθήκον να προσαρμόζει τα εθνικά του συμφέροντα, κατά το δυνατόν, με τα συμφέροντα των άλλων κρατών». Η θέση αυτή είναι του Edmund Burke, βλ. Burke, E., & Langford, P. (1997). *The writings and speeches of Edmund Burke* (Vol. 1). Oxford University Press on Demand. Εν αντιθέσει με την επαναστατική σχολή, η οποία υποστηρίζει πως το δικαίωμα παρέχεται «όχι από την εντολή και την αποδοχή, αλλά από το δόγμα» θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη δογματική νόρμα και θεωρώντας ως δικαίωμα των λαών ή και καθήκον την προσαρμογή, ή την αμφισβήτηση με γνώμονα την επικράτηση ενός λαού αντί άλλου. Ο Wight επισημαίνει για αυτήν τη θέση πως αποδεικνύει «την ανωριμότητα της διεθνούς θεωρίας σε σύγκριση με τη συνήθη πολιτική ή ηθική θεωρία». Πιο αναλυτικά, βλ. Wight, M. (2011). *Διεθνής Θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Αθήνα: Ποιότητα., σελ. 165-170 και Beitz, C. R. (1999). *Political theory and international relations*. Princeton University Press. Επίσης, για το διεθνές

χαρακτηριστικά εκείνα για τη στροφή της Ένωσης Οικονομιών σε Ένωση Πολιτών, αδυνατεί να εξελιχθεί σε «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία των Λαών»¹¹³. Όπως αυτό διαφαίνεται κατά τη διαδικαστική δημοκρατική νομιμοποίηση στους πυλώνες της ΕΕ, υπερισχύει η θεωρία του διακυβερνητισμού στο θεωρητικό πλαίσιο της κρατικοκεντρικής προσέγγισης με τις θεωρίες περί «διπλής νομιμοποίησης», δηλαδή την «ένωση κρατών και λαών» κατά τον Τσάτσο και την «Ευρωπαϊκή Δήμοι-κρατία» («demoi-cracy») σύμφωνα με την Νικολαΐδη¹¹⁴, να αναζητούν πεδίο εφαρμογής στο θεσμικό και νομικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας μίας διευρυμένης ΕΕ, η οποία μετεξελίσσει τη διπλή νομιμοποίηση σε τριπλή, μέσω της προσθήκης των πολιτών της Ευρώπης ως κυρίαρχων παράλληλων δρώντων της εν εξελίξει δημοκρατικής διαδικασίας της ενοποίησης, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα άρα και την ενδεχόμενη αλλαγή παραδείγματος του θεωρητικού πλαισίου ενός διευρυμένου κοινοτικού δικαίου με γνώμονα, την ενσωμάτωση των πολιτικών εκείνων που θα αναδεικνύουν και θα προστατεύουν τις πολιτικές ευρωπαϊκές αξίες.

Γιατί η κοσμοπολιτική πανανθρώπινη ιδιότητα δίνει την αίσθηση πως η υπεράσπιση των «πολλών Άλλων» είναι η αγνόηση-αδιαφορία των «πολλών Προσφιλών»; Η εύκολη απάντηση είναι η έλλειψη πληροφόρησης, ευαισθητοποίησης και της δυνατότητας πρόσβασης και ανάλογα μίας συστηματικής συμμετοχής. Αυτή η απάντηση, όμως, δεν ανταποκρίνεται στη σημερινή πραγματικότητα. Η ενημέρωση είναι προσβάσιμη παρότι σε κάποια πεδία δυσκίνητη, οι πρωτοβουλίες συμμετοχής και συσσωμάτωσης των πολιτών επίσης υπαρκτές. Το θέμα γίνεται δυσχερές στην ερώτηση «ποιοι είναι αυτοί οι πολίτες και γιατί συσπειρώνονται;»¹¹⁵. Είναι φορείς πολιτιστικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών εν τη ενώσει ή ιδεολογικοί αντιρρησίες με συγκεκριμένα εθνικά χαρακτηριστικά τα οποία και υπερασπίζονται; Οι προτάσεις της ουσιαστικής συμμετοχής των πολιτών στις αποφάσεις των ΣυνθΕΕ και στην ΕΕ είναι μία εφικτή δυνατότητα με μεγάλη δυναμική, με ποια ταυτότητά τους

δικαίωμα όπως θα το χρησιμοποιήσουμε σε επόμενη ενότητα της διατριβής αυτής, βλ. μεταξύ άλλων το Archibugi, D. (1995). Immanuel Kant, cosmopolitan law and peace. *European Journal of International Relations*, 1(4), 429-456.

¹¹³ Για την εισαγωγή και ανάπτυξη της έννοιας της «Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας», βλ. στο Τσάτσο, Δ. Θ. (2007)[2001]. Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μία Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού. Αθήνα: ΑΑ Λιβάνη.

¹¹⁴ Nicolaidis, K. (2012). The idea of European democracy. *Philosophical foundations of European Union law*, 247. Για την εν λόγω ελληνική απόδοση του όρου, βλ. Τσάτσο, Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Σελ. 95, υποσημείωση 59.

¹¹⁵ Taglioli, A. (2010). *La terra degli altri: traiettorie sociologiche del cosmopolitismo* (Vol. 101). Firenze University Press.

όμως συντάσσονται οι ίδιοι εφόσον δεν έχουν πλήρη εκπροσώπηση στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και πώς η ΕΕ μπορεί να ανταποκριθεί σε θέματα ανθρωπιστικών δικαιωμάτων, ούσα στη συνείδηση των πολιτών ως μία Ένωση Οικονομιών βασισμένη παρόλα αυτά σε κοσμοπολιτικές αρχές; Προκύπτει εμφανώς, ότι ο εν γένει χαρακτήρας της ΕΕ δεν ανταποκρίνεται πλήρως στον Ευρωπαϊό πολίτη παρότι ενστερνίζεται την υπεράσπισή του. Προκύπτει όμως και το γεγονός πως τα ευρωπαϊκά κράτη συνεργάστηκαν σε άριστη μορφή μεταξύ τους, για την επίτευξη ενός κοινού σκοπού για το μέλλον της Ευρώπης: το Ευρωσύνταγμα. Οι ομάδες εργασίας επέδειξαν πως το συλλογικό πνεύμα λειτουργεί έστω κι αν η θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος δεν ολοκληρώθηκε, αλλά και αμφίδρομα ο πολίτης μεμψιμοιρεί αντιδραστικά αντικατοπτρίζοντας την εθνική πραγματικότητα στο ευρωπαϊκό σύνολο των εθνικών πραγματικοτήτων, συνακόλουθα των προκαθορισμένων σχέσεων με όρους συναλλαγής και όχι συνδιαλλαγής.

Τα αναρίθμητα ευρωπαϊκά προγράμματα, οι πρωτοβουλίες των πολιτών να συσπειρωθούν σε κλίμα ενεργούς κοινωνικής διάστασης, οι πολιτικές συστατικές των κομμάτων που εκπροσωπούν το κοινοβουλευτικό ευρωπαϊκό θεσμό, δεν συντελούν παρά την ενεργή τους παρουσία στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, εκ φύσεως εν εξελίξει και αποτελούν παραδείγματα κοσμοπολιτικής θεώρησης και δημοκρατικής επανακάλυψης μίας ιδεολογικής συμπεριφοράς σε ευρεία κλίμακα. Μία ενεργή παρουσία, όμως, δεν σημαίνει ότι είναι μία παρουσία μετρήσιμη και καταλυτική όσον αφορά τις σημαντικές αποφάσεις για το μέλλον της Ευρώπης, ενώ παράλληλα στην ουσιαστική μεταβολή προς τον χαρακτήρα της ίδρυσής της κατά τον οποίο συνέτρεχε το ανθρώπινο αξιακό υπόβαθρο, η ΕΕ φαίνεται δέσμια της οικονομικής πολιτικής, κάνοντας βήματα προς τα πίσω δίχως ευρωπαϊκή ενσυναίσθηση για τη μετεξέλιξή της, θεσμικά με γνώμονα μία αμεσότερη προσέγγιση των πολιτών, συγχρόνως τους ευρωπαϊκούς λαούς υπό το πλαίσιο των κοσμοπολιτικών αξιών, που σε πλείστες περιπτώσεις σημαντικών πολιτικών εξελίξεων, προσιδίασε.

2.8. Η ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη ως εφελκέρια πολιτική κατάσταση με οικουμενικό πρόσημο για την εξέλιξη της μεταεθνικής υπηκοότητας σε συλλογική ταυτότητα

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δημιουργία μίας περισσότερο συντονισμένης νομικά και θεσμικά, ευρωπαϊκής συνείδησης με την καθιέρωση του ευρωπαϊκού διαβατηρίου ως κανονιστικού δεδομένου στο πλαίσιο μίας υπερεθνικής ένωσης, αναδεικνύοντας την πολιτική γραμμή του υπερεθνικού αυτού υποκειμένου διεθνούς δικαίου και προσδίδοντάς του μία εκ των έσω θετική νομοθετική ισχύ. Το στοιχείο της «ευρωπαϊκότητας», δηλαδή, αποκτά το νομικό και πολιτικό πλαίσιο μιας συμπληρωματικής της εθνικής ιδιότητας, παρότι η ίδια η ΕΕ αποκλίνει από μία εγγενώς νομική και ηθική κοινότητα όπως αυτή της πολιτείας. Ωστόσο, ανάλογα με τις συνθήκες και τα πολιτικά γεγονότα, προσιδιάζει σε μία εκ των δύο περισσότερο, όχι όμως ταυτόχρονα, δημιουργώντας στους πολίτες και στις πολιτικές ηγετικές ομάδες μία αμηχανία σχετικά με τα ατομοκεντρικά δικαιώματα όπως αυτά ενσωματώνονται στις φιλελεύθερες κοινωνίες και συνακόλουθα διχάζοντας σχετικά με την αναζήτηση ενός ενδεδειγμένου νεοθεσμικού πλαισίου νομιμοποίησης. Σύμφωνα με το φιλελεύθερο πρότυπο, η ΕΕ δύναται να ενισχύσει τέτοιες πρωτοβουλίες που με τη σειρά τους να ενισχύουν τα ατομικά δικαιώματα¹¹⁶. Πιο συγκεκριμένα, ο «πολιτικός φιλελευθερισμός», πατέρας του οποίου στην πολιτική φιλοσοφία θεωρείται ο Adam Smith, καθώς και ο Locke, ενώ σε μεταγενέστερο στάδιο της θεωρίας των διεθνών σχέσεων ο Giuseppe Mazzini¹¹⁷ και ο John Stuart Mill¹¹⁸, αποδέχεται την πολυπολιτισμικότητα και αναζητά αντίστοιχα πολιτικά σχέδια όπως αυτό του ενωσιακού οικοδομήματος, με τη διαφορά όμως τα εν λόγω να μη λειτουργούν αποτρεπτικά και να επεκτείνουν την κοινή τους θεώρηση πέραν της αποδοχής του νομοθετικού και δικαστικού κανόνα. Το εναλλακτικό θεωρητικό πρότυπο, της κοινοτιστικής θεωρίας, αποδέχεται πως τα άτομα, εν προκειμένω οι πολίτες των κρατών-μελών, μόνον διά της συμμετοχής και της συνύπαρξης σε μία κοινότητα πολιτισμού με συγκεκριμένη αντίληψη περί του κοινωνικού αγαθού, της επιτρέπει να πορευτεί με επιτυχία προς την ολοκλήρωση.

¹¹⁶ Ryan, A. (2017). Liberalism, in Goodin, Robert E., Pettit, Philip, Pogge, Thomas. (2017), (Eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Blackwell Publishing Ltd., 360-382.

¹¹⁷ Βλ. τη μελέτη των Recchia, S. and Urbinatti N., (2009). *A Cosmopolitanism of Nations, Giuseppe Mazzini's writings on Democracy, Nation building, and International Relations*. Princeton: Princeton University Press, σχετικά με την αξιοσημείωτη συμβολή του Mazzini στη δημιουργία ενός πολυεθνικού μορφώματος, συγχωνεύοντας το πατριωτικό φρόνημα και τις κοσμοπολιτικές αξίες σε ένα πρωτοποριακό για την πολιτική θεωρία, πολιτικό σχέδιο δημιουργίας της εθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο ενός οικουμενικού προτύπου κυριαρχίας επί των κυριαρχιών και της παράλληλης εθνικής αυτοπραγμάτωσης.

¹¹⁸ Doyle, M., & Recchia, S. (2011). Liberalism in international relations in Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino (Eds), *International encyclopedia of political science*, Los Angeles: Sage, 1434-1439.

Ο Habermas επισημαίνει τις σημαντικές διαφορές μεταξύ του συναισθήματος του «ανήκειν», όπως αυτό ορίζεται από την εθνική υπηκοότητα και της νομικής εφαρμογής αυτού σε ένα ευρύτερο, υπερεθνικό περιβάλλον που ουδεμία σχέση δύναται να έχει με την παραδοσιακή μορφή του έθνους-κράτους. Η ένταξη όμως σε μία οργάνωση υπερεθνικού χαρακτήρα, όπως η ΕΕ, εξασφαλίζει και νομιμοποιεί τη θέση του ατόμου έξω από το κράτος, αλλά στο κέντρο της οργάνωσης και αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το θεμέλιο της ευρωπαϊκής υπηκοότητας, σε μεταεθνικό επίπεδο πολιτικότητας, εν αντιθέσει με τον κοινοτισμό, σύμφωνα με την οποία θεωρήσει, οι ταυτότητες θεμελιώνονται πρωτίστως ιστορικά, και ως εθνικές και πολιτικές ενότητες, πρέπει να ταυτίζονται¹¹⁹. Ο φιλελευθερισμός, έχοντας ως στόχο μία οργανωμένη πλουραλιστική κοινωνία αναζητά τη νομιμοποίηση μέσω του δικαίου. Στο πλαίσιο της αναζήτησης της ιδανικής μορφής ιδιότητας του πολίτη, έχει ασκηθεί εξίσου κριτική στον κοινοτισμό και στον πολιτικό φιλελευθερισμό δίνοντας χώρο στοχασμού στη «νεορεπουμπλικανική» προσέγγιση¹²⁰, δείχνοντας πως η αναζήτηση μίας λειτουργικότερης πολιτείας είναι επίκαιρη¹²¹. Χαρακτηριστικά, ο Χρυσόχοου αναφέρει πως «η ρεπουμπλικανική σκέψη διαπέρασε το “άτακτο σύμπαν” των ευρωπαϊκών σπουδών, διερευνώντας την πολιτειακή φύση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και προσφέροντας μία διέξοδο από το συμβατικό δίπολο κράτος-διεθνής

¹¹⁹ Επεξηγηματικότερα αναφέρουμε στο σημείο αυτό, την ανάλυση του Χρυσόχοου για την πρόσφατη σχετικά ρεπουμπλικανική στροφή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές αλλά και τις ουσιώδεις διαφορές μεταξύ της κοινοτιστικής και της νεοφιλελεύθερης δημοκρατικής προσέγγισης· με θιασώτες του φιλελεύθερου επιστημονικού λόγου όπως π.χ. ο Kymlicka και του Ch. Taylor για την κοινοτιστική πολιτική. Εν προκειμένω ο πρώτος σημειώνει πως: «Ο φιλελεύθερος ρεπουμπλικανισμός αναφέρεται σε μια λιγότερο συνεκτική μορφή πολιτικής κοινότητας σε σχέση με τις πιο ολιστικές εκδοχές που επικαλείται ο κοινοτιστικός ρεπουμπλικανισμός, και επενδύει στην επίτευξη αμοιβαίως αποδεκτών συμβιβασμών μέσα από δημόσιες διαδικασίες: η έμφαση δεν είναι στο εάν θα ανακύψουν διαφωνίες εκ μέρους των πολιτών γύρω από τις εκάστοτε δημόσιες επιλογές, αλλά στη συλλογική επεξεργασία τους μέσα από συμμετοχικές δομές» και συνεχίζει ότι «υπό αυτή την έννοια, υπερβαίνει [...] σε επίπεδο πολιτικού διακυβεύματος λογική της διαδικαστικής δημοκρατίας, αποσκοπώντας στην ανασυγκρότηση των δημοκρατικών συντελεστών του πολιτικού συστήματος». Βλ. Στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2010), *Caritas Rei Publicae*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 49.

¹²⁰ Σκόπιμο είναι να αναφερθούμε περαιτέρω σχετικά με το πώς προκύπτει η –κατά κάποιον τρόπο– αναβίωση ή, καλύτερα, η επαναπροσέγγιση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών σπουδών: ως ένα ενδεικτικό κανονιστικό θεωρητικό εργαλείο που στοχεύει στην «αναζήτηση μιας αξιόπιστης και ταυτόχρονα δημοκρατικής θεωρίας ενοποίησης, ικανής να συλλάβει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις συστατικές δημόσιες σφαίρες μέσω της θεσμοθέτησης ενός μεικτού καθεστώτος κυριαρχίας» άρα στην «ποιοτική μετεξέλιξη της σύνθετης σχέσης ανάμεσα στην Ένωση και τους πολίτες της», όπως χαρακτηριστικά επεξηγεί ο Χρυσόχοου, στο Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2004). *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σελ. 111.

¹²¹ Βλ., πρωτίστως Pettit, P. (1997). *Republicanism: a theory of freedom and government*. Clarendon Press.

οργανισμός»¹²². Ο ρόλος του πολίτη, στο πλαίσιο ενός νομικά θεσμοθετημένου πολιτικού πολιτισμού κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, βασίζεται στην ελευθερία εν αντιθέσει με τη φιλελεύθερη προσέγγιση κατά την οποία ο πολίτης, απολάβει και πειθαρχεί σε κανόνες δικαίου, ενώ θέτει παράλληλα τον πολίτη ως ενεργό συμμετέχο προς το κράτος με ουσιαστικό ρόλο στη δημόσια σφαίρα, συναποφασίζοντας για το μέλλον της κοινότητας, όπως και στην κοινοτιστική θεωρία αλλά με μεγαλύτερη ισχύ συναπόφασης¹²³. Συνακόλουθα, ένας/μία πολίτης στα πρότυπα του ρεπουμπλικανισμού, με ισχυρό το αίσθημα συμμετοχής σε μία συλλογικότητα κοινής πίστης προς ένα ηθικό και νομικό πολιτισμό, δύναται να ξεπεράσει την εθνικιστική αρχή, απόρροια της κρατικής κυριαρχίας και της πρωτοεθνικής ταυτότητας κατά το μεσαιωνικό πρότυπο¹²⁴, άρα να προετοιμάσει κανονιστικά τη μεταεθνική προοπτική της πολιτειακής ιδιότητας, δηλαδή με σύγχρονους όρους, μίας ευρωπαϊκής υπηκοότητας εν εξελίξει, με ίσους όρους συνεξέλιξης των αρχών του δικαίου και της εφαρμογής αυτών.

Ο Kymlicka αναφερόμενος στην εν λόγω σχολή σκέψης δίνει τον ορισμό της θέτοντας ένα ερώτημα: «Πώς, λοιπόν, μπορούμε να υπερβούμε αυτό το “σύνδρομο της πολιτειακής ιδιότητας” (civic privatism), να ενθαρρύνουμε τους πολίτες να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις, που εγείρει η ιδιότητα του πολίτη, και να αποκτήσουν τις πολιτειακές αρετές που χρειάζεται;» (Kymlicka, 2005: 412-413)¹²⁵. Ο Habermas τονίζει πως ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός» διατηρεί μεν μία ριζοσπαστικά δημοκρατική έννοια αυτο-οργάνωσης της κοινωνίας μέσω της ενεργούς συμμετοχής των πολιτών και τον διάλογο με την εξουσιαστική αρχή, παράλληλα όμως παρατηρεί πως είναι ένα υπερβάλλον «ιδεαλιστικό πρότυπο»¹²⁶ (Habermas, 1998: 265) που υποβάλλει στη δημοκρατική διαδικασία να είναι άμεσα εξαρτώμενη από τους πολίτες, ως φερόντων των αρετών διαμέσου των οποίων αποσκοπούν στο κοινό καλό,

¹²² Χρυσόχου, Δ. Ν. (2010), *Caritas Rei Publicae*, ό.π., σελ. 47.

¹²³ Viroli, M. (2002). *Republicanism*. Translated by A. Shugar. New York: Hill and Wang.

¹²⁴ Bock, G., Skinner, Q., & Viroli, M. (Eds.). (1993). *Machiavelli and republicanism* (Vol. 18). Cambridge University Press.

¹²⁵ Ο Kymlicka κάνει χρήση του όρου «σύνδρομο της πολιτειακής ιδιότητας» του Habermas στο έργο του Habermas, J. (1975). *Between facts and norms: contributions to a discourse Theory of Law and Democracy*, και συγκεκριμένα στο πρωτόλειο σύγγραμμά του φιλοσόφου με τίτλο Habermas, J. (1996). *Postscript to between facts and norms. Habermas, modernity and law*, MIT Press, Cambridge, Mass, 135-150. Βλ. Kymlicka, W. (2005). *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*. Μετάφραση: Γ. Μολυβάς, Αθήνα: Πόλις.

¹²⁶ Habermas, J. (1998). *L'intégration républicaine: essais de théorie politique*. Fayard.

αναδεικνύοντας έτσι τον «κίνδυνο» που ενυπάρχει στην περίπτωση που δεν είναι όλοι οι πολίτες ενάρετοι.

Ανέκαθεν, αυτή η σχέση ισορροπίας μεταξύ των πολιτειακών καθηκόντων, της πίστης σε μία κυριαρχία με διακριτά τα όρια της ελευθερίας ως προαπαιτούμενης για την εξέλιξη των ελεύθερων κοινωνιών, ήταν και παραμένει ένα ζήτημα κατανόησης της ενδεδειγμένης αντιμετώπισής του στην πολιτική σκέψη του δυτικού κόσμου. Ο «ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός» λοιπόν, ως προϊόν του «πολιτικού φιλελευθερισμού», παρότι δεν συγκροτείται βάσει μίας ομοιογενούς πολιτιστικής και γεωγραφικής –από κοινού– θεώρησης, αλλά βάσει ενός κοινά αποδεκτού νομικού πολιτισμού, που αναγνωρίζει την ποικιλομορφία των πεποιθήσεων ως μίας μορφής νόμιμου «συνέρχεσθαι» και «συναποφασίζεин», στη μετεξέλιξή του, εμπνέεται από τα ιδεολογικά σχήματα της διαφωτιστικής περιόδου –ως της περιόδου ορθολογισμού αποτυπωμένης σε ένα γενικευμένο αίτημα της κριτικής σκέψης όλων των γνωστικών πεδίων με σκοπό τη θεμελίωση και νομιμοποίηση της γνώσης– και θεμελιώνει κατά τη νεότερη περίοδο¹²⁷ έναν «συνταγματικό πατριωτισμό», που δίνει έμφαση στη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα περιορίζοντας τις πολιτιστικές ταυτότητες στην ιδιωτική σφαίρα, αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο ενός ευρωεθνικισμού που ελλοχεύει στο πλαίσιο μίας κοινά αποδεκτής πολιτικής και πολιτιστικής κουλτούρας, κάτι που έντονα αναδεικνύει ο δυτικός πολιτισμός¹²⁸. Ενδεχομένως, να τίθεται ένας νέος κίνδυνος σχετικά με το τι θεωρείται και τι δεν θεωρείται ως δημοκρατικό κεκτημένο, καθώς και η αμφισβήτησή του διά της εφαρμογής και της λειτουργίας του σε οικουμενικό επίπεδο, όπως παραδείγματος χάριν αυτό προκύπτει με την καταπάτηση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ή, την υπεράσπισή τους ως οικουμενικής αξίας ανεξαρτήτως πολιτιστικού και πολιτισμικού χώρου με όρους κατανόησης και υιοθέτησης. Επιπροσθέτως όμως, και υπό κοινωνικοψυχολογική σκοπιά, μετατοπίζει την έρευνα, από το «ποιος κυβερνά» και «πώς», στο «ποιος κυβερνάται»¹²⁹, επισημαίνοντας την απουσία ενός ευρωπαϊκού «Δήμου» υπό προϋποθέσεις, με την έννοια της κατοχύρωσης των ενσωματωμένων πολιτικών αρετών στο πλαίσιο μίας πολιτικής κοινότητας ενεργών πολιτών.

¹²⁷ Habermas, J. (2000). *Après l'État-nation: une nouvelle constellation politique*. Fayard.

¹²⁸ Zagato, L., & Vecco, M. (2011). *Le culture dell'Europa, l'Europa della cultura*. Franco Angeli. Σελ. 217-220.

¹²⁹ Βλ. στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2005). *Για μια Ευρωπαϊκή Res Publica*, Αθήνα: Παπαζήσης. Σελ. 31 καθώς και κεφάλαιο 3ο.

Συνοψίζοντας, η ρεπουμπλικανική συνταγματική ποιότητα προϋποθέτει και αντανακλά την ιδιότητα του πολίτη στην εξελικτική μορφή της, και περιγράφει, επίσης, το πώς θα μπορούσε να υπάρξει ένας υπερεθνικός ευρωπαϊκός «Δήμος» σε περιπτώσεις πολυεθνικών μορφωμάτων όπως η ΕΕ – «Δήμος», που θα στηρίζεται στη μετα-εθνική αρχή και θα στηρίζει συνδυατικά το θεσμικό και το νομικό πλαίσιο ενός τέτοιου εγχειρήματος· το οποίο είχε διακριθεί στο παρελθόν θεμελιώνοντας βαθιά ιστορική σημασία για την εξέλιξη της πολιτείας και των θεσμών της. Στο ίδιο σκεπτικό ο Λάβδας επισημαίνει πως «η διεύρυνση των σχέσεων και των ισορροπιών μεταξύ καθηκόντων και ελευθερίας παραμένει ένα από τα μεγαλύτερα ζητήματα της συστηματικής πολιτικής σκέψης»¹³⁰ (Λάβδας, 2001: 338). Η ακαδημαϊκή συζήτηση για το κατά πόσον μπορεί να υπάρξει ή όχι ένας ανάλογος Δήμος των Ευρωπαϊκών λαών ή Δήμος της Ευρώπης ως επικράτειας, εκ των πραγμάτων προϋποθέτει την αποσαφήνιση του ερμηνευτικού πλαισίου: δημοκρατική αρχή και πολιτειακή αρχή ή «οργανωμένη πολλαπλότητα»¹³¹ και συνάθροιση των Λαών σε Ευρωδήμο;

Η δημοκρατική αρχή κατά τον Τσάτσο, «δεν είναι μόνο διαδικαστική αλλά και βαθύτατα ουσιαστική αρχή, που σημαίνει ότι το περιεχόμενό της έχει και αξιακό χαρακτήρα» ενώ στο επίπεδο της πολιτικής πραγματικότητας «δεν υπήρξε ιστορικά σύμφυτη με την έννοια της πολιτείας» (Τσάτσος, 2010: 356). Ακόμη, δύναται ένας τέτοιος να καλύψει το δημοκρατικό κενό που προκύπτει στο πλαίσιο ενός συνταγματικού ευρωπαϊσμού; Και πώς επιτυγχάνεται να ενισχυθεί η πολιτειακή παιδεία των πολιτών μίας τόσο σύνθετης πολιτικής αντίληψης, η οποία προϋποθέτει την κατανόηση των νορμών και των συμπεριφορών που αποσκοπούν σε μία σχεδόν υποδειγματική πολιτική στάση, εν ολίγοις, πώς διαμορφώνεται αυτή η πολιτική στάση εν τω συνόλω της κοινότητας, εν προκειμένω, μίας υπερεθνικής κοινότητας. Ο Λάβδας

¹³⁰ Λάβδας, Κ. Α. (2001). Η ελευθερία ως μη-κυριαρχία και η υπεράσπιση της πολιτικής: η νεο-ρεπουμπλικανική προοπτική. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 5, 173-202, αλλά και το Λάβδας, Κ. Α. (2015). *Φιλελευθερισμός των Πολιτών: Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

¹³¹ Ο όρος «οργανωμένη πολλαπλότητα» αφορά στο έργο με τον αντίστοιχο κύριο τίτλο του Δ. Ν. Χρυσόχου, το Χρυσόχου, Δ. Ν. (2010), *Οργανωμένη Πολλαπλότητα: Το μωσαϊκό της διεθνούς συμβίωσης*, Αθήνα: Παπαζήσης, κατά το οποίο γίνεται μία συνολική επιστημονική ανάλυση του ευρωπαϊκού φαινομένου, υπό το πρίσμα της διεθνολογικής θεωρίας και διά της κονστρουκτιβιστικής μεθόδου, και θεωρούμε εδώ, ως ιδανικό να περιγράψει τη λειτουργία και την πορεία ενός τόσο πληθωρικού θεσμικά και κοινωνιολογικά μορφώματος, όπως αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και τις θεωρητικές προσεγγίσεις των ευρωπαϊκών σπουδών. Αντιστοίχως εκτενής ανάλυση παρατίθεται και στο Χρυσόχου, Δ. Ν. (2007). Η Ευρώπη ως συναρχία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 43-74, η οποία προϋποθέτει τον/την αναγνώστη/τρια, ερευνητή/τρια, φοιτητή/τρια, πολίτη για μία ολοκληρωμένη κατανόηση της πολυπλοκότητας αυτής, σε κάθε επόμενο στάδιο μελέτης και εμβάθυνσης.

υποστηρίζει πως στις φιλελεύθερες κοινωνίες προσαρμόζεται ιδανικά μία τέτοια τύπου πολιτειακή παιδεία, εφόσον προκύπτει πως δομείται κοινωνικά εκ των πραγμάτων σε έναν «σύνθετο πλουραλισμό», υπογραμμίζοντας τον σημαντικό ρόλο της εκπαιδευτικής διαδικασίας στη δημιουργία πολιτειακών «υποδειγμάτων». Σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό τον ρόλο των νορμών στο πλαίσιο μίας νομικής κοινότητας με πλουραλιστικό χαρακτήρα ή με όρους Λάβδα «[...] συχνά η ίδια η πολιτική ορίζεται ως μορφή ανθρώπινης δραστηριότητας που είναι συνάρτηση των διαδράσεων που ρυθμίζονται από νόρμες[...]» (Λάβδας, 2015: 201-202).

Με τον «συνταγματικό πατριωτισμό» στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης της πολιτικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, από κοινωνιολογική σκοπιά και υπό το πρίσμα της πολιτικής θεωρίας και των ευρωπαϊκών σπουδών, θα ασχοληθούμε εκτενώς στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζοντας τις συμβολές και τις επιρροές εκ παραλλήλου, ως προς τη μεταεθνική υπηκοότητα, αλλά και ως προς την πολιτική μετεξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης σε συνδυασμό με τη συμβολή της κοσμοπολιτικής διεθνικής θεωρίας, και με σκοπό να απαντήσουμε στο παραπάνω και σε άλλα κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με τις αναδύμενες μορφές της δημοκρατικής και της πολιτικής εκπροσώπησης των πολιτών, για και από την ΕΕ.

Κεφάλαιο 3

Η Ευρωπαϊκή Ταυτότητα ως σύνθεση διαλεκτική

3.1. Εισαγωγική αναφορά: κανονιστικό – φιλοσοφικό πλαίσιο

Η Ευρώπη ως έννοια προσεγγίζεται ερμηνευτικά έως σήμερα συστηματικά, προκειμένου να αναγνωστεί/κατανοηθεί εις βάθος, προσδιορίζοντας τις απαρχές της ως δυτική αξία, την αφετηρία και εξέλιξη των εθνοτήτων που τη συγκροτούν, με σκοπό την πρόβλεψη του ρόλου και της εξέλιξής της στην παγκόσμια σκηνή. Κυρίως αντιμετωπίζεται ως ένα πληθωρικό φαινόμενο πολιτιστικών συμβολών διαμέσου συγκεκριμένων επιτευγμάτων, ακόμη ως η ταυτοποιητική απόδοση της εδαφικότητας, ως ένα θρησκευτικό ιδεώδες όπως αυτό προκύπτει από τη χριστιανική ιδιότητα που κατά κάποιο τρόπο δεν μονοπωλεί αλλά υπερτερεί μεταξύ εθνοτήτων, αλλά και ως αντιφαινόμενο βάσει της παρελθοντικής επιβολής ισχύος έναντι άλλων λαών ή/και μεταξύ των λαών που τη συγκροτούν.

Ιστορικά, στους κόλπους της ευρωπαϊκής ταυτότητας έχουν εγγραφεί οι περσικοί πόλεμοι, ο «ελληνιστικός κοσμοπολιτισμός» και ο «ρωμαϊκός κοσμοπολιτισμός» ορίζοντας την «γέννηση της ευρωπαϊκής συνείδησης»¹³² κυρίως μέσω ενός ιδανικού ελληνικότητας, σύμφωνα με τη Jacqueline de Romilly ή όπως ο Paul Valery το θέτει, ως «οφειλή» στην ελληνική «πειθαρχία του Πνεύματος», αναφερόμενος ο ίδιος στις αρετές και την επιστήμη ως επακόλουθες της κλασικής σκέψης¹³³. Ο Μύθος της Ευρώπης ξεδιπλώνεται από τη Μεσόγειο που αποτελεί το κέντρο της αυτοκρατορίας του πολιτισμού και το σημείο συνάντησης των ευρωπαϊκών λαών, των Αφρικανών και των Ασιατών, στη συνέχεια διευρύνεται μέσω του Χριστιανισμού ως μετεξέλιξης του «ρωμαϊκού κοσμοπολιτισμού», έρχεται αντιμέτωπος με τις ισλαμικές εισβολές που σημάνουν το τέλος της ενότητας της Μεσογείου.

¹³² Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε. (2003). *Οι Ευρωπαίοι: Αρχαιότητα, Μεσαίονας, Αναγέννηση*. τομ. Α'. μετάφραση: Π. Μπουρλάκης. Αθήνα: Σαββάλας, συγκεκριμένα το κεφάλαιο της Jacqueline de Romilly, σελ. 49-56 με τον τίτλο στον οποίο αναφερόμαστε «Η Γέννηση της Ευρωπαϊκής Συνείδησης».

¹³³ Valery, P. (2003). *Χαρακτηριστικά του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*. στο Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε. (2003)., ό.π., σελ. 16-22 και συγκεκριμένα στις 19-20.

Η γέννηση του όρου «Ευρωπαίοι» έχει τις ρίζες της στη διάρκεια της μάχης του Πουατιέ (732 μ.Χ.) ή αλλιώς της μάχης της Τουρ, όπως επίσης αποκαλείται από τους ιστορικούς¹³⁴, μίας μάχης «ορόσημο» για την εξέλιξη του Δυτικού κόσμου και τη μεσαιωνική ευρωπαϊκή ιστορία, κατά την οποία οι χριστιανοί πολεμιστές, δηλαδή οι Λομβαρδοί, οι Αλαμανοί, οι Βουργουνδοί και οι Φράνκοι –*gentes-nationes*– χαρακτηρίζονται για πρώτη φορά Ευρωπαίοι, με σκοπό τον φυλετικό διαχωρισμό τους από τους μουσουλμάνους σαρακινούς εισβολείς. Η εν λόγω μάχη σηματοδότησε την έναρξη της κοινής συνείδησης για μία «Ενωμένη Ευρώπη».

Σύμφωνα με το παραπάνω ιστοριογραφικό πλαίσιο, η ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει ιστορικό παρελθόν, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τις επικρατέστερες θεωρίες περί ταυτότητας, κατά τις οποίες η ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει ως αφετηρία την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κι έπειτα, στη συνέχεια την ταυτότητα της ιδεολογίας, ενώ κατά την Καρολίγγεια εποχή, η έννοια της Ευρώπης προδιαφαίνεται πως από γεωγραφική αντίληψη μίας συγκεκριμένης συνοριακά επικράτειας, θα οδηγηθεί σε πολιτική αντίληψη-σύλληψη, όπως αυτό προκύπτει από την αντιπαράθεση του Χριστιανισμού με το Ισλάμ, αλλά και της ρωμαϊκότητας με το Βυζάντιο.

3.1.1. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ιδέα

Η ευρωπαϊκή ιδέα της ταυτότητας αποτελεί ένα ιστορικό και ανθρωπολογικό ζήτημα και παρά τις γενικευμένες αντιρρήσεις περί συνοχής, εν τέλει αντιμετωπίστηκε ως τέτοιο, ειδικά από την εποχή του 1980 και έπειτα, κατά την οποία η χρήση του όρου «ταυτότητα» από τις κοινωνικές επιστήμες και γενικότερα ευρέως στον δημόσιο διάλογο, επαναπροσδιόρισε τον όρο αναγνωρίζοντας μία εκ των έσω ερμηνευτική κρίση, η οποία προσαρμόζει και αναπροσαρμόζεται ανάλογα με την εποχή και τα ψυχοκοινωνικά γεγονότα που τον επηρεάζουν άμεσα, λαμβάνοντας υπόψιν πως οι ταυτότητες υποδηλώνουν μία σχέση πέραν του ατομικού στοιχείου καθορισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συγκροτούνται σε καθολικές συντεταγμένες με κοινωνικό περιεχόμενο, όπως για παράδειγμα η πολιτισμική εκδοχή τους¹³⁵. Η ευρωπαϊκή ιδέα

¹³⁴ Παγκτέν, Α. (2004). *Λαοί και Αυτοκρατορίες*, Αθήνα: Πατάκη.

¹³⁵ Herzfeld, M. (2016) [2005]. *Cultural intimacy: Social poetics and the real life of states, societies, and institutions*. Routledge.

για την ταυτότητα δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί από την εν λόγω θεωρία περί «κρίσης των ταυτοτήτων», και αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στη χρήση του όρου με σκοπό τη διαφοροποίηση μεταξύ των ατόμων, των κοινωνιών, των τάξεων και κατά συνέπεια, των εθνών, σε μεταγενέστερο ιστορικό χώρο της συνεξέλιξης της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Άλλωστε, εγγενώς η ταυτότητα γίνεται αντιληπτή μέσω της συλλογικότητας, παρά μέσω της αμιγώς ατομοκεντρικής αντίληψης, οδηγώντας την συζήτηση του όρου-κοινωνική κατασκευή, καταρχήν μέσα από την κατανόηση της συλλογικής του υπόστασης και του ετεροπροσδιορισμού, εν προκειμένω σε κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, ως προϊόντος των αντιθέσεων και των διαιρέσεων. Το γεγονός αυτό, επεξηγεί επαρκώς τις όποιες αναλογικές εννοιολογικές αμφισημίες στην κοινή αντίληψη, καθώς και την αποφυγή ηθικοποίησης της έννοιας.

Ως ιδέα, η ευρωπαϊκή ταυτότητα θα μπορούσε να αναλυθεί: μέχρι τον 18ο αιώνα, ως μία ταυτότητα με ενωτικό χαρακτήρα, κατά τον 19ο ως η ταυτότητα με δημιουργικότερο χαρακτήρα σε κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο ανάπτυξης, ενώ στην σύγχρονη εποχή λειτουργεί και γίνεται αντιληπτή –υπό το πρίσμα μίας διαφοροποιητικής δυναμικής-εξελιγμένης διάκρισης–, είτε με ενοποιητική προδιάθεση είτε με διαχωριστική/διασπαστική/διχαστική, ήτοι ένα σύνολο συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που δύναται να σταθεροποιεί σε μεγάλη κλίμακα, όπως αυτή του λαού, την κοινωνική αντίληψη για τη συνοχή και ομοίως την αντίληψη των κοινωνικών δεδομένων και συνθηκών που βασίζονται σε θεσμικά αλλά και νομικά μέσα, εν τω συνόλω.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τον 18ο αιώνα, τον αιώνα του Διαφωτισμού, καλλιεργήθηκε το αίσθημα της εμπιστοσύνης και ο σεβασμός της δυναμικής της απόδοσης για τα ανθρώπινα επιτεύγματα, μία εποχή που παράλληλα έθετε τις βάσεις για το νέο πολιτικό σύστημα, όπως για παράδειγμα την κοινή αρχή για ένα δημόσιο δίκαιο μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, ως καθοριστικό για την εξέλιξη των λαών και των εθνών. Συνάμα, η Γαλλική Επανάσταση ενέπνευσε τα ευρωπαϊκά έθνη να εναντιωθούν στον θεσμό της μοναρχίας προτάσσοντας το δικαίωμα στην ελευθερία, την ισότητα και την αδελφότητα. Ο Kant είχε περιγράψει την περίοδο του Διαφωτισμού ως την «έξοδο του ανθρώπου από μία κατάσταση μειονότητας» και παρότι η εποχή δεν συντελούσε στην ανάδειξη των δημοκρατικών θεσμών, αλλά της εκούσιας προσπάθειας αποδέσμευσης των λαών από το φεουδαρχικό σύστημα, άρα της έναρξης της εποχής που η ατομική ελευθερία επιτυγχάνεται, οι βάσεις της

δημοκρατικής νομιμοποίησης και της διακυβέρνησης έχουν τεθεί. Αποτέλεσμα αυτής της ιστορικής τομής, ήταν η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (1789) και το Σύνταγμα (1791), ως σημαίνοντα στοιχεία δημοκρατικής ποιότητας στην Ευρώπη, τα οποία συντέλεσαν στη δημιουργία της πρώτης δημοκρατικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, δίνοντας στο κράτος και το έθνος τον ρόλο της κεντρικής πολιτικής οργάνωσης και την ανάδυση/αναμόρφωση του ευρωπαϊού πολίτη, με όρους ατομικής ελευθερίας, συλλογικής συνείδησης καθώς και πολιτειακού χαρακτήρα.

Κατά τον 20ό αιώνα όμως, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος καταρρίπτει τα πρωτοδημοκρατικά κεκτημένα των αγώνων των ευρωπαϊκών λαών, εγκαινιάζοντας μία εποχή απολυταρχισμών, διαιρέσεων και παρακμής, δίνοντας ώθηση στην εμφάνιση ποικίλων ιδεολογιών και επαναστατισμών, στην απαρχή των εξτρεμιστικών κινημάτων, στην αναγκαιότητα θέσπισης του θεσμού της εκπροσώπησης μέσω των κομμάτων, την ενίσχυση των κρατικών πολιτικών και την ανάδυση των κοινωνικών μοντέλων. Φαινόμενα που αποδυνάμωσαν τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες. Ως αποτέλεσμα, τα ευρωπαϊκά κράτη κλονίστηκαν εις βάθος, εν τω γίνεσθαι, όπως αυτό διαφαίνεται μέσα από τις κοινωνικές επαναστάσεις που έλαβαν χώρα στη Ρωσία, τη Γερμανία, την Ουγγαρία αλλά και με τη δημιουργία νέων κρατών στην κεντρική Ευρώπη, με χαρακτηριστική την παρουσία της Πολωνίας. Ακολούθως, και η εποχή του Μεσοπολέμου, συντέλεσε στην αποσταθεροποίηση της κοινωνικής συνοχής και των διεθνών σχέσεων, οδηγώντας με μαθηματική ακρίβεια στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ανέδειξε με ακόμη πιο σκληρό τρόπο την πολιτική και την κοινωνικοοικονομική αντίθεση μεταξύ των δυτικών δημοκρατικών κρατικών μορφωμάτων και των ανατολικών κομμουνιστικών καθεστώτων, με αποτέλεσμα τον Ψυχρό Πόλεμο και την καθοριστική συμβολή της αποαποικιοκρατίας στην πτώση των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Είναι σαφές πως η ευρωπαϊκή ιδέα συγκροτήθηκε κατά τη νεότερη ευρωπαϊκή περίοδο υπό τη συνθήκη διαμαχών και πολιτικών αντιπαραθέσεων, δίνοντας στον ευρωπαϊκό πολιτισμό χαρακτήρα μνημονιακό, μίας επιβλητικής μνήμης της ενοχής, ή καλύτερα μίας μνήμης που δεν πρέπει να λησμονεί είτε στο πλαίσιο της ιστοριοκοινωνιολογικής συγκροτισιακής αυτοκριτικής της, είτε στο πλαίσιο της επιβεβαίωσης των ειρηνικών χρόνων που ο σύγχρονος ευρωπαϊκός κόσμος απολαμβάνει.

Το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και η κατάρρευση του διπολικού συστήματος κυριαρχίας, σε συνδυασμό με τη γεωγραφική αποδυνάμωση της ρωσικής επικράτειας, καθώς και ο αναδυόμενος ανταγωνισμός της ΕΕ και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής μεταγενέστερα, προετοιμάζουν το έδαφος για τη νεότερη πολιτειακή μορφή εντός των κρατικών μορφωμάτων καθώς και στο επίπεδο της αναδυόμενης διεθνούς συνεργασίας. Μέχρι εκείνη την περίοδο, η Ευρώπη ενσωμάτωνε μόνο υπερεθνικές ταυτότητες, όπως η αυτοκρατορική της Γερμανίας και της Ρωσίας, η αποικιακή της Γαλλίας και η συλλογική εθνοτική ταυτότητα της βρετανικής συγχώνευσης των Πολιτειών, ούσα λοιπόν, χαρακτηριστική περίπτωση υπερεθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο πολλαπλών συλλογικοτήτων εξ αρχής γενομένης.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ιδέα, έχει αρχή, διάρκεια και μέλλον· βασίζεται σε κοινό ιστορικό παρελθόν ηθικού και θεσμικού προσχήματος, ενός συγκεκριμένου προτύπου διακυβέρνησης, με θεσμικό πλαίσιο κοινωνικών πολιτικών, πορεύεται και συγκροτείται αντιθετικά ή ενισχυτικά, και παρότι ο γεωπολιτικός παράγων είναι μία σημαντική συνιστώσα εξελίξεων και δράσεων, ο κοινοπολιτειακός πολυπαραγοντικός χαρακτήρας της κοινωνικής και πολιτικής συστηματοποίησης μίας ισχυρής ταυτότητας αυτοκυριαρχίας αποτελεί την κύρια χαρακτηριστική της ουσία, αν όχι και ένα βαθιά ιστορικό πολιτικό σχέδιο με διακεκομμένη αλλά συνεχή πορεία.

Τα παραπάνω στοιχεία μας αναδεικνύουν τον θεωρητικό πυρήνα της σύνθεσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Εν προκειμένω, η ιστορική και η πολιτική ταυτότητα συνδέονται μεταξύ τους και ως προς έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο –ως ορίζουσα κατανόησης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης–, αλλά και ως προς το πρόβλημα της ύπαρξης του χώρου αυτού, βάσει του οποίου τα ευρωπαϊκά σύνορα οριοθετούν τη γεωγραφική πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα συνεπιχειρούν την αναγνώριση της πολιτισμικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτή προκύπτει από την εξέλιξη των λαών.

3.1.2. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ιδεολογία

Η πρώτη εκτενής φιλοσοφική και ιστοριογραφική συζήτηση περί Ευρώπης και Ευρωπαίων άρχισε μεταξύ του 18ου και του 19ου αιώνα, με τη φιλοσοφική συμβολή

μεγάλων διανοητών, όπως του Voltaire, του Gibbon, του Burckhardt κ.ά. Οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι του 20ού αιώνα αποτελούν το κύριο πεδίο επίκρισης, ως δυτικού τύπου μιάσμα που δεν πρέπει να επαναληφθεί και πρέπει να υπενθυμίζει τις ανεπανόρθωτες ζημίες στο πλαίσιο της κυριαρχίας των εθνών και τις διεκδικήσεις ισχύος αυτών. Σύμφωνα με αυτά τα χαρακτηριστικά η Ευρώπη, που εκφράζει συγκεκριμένες αξίες υιοθετώντας την κρατικού τύπου κυριαρχία επί των κυριαρχιών, οδήγησε τη θεωρία της ενοποίησης σε μία μακρά περίοδο «παρασκευαστική» καθώς και σε μία εν εξελίξει συνθήκη πολιτικής ενίσχυσης της ισχυρής συμμετοχής μέσω της συνύπαρξης των κρατών-μερών της.

Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ευρωπαϊκή ταυτότητα κυρίως γίνεται αντιληπτή ως γεωγραφική, κατά την οποία περίοδο ο ρόλος του έθνους-κράτους κατείχε σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Πιο συγκεκριμένα, η ανάγκη για ενοποίηση και ολοκλήρωση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος είναι εγγενώς εξαρτώμενες με την ανάδειξη του εθνικού κράτους κατά τον 18ο αιώνα, και συνακόλουθα, το έθνος-κράτος αποτέλεσε τη βάση της οικοδόμησης του μετέπειτα ευρωπαϊκού και διεθνούς συστήματος, κατέχοντας αν όχι τον ουσιαστικότερο ρόλο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας περί τα τέλη του 18ου αιώνα, ομολογουμένως την απαρχή της πολιτικής της υπόστασης¹³⁶.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι ηγετικές μονάδες του Δυτικού μπλοκ συγκροτήθηκαν με σκοπό τον σχεδιασμό των νέων μορφών της οικονομικής και πολιτικής ενοποίησης των χωρών αυτών, σε αντίθεση με το Ανατολικό μπλοκ της Σοβιετικής Ένωσης. Τα εν λόγω σχέδια βασίζονταν κυρίως σε χριστιανο-φιλελεύθερες απόψεις με παρούσα –παρότι ασθενική– τη συμμετοχή των σοσιαλιστών, συνδυαστικά με την αρνητική στάση των κομμουνιστικών μορφωμάτων.

Η πολιτική ευρωπαϊκή ταυτότητα διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της άρνησης του έθνους-κράτους ως του πρωταγωνιστή των εξελίξεων στον διεθνή χώρο και παρότι αυτό σήμανε μία ιδιαίτερη υπέρβαση προκειμένου να συγκροτηθεί σε ευρωπαϊκή ενότητα, κατέστη εφικτό, λόγω της προηγούμενης ολέθριας εμπειρίας του απολυταρχισμού και των Παγκόσμιων Πολέμων, με σκοπό την αποφυγή και την επανάληψη της εμπειρίας του «αρνητικού εθνικισμού», όπως τον έχουμε ονομάσει στην προηγούμενη ενότητα, προκειμένου να τονιστεί η ιδεολογική διαφοροποίηση από

¹³⁶ Bauman, Z. (2012). *L'Europa è un'avventura*. GLF editori Laterza.

τον «εθνικισμό» ως πατριωτικό φρόνημα. Η πορεία, λοιπόν, προς την ολοκλήρωση ήταν μία σοφή υιοθέτηση των υπερεθνικών απαιτήσεων για ασφάλεια και μακρομέρευση σε κοινωνικό και οικονομικό συνακόλουθα επίπεδο, απέναντι στην ευρωπαϊκή τραγωδία του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, παρότι η σχέση μεταξύ των εθνών και των εθνικισμών τους ποικίλλει ανά ιστορική συνθήκη και μολονότι σε λίγες αλλά αξιοσημείωτες περιπτώσεις, όπως η εθνογένεση της Σοβιετικής Ένωσης ή του Καναδά μεταγενέστερα, λειτουργεί ενισχυτικά και όχι με διασπαστικό τρόπο (Smith, 2000: 179-181)¹³⁷.

Ο ρόλος του έθνους-κράτους και οι οριοθετικοί περιορισμοί μίας ανάλογης θεωρητικής προσέγγισης, επιβάλλουν ενίοτε θεσμικές αγκυλώσεις στο πλαίσιο της υπερεθνικής συνεργασίας των ευρωπαϊκών κρατών, επηρεάζοντας την εξέλιξη του φαινομένου της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ενώ παράλληλα αποτελεί σημαντικό πεδίο των ακαδημαϊκών αναζητήσεων σχετικά με το κατά πόσον στη μεταθητική του σύσταση, θα μπορούσε να σημάνει αξιοσημείωτες μεταρρυθμιστικές αλλαγές στο εσωτερικό της δομής του, ή εν τω συνόλω, ως πολιτικό μεταθεωρητικό παράδειγμα. Σχετικά με το εν λόγω, δηλαδή με τις μορφές πολιτικής εξουσίας και κρατικής κυριαρχίας κατά την εξέλιξή τους, θα εμβαθύνουμε σε επόμενη ενότητα, στο πλαίσιο της ανάδειξης των σύγχρονων απαιτήσεων για τη συνεξέλιξη των ευρωπαϊκών κρατών με όρους διακυβερνητικής συνεργασίας και αυτοδιάθεσης στη σύνθεση της ΕΕ.

3.1.3. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως πολιτική ενότητα/σχέδιο/κατασκευή

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα, ως ένα πολιτικό σχέδιο και μία συνειδησιακή κατασκευή αναγκαιότητας, εμφανίζει εντατικές προσπάθειες από το 1950 κι έπειτα, παρότι το έδαφος είχε προετοιμαστεί κατά τη διάρκεια πρωθύστερων συζητήσεων σχετικά με την ευρωπαϊκή ιδέα, στον χώρο της διανόησης και μέσω σημαντικών πολιτικών εξελίξεων. Επί παραδείγματι, ο Richard Goudenrove Kalergi¹³⁸, εξέδωσε τις θέσεις του με τίτλο *Πανευρώπη* (1923) επισημαίνοντας την καθοριστική σημασία του πολιτισμού και του εκπαιδευτικού θεσμού στη διαδικασία διαμόρφωσης της

¹³⁷ Smith, A. D. (2000). *Εθνική Ταυτότητα*. Μετάφραση: Ε. Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας, καθώς και για περαιτέρω ανάλυση το Hobsbawm, E. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

¹³⁸ Goudenrove – Kalergi, R. (2004). *Πανευρώπη*. Πάτρα: Περί Τεχνών.

ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ακόμη, η διάλεξη του Stefan Zweig, με θέμα Die moralische Entgiftung Europas (1932) στο συνέδριο για την Ευρώπη που διεξήχθη στην Accademia d'Italia στη Ρώμη, καθώς και το χειρόγραφο του Einigung Europas Eine Rede (1934), γίνεται λόγος για την αναγκαιότητα μίας ενωμένης Ευρώπης, μίας ευρωπαϊκής ταυτότητας που συγκλίνει στον πολιτισμό και όχι στην πολιτική ιστορία σύμφωνα με την οποία, η ευρωπαϊκή συνείδηση έχει αμαυρωθεί και ταπεινωθεί από τα τραγικά γεγονότα της εποχής.

Ο Zweig έκανε έκκληση τονίζοντας την αναγκαιότητα για «ηθική αποτοξίνωση της Ευρώπης». Η εν λόγω προσέγγιση, μέσω μιας επιτακτικής υπενθύμισης της αρνητικής χροιάς –ενοχικής σκιάς του ιστορικού παρελθόντος– της ευρωπαϊκής ταυτότητας, και συνάμα η παρότρυνση της ενοποίησης των ευρωπαϊκών λαών σε αποφυγή της επανάληψης αντίστοιχων τραγικών γεγονότων, κατείχε εξίσου δυναμική προδιάθεση για τις μετέπειτα εξελίξεις και τη δημιουργία της Ένωσης των Κοινοτήτων, τονίζοντας πως η ένταση και το αίσθημα ανασφάλειας «καταδεικνύει τη διαρκή παρουσία ενός επίμονου κατάλοιπου του πολέμου στο κυκλοφοριακό μας σύστημα [...] τα χρόνια του πολέμου έκαναν τους ανθρώπους σε όλες τις χώρες να συνηθίσουν σε πιο βίαια και έντονα συναισθήματα», ανοίγοντας τον δρόμο για την κατανόηση εις βάθος της ευρωπαϊκής ταυτότητας και με ψυχολογικούς όρους. Συνεχίζει τη διάλεξη λέγοντας πως «[...] όταν η ειρήνη αποκαταστάθηκε [...] το καθήκον του μίσους [...] η ανάγκη της πολιτικής έντασης [...] απλώς μετατέθηκε από τον ξένο εχθρό προς άλλους στόχους, κι έγινε μίσος ανάμεσα σε συστήματα, σε κόμματα, σε τάξεις, σε φυλές, διατηρώντας ουσιαστικά τις ίδιες μορφές». Τα λόγια του αυτά ομοιάζουν επίκαιρα αν αναλογιστεί κανείς τις σύγχρονες εθνικιστικές ακρότητες που κλονίζουν το ευρωπαϊκό μωσαϊκό των κρατών-μελών της ΕΕ, επιδρώντας και αλληλοεπιδρώντας στην και με την κοινωνική συνοχή, την οικονομικοπολιτική πρόοδο και σταθερότητα. Επικαλέστηκε, όπως και άλλοι, έγκαιρα, το παντοδύναμο «εργαλείο» για την ένωση των λαών και την κατανόηση των διαφορετικότητων, ομοίως της σημερινής ΕΕ των Συνθηκών, το αξιακό υπόβαθρο και το διεθνικό πρόσταγμα συμφωνιών, ήτοι τον πολιτισμό: «Ενώ η ιστορία των πολέμων αναδεικνύει αυτά για τα οποία οι διάφορες χώρες είναι ένοχες οι μεν έναντι των δε –πώς η Γαλλία λεηλατεί τη Γερμανία και πώς η Γερμανία βλάπτει τη Γαλλία και η Ελλάδα την Περσία– διεγείροντας αναπόφευκτα το μίσος και τη μνησικακία των επόμενων γενεών, η άλλη ιστορία, η πολιτιστική, δείχνει τι οφείλει το ένα έθνος στο άλλο και καταρτίζει το μεγαλειώδες αρχείο όλων

των επιτευγμάτων και όλων των ανακαλύψεων» και προτείνει «η ιστορία του πολιτισμού» να έπαιρνε «την κεντρική θέση στην εκπαίδευση αντί της πολιτικής ιστορίας»¹³⁹ ώστε τα έθνη να αναπτύσσουν μεταξύ τους σεβασμό παρά δυσπιστία, μέσω αυτής της βιωματικής γνωσιακής σχέσης.

Το 1953 το Συμβούλιο της Ευρώπης προωθεί έναν δημόσιο διάλογο περί του πνευματικού και πολιτιστικού προβλήματος που χαρακτηρίζει εκείνη την εποχή την Ευρώπη. Κατά τον Toynbee, οι Ευρωπαίοι ήταν οι κάτοικοι των προτεσταντικών και καθολικών χωρών της ευρωπαϊκής επικράτειας¹⁴⁰, δηλαδή της μεσαιωνικής *Sancta Romana Res Publica*. Οι θρησκευτικοί διχασμοί του 16ου και του 17ου αιώνα είχαν ήδη θίξει βαθιά τον οικουμενικό χώρο, επιτρέποντας τη γένεση και την εξάπλωση φαινομένων όπως ο «εθνικός πατριωτισμός» και η κρατικοποίηση της θρησκείας στις προτεσταντικές χώρες· το δίχως άλλο αυτό αποτυπώνεται ως μία σημαντική κρίση στον ευρωπαϊκό χώρο. Το Συμβούλιο της Ευρώπης ανέθεσε στον άγγλο ιστορικό Beloff, τη σύνθεση ενός έργου κατά το οποίο η ευρωπαϊκή ταυτότητα παίρνει μορφή μέσα από την εκτενή αναφορά στην ιστορία, τον πολιτισμό, τις επιστήμες και συνακόλουθα τη θεσμική δόμηση του ευρωπαϊκού ιδεώδους. Η γενική οδηγία για το έργο αυτό ήταν η υποστήριξη της θεώρησης πως το εθνικό φαινόμενο ήταν ένα ιταμό και αρνητικό φαινόμενο στην πορεία της Ευρώπης. Όμως ο M. Beloff δεν συμφωνούσε με την προσέγγιση αυτή και ως αποτέλεσμα ο τόμος *Europe and Europeans* (1957) δεν ικανοποίησε τις προσδοκίες του Συμβουλίου της Ευρώπης. Κατά την επόμενη περίοδο οι ιστοριογράφοι της δυτικής Ευρώπης εντόπισαν την επιβεβαίωση της ύπαρξης ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού στην Ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου και 20ού αιώνα. Εφόσον ευρέθη αυτό το κοινό ευρωπαϊκό αγαθό, αντιστοίχως θα έπρεπε να βρεθούν οι ευρωπαϊκοί θεσμοί που θα το υπηρετούσαν και προστάτευαν με σκοπό την καθιέρωσή του.¹⁴¹ Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να επισημάνουμε, πως η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα ενδυναμώνεται κυρίως σε περιόδους κρίσεων, πολιτικών και κοινωνικών, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα του ζητήματος της ευρωπαϊκής ενοποίησης

¹³⁹ Zweig, S. (2017), *Εκκληση προς τους Ευρωπαίους*, μετάφραση: Σ. Τριανταφύλλου. Αθήνα: Μελάρι. Η Τριανταφύλλου μας δίνει πληροφορίες για το εν λόγω έργο και αναφέρει πως η διάλεξη «Die moralische Entgiftung Europas», «περιλαμβάνεται στο *Zeiten und Schicksale. Aufsätze und Vorträge aus Jahren 1902-1942*. Απόσπασμα είχε πρωτοδημοσιευτεί στην εφημερίδα της Βιέννης *Neue Freie Presse* (20/11/1932)». Βλ. Σελ. 29.

¹⁴⁰ Rich, P. (2002). Civilisations in European and World History: A Reappraisal of the Ideas of Arnold Toynbee, Fernand Braudel and Marshall Hodgson. *The European Legacy*, 7(3), 331-342.

¹⁴¹ Beloff, M. (1963). *United States and the unity of Europe*. Brookings Institution. Αξιοσημείωτο το γεγονός, πως το εν λόγω σύγγραμμα παρότι δεν έγινε αποδεκτό, εκδόθηκε λίγα χρόνια μετά.

μετά των τραγικών αποτελεσμάτων που επέφεραν οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι του 20ού αιώνα.

Αξιωματικώς είναι ο λόγος του Sir Winston Churchill, στο Πανεπιστήμιο της Ζυρίχης (1946), όπου τόνιζε την αναγκαιότητα της δημιουργίας μίας Ευρώπης, εν είδει φοίνικα που αναγεννάται από τις στάχτες του, χαρακτηρίζοντας την αναγκαιότητα αυτή ως «θεραπεία» και ως «επαναδημιουργία ενός είδους Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης», παράλληλα και το Συνέδριο της Χάγης (1948) με δική του πρωτοβουλία και κεντρικό θέμα την ενδεχόμενη ενοποίηση της Ευρώπης, το οποίο χαιρετίστηκε από τη συμμετοχή πολιτικών προσωπικοτήτων όπως ο Altiero Spinelli κ.ά. Το αποτέλεσμα της μεταπολεμικής αυτής συνεδρίασης μεταξύ των είκοσι ευρωπαϊκών χωρών, ήταν η ίδρυση του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Τι σημαίνει όμως ευρωπαϊκός πολιτισμός, ποιοι είναι οι Ευρωπαίοι και ποιοι όχι, υφίσταται μία εν τω συνόλω κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα; Η απάντηση δεν θα μπορούσε να δοθεί δίχως να λάβουμε υπόψιν τη συμμετοχή των ευρωπαϊκών λαών ως φερόντων των χαρακτηριστικών κοινούς διαβίωσης και της ανάγκης ειρηνικής επιβίωσης εντός των ευρωπαϊκών εδαφών, καθώς και την πολιτική διαμεσολάβηση των θεσμικών οργάνων στη συνέχεια, όπως αντιστοίχως συνέβη με τη Συνθήκη της Ρώμης (1957), αλλά και μεταγενέστερα την ΕΕ (1992), τη Συνθήκη της Λισσαβώνας (2007) αποσκοπώντας στη δυνάμει ταυτοποίηση ενός ευρωπαϊκού λαού μέσω της δημιουργίας μίας πολιτικής ευρωπαϊκής ταυτότητας κατά τρόπο αμφίδρομο. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα διαμορφώνεται ως μία ταυτότητα της πράξης, διά μέσου της εμπειρικής πραγμάτωσης.

Μετά την ενοποίηση της Γερμανίας και τη διεύρυνση της ΕΕ προς την Ανατολή, ξεκίνησε η πανευρωπαϊκή συζήτηση με σκοπό την θέσπιση ενός Ευρωπαϊκού Συντάγματος. Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα¹⁴² υπεγράφη στη Ρώμη το 2004, αλλά στη συνέχεια ακυρώθηκε από τα αρνητικά αποτελέσματα των δημοψηφισμάτων

¹⁴² Ο όρος «Σύνταγμα», όσον αφορά στη χρήση του όρου για την απόδοση νοήματος στο πολιτικό εγχείρημα της Ένωσης, απαιτεί προσοχή στη χρήση του, όπως ο Τσάτσος, ο Μανιτάκης κ.ά. έχουν επισημάνει: πρωτίστως, διότι ως έννοια είναι πολιτειολογικά φορτισμένη, και συνακόλουθα, συνυφασμένη με τον πολιτειακό θεσμό κατά την κλασική και ιστορική σημασία του όρου όπου ταυτίζεται με το πολίτευμα και την κρατική εξουσία καθώς και λόγω της δυναμικής της έννοιας ως αξιακού πυρήνα μίας θεσμικής και οργανωσιακής αρχής με πολιτική και θεωρητική διάσταση. Θεωρούμε όμως, πως για την καλύτερη δυνατή κριτική ανάγνωση της εργασίας αυτής, είναι απαραίτητη αυτή η επισήμανση σχετικά με τη χρήση του όρου, στο κείμενο, εν προκειμένω, χρησιμοποιείται και αποδίδεται με την έννοια του «ουσιαστικού Συντάγματος» όπως επιστημολογικά αναλύεται από τους προαναφερθέντες Καθηγητές της Νομικής και Πολιτικής Επιστήμης, αλλά και με τον κανονιστικό «υπαινιγμό» σχετικά με τη συνταγματική φύση της Ένωσης ως πολιτικού μορφώματος εν εξελίξει.

δύο κρατών-μελών. Οργανικά και με πρακτικό τρόπο, δηλαδή σε επίπεδο οικονομίας και διαχείρισης, ενός δικαιοκεντρικού τύπου επιμέλειας με αρωγό τη θεσμική της αυτοπραγμάτωση, η Ευρώπη των ενοποιημένων κρατών υπό τη μορφή της ΕΕ θεωρείται δεδομένη υπό μία διαδικασία συνεχούς συνεξέλιξης σε άμεση συνάρτηση με τα κράτη-μέλη της. Συμπερασματικά, η ευρωπαϊκή ταυτότητα ακολουθεί μία σταδιακή και μη διακοπτόμενη πορεία διαμόρφωσης και της αναπαραγωγής της πληθωρικής σημασίας των ποιοτικών της στοιχείων καθορισμού, διαμέσου των ευρωπαϊκών θεσμών και της λειτουργίας τους. Χαρακτηριστικά, αυτό αποτυπώνεται, στην αναγνώριση και την καθιέρωση της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, κατά τη διάρκεια της σύστασης της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1992)¹⁴³. Αναλυτικότερα, θα ασχοληθούμε στην επόμενη ενότητα, ακολουθώντας την επιρροή που άσκησαν και σε ποιο βαθμό, καθώς και σε ποιο πλαίσιο οι συνυπογραφόμενες Συνθήκες μεταξύ των κρατών-μελών του ενωσιακού οικοδομήματος· παρότι η ευρωπαϊκή συνεργασία διανύει μία μεταπολεμική περίοδο μακράς ειρήνευσης, συνεχίζει να απασχολεί την ακαδημαϊκή κοινότητα σχετικά με τη μετεξέλιξή της σε θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο, συνακόλουθα, για το μέλλον της Ευρώπης εν τω συνόλω¹⁴⁴.

Το ευρωπαϊκό εγχείρημα ομοιάζει ατέρμονο, και ακριβώς αυτή είναι η δυναμική της επιβίωσής του στους κόλπους μίας πολυσήμαντης συνεργασίας που υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα, τις εθνικές κουλτούρες, όχι όμως τα εθνικά συμφέροντα με όρους ισχύος και της αγοράς, καθώς ούτε τα εθνικά σύνορα μιας ευαναγνωστότερης πολιτειακής ιδιότητας σύμφωνα με τις απαιτήσεις του σύγχρονου παγκόσμιου χωριού που φαίνεται να αποζητά αν όχι ένα νέο είδος ιδιότητας του πολίτη, τουλάχιστον μία μετανεωτερική επανακάλυψη/αντίληψή του, σε σχέση με τη θεσμική αντιπροσώπευση στον ευρωπαϊκό χώρο –ως η επικρατέστερη μορφή νομικού πολιτισμού και παράδειγμα οργάνωσης των κοινωνιών–, και την παρουσία του ως μέλους της διεθνούς κοινότητας κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνδιαλλαγών/ανταλλαγών.

3.2. Αντί ορισμού: κατανοήσεις

¹⁴³ Holmes, R. D. (2009). Experimental identities (after Maastricht). in Checkel, J. T., & Katzenstein, P. J. (Eds.). (2009). *European identity*. Cambridge University Press, 52-80.

¹⁴⁴ Schmidt, V. (2019), Governance and the Crisis of Legitimacy: What future of Integration? in De Waele, J. M., Weyembergh, A., & Grevi, G. (2019). *Rethinking the European Union and its global role from the 20th to the 21st Century: Liber Amicorum Mario Telò*. Editions de l'Université de Bruxelles.

Στη σύγχρονη συζήτηση για την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας απαντώνται πολλαπλά σημασιολογικά πεδία με κυριότερο εκείνο του όρου της ταυτότητας και την πληθώρα των ερμηνευτικών προσεγγίσεων που έχουν συνεισφέρει στον επιστημολογικό διάλογο. Η *ταυτότης* ετυμολογικά ως «το αυτό» στην αρχαία ελληνική, μετέπειτα ως όρος προσδιορισμού της αληθινής τιμής μεταξύ ενός μαθηματικού συνόλου, ως ακόμη μία πολιτισμική έννοια και ατομικός διαφοροποιητικός προσανατολισμός, είδος και θέαση επιλογών και χαρακτηριστικών, χρησιμοποιείται εγγενώς με γνώμονα τη διαφοροποίηση, την αποσαφήνιση και διευθέτηση του εαυτού καθ' αυτού ή των επίκτητων επεκτάσεών του, σκοπεύοντας στην κατάκτηση μίας όχι μοναδικής αλλά βασικής ιδιότητας. Πρόκειται για έννοια εξ αντικειμένου, ενός προσδιοριστικού τύπου, κατ' επιλογήν ή ακούσια, σε περιορισμένο χώρο και χρόνο ή σε ευρεία κλίμακα κοινωνικών φαινομένων και συμπτώσεων. Εμπεριέχει την επικινδυνότητα της γενίκευσης, με όρους παραδειγματισμού με θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Η νοηματοδοτική της απόχρωση περιπλέκεται σε συνθήκες απαραίτητες της ταυτοποίησης αλλά και της (συν)ταύτισης με συγκεκριμένα αξιακά όρια όπως για παράδειγμα η εθνικότητα, ενώ πολύ εύκολα μπορεί να είναι η αιτία συγκρουσιακού χαρακτήρα σε διεθνικές, εθνικές, διαπροσωπικές αναμετρήσεις κ.ο.κ.

Στην έρευνα αυτή και την προσπάθειά μας να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα σχετικά με τον βασικό πυρήνα της πολιτικής νοηματοδότησης του όρου, μέσα από το πρίσμα που υπό αλληλοδιαδοχή παρατηρείται η συμβολή/επιρροή του πατριωτισμού και του κοσμοπολιτισμού, και όπως αυτό μας αποκαλύπτεται μέσα από την (κριτική) ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και των Ευρωπαϊκών Συνθηκών, η έννοια της ταυτότητας χρησιμοποιείται με τη μορφή προσδιορισμού κατά τον πολιτισμικό και πολιτιστικό χαρακτήρα αυτής της συγκεκριμένης εμβέλειας, της ευρωπαϊκής, καθώς και ως ιδιότητα με πολιτικό προκαθορισμό που απαντά στα νομικά και ανθρωπιστικά κεκτημένα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Κατ' ουσίαν, η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως μία δυναμική περιγραφική του ευρύτερου πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρα, και ως μία ιδιότητα πολιτειακή, πολιτική, ενός πολίτη ή πολλών πολιτών, ή υπό τη διαμόρφωση/ένταξη πολιτών εντός της ευρωπαϊκής επικράτειας. Η φύση του όρου βοηθά στη διυποκειμενική χρήση του, καθώς περιγράφει ευστόχως ένα δυνάμει αδιευκρίνιστο πλαίσιο στοχασμού με συγκεκριμένες όμως λογικές αποχρώσεις, αποσκοπώντας στην ιδιοποίηση ενός χαρακτηριστικού ειδοποιούς σημασίας, ενεργώντας ως συγκριτικός τύπος κατανόησης του εαυτού ή και των άλλων.

Επομένως, η ευρωπαϊκή ταυτότητα –μία σύνθεση δομικά και ερμηνευτικά ολοκληρωμένη– ως έννοια ατομική, σχετικά με το πώς και πότε αντιλαμβάνεται κανείς *εαυτόν* ως ευρωπαίο πολίτη, κάτι το οποίο ποικίλλει λόγω του ψυχολογικού παράγοντα αλλά και πλουραλιστική, βάσει της υπηκοότητας εντός του ευρωπαϊκού γεωγραφικού χώρου, άρα μία ψυχρή προσέγγιση που υπόκειται σε συγκεκριμένη ανάγνωση ανά περίπτωση. Ένας έλληνας μετανάστης που κατοικεί μόνιμα στις Η.Π.Α. με υπηκοότητα ελληνική, είναι Ευρωπαίος; Ένας ινδός υπήκοος που ζει και εργάζεται στη Γερμανία, είναι Ευρωπαίος; Ένας νεοϋορκέζος πολίτης που ζει μεταξύ δύο ευρωπαϊκών πόλεων, είναι λιγότερο ή περισσότερο Ευρωπαίος; Η απάντηση είναι σύνθετη και εξαρτάται από το τι θα εξεταστεί ως πρωτεύουσας σημασίας-διαφοριστικό δεδομένο, ή η απάντηση είναι αυτονόητη με την εξέταση μόνον δύο δεδομένων, παραδείγματος χάριν της γεωγραφικής θέσης ή τη μητρική γλώσσα; Ποιο είναι το ουσιαστικό διαβατήριο και πόση σημασία έχει η απόκτηση ή όχι, της κανονιστικής μορφής του; Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμο να αναφερθούμε πως δεν μπορεί να δοθεί μία απάντηση οριστική δίχως να λάβουμε υπόψιν τη μεταεθνική αρχή, τον συνταγματικό και πολιτειακό πατριωτισμό, στοιχεία που υπογραμμίζουν την ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη και θα παραθέσουμε εκτενώς στο επόμενο κεφάλαιο.

Ο όρος «ταυτότητα» εν προκειμένω υποβοηθά/συγκροτείται αφαιρετικά οδηγώντας σε μία λογική απάντηση από την οποία όμως δεν εκλείπει το αίσθημα κατανόησης του εαυτού και της συνθήκης στην οποία υπάγονται τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, καθώς και η υπεύθυνη ενασχόληση με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των φερόντων της οιαδήποτε ταυτότητας ως ιδιότητας και ως αναφορικού παραδείγματος του «ανήκειν». Ενώ, το δίχως άλλο, πρέπει να αναφέρουμε πως εκτός από το αίσθημα που γεννά η μία από κοινού αποδοχή και χρήση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, η ταυτότητα κατοχυρώνεται βιωματικά κυρίως μέσω της κατάκτησης προνομίων, είτε σε προσωπικό είτε σε επαγγελματικό ή κοινωνικό κ.ο.κ. επίπεδο, με αποτέλεσμα να γίνεται στη συνέχεια κερτημένο προς υπεράσπιση. Επιπροσθέτως, ο όρος προκύπτει ως απαραίτητος για την αυτοπραγμάτωση του ατόμου, της ομάδας και της κοινωνίας με αποτέλεσμα η όποια δυνατότητα αφαιρετικού αναστοχασμού να ολοκληρώνεται στο πλαίσιο γενικευμένων χαρακτηριστικών που δεν αμφισβητούνται μετέπειτα της επίτευξης μίας κατά γενική ομολογία αναγνωρισιμότητας.

Ενδεικτικά για την ταυτότητα ως έννοια, ο Heywood αναφέρεται ως «μία σχετικά σταθερή και ανθεκτική αίσθηση του εαυτού» (Heywood, 2013: 321), ο Rockefeller αναφέρει ως «καθολική ταυτότητα που διαθέτουμε ως μέλη του ανθρώπινου γένους είναι η πρωταρχική μας ταυτότητα και είναι βαθύτερα θεμελιώδης από οποιαδήποτε επιμέρους ταυτότητα, είτε αυτή σχετίζεται με την ιδιότητα του πολίτη, είτε με το φύλο, ή τη φυλή, ή την εθνοτική καταγωγή» (Rockefeller, 1994: 159), ενώ ο Taylor ορίζει τα αναγνωριστικά σημεία ερμηνείας μέσω της ταυτότητας επισημαίνοντας πως «η απουσία αναγνώρισης ή η εσφαλμένη αναγνώριση μπορούν να αποβούν επιζήμιες και να αποτελέσουν μία μορφή καταπίεσης, η οποία καταλήγει στον εγκλωβισμό και σε έναν εσφαλμένο, διαστρεβλωμένο και στερημένο τρόπο ύπαρξης» (Taylor, 1994: 71-72). Για την έννοια της ευρωπαϊκής ταυτότητας και τις αμφισημίες της, την αποκατάσταση του σημασιολογικού προβληματισμού, την αδυναμία ενίσχυσης ή την ενδυνάμωσή της, και τελικώς, την προοδευτική διαμόρφωση αυτής σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο μέσα από τη διαδικασία κατανόησης ή και αμφισβήτησης, η συμβολή του Smith αποτελεί μία ενδεικτική περιγραφή της πραγματικότητας και πηγή στοχασμού περί των λόγων που συντρέχουν σε αυτή την άνιση αλλά αλληλοσυμπληρωματική σχέση που θα αναλυθούν παρακάτω: «Από όλες τις συλλογικές ταυτότητες που μοιράζονται τα ανθρώπινα όντα, η εθνική είναι η πιο θεμελιώδης και η πιο περιεκτική» (A. D. Smith, 2000:205)¹⁴⁵. Τα παραπάνω επιβεβαιώνουν τον κανόνα πως το σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος και η ιδιότητα του πολίτη βρίσκονται σε μία διαρκή συνεξέλιξη όπως αυτό προκύπτει από την αρχή ισχύος της εθνικής ιδιότητας σε συνδυασμό με τις συνεχείς κοινωνικές εξελίξεις είτε με όρους συμμετοχής και κατοχύρωσης δικαιωμάτων, είτε με όρους προστασίας και διεκδίκησης της συμμετοχής στην πολιτική ευρωπαϊκή σκηνή. Αναντίρρητα το έθνος-κράτος κατέχει ισχυρό ρόλο –πρωταρχικής– πολιτειακής σημασίας στην ιδιότητα του

¹⁴⁵ Η έννοια της «ευρωπαϊκής ταυτότητας» ως συλλογικού υποκειμένου γίνεται ευρύτερα αντιληπτή σε αντιδιαστολή με τον εθνικό πολιτειακό χαρακτήρα και τη νομική και αξιακή δυναμική που βάσει αυτής οικοδομείται μία ταυτότητα συμπαγής και διακριτή, δηλαδή η εθνική ταυτότητα, ως το σύνολο των διαφοροποιών χαρακτηριστικών ενός λαού, που παρότι την τυχειότητα της ή την ενδεχομενικότητα της κατάκτησης της ιδιότητας που απορρέει από την εθνική ταυτότητα, δρα και πορεύεται με σχεδόν αναλλοίωτα εθνολογικά χαρακτηριστικά που συνδράμουν, και σε τελική ανάλυση καλλιεργούν, την αίσθηση του «συνανήκειν», εντός ή εκτός του εθνικού γνώριμου χώρου με αποτέλεσμα τη διασφάλιση της ταυτότητας και της εξέλιξής της: δια της γνωριμίας της και επαφής με άλλες παρόμοιες ή διαφορετικές ταυτότητες, είτε μέσω της κατανόησης συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτιστικών διαφορών είτε μέσω της απαξίωσης και της υπεράσπισης της, αλλά και ως μοναδικού τρόπου συμπόρευσης, κατά το κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό πρότυπο επιβίωσης-συμβίωσης των ατόμων μέσω της εθνοτικής ομοιογένειας, υπό την έννοια της βασικής-κοινής αναφοράς των ατόμων μέσω του συνόλου.

πολίτη, στοχεύοντας στην «πραγματοποίηση του συστήματος οικουμενικών αξιών [...] μονάχα προς όφελος μίας συγκεκριμένης κοινότητας, εδαφικά και πολιτισμικά καθοριζόμενης»¹⁴⁶ γεγονός που προϋποθέτει τη νομική αναγνώριση του πολίτη στον συγκερασμό της συλλογικής συνείδησης¹⁴⁷, εν προκειμένω στην ευρωπαϊκή κοινότητα¹⁴⁸.

3.3. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως σύνθεση διαλεκτική υπό την αναζήτηση ερμηνευτικού πλαισίου/πραγματολογικού πολιτικού σχεδιασμού

Η συζήτηση περί την ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι σκόπιμο να προσεγγιστεί βάσει των επικρατέστερων θέσεων/αναζητήσεων που αποδίδονται σύμφωνα με τις διαφορετικές διαθέσιμες προσεγγίσεις από κοινωνιολογική και θεωρητική σκοπιά από συμπληρωματικά επιστημονικά πεδία όπως των ευρωπαϊκών σπουδών, της πολιτικής θεωρίας και της ψυχολογίας των ατομικών διαφορών και της συμπεριφοράς, καθώς εξ ορισμού εμπερικλείει συνιστώσες που δεν μπορούν να αποδομηθούν ολιστικά δίχως τη συμβολή κονστρουκτιβιστικών ερμηνευτικών εργαλείων εννοιολογικής αποσαφήνισης. Για τους παραπάνω λόγους, επιλέγουμε να προσδιορίσουμε συνοπτικά, τις εξής περιγραφές στις οποίες ορίζουμε ερμηνευτικά το επεξηγηματικό πλαίσιο στο οποίο αναλύονται για λόγους ερμηνειολογικής αντιμετώπισης και κατανόησης.

1. Συμβολική ταυτότητα: βάσει της προσπάθειας εξήγησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως μίας κατασκευασμένης έννοιας που αποτελείται από σύμβολα γλωσσικά, αξιακά, αναλόγως και εδαφικά, με κοινή αφετηρία τον θρησκευτικό και νομικό πολιτισμό, ενώ συνακόλουθα αυτοαναιρείται ερμηνευτικά ως «κατασκευή», δηλαδή τελεολογικά ανύπαρκτη αλλά δυνάμει προσδιοριστικά αναγνωρίσιμη και αναγνωρισμένη.

¹⁴⁶ Müller, M. G. (2003). *Κράτος και Πολίτες*, στο Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε. (2003). *Οι Ευρωπαίοι: Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, τομ. Β'. Μετάφραση: Π. Μπουρλάκης και Σ. Κακουργιώτης και Κ. Γεωργοπούλου. Αθήνα: Σαββάλας. Βλ. Σελ. 232-247 και συγκεκριμένα σελ. 233.

¹⁴⁷ Mindus, P. (2012). *Cittadinanza, identità e il sovrano potere di escludere*. *Ragion pratica*, 2, 477-494.

¹⁴⁸ Με όρους Smith «δεδομένης της συχνά έντονης παρουσίας [...], η νομική αναγνώριση του πολίτη διαθέτει μία έντονη ηθική και οικονομική απόχρωση, καθώς γίνεται ο βασικός μηχανισμός αποκλεισμού αλλά και ο κύριος φορέας ένταξης και συμμετοχής σε διάφορα οφέλη (εργασία, εκπαίδευση, υγεία κ.λπ.) ανεξαρτήτως της εθνοτικής προέλευσης». Βλ. Smith, A. D (2000), *Εθνική Ταυτότητα*. Μετάφραση: Ε. Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας.

2. Συμβαλλόμενη ή συμβάλλουσα ταυτότητα: ως μία επίκτητη ταυτοτική ιδιότητα που πραγματώνεται εντός πλαισίου νομικού, οργανωτικού και δικαστικού και έμμεσης διαθεσιμότητας, δηλαδή εντός μόνον της αναγνωριστικής της ισχύος.
3. Δευτερεύουσα ταυτότητα: ως κατώτερη ή αδύναμη μορφή ταυτοποίησης των ατόμων συγκριτικά με την εθνική, κατά συνθήκη χρήσης και χρησιμότητας με κύριο γνώμονα της εξυπηρέτησης των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε συγκεκριμένο πλαίσιο και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις ιθαγένειας και εντοπιότητας. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε μία τρόπον τινά επιδιωκόμενη επιπρόσθετη ταυτότητα για τις περιπτώσεις των πολιτών που για λόγους προσωπικούς, εθνικούς ή έκτακτης ανάγκης προσιδιάζουν με τρόπο επιτακτικό ή προοδευτικό στην ενσωμάτωσή τους στα ευρωπαϊκά εδάφη υιοθετώντας εκούσια την κουλτούρα υποδοχής είτε σε καθολικό είτε σε νομικό και κοινωνικό επίπεδο.
4. Μετα-ταυτότητα ή υπερεθνική ταυτότητα¹⁴⁹: ως μία ουτοπική ιδιότητα ή προσδοκώμενη κτήση νέων πολιτειακών δικαιωμάτων ή κατάκτηση των θεμελιωδών προσδιοριστικών χαρακτηριστικών που προϋποθέτει τη θεσμική υπόσταση και συνεξέλιξη των ευρωπαϊκών κρατών υπό την επιτήρηση/εποπτεία ενός δημοκρατικά εκλεγμένου ανώτερου ευρωπαϊκού συντονισμού με την από κοινού απαίτηση των ευρωπαϊών πολιτών για συντονιστική διασφάλιση των δικαιωμάτων που απορρέουν σε (νεο) θεσμικά πολιτικό πλαίσιο.

¹⁴⁹ Η έννοια της «υπερεθνικής ταυτότητας» εδώ γίνεται αντιληπτή και προκύπτει ως συναφής με την υπέρβαση του κράτους σε νοητικό και αξιακό πλαίσιο και μεταγενέστερα σε θεσμικό και λειτουργικό, υπό τη λογική πως συντρέχουν οι προϋποθέσεις εκείνες που δύνανται να συγκροτήσουν υπερεθνικές ενώσεις, ακολούθως συλλογικές «μετα-ταυτότητες» κατά το συνταγματικό πρότυπο κατασκευής της ιδιότητας των πολιτών· χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ευρωπαϊκή συνεργασία ως σύνολο συλλογικών υποκειμένων με όρους πλουραλιστικών ταυτοτήτων σε παραλληλία με την εθνική, με κοινωνικό, νομικό και πολιτικό πρόσημο. Η εν λόγω ταυτότητα, ως ιδεότυπος που υπερβαίνει την κρατική κυριαρχία, την εθνική πολιτειακή κατασκευή και ταυτόχρονα συντείνει σε ένα αξιακό πλαίσιο κοινής αντίληψης της δημοκρατικότητας απαντά θεωρητικά στις έννοιες της «υπερεθνικότητας» και του «υπερεθνισμού». Ενδεικτικά για τις δύο έννοιες, παραθέτουμε τις εξής αναφορές-διασαφηνίσεις: Για τον «υπερεθνισμό» μεταξύ άλλων, «παραπέμπει στην Κοινοτική Μέθοδο» (Πασσάς, 2012: 24), ενώ σε αντιδιαστολή με τον «μεταεθνισμό» γίνεται περισσότερο κατανοητή η χρήση του όρου «υπερεθνική ταυτότητα» όπως χρησιμοποιείται εδώ, εν προκειμένω ο «μεταεθνισμός» διακρίνεται από τον «υπερεθνισμό» με την έννοια ότι, παρότι και οι δύο αναφέρονται σε μη (εθνο)κρατικογενείς ορίζουσες της πολιτικής οργάνωσης, ο μεταεθνισμός ενδιαιτάται λιγότερο για τη συγκρότηση μετακρατικών δομών εξουσίας και περισσότερο για τη συμβίωση πολλαπλών πίστευων και ταυτοτήτων εντός μιας ευρύτερης, όσο και πολιτιστικά διευρυμένης τάξης [...] «Για να απαντήσουμε λογικά στις νέες μορφές δημοκρατικής αυτοδιεύθυνσης της κοινωνίας στον μεταεθνικό αστερισμό» (Habermas, 2003: 128)». (όπως παρατίθενται στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017)., ό.π., σελ. 375 και 225 αντιστοίχως. Ως «υπερεθνικότητα» επεξηγείται η «ανάπτυξη εξουσιαστικών θεσμών διακυβέρνησης και δικτύων χάραξης πολιτικής υπεράνω του κράτους» (Rosamond, 2006: 306). Στο ίδιο, ό.π., σελ. 376.

Βάσει των παραπάνω, η ερμηνευτική δυναμική μίας αυτονόητης νομικής και εδαφικής πραγματικότητας, ήτοι η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως εν εξελίξει προ-υπάρχουσα και διαπιστωμένη ταυτότητα θεωρείται ουσιαστική για την περαιτέρω εμπάθυνση όχι τόσο στη μέχρι σήμερα διαμόρφωσή της αλλά προσιδιάζοντας στη μετεξέλιξή της.

Στο κεφάλαιο αυτό λοιπόν, θα μας απασχολήσει η μορφή που δύναται να λάβει κατά την εξέλιξή της, οι λόγοι που δεν έχουν επιτελεστεί και δεν αποτελεί μία κύρια μορφή αυτοπροσδιορισμού των πολιτών των ευρωπαϊκών κρατών, ακόμη και μία επιλεκτική δυνατότητα υιοθέτησης κοσμοπολιτικών χαρακτηριστικών από πολίτες εκτός των ευρωπαϊκών συνόρων, καθώς και η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα ως αφαιρετική έννοια που αντικατοπτρίζει τη δυναμική του ενωσιακού φαινομένου ελλείπει της συμμετοχής των κύριων συμβαλλόμενων μερών της, υποκαθιστώντας με δημοκρατικό τρόπο την αμφιλεγόμενη συμμετοχή των πολιτών στη θεσμική αντιπροσώπευση και τον οικονομικού χαρακτήρα γραφειοκρατικό πλουραλισμό.

Εξίσου σημαντική είναι και η αρνητική μορφή που δύναται να λάβει η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως μία ισοπεδωτική αντίληψη περί κοινωνικών διαφορών και αναζητήσεων μέσω ακραίων φαινομένων μίας «κεκλεισμένων των συνόρων» προάσπισης, που κυρίως εκφράζονται και αποτυπώνονται με μαζικό τρόπο ως πολιτικά μορφώματα ή/και σε ατομικό επίπεδο ως δείγμα πολιτιστικής και κοινωνικής ανωτερότητας¹⁵⁰. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα της εν εξελίξει πολιτικής σύστασης της ΕΕ και η εξελικτική διαδικασία στην οποία υπόκειται αποτελεί τη σταθερή συνιστώσα και την κρίσιμη εκείνη παράμετρο που δύναται να εξισορροπήσει την ενότητα και τις ετερότητες που συνυπάρχουν στην ΕΕ, καθιστώντας σαφές πως αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα πολλαπλότητας με εκ των έσω ποικίλες πολιτιστικές και πολιτειακές προκείμενες ενός συνόλου συστατικών μονάδων, ενώ παράλληλα επιδιώκει ή τείνει να συγκροτηθεί σε «πολιτεία» ατελώς, χωρίς να ακυρώνει τις υφιστάμενες εθνικές υποστάσεις των ενοποιούμενων μονάδων.

Για τη συγκεκριμένη προσέγγιση της ερμηνευτικής αυτής θέσης, κρίνεται σκόπιμη η κριτική εμπάθυνση και ανάλυση της φύσης, της δυναμικής αλλά και της εφαρμογής των προτύπων του «πατριωτισμού» και του «κοσμοπολιτισμού» στο εν λόγω συγκείμενο της ΕΕ, ενός δηλαδή όπως έχει αναφερθεί παραπάνω,

¹⁵⁰ Scheuer, A., & Schmitt, H. (2009). Dynamics in European political identity. *European integration*, 31(5), 551-568.

προπαρασκευαστικού χώρου συγκρότησης –οικειοθελούς αλλά και κατά συνθήκης– παράλληλων κρατικών οντοτήτων, στο πλαίσιο μίας καθομολογουμένης αναγκαιότητας που δομείται ως γενικευμένη συνθήκη ειρήνης μεταξύ των κρατών αλλά όχι και απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο. Ο λόγος της επιλογής, δεν είναι παρά η ίδια η ενωσιακή ποιότητα, που ανά συνθήκη και πολιτική στιγμή φαίνεται να συγκλίνει προς τη ρεπουμπλικανική και συνταγματική μορφή του πατριωτισμού, ή καλύτερα σε επίπεδο κρατών-μελών, προς ενός τύπου ευρωπαϊκού σχήματος συν-συντήρησης ή διευρυμένης διεθνικά κοσμοπολιτότητας, υπό το πρίσμα της διεθνούς θεωρίας και της χρησιμότητας-εφαρμογής μίας περισσότερο ηθικής προοπτικής στο πλαίσιο των διεθνών συμφωνιών.

3.3.1. Το θεωρητικό πολιτικό και ιδεολογικό σχέδιασμα στη συνεχή δόμηση της πολιτικής ταυτότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης: συμβολές και επιρροές, μία προβληματική στην εξέλιξή της

Η αμφίσημη προσέγγιση της ενότητας του ευρωπαϊκού χώρου, διακρίνεται από την γεωγραφική προσέγγιση αλλά και υπό κοινωνιολογική σκοπιά όπως έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα. Σύμφωνα με τον Braudel, η «Ευρώπη σημαίνει διαφορετικότητα» και αυτό αποδεικνύεται αρχικά από την γεωγραφική έννοια της ευρωπαϊκής ηπείρου, η οποία πολιτισμικά σχηματίστηκε. Αντίστοιχα, η μοναδικότητα της Δύσης κατά τον Weber¹⁵¹, αποτελεί τη βάση σχετικά με την αναζήτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, προσδίδοντας όμως μεγαλύτερη σημασία στην ευρωπαϊκή ταυτότητα ως αποτέλεσμα των πολιτικών θεσμών. Η συζήτηση για τη Μεσευρώπη έθεσε σε νέες βάσεις το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ενώ δεν υπάρχουν αρκετές μελέτες για την προσέγγιση της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως μίας συλλογικής ταυτότητας, που να πηγάζει από το σώμα των ευρωπαίων πολιτών, ανεξαρτήτως εθνικών αναφορών.

Μέχρι σήμερα η Ευρώπη ήταν συναφής με τη θεωρία του παραδοσιακού κράτους και την αρχή της κυριαρχίας και της μετα-κυριαρχίας, παρά με μία ενιαία

¹⁵¹ Weber, M. (1994). *Weber: political writings*. Cambridge University Press., op.cit., καθώς και η συνολική κοινωνιολογική προσέγγιση του δυτικού κόσμου στο Weber, M. (1978). *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Αθήνα, Gutenberg.

ευρωπαϊκή κοινωνία πολιτών, κάτι το οποίο θα μπορούσε να σήμαινε αλλαγή του θεσμικού παραδείγματος. Όπως το θέτει ο Delanty, το ζητούμενο σήμερα είναι η αποσύνδεση της Ευρώπης από την παραδοσιοκρατία, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως κανονιστική ιδέα που θα αποτελέσει τη βάση των ορθολογικών συλλογικών ταυτοτήτων στον σύγχρονο ευρωπαϊκό χώρο¹⁵². Συνακόλουθα, ως ιστορικά κατασκευασμένη πραγματικότητα, προκειμένου να οριστεί μία κοινή πολιτισμική και ιστορική οντότητα πρέπει να ανατρέξει στις ίδιες της ρίζες της, στα ιδεώδη και στα χαρακτηριστικά εκείνα που ομοιάζει να τη χαρακτηρίζουν από τη γέννησή της, δηλαδή την κληρονομιά της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός όμως, κατά την περίοδο της υπέρβασης του θετικισμού, δεν απέκτησε μόνο μία νέα κοσμική ταυτότητα αλλά και τα «ιδεώδη» για την απάρνησή της. Ο ενοποιητικός ρόλος της κοσμικής συνείδησης σε ορθολογικά πρότυπα και τα νεωτερικά χαρακτηριστικά της βιομηχανικής και επιστημονικής προόδου, υποτάχθηκαν σε ένα εθνικό ιδεώδες-προϊόν διανόησης, με σκοπό την οικονομική πρόοδο. Αυτό καθιστά την ευρωπαϊκή ταυτότητα πολιτικό σχέδιο διττή ουσίας, ο δυτικός ορθολογισμός και ο χριστιανικός ουμανισμός βρίσκουν στους κόλπους της τις κανονιστικές λειτουργίες του Πολιτισμού, ενώ η άνθηση των ιδεολογιών του 19ου αιώνα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, προσέδωσε την πολιτική διάσταση.

Η ουμανιστική κοσμοαντίληψη, η όσμωση ιδεών της Αναγέννησης ως μία από τις πρώτες μορφές καθώς και το αρχαίο κλασικό παρελθόν, δεν επικράτησαν κατά την άνθιση των ιδεολογιών, ενώ η έλευση της Μεταρρύθμισης διέρρηξε τη χριστιανική ενότητα σε «Πολιτισμένους Ευρωπαίους» και «απολίτιστους βαρβάρους». Όμως δεν είναι μόνον αυτή η μορφή της ευρωπαϊκής συγκρότησης, δηλαδή δεν χαρακτηρίζεται μόνο από ορθολογικά χαρακτηριστικά, επιστήμη και φιλοσοφία, αλλά και από τις τραγωδίες που είδαμε παραπάνω. Τις διαμάχες και τις διαιρέσεις που οδήγησαν στον διαχωρισμό της δυτικής Ευρώπης, αποδεικνύοντας τη δυσκολία αποδοχής των διαφορετικών «Άλλων» και κατά κάποιο τρόπο, η «διχοτόμηση ασφαλείας» αποδεικνύει μία συγκεκριμένη αντιληπτική πολιτισμική τοποθέτηση. Η «Ευρώπη φρούριο» του 16ου αιώνα, εκφράζεται πλέον μέσα από τη συνενωτική πολιτική της Ευρώπης των οικονομικών «κάστρων».

¹⁵² Delanty, G. (2010). *Επινοώντας την Ευρώπη: Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*. Μετάφραση: Γιάννης Μπαχάρας. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Durkheim, η αυτοαναιρούμενη ιδέα των «κοινών αναφορών» του «ευρωπαϊκού γίνεσθαι» φαίνεται ως αδύναμη συγκριτικά με το εθνικό ιδεώδες. Όμως αυτό, δεν θα μπορούσε να αποτελεί την εναλλακτική προσέγγιση κατά την οποία οι ετερογενείς μορφές πολιτισμού μπορούν να χρησιμεύσουν ως οι ρυθμιστικές μεταβλητές για τη διαμόρφωση της συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας; Αυτό που πρέπει να καταστεί σαφές είναι πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα εμπεριέχει ένα δυναμικό πνεύμα το οποίο πορεύεται ταυτόχρονα με¹⁵³ την εξέλιξή της. Απόρροια του πνευματικού παρελθόντος της, των εθνικιστικών και ρομαντικών κινημάτων. Η θεώρηση αυτή ενισχύεται εφόσον η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα ταυτίζεται με τη Φιλοσοφία και τον Διαφωτισμό, ενώ η Χριστιανισμός προσδίδει παραδοσιακό χαρακτήρα στην πολιτισμική και μέχρι πρότινος διαιρεμένη ευρωπαϊκή συνείδηση. Τα ιδανικά της Αναγέννησης, όπως ο χριστιανικός ανθρωπισμός και το έθνος ενδυνάμωσαν την εθνοπολιτισμικότητα, προώθησαν την αποδοχή της διαφορετικότητας, μόνο όμως μεταξύ των εθνικών πολιτισμών. Οι διάφοροι εθνικοί πολιτισμοί αποτελούν την οργανωμένη προσέγγιση σε λαό, αποτέλεσμα εθνικών ιστοριών και αυτό έρχεται σε αντίθεση με τον οικουμενικό χαρακτήρα του Πολιτισμού. Οι δύο συνιστώσες αυτές, οδήγησαν στην ύπαρξη δύο ταυτοτήτων, της ευρωπαϊκής και της εθνικής.

Η σύγχυση που προκαλείται είναι πως η παγκόσμια ισχύς των ανθρώπινων αξιών θεωρείται δεδομένη δίχως όμως να αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο της φύσης της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Είναι σημαντικό να αποσαφηνίσουμε, πως η ιδέα της Ευρώπης, ως μη κανονιστικό πρότυπο επιβάλλει την ηθική τω τρόπω προσπάθεια εξήγησής της και η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι το κανονιστικό πρότυπο για τον παγκόσμιο πανανθρωπισμό. Σημαντική συνιστώσα που απαντά στην απαρχή της δημιουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι η ιδέα της παρακμής του ευρωπαϊκού πνεύματος. Κατά τον μεσοπόλεμο η ευρωπαϊκή ταυτότητα χαρακτηρίστηκε από τις συνθήκες πολιτισμικής παρακμής. Η διαφορά των πολιτιστικών μητροπόλεων, στις οποίες ευδοκίμησε η άνθιση των τεχνών και των λογοτεχνικών κινημάτων σε συνδυασμό με τα μεταπολεμικά παρακμιακά φαινόμενα, προσέδωσαν στην ευρωπαϊκή ταυτότητα για ακόμη μία φορά, μία διττή φύση. Η στροφή από τον τεχνολογικό «οργασμό» και τη νεωτεριστική επίδραση, στην

¹⁵³ Misztal, B. A. (2003). Durkheim on collective memory. *Journal of Classical Sociology*, 3(2), 123-143.

ευρωπαϊκή κουλτούρα, περιγράφεται καλύτερα στην κριτική του Nietzsche για την *Αδιαθεσία* του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού, στην προσπάθεια του Schmitt να επαναφέρει την αυθεντικότητα της ευρωπαϊκής νομικής επιστήμης που απαντά στις ρίζες του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά και στον φιλοσοφικό στοχασμό του Heidegger να ανακαλύψει την οντολογία του «*inter welt zein*»¹⁵⁴ σύμφωνα με τις επιταγές της πρώιμης ελληνικής κουλτούρας.

Το σύνολο των προσπαθειών αυτών αποδεικνύει την ανάγκη κάλυψης του πνευματικού κενού, σε μία νεωτερική Ευρώπη που υποσκάπτει ακούσια την ευρωπαϊκή παραδοσιακή κουλτούρα. Κατά την ιστορική συνέχεια, ο φασισμός και το Ολοκαύτωμα στο όνομα της πολιτισμικής ομοιογένειας των ευρωπαϊκών λαών, καθώς και η προσπάθεια για αρχηγεία της Γερμανίας, αποτελούν τα στοιχεία εκείνα που διαμορφώνουν την αντίληψη για την ευρωπαϊκή ταυτότητα και την πολιτική ενέργεια για την πρόκληση μίας ευρωπαϊκής ενότητας. Στη μεταπολεμική περίοδο, η Ευρώπη ως πνευματικό και φιλοσοφικό σχέδιο ολοκλήρωσης είχε αποτύχει, με αποτέλεσμα την αύξηση του γραφειοκρατικού συγκεντρωτισμού και την αναγκαιότητα συνασπισμού της Δύσης σε εμπορική συμφωνία. Η πρόοδος της ανθρωπότητας ήταν, λοιπόν, συνυφασμένη με την οικονομική ισχύ των κρατών και την αμυντική ιδεολογία του Ψυχρού Πολέμου. Το αποτέλεσμα, ως επιβεβλημένη αναγκαιότητα, ήταν η δημιουργία του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης το 1948, το Συμβούλιο της Ευρώπης και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας το 1949 και η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, και είναι σαφές ότι δεν είχαν ως γνώμονα το Άτομο, ενώ δεν διαφέρουν ιδιαίτερος από την επεκτατική πολιτική του Καρλομάγνου και την πάλη μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας για κατάκτηση και αρχηγεία της υπόλοιπης δυτικής ηπείρου, προσιδιάζοντας στην ανεφικτότητα μίας φιλελεύθερης και δημοκρατικής Δύσης. Τα πολιτικά αυτά φαινόμενα οδηγούν σε μία σύγχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας εν τω συνόλω. Παρότι η κατακτημένη θεσμικά εθνική ταυτότητα αποτελεί τη βάση του προσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας, η ευρωπαϊκή ταυτότητα λειτούργησε διαφοροποιητικά παρά ενοποιητικά, ενώ το γεγονός αυτό επηρεάζεται και από τη γεωγραφική θέση και τα κανονιστικά υπερεθνικά όρια.

¹⁵⁴ Inwood, M. (1999). *A Heidegger dictionary*, Wiley Online Library. Σχετικά με την αναγκαιότητα κατανόησης των όρων-δημιουργημάτων σε φιλοσοφικό επίπεδο και σε ελεύθερη ελληνική μετάφραση, με τον συγκεκριμένο όρο ο Heidegger εννοούσε το «*εδωνά είναι*», ένα «*εργιμένο μες στον κόσμο είναι*».

3.3.2. Ευρωπαϊκές ταυτότητες – οι παράλληλες ενσωματώσεις, μία εκ του παραλλήλου διάπλαση ανά κοινωνική, πολιτική και οικονομική συνθήκη

Οι περιφερειακές ταυτότητες, δηλαδή οι απομακρυσμένες από το κέντρο των μεγάλων πόλεων και όπως αυτές προκύπτουν από την πολιτική και πολιτισμική διαφορετικότητα, φαίνονται πιο αβέβαιες και φειδωλές με αποτέλεσμα να αμφισβητείται ο «ευρωπαϊσμός» οδηγώντας σε πρώιμες εκφάνσεις εθνικιστικής ιδεολογίας και ρατσισμού. Η ευρωπαϊκή ιδέα διαπιστώνεται πως δεν ήταν ικανή να ενσωματώσει τις πολλαπλές εθνικότητες υπό το πλαίσιο ενός σταθερού συστήματος αξιών οικοδομώντας μία αντιθετική συνύπαρξη που συσπειρώνεται στο πλαίσιο της κοινής αγοράς όχι όμως με κοινωνιολογικό αντίκτυπο τόσο ώστε να δημιουργείται μία κοινωνική σύσταση ευρωπαϊκών δεδομένων. Παρότι η ιδέα είναι μοναδική, παραμένει πολυδιάστατη και διανθισμένη με την πολιτική των οικονομιών των ευρωπαϊκών κρατών, στην οποία πολιτική βασίστηκε και εξαρχής η προσπάθεια ενοποίησης ως απόρροια των ιστορικών συγκυριών και την αποφυγή να παραταθεί η παρακμιακή μεταπολεμική περίοδος.

Ο εν λόγω οικονομικός χαρακτήρας, ακόμη σήμερα, θεωρείται ως ο λόγος που το ευρωπαϊκό οικοδόμημα δεν ολοκληρώνεται πολιτικά, αλλά διευρύνεται αφήνοντας εκτός τη φωνή των πολιτών, παρόλα αυτά όμως δεν μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός πως βάσει αυτής της οικονομικής πολιτικής τα κράτη-έθνη ανέκαμψαν τότε και επιβιώνουν σήμερα. Ομοίως, ο Ντάλης υπογραμμίζει πως είναι γενικά αποδεκτό ότι η Ευρώπη¹⁵⁵, μέσω των ανοικτών αγορών και της κοινωνικής προστασίας αποτελεί «παράδειγμα οικονομικής και πολιτικής διαχείρισης» (Ντάλης, 2014: 64). Επίσης, σύμφωνα με τον Delanty, η ιδέα της Ευρώπης ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το παραδοσιακό κράτος και την κουλτούρα των αρχηγείων περισσότερο απ' ό,τι με τα κοινωνικά θέματα των πολιτών (Delanty, 2010: 25). Όπως επισημαίνει ο Touraine, «το ευρωπαϊκό οικοδόμημα μας δίνει την ευκαιρία να ζήσουμε ταυτόχρονα σε διάφορα επίπεδα πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης, εάν δεν το αξιοποιήσουμε, θα

¹⁵⁵ Κόκκινος, Γ. και Ντάλης, Σ. (2014), Η Ευρωπαϊκή Ιστορική Συνείδηση και ο Ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον Σύγχρονο Κόσμο: Δύο Ανοικτές Διαλέξεις, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Παπαζήσης, αλλά και σχετική συζήτηση για τον αμιγώς οικονομικό προσανατολισμό της ΕΕ βλ. Ντάλης, Σ. (2017). *Η «Δύσκολη» Ευρώπη. Σε αναζήτηση νέας Ευρωπαϊκής Αλληλεγγύης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Βλ. κυρίως σελ. 41-41 και 84-85 για τα πιθανά μοντέλα της ενοποιητικής εξέλιξης.

διχαστούμε μεταξύ οικουμενικότητας και ιδιαιτερότητας ή θα εγκλωβιστούμε σε έναν αδίστακτο εθνικισμό»¹⁵⁶. Συνεπώς, η Ευρώπη δεν αποτέλεσε την εναλλακτική πρόταση στον εθνικισμό, αλλά την επιβεβαίωση του έθνους-κράτους, πράγμα που δεν έχει αποκατασταθεί πλήρως θεωρητικά, με αποτέλεσμα να δημιουργεί ευρωαντιδράσεις και στη σύγχρονη εποχή. Ο ευρωπαίος πολίτης χαρακτηρίστηκε από ένα είδος εσωστρέφειας που παρομοιάστηκε με την πατριωτική ιδιότητα, γεγονός που συνέβη διότι τα μελανά σημεία της ευρωπαϊκής ενότητας προσέδωσαν στην ιστορική της διαδρομή μία μορφή πολιτικής αναγκαιότητας, διαπίστωση σχετικά με τις διαφοροποιητικές ρίζες που άνθησαν μέσω του ευρωπαϊκού φασισμού.

Η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας βρίσκεται στο δίπολο μεταξύ των υψηλών ιδανικών όπως η δημοκρατία, η ελευθερία και η ισότητα και τις διαπολιτισμικές πολιτικές προσπάθειες της ΕΕ¹⁵⁷. Εν αντιθέσει, στον ιδρυτικό χαρακτήρα της Ευρώπης, ενυπάρχουν οι αξιακές συνιστώσες κατά τις οποίες η εθνοπολιτισμική ιδέα της Ευρώπης ενσωματώνεται στην ιδιότητα του πολίτη, έννοια κατεξοχήν κανονιστική στο εθνικό πλαίσιο αναφοράς¹⁵⁸. Ομοίως, ο Delanty υποστηρίζει πως «μόνο με τη δέσμευση για μία μεταεθνική ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη μπορεί να απαλλαχθεί η ιδέα της Ευρώπης από την πολιτισμική αμφισημία» (Delanty, 2010: 42). Ο ευρωπαίος όμως πολίτης, ως αντιπροσωπευτικός φορέας των αξιών ανθρωπιστικού προτύπου, δύναται να αποσυνδέσει την ιδέα της Ευρώπης από την αμιγώς εθνοπολιτισμική πολιτική προσέγγιση που ασκεί η ενότητα στα έθνη-κράτη, διότι το ιδανικό της ιδιότητας του πολίτη, είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το ιδανικό της αυτονομίας της «πόλης-κράτους» και την αντίσταση ή τη συμμετοχή στην τυραννία της κεντρικής εξουσίας. Παράλληλα, η ιδιότητα του πολίτη είναι συνυφασμένη με τη δημόσια σφαίρα άρα την πολιτική διάσταση της συμμετοχής του¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Touraine, A. (1994). *European Countries in a Post-National Era*, in Rootes, C. and Davis, H. (Eds.) *Social Change and Political Transformation*, London: Sage Publications.

¹⁵⁷ Ο Delanty χαρακτηριστικά αναφέρει [...] μία αντίληψη που διατυπώθηκε και από τον Γκορμπατσώφ ως εξής: «η Ευρώπη, ‘από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια’ είναι μία πολιτισμική και ιστορική οντότητα που την ενώνουν η κοινή κληρονομιά της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού, καθώς και οι μεγάλες φιλοσοφικές και κοινωνικές διδασκαλίες του 19ου και του 20ού αιώνα», στο Delanty, G. (2010). *Επινοώντας την Ευρώπη*, ό.π.

¹⁵⁸ Ο Delanty, αντιστοίχως, υπογραμμίζει πως μία συλλογική ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν μπορεί να συγκροτηθεί αποκλειστικά με βάση την κοινή γλώσσα, τη θρησκεία ή την εθνικότητα: «χωρίς να προκύπτουν σημαντικοί διχασμοί και συγκρούσεις» και τονίζει δε, πως «η μόνη πιθανή επιλογή είναι ίσως η ιδιότητα του πολίτη [citizenship]. Βλ., ό.π.

¹⁵⁹ Delanty, G. (1999). *Social Theory in a Changing World: Conceptions of Modernity*. Cambridge. Polity Press. Σελ. 80-81.

Ο Marshall ταξινομεί τον Πολίτη σε τρεις τύπους βάσει αιώνα και συγκεκριμένων κατακτήσεων: ο αστικός τύπος (βλ. 18ο αιώνα), ο πολιτικός (βλ. 19ος) και ο κοινωνικός (20ός)¹⁶⁰. Τον 21ο αιώνα, θα μπορούσαμε να προσδώσουμε έναν ακόμα ιδεότυπο που θα χαρακτήριζε τον πολίτη ως «θεσμικό διαμεσολαβητή» μεταξύ συνταγματικής αρχής και εθνικότητας, δίχως να εγκλωβίζεται στην πολιτική ταυτότητα μίας αμιγούς οικονομικής και καταναλωτικής ευρωπαϊκής ιδιότητας, αλλά ως μίας ιδιότητας διεθνούς και ατομοκεντρικής σύστασης που υπερβαίνει τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και τις εθνοκεντρικές συμβάσεις, επιδεικνύοντας μία συντηρητική αντί ανά περιόδους επαναστατική μορφή διατήρησης της διαφορετικότητας. Ο σύγχρονος πολυμορφικός κόσμος επιβάλλει ακούσια τον τύπο του πολίτη που πρέπει να αποτελεί τη βάση και την έναρξη για τη νομιμοποίηση και την οικοδόμηση θεσμών που θα έχουν χαρακτήρα και κανονιστική έκταση ατομοκεντρική μεν, αλλά σε ένα διεθνές περιβάλλον αλληλεπίδρασης.

Σύμφωνα με τον Φραγκονικολόπουλο, το σύγχρονο διεθνές περιβάλλον και η ανάγκη για όλο και περισσότερη συνεργασία στο πλαίσιο της παγκόσμιας κοινότητας θέτει μία σειρά ζητημάτων. Συγκεκριμένα, αναφέρει, δυο κατηγορίες θεμελιακών προβλημάτων ήτοι την «εμφάνιση παγκόσμιων προβλημάτων» στον προσδιορισμό τους και την κατανόηση της σύστασης της ποιότητας, καθώς και υπό ποια συνθήκη θα αντιμετωπιστούν και εν συνεχεία «την τύχη του εθνικού κράτους» στις νέες επιταγές παγκοσμιοποίησης, θέτοντας ένα καίριο ερώτημα: «Μπορεί να υπάρξει υπερεθνική οργάνωση της δημοκρατίας; Αν ναι, θα είναι αυτή ίδια με εκείνη στα πλαίσια του εθνικού κράτους; Ή θα είναι διαφορετικής οργάνωσης αν όχι και ποιότητας;» (Φραγκονικολόπουλος και Προέδρου, 2010: 17-18), αλλά και ποια μορφή δύναται να λάβει η συνεργασία σε διεθνές επίπεδο¹⁶¹. Η παγκοσμιοποίηση αποδυνάμωσε τις κεκτημένες συλλογικές ταυτότητες των ατόμων και προκάλεσε τον μετασχηματισμό τους από πολιτική, δικαιοκή και συναισθηματική σκοπιά. Η *ευρωπαϊκότητα*, με όρους Τσάτσου, δεν είναι ένα σταθερό σύνολο ιδανικών, άρα δεν είναι εφικτό να αντιμετωπίσει μαχητικά τον εθνικισμό και την ξеноφοβία. Για τον Habermas, «ζώντας σε έναν απομαγευμένο κόσμο, τα άτομα αναπτύσσουν μετα-συμβατικές ταυτότητες»¹⁶², αποκτούν μία πιο αμερόληπτη οπτική, αποστασιοποιούνται από τις

¹⁶⁰ Marshall, T. H. (1964). *Class, citizenship and social development*. New York.

¹⁶¹ Bellamy, R. (2019). *A Republican Europe of States: cosmopolitanism, intergovernmentalism and democracy in the EU*. Cambridge University Press. Σελ. 15-22.

¹⁶² Müller. (2012),, op cit., σελ. 71.

επιθυμίες και τις συμβάσεις των κοινωνικών προσδοκιών με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι. Αυτό είναι ένα ισχυρό στοιχείο οικουμενισμού, που προστίθεται στα χαρακτηριστικά του πατριωτισμού. Το κοινό μέλλον των λαών δεν προϋποθέτει κοινό ιστορικό παρελθόν, αλλά τις κοινές αξιακές συνιστώσες. Η πίστη δεν εξαρτάται από την κοινή ιστορία, αν και διευκολύνεται από αυτή. Είναι άρα εφικτό από εννοιολογική, όσο και από εμπειρική σκοπιά, να ταυτιζόμαστε με οικουμενικές αρχές και ταυτόχρονα να διατηρούμε την πίστη σε έναν συγκεκριμένο βασικό συνταγματικό πολιτισμό στον οποίο καλλιεργούνται αντιλήψεις για τη δικαιοσύνη. Βάσει αυτής της συνεξέλιξης, η συζήτηση οδηγείται σε μία μεταεθνική θέαση των ενωσιακών μορφωμάτων όπως η ΕΕ, καθώς και του πολίτη ως ιδιότητας που εγκαθιδρύει ως εφικτή την έννοια υπερεθνικών κοινοτήτων διαμέσου της ομοσπονδιακής τους διασύνδεσης.

Η μεταεθνική ιδιότητα δεν μπορεί να παραμείνει ως ένα τυπικό συνταγματικό δικαίωμα υπό την εύρεση ενός νομικού πλαισίου πραγμάτωσης όπως η εθνική ταυτότητα, αλλά πρέπει να προσιδιάζει στην ενεργή δημοκρατική συμμετοχή του πολίτη, με όρους υπερεθνικής-μεταεθνικής ιδιότητας του πολίτη. Ο Delanty επισημαίνει πως είναι καταλυτικής σημασίας για τη μετέπειτα εξέλιξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας, «η έννοια μίας μεταεθνικής ιδιότητας του ευρωπαϊκού πολίτη» ως ένα «ιδανικό πιο σημαντικό από την ‘ευρωπαϊκή ενότητα’ και θα μπορούσε να προσφέρει ένα πιο κανονιστικό σημείο αναφοράς της Ευρωπαϊκής ταυτότητας» (Delanty, 2010: 39).

Επομένως, η πληθώρα των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων, είτε με όρους πολιτισμικής, διαπολιτισμικής, μεικτής, οικονομικής μετανάστευσης, και υπό προϋποθέσεις προσφυγικού ασύλου, ήτοι κοινωνικά φαινόμενα που θεμελιώνονται στα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα προστασίας του Πολίτη, αναζητά έναν νέο χώρο έκφρασης, πολιτικής και θεσμικής αντιπροσώπευσης και αυτό το περιθώριο σκέψης δημιουργείται κυρίως από τη σύγχρονη πραγματικότητα και από την έννοια της μεταεθνικής ιδιότητας, ή αλλιώς, η ίδια η ευρωπαϊκή ταυτότητα αποζητά και προδιαγράφει τη μετανεωτερική της σύλληψη, όσον αφορά την πολιτειακή ιδιότητα καθώς και την πολιτική ταυτότητα της ΕΕ, ομοίως και ως συντονιστικού πολυεθνικού οργανισμού.

3.3.3. Το πολιτικό και ιδεολογικό θεωρητικό σχέδιασμα στη θεσμική και λειτουργική δομή-διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας – κλασικά και νέα θεωρητικά ρεύματα

Οι μορφές του πατριωτισμού και της κοσμοπολιτικής θεωρίας αποτελούν τα συνθετικά αντικείμενα κοινωνικοπολιτικής θεωρητικής προέλευσης στη δημιουργία της ευρωπαϊκής ταυτότητας, που συνυπάρχουν στη δόμηση μίας όχι μόνο πολιτικής ταυτότητας βασιζόμενης σε πολιτιστικά και πολιτισμικά κεκτημένα εντός ενός διαχωριστικού εθνοτυπικού πλαισίου πολλαπλών παράλληλων εφαρμογών, αλλά κυρίως ως προς την κοινή σφαίρα θέασης και αντιμετώπισης σύγχρονων οικουμενικών αναδιαμορφώσεων και των απαιτούμενων καθολικών μέτρων (αντιμετώπισης, επίλυσης, επίτευξης των σύγχρονων επιταγών στην οικονομία, αγορά κτλ.) βάσει της πολιτικής φιλοσοφίας και του διαρκώς εξελισσόμενου δικαίου συνύπαρξης.

Θιασώτες της κοσμοπολιτικής θεωρίας στο πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας και επιστήμης, είναι η Martha Nussbaum και ο Immanuel Kant καθώς και άλλοι όπως ο Kwame Anthony Appiah. Εύλογα θα αναρωτηθεί κάποιος/α πώς η φιλοσοφική θεώρηση ενός κλασικού πολιτικού φιλοσόφου όπως ο Kant μπορεί να είναι επίκαιρη αν όχι αναχρονιστική. Το έργο της Nussbaum με τίτλο *Υπέρ Πατρίδος Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός*¹⁶³, αποτέλεσε γνωστικό πεδίο έμπνευσης βάσει του οποίου ξεκίνησε η ερευνητική προσέγγιση του εν λόγω θέματος της διδακτορικής διατριβής αυτής. Το προαναφερόμενο βιβλίο είναι ένα σύνολο κριτικών αναστοχασμών σημαντικών διανοούμενων από τον χώρο της πολιτικής επιστήμης, της πολιτικής φιλοσοφίας και των διεθνών σχέσεων, και μία θεωρητική απάντηση στην κριτική σχετικά με το ζήτημα του κοσμοπολιτισμού και την υποστηρικτική στάση της Nussbaum σχετικά¹⁶⁴. Στην απέναντι θέση βρίσκονται όσοι/ες υποστηρίζουν την ισχύ του πατριωτισμού –και όχι μόνο, επί παραδείγματι ο Wallerstein αντιπροτείνει καμία εκ των δύο θεάσεων απομυθοποιώντας τις εν τω συνόλω τους¹⁶⁵, ως θεωρίας εγγενώς, συναφούς με την ύπαρξη ξεχωριστών και οριοθετημένων πατρίδων, το αίσθημα της κοινής αναφοράς το

¹⁶³ Nussbaum, M. C. (1999). «*Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*», στο M. C. Nussbaum (επιμ.), *Υπέρ Πατρίδος: Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*, Αθήνα: Scripta.

¹⁶⁴ Σχετικά με το έργο της και το εν λόγω θέμα, βλ. μεταξύ άλλων, Nussbaum, M. (1994). Patriotism and cosmopolitanism. *The cosmopolitan reader*, 155-162.

¹⁶⁵ Wallerstein, I. (1999). Ούτε πατριωτισμός ούτε κοσμοπολιτισμός. Στο: Martha Nussbaum (επιμ.), *Υπέρ Πατρίδος: πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός*. Σελ. 145-150.

οποίο πραγματώνεται στο πλαίσιο ενός θεσμικού και πολιτισμού με ρίζα βαθιά πίσω στον χρόνο της δημιουργίας εθνικών συνειδήσεων και ομοιάζει πως ο πατριωτισμός υπό τη μορφή «αντεπιχειρήματος» είναι πανίσχυρος μπροστά στις ασαφείς και τις φιλοσοφικές ποιότητες της κοσμοπολιτικής θεωρίας¹⁶⁶. Διαπιστώσαμε όμως και ομοιότητες, παράλληλες πορείες καθώς και ποιοτικά χαρακτηριστικά που σε πολιτικά μορφώματα όπως αυτό της ΕΕ δύνανται να συνηγορούν εκ του παραλλήλου, με γνώμονα την ανακάλυψη νέων μορφών συγκρότησης, πολιτικής εκπροσωπευτικότητας, πολιτειακής ιδιότητας. Το γεγονός αυτό δεν ήταν παρά το ένυσμα της έρευνας στο πεδίο των ευρωπαϊκών σπουδών, ενός φαινομένου που ενσωματώνει με την ίδια ευκολία πατριωτικά χαρακτηριστικά και κοσμοπολιτικά ιδεώδη. Για τον Taylor, «μία δημοκρατία των πολιτών» απέναντι στον φόβο της κατάρρευσης πολλών σύγχρονων δημοκρατιών, επισημαίνει πως «είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στην αλλοτρίωση που πηγάζει από τις βαθιές ανισότητες και από το αίσθημα της αμέλειας και της αδιαφορίας, που εύκολα γεννιέται ανάμεσα στις εγκατελειμμένες μειονότητες. Για τον λόγο αυτό, οι δημοκρατικές κοινωνίες δεν πρέπει να έχουν μεγάλες ανισότητες» και καταλήγει πως «χρειαζόμαστε τον πατριωτισμό όσο και τον κοσμοπολιτισμό, γιατί τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη αποτελούν εξαιρετικά επείγουσες κοινές προσπάθειες αυτοδιοίκησης»¹⁶⁷ ενισχύοντας έτσι την εθνική ταυτότητα και το ανάλογο ενδιαφέρον για εγχώρια κοινά παρά προς την ανθρωπότητα εν γένει.

Συνεπώς, η πρόκληση του κοσμοπολιτισμού στις διεθνείς σχέσεις αλλά και ως εναλλακτική θεωρία-πρόταση στη μελέτη της ΕΕ, αποτελεί, σε συνδυασμό με τη

¹⁶⁶Χαρακτηριστική η επικριτική θέση με το φιλοσοφικό και πολιτικό επιχείρημα, αντιπροτείνοντας: «[...] η αντίδραση σε έναν φίλαυτο πατριωτισμό δεν είναι ένας αυτοεπαινούμενος κοσμοπολιτισμός. Η κατάλληλη αντίδραση είναι να υποστηρίξουμε τις δυνάμεις, οι οποίες θα γκρεμίσουν τις υπάρχουσες ανισότητες και θα βοηθήσουν να δημιουργηθεί ένας πιο δημοκρατικός κόσμος ισονομίας. Η στάση του “πολίτη του κόσμου” είναι βαθιά διφορούμενη. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί εξίσου εύκολα για να διατηρήσει το προνόμιο όσο και για να το υποσκάψει» και προτείνει πως «μας χρειάζεται μια πολύ περισσότερο σύνθετη στάση, η οποία μετακινούμενη συνεχώς να πλησιάζει και να απομακρύνεται από την προβολή υπεράσπισης των δικαιωμάτων των αδύνατων ομάδων, καθώς ο πολιτικός στίβος αλλάζει τις παραμέτρους μάχης» και καταλήγει «αυτό που μας χρειάζεται από εκπαιδευτική άποψη είναι, όχι να μάθουμε ότι είμαστε πολίτες του κόσμου, αλλά ότι κατέχουμε ξεχωριστές θέσεις σε έναν κόσμο άνισο, και ότι το να είμαστε αδιάφοροι και παγκόσμιοι αφ' ενός και το να υπερασπίζουμε τα στενά προσωπικά μας δικαιώματα αφ' ετέρου, δεν συνιστούν αντιθέσεις αλλά θέσεις που συνδυάζονται με πολύπλοκους τρόπους». Βλ., ό.π., σελ. 149-150.

¹⁶⁷ Nussbaum, M. C. (1996) et. al., ό.π., σελ. 146 τη συμβολή του Charles Taylor στη συζήτηση Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός. Ενδιαφέρον έχει η τοποθέτησή του, συνοψίζοντας πως «δεν έχουμε άλλη επιλογή από το να είμαστε κοσμοπολίτες και πατριώτες, πράγμα που σημαίνει ότι μαχόμαστε υπέρ του είδους του πατριωτισμού που είναι ανοιχτός στην οικουμενική αλληλεγγύη, και αντίθετος σε άλλα πιο περιορισμένα είδη της». Στο ίδιο, σελ. 147.

θεωρία του νεορεπουμπλικανισμού και τη νεοθεσμική προσέγγιση, μία διαθεωρητική θέαση, που προσεγγίζει αλλά και επιβεβαιώνει το εξελικτικό αυτό φαινόμενο, παρότι η δυσκολία υπέρβασης νοητικών και πρακτικών περιορισμών προδικάζει την αδυναμία επιτέλεσής του, τουλάχιστον με τις σημερινές διαθέσιμες νομιμοποιητικές οδούς. Βάσει της παραπάνω περιγραφής της σύγχρονης πραγματικότητας, τα γραπτά του Kant και ο εγγενώς κοσμοπολιτικός χαρακτήρας της ΕΕ, καθιστούν επίκαιρη την «αναμέτρηση» με τις προ-συνταγματικής ποιότητας αξίες στις οποίες μπορεί να κτιστεί ένα ανάλογο μόρφωμα υπερπληθούς πολυπολιτισμικότητας, όπως αυτό της ΕΕ, ή, με όρους Χρυσόχου, «οργανωμένης συναρχίας»¹⁶⁸.

Η εκ νέου ανακάλυψη, λοιπόν, της κοσμοπολιτικής θεωρίας, προκύπτει ως διττής σημασίας: ως καθ' αυτό εργαλείο κατανόησης των πολύπλοκων θεωρητικών συνδέσεων –στο πλαίσιο της διεθνούς θεωρίας–, των πολιτικών εξελίξεων της σύγχρονης μορφής της ΕΕ, καθώς και στην προσπάθεια πρόβλεψης των απαιτούμενων πρακτικών εφαρμογών και των αναθεωρήσεων με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία της σε θεσμικό και κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικά, ο Χρυσόχου, επισημαίνει πως «ακόμη και σήμερα, η κοσμοπολιτική σχεδίαση του Kant προσκαλεί την έρευνα να αξιοποιήσει την προοπτική μιας “υπερβατικής” ηθικής φιλοσοφίας των διεθνών σχέσεων, προτάσσοντας ένα ειρηνικό σύστημα διακυριαρχικών σχέσεων» και πως η καντιανή σκέψη συνέβαλε στο να ανακτήσει ο κοσμοπολιτισμός αρκετή από τη λανθάνουσα αίγλη του, καθιστώντας τον ως ένα από τα πλέον γόνιμα πεδία παραγωγής του διεθνούς κανονιστικού λόγου.¹⁶⁹

Η συζήτηση συνδέεται, επίσης, με την έννοια του «ηθικού συμφέροντος» σε συγκερασμό με την ηθική θεωρία, όπου ενδιαφέρον έχει η θέση του Habermas, ο οποίος κατά καιρούς έχει υποστηρίξει ότι η ηθική είναι μία «συγκροτητική επιστήμη». Χαρακτηριστικά, σε ερώτημα που του είχε τεθεί σχετικά με την ηθική θεωρία όπως την αντιλαμβάνεται και πώς αυτή επενεργεί σε σχέση με άλλες θεωρίες, αλλά και όσον αφορά την πρακτική εφαρμογή στη συμπεριφορά των δρώντων, και τη δυναμική της σε αντιδιαστολή με τις κοινωνικές θεωρίες, απάντησε ως εξής: «Η ηθικότητα έχει σίγουρα να κάνει με τη δικαιοσύνη και με την ευζωία των άλλων, ακόμη και με την προαγωγή της γενικής ευημερίας. [...] Η ηθική θεωρία προχωράει ανασυγκροτητικά,

¹⁶⁸ Χρυσόχου, Δ. Ν. (2007). Η Ευρώπη ως συναρχία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 43-74.

¹⁶⁹ Χρυσόχου, 2010., ό.π., σελ. 66.

μ' άλλα λόγια κατόπιν εορτής. Ο Αριστοτέλης είχε δίκιο όταν έλεγε ότι οι ηθικές ενοράσεις που επεξηγούνται από τη θεωρία πρέπει να 'χουν αποκτηθεί κάπου αλλού. Μολαταύτα, θα ήθελα να δω μία κριτική θεωρία που θα έκανε διαφωτιστικές ερμηνείες καταστάσεων που επηρεάζουν την αυτοκατανόησή μας και μας προσανατολίζουν στη δράση»¹⁷⁰.

Παρατηρείται εν προκειμένω στην ακαδημαϊκή συζήτηση, η αναζήτηση ενός χώρου, υπό τη λογική μίας εξελιγμένης οικεία βουλήσει πολιτικής συνδιάθεσης, η διαμόρφωση «ευρωπαϊκής πολιτείας» σε συνάφεια με την προϋπαρξη ενός «ευρωπαϊκού δήμου», θέτοντας στο προσκήνιο της πολιτικής θεωρίας και της ευρωπαϊκής επιστημολογίας τις πιθανές μεταλλάξεις/μετεξελίξεις της «κρατικής κυριαρχίας» σε μία συμμετοχική αντίληψη διαμοιρασμού της πολιτικής εξουσίας σε υπερεθνικό επίπεδο. Η συζήτηση παίρνει διαστάσεις ως ένα άκρως ενδιαφέρον εργαστήρι θεωρητικών αναζητήσεων, που καλείται να απαντήσει στο ερώτημα *quo vadis Europa*¹⁷¹ καθώς και να ανακαλύψει τις μεθόδους εκείνες που θα συνενώσουν ή θα αποδυναμώσουν επάλληλα τις θεωρητικές προσεγγίσεις που τίθενται υπό αμφισβήτηση, μολονότι υπεισέρχονται αποδοκιμαστικά ή ενθαρρυντικά για το σύνολο και την εξέλιξη του διεθνούς οικοδομήματος, προσφέροντας έτσι ένα αρκετά ευρύ πεδίο θεωρητικού και επιστημολογικού λόγου.

Οι εν λόγω θεωρίες/ιδεολογίες έχουν επιλεγθεί στη διατριβή αυτή, ως ενδεικτικά παραδείγματα κατανόησης της φύσης της ΕΕ, συνακόλουθα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως πολιτικής εφαρμογής στο πλαίσιο των πολιτικών και των αποδεκτών αυτών, δηλαδή, των ευρωπαίων πολιτών. Θεωρούμε πως είναι οι επικρατέστερες, όχι μόνο για την αποσαφήνιση των δύσβατων μέχρι σήμερα αναγνώσεων και προκαταλήψεων σχετικά με τη θεσμική υπόσταση της ΕΕ, αλλά ένας ενδεικτικός δρόμος ανάγνωσης, ανοικτός προς τους πολίτες, άρα στην Πολιτική, εμπεριέχοντας παραδείγματα του παρελθόντος, ομοίως και ως παράδειγμα ο ίδιος, βάσει του οποίου καλούμαστε να καλύψουμε τη διαδρομή διανοητικά, προκειμένου η συνέχισή του να μην επιδιώκει τη δεδηλωμένη ύπαρξη ενός περιοριστικού πολιτικού φαινομένου. Το εν λόγω φαινόμενο γίνεται αντιληπτό ως μία συνθήκη η οποία δεν

¹⁷⁰ Βλ. Habermas, J. (1987). *Αυτονομία και αλληλεγγύη*. Μετάφραση: Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον, 125-127.

¹⁷¹ Η φράση προέκυψε από το ομότιτλο έργο: Τσινισιζέλης, Μ. (2001). *Quo Vadis Europa*. Αθήνα: Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές εκδόσεις, καθώς και ως μία λόγια φράση που αντιπροσωπεύει το ευρωπαϊκό αφήγημα στο σύνολό του, από κοινωνιολογική, ιστορική, πολιτιστική, κοσμοπολιτική και διεθνολογική προσέγγιση.

μετουσιώνεται σε πολίτευμα, αλλά εκτελεί και συνεργάζεται με γνώμονα την επικράτηση μιας οριζοντιοποιημένης και ανομοιογενούς συνεργασίας μεταξύ των κρατών, και υποδηλώνει όμως τη μετεξέλιξή του ως δημοκρατικής νομικής προσωπικότητας που δεν αναζητά έναν «Υπερεθνικό Δήμο», δεν κωλυσιεργεί μέσω της αμφισβήτησής του, δεν μεμψιμοιρεί ενάντια στη δυσκολία συγκρότησής του, αλλά τον αναγνωρίζει, με την ίδια ευκολία που αναγνωρίζονται τα Ανθρώπινα και Ατομικά Δικαιώματα, το Διεθνές Δίκαιο και οι επιμέρους αναπόσπαστες ηθικές αξίες που διέπουν, αν όχι το ανθρώπινο γένος εν τω συνόλω, διακριτά τον δυτικό πολιτισμό.

Η μέχρι πρόσφατα δυνάμει αμήχανη ανάλυση του «κοσμοπολιτισμού» σύμφωνα με τη διάκριση της διεθνούς θεωρίας σε επαναστατικό φιλοσοφικό μόρφωμα, κατά τον Wight¹⁷², αποτέλεσε έναν από τους λόγους που στο άκουσμα μίας επερχόμενης μελλοντικά «κοσμοπολιτικής δημοκρατίας» στην πράξη, η αντιμετώπισή της ως μίας επισφαλούς και ουτοπικής προσδοκίας άνευ υπόστασης, ήταν η επιεικέστερη. Ο χαρακτήρας όμως του οργανωσιακού πλαισίου της λειτουργίας της ΕΕ προσιδιάζει στην κοσμοπολιτική καντιανή θεώρηση, με σαφείς κοινές κατευθύνσεις στον τρόπο της διεξαγωγής των πράξεων δικαίου, γεγονός που οφείλεται στον «ηθικό φιλελευθερισμό» καθώς και στον «οικονομικό φιλελευθερισμό» με διεθνή απήχηση σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Όπως σημειώνει ο Λάβδας, «[...] η πλανητική πολυπολιτισμική διάσταση του φιλελευθερισμού προσφέρει ουσιαστικές ευκαιρίες για τη διαμόρφωση στοιχείων οικοδόμησης των νέων, υπερεθνικών υποδειγμάτων πολιτείας, εφόσον βέβαια καταστεί δυνατόν, οι παράγοντες που επηρεάζουν τις προτεινόμενες θεσμικές ρυθμίσεις να αντανakλούν σύνθετες δημοκρατικές και όχι μόνον τεχνολογικές ή οικονομικές παραμέτρους» (Λάβδας, 2015: 335). Η συνεχιζόμενη αναζήτηση μίας καθολικής ερμηνευτικής θέσης μέσα από την πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων που λαμβάνουν χώρα σε ακαδημαϊκό επίπεδο και όχι μόνο, εν αντιθέσει με την προσδοκία αποσαφήνισης ενός εκ των έσω πολύμορφου φαινομένου, οδηγεί τη συζήτηση σε δεδομένα αμφισβήτησης και σε ακυρωτικές ενίοτε τοποθετήσεις/θεάσεις, όπως αυτό φαίνεται σε ιστορικά σημεία καμπής της

¹⁷² Ο Wight με όρους πολιτικής φιλοσοφίας των διεθνών σχέσεων, κατηγοριοποιεί τη διεθνή θεωρία σε τρία ρεύματα: τη ρασιοναλιστική σχολή, τους Ρεαλιστές και τους Επαναστατικούς, με διαχωριστικό γνώμονα αλληλένδετες πολιτικές καταστάσεις που διαφοροποιούνται ως προς τις θεωρητικές καταβολές και κατευθύνσεις. Εν προκειμένω, τις θέσεις σχετικά με τη διεθνή αναρχία, τη διπλωματία και το εμπόριο και την έννοια της κοινωνίας των κρατών ως μίας οικογένειας εθνών. Βλ. στο Wight, M. (2011). *Διεθνής Θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Μετάφραση: Ηρακλεία Στρόικου. Αθήνα: Ποιότητα. Σελ. 139-164.

Ευρωπαϊκής ενοποίησης, τα οποία διαμόρφωσαν την πολιτική της ταυτότητα, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στη σύγχρονη εποχή.

3.4. Η ταυτότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η αλλαγή μεταθεωρητικού παραδείγματος· μία προβληματική στην εξέλιξή της

Στην προσπάθεια έρευνας στο πλαίσιο της διατριβής αυτής, η ευρωπαϊκή ταυτότητα γίνεται αντιληπτή σαφώς ως πολυεπίπεδη και ένα πολυπαραγοντικό αποτέλεσμα σύμβασης αλληλεξαρτώμενων προϋποθέσεων, μα κυρίως ως μία δεδομένη πλουραλιστική ιδιότητα που εδραιώνεται σε ορισμένα και καθορισμένα δικαιοκά και ηθικά πρότυπα, είτε έτσι θέλουμε να περιγράψουμε τον πολίτη είτε την ένωση των κρατών στην οποία συνδράμει, ως μέλος πολλαπλών εκφάνσεων, με ή χωρίς την έλλογη συγκατάθεσή του, εφόσον και ο όρος Ευρωπαίος/α ποικίλλει ως προσδιορισμός ανά ατομική και συλλογική περίπτωση καθώς και ανάλογα με τη συνθήκη απόδειξης της δυναμικής του. Ζητούμενο παραμένει η θέαση της ευρωπαϊκής συμμετοχικής ιδιότητας του πολίτη, ως εφελτήριο στάδιο κατάκτησης δικαιωμάτων στο ευρύτερο οικουμενικό πλαίσιο για το οποίο γίνεται ο λόγος.

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως η οριοθετημένη διάγνωση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων στο πλαίσιο της ΕΕ, κατέχει μία ισχυρή θέση στο πεδίο των διεθνών σχέσεων· είτε όπως αυτή συντάσσεται ως ιδιότητα πολιτειακή, είτε ως η εγγενώς πολιτική μορφή που δύναται να πάρει το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Εκ των ων ουκ άνευ η διάσταση ενός φύσει πλουραλιστικού φαινομένου δεν είναι παρά μία προ-διαδικαστική μέθοδος της μετέπειτα εξέλιξης των θεσμικών παραγόντων που, έως σήμερα, μία τέτοια πολιτική δυναμική θεμελιώνει.

Η συζήτηση περί «μεταεθνικής ταυτότητας», συνεπώς μίας υπερβατικής ή αλλιώς, εξελιγμένης-διευρυμένης εθνικής ταυτότητας, στο πλαίσιο ενός υπερεθνικού δήμου, ακόμη και μίας υπερβατικής παγκόσμιας κοινότητας, το δίχως άλλο επιβεβαιώνουν πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν είναι η απάντηση, μα σίγουρα η προετοιμασία της απάντησης-πλαισίου που θα μπορούσε να επικρατήσει σχετικά με την εξέλιξη του κοινωνικού όλου ως πολυκοσμικού «είναι», αλλά και της εξέλιξης της έννοιας της υπηκοότητας και της οριοθέτησης των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των φερόντων αυτής. Σκόπιμο είναι να αποσαφηνίσουμε στο σημείο αυτό τι εννοούμε

με τον όρο «μεταδημοκρατία». Εν προκειμένω η χρήση του όρου εδώ, γίνεται με το περιθώριο φιλοσοφικού στοχασμού σχετικά με την εξέλιξη του δημοκρατικού θεσμού που η ίδια η ερμηνεία της έννοιας προδιαθέτει και επιτρέπει, όταν συντρέχει ένα σύνολο παραγόντων με θεσμικό και αξιακό υπόβαθρο, όπως στην έννοια της ευρωπαϊκής πολιτικής και πολιτειακής ταυτότητας.

Η κοινωνική ασυνέχεια καθρεφτίζεται στην πολιτική αδυναμία. Οι πολιτισμοί, ως αναρίθμητοι και παράλληλα ως οι μεταβλητές της κοινής ανθρωπότητας, δεν αποτελούν το μη κοινό μαχητικό πεδίο εξυγίανσης ενός κράτους ή μιας πόλης, ή εν προκειμένω της ΕΕ. Τουναντίον, μπορεί να είναι το ιδανικό ανθρώπινο παράδειγμα που δύναται να αντικαταστήσει το υπάρχον παράδειγμα οικονομικής και –κατά το εθνικό κυριαρχικό πρότυπο συνεργασίας– πολιτικής ισχύος. Συνακόλουθα, μία κοινή «γλώσσα», μεταεθνική και προσαρτημένη στην ανάδειξη των αξιών και των φερόντων των αξιών αυτών. Ένα σύμπλεγμα διαδικασιών αρκετά πειστικών ως προς την ανάδειξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας στη βάση μίας πανανθρώπινης κοινής λογικής, της συνταύτισης του αξιακού και θεσμικού πλαισίου, πέραν των διανεμητικών αντιθέσεων, με όρους κοινωνικής και οικονομικής ισχύος, ως των επικρατέστερων δομών για τη δημιουργία οιασδήποτε διεθνικής κοινότητας.

Πιο συγκεκριμένα, ο Habermas, περιγράφει ως «μεταεθνικό αστερισμό» το πλαίσιο συγκρότησης νέων πολιτικών μορφών που έχουν ως σκοπό διά μέσου της ανακάλυψης και ανάπτυξής τους να συντονιστούν σε ένα διαρκώς αναπτυσσόμενο διεθνές περιβάλλον σε παραλληλία, με τον επίσης διαρκώς, εξελισσόμενο «ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό», προτρέποντας στην αναγκαιότητα αυτής της νέας μετα-θεώρησης με δημοκρατικό πρόσημο. Αναφέρει πως «για να απαντήσουμε λογικά στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης πρέπει να αναπτύξουμε νέες μορφές δημοκρατικής αυτοδιεύθυνσης της κοινωνίας στον μεταεθνικό αστερισμό», λαμβάνοντας υπόψη μας τα επιχειρήματα των υπέρ και κατά της ΕΕ προσεγγίσεων¹⁷³, «της Ευρωπαϊκής Ένωσης

¹⁷³ Ο Habermas στο σημείο αυτό ξεχωρίζει τέσσερις θέσεις ανάλογες με το «βαθμό συμφωνίας» με τη μεταεθνική δημοκρατία: τους ευρωσκεπτικιστές, τους Ευρωπαίους της αγοράς, τους οπαδούς μίας Ευρωπαϊκής ομοσπονδίας και στους οπαδούς μίας παγκόσμιας διακυβέρνησης. Βλ. στο Habermas, J. (2003). *Ο μεταεθνικός αστερισμός*. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 128-129. Ομοίως, παρατίθεται ως αναφορά μεταξύ άλλων αναφορών-ορισμών, στο πλαίσιο συγκεντρωτικής περιγραφής εννοιών, τόσο όσον αφορά στο πεδίο της Πολιτικής επιστήμης και θεωρίας, όσο και γενικότερα ως κοινωνιολογικό λεξικό όρων, σχετικά με τον «μεταεθνικό αστερισμό» του Habermas ως ενδεικτική εννοιολόγηση του «μεταεθισμού» –συνακόλουθα, εδώ, το χρησιμοποιούμε και για την «μεταδημοκρατία»– στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017). *Γνωρίζοντας τον Κοινωνικό Κόσμο. Ορίζουσες ως ορίζοντες διεννόησης*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 255-256.

ως πρώτης μορφής μίας μεταεθνικής δημοκρατίας» (Habermas, 2013: 128). Με αντιθετικό πρόσημο, αλλά εξίσου αναστοχαστικό σχετικά με την πορεία της δημοκρατικής Ευρώπης, καθώς και της δημοκρατίας ως πεδίου αναθεωρητικού σκεπτικισμού, ο εν λόγω όρος απαντά και στον Crouch, ο οποίος κάνει λόγο για «παρακμή» του αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού θεσμού, αναδεικνύοντας τις ελλείψεις και τις παρανοήσεις, σκόπιμες ή μη, στο πλαίσιο της αναπαραγωγής διαφόρων πολιτικών ιδεοληψιών και αποτελεσμάτων, δηλαδή ένα αρνητικό πρόσημο που δεν επηρεάζει όμως την μεταεθνική ταυτότητα, η οποία δεν απεκδύεται το εθνικό στοιχείο αλλά δύναται να το αναδιατάξει, σε ένα πλαίσιο πολλαπλών ταυτίσεων και ταυτοτήτων¹⁷⁴. Ο Τσάτσος, για τη «μεταδημοκρατία» του Crouch¹⁷⁵, ως μία αρνητική περιγραφή της σχέσης μεταξύ των πολιτών και των θεσμικών δρώντων, αναφέρει πως «ο Κράουτς χρησιμοποιεί την πρόθεση “μετά...” για να παραπέμψει στην παρακμή της δημοκρατίας, στην απόσπαση των τηρουμένων διαδικασιών και της εφαρμογής του συστήματος, δηλαδή των μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών επιλογών» (Τσάτσος, 2010: 217, όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, 2017: 223). Στο ίδιο σκεπτικό, οι Φραγκονικολόπουλος και Πρόεδρος, κάνουν λόγο για το πρόβλημα της δημοκρατίας στη σύγχρονη εποχή και υποδεικνύουν πως «με την εμφάνιση του εθνικού κράτους καθώς και της λεγόμενης “μαζικής κοινωνίας του πολίτη”, εμφανίζεται το πρόβλημα της δημοκρατίας στην εποχή της νεωτερικότητας» υπενθυμίζοντας δε πως «μέσω της πολιτικής μετατρέπονται οι θεσμοί και οι πολίτες σε υποκείμενα και αντικείμενα δράσης», πως «η αυτοθέσπιση της κοινωνίας αποτελεί το πρώτο βήμα χειραφέτησης

¹⁷⁴ Είναι πολύ σημαντική η αποφυγή της ταύτισης των δύο όρων για την κατανόηση της εν λόγω συζήτησης. Για την επισήμανση-κατανόηση της μη ταύτισης ή καλύτερα της λεπτής γραμμής που διαχωρίζει τις δύο έννοιες ως θεωρητικές επεκτάσεις η μία της άλλης υπό τη λογική της δημοκρατικής θεώρησης, της μεταγνώσιολογικής προοπτικής και της μορφής που δύναται να εξελιχθεί ήτοι της «μεταδημοκρατίας» κατά τον Crouch και της μεταεθνικής ταυτότητας βάσει κυρίως της χαμπερσιανής προσέγγισης αλλά και των αντίστοιχων κριτικών συμβολών, οφείλω να ευχαριστήσω τον Επιβλέποντα Καθηγητή μου Δημήτρη Ν. Χρυσόχοου.

¹⁷⁵ Για την εν λόγω επεξήγηση του όρου, αναζητήσαμε μεταξύ ορισμών, ώστε να καλυφθεί όσο το δυνατόν ο όρος «μεταδημοκρατία» και ως πεδίο περαιτέρω ανάγνωσης σε θεωρητικό και κριτικό επίπεδο στοχασμού, όπως προκύπτει από την ερμηνεία που δίνει επί παραδείγματι ο Habermas, και όπως επισημαίνουμε εδώ (βλ. παραπάνω), αλλά και σχετικά με τις θέσεις με αντιθετικό πρόσημο, ήτοι επικριτικό εν προκειμένω (βλ. Crouch), του οποίου η συγκεκριμένη παράθεση οφείλεται σε δευτερογενή έρευνα πεδίου, με σκοπό την αποσαφήνιση εννοιών της πολιτικής θεωρίας, υπό τη λογική χρήσης των όρων για περισσότερη εμβάθυνση στη διεθνή εργογραφία· άρα και την κατανόηση του ερευνητικού πεδίου μας. Ένα χρήσιμο και συνοπτικό εργαλείο, με αξιοσημείωτη δυναμική αποσαφήνισης σύγχρονων ορισμών της Πολιτικής Επιστήμης, των Ευρωπαϊκών σπουδών και της Πολιτικής Φιλοσοφίας με κοινωνιολογικό τω τρόπο, είναι ενδεικτικά το Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2017β). *Πολιτική: Μια εννοιολογία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 223, στο οποίο οφείλουμε ευχαριστίες για την εύρεση του εν λόγω ορισμού, εμπλουτίζοντας έτσι την έρευνα με διεπιστημονικό τρόπο, σε διαφορετικής προέλευσης θεωρήσεις για την καλύτερη δυνατή κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας και την αρτιότερη εμβάθυνση του/της ερευνητή/τριας σε ανάλογα πεδία.

και ωρίμασή της» ως αμιγώς το κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατίας, αναγνωρίζοντας πως τα προβλήματα που θέτουν υπό αναστοχασμό το ζήτημα της δημοκρατίας, δεν είναι παρά μία δυναμική αναζήτηση νέων μορφών «θεσμοποιούσας δημοκρατίας», σε κρατικό (εθνικό) επίπεδο¹⁷⁶.

Πριν προχωρήσουμε στις κατανοήσεις-συμβολές των ευρωπαϊσμών και της κοσμοπολιτικής ποιότητας στην πολιτική πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, άρα της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, σκόπιμο είναι να αποσαφηνίσουμε στον αναγνώστη τη μεθοδολογική θεώρηση, της ερευνητικής αναζήτησης αυτής. Η μέθοδος που ακολουθούμε, προκειμένου να διεξάγουμε συμπερασματικές θέσεις, είναι κυρίως η κριτικο-πολιτική ανάλυση, μέσα από την επιλεκτική σύνθεση φαινομένων που εγκοιλώνονται στο διαλεκτικό επιστημολογικό πρίσμα της Διεθνούς θεωρίας. Εν προκειμένω, ο «συνταγματικός πατριωτισμός» που ενέχει χαρακτηριστικά ρεπουμπλικανικής θεώρησης και στο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης διαδέχεται την ενσωμάτωση κοσμοπολιτικών αξιών, αναζητώντας παράλληλα τη διαδικασία της νομιμοποιητικής ισχύος με δημοκρατικούς όρους.

Η κονστρουκτιβιστική θεωρία, δομική στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος, καθιστά τις κοινωνικές δομές ως τον πρωταρχικό παράγοντα διαμόρφωσης των ταυτοτήτων και των πολιτικών επιλογών των κρατών-μελών, μίας οιασδήποτε υπερκυριαρχίας, όπως η ΕΕ, θέτοντας στο προσκήνιο την αμφίδρομη και διαλεκτική σχέση μεταξύ των κοινωνικών δομών και των συμμετοχικών υποκειμένων με σκοπό την κατανόηση ενός κόσμου κοινωνικών και νομικών αλληλεπιδράσεων, αλλά και την ενδελεχή αποσαφήνιση σχετικά με το τι δημιουργεί, τι συντελεί στη διαμόρφωση αυτή των κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Ουσιαστικά, η συμβολή του κριτικού κονστρουκτιβισμού –δηλαδή η θεωρία βάσει της οποίας προσπαθούμε στην έρευνα αυτή να δομήσουμε ικανοποιητικές απαντήσεις–, θα μπορούσε να υποστηρίξει στη διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη μετεξέλιξη και τη μεταθεωρητική προσέγγιση φαινομένων, όπως η οικοδόμηση νέων νορμών κατανόησης σε αλληλοδιαμορφώμενα περιβάλλοντα αλληλεπίδρασης, όπως η ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα και η ευρωπαϊκή πολιτειακή συνείδηση, ήτοι η θεσμική αιτιακή σχέση της πολιτικής κοινότητας που συγκροτούν μετα-κυριαρχικά τα κράτη-μέλη της ΕΕ, σε παραλληλία με τη νομιμοποιητική δυναμική που δύναται να λάβει η συμμετοχή των

¹⁷⁶ Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. και Προέδρου, Φ. (2010). *Ο Εκδημοκρατισμός της Παγκόσμιας Διακυβέρνησης: Μία Εισαγωγή στην Κοσμοπολιτική Δημοκρατία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 17-21.

πολιτών της¹⁷⁷(Κανελλοπούλου, 2012: 122). Κατά τον Delanty, η μεταεθνική ιδιότητα του πολίτη δεν μπορεί να γίνει κατανοητή μόνον ως ένα κεκτημένο συνταγματικό δικαίωμα. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως η έννοια της μεταεθνικής ταυτότητας πρέπει να «εμπεριέχει και στη σημαντική διάσταση της δυνατότητας συμμετοχής των πολιτών στη δημοκρατική πολιτεία [...] πρέπει να αποτελεί τη σημαντικότερη βάση νομιμοποίησης για την οικοδόμηση νέων θεσμών και όχι να ταυτίζεται με κάποιες ασαφείς πολιτισμικές ταυτότητες» (Delanty, 2010: 247)¹⁷⁸.

Οι κύριες μορφές δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας φέρουν τα χαρακτηριστικά συνταγματικής ποιότητας και διεθνικής πρόθεσης/θεώρησης, πολιτειολογικών αναφορών ρεπουμπλικανικού και συνταγματικού τύπου. Χωρίς να απαξιωθούν τα ιδιαίτερα ιστορικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ταυτότητας, κρίνεται πως η επανάληψή τους δεν επιφέρει κάποιο νεότερο θεωρητικό πρόταγμα, ούτε συντελεί στην εν λόγω θέση που θεωρεί ως δεδομένη την ευρωπαϊκή ταυτότητα, όχι μόνον μέσω της νομικής κατοχύρωσής της αλλά και μέσω της συνεχούς συζήτησης σχετικά με την αμφισβήτησή της. Για τον λόγο αυτό, θα προσπαθήσουμε να αποσαφηνίσουμε τις δυνατότητες και τις δυνάμει επιταγές/πρωτοβουλίες για τη μετέπειτα εξέλιξή της, ή συμβολή της, στη μετεξέλιξη θεσμών σύμφωνα με το δημοκρατικό πρότυπο ή ακόμη και τη μορφή που δύναται να μετεξελιχθεί.

Βάσει των παραπάνω, θα εξετάσουμε την ευρωπαϊκή ταυτότητα, σύμφωνα με τα κυριότερα χαρακτηριστικά της σύνθεσής της σε πολιτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα θα ασχοληθούμε με το πώς ο πατριωτισμός και ο κοσμοπολιτισμός διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή συνείδηση, μέχρι ποιο σημείο οι δύο θεωρήσεις συγκλίνουν και αποκλίνουν σύμφωνα με την λειτουργία της ΕΕ. Κρίνεται ενδιαφέρον ερευνητικά, διότι διά της προσεγγίσεως των ομοιοτήτων διαπιστώνονται οι πιθανές

¹⁷⁷ Σχετικά με τις απαιτήσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας σε συνάρτηση προς μία σφαίρα δικαιωμάτων σε επίπεδο ΕΕ, η Κανελλοπούλου επισημαίνει, αναφερόμενη στη θεώρηση του Χρυσόχου, πως «η σφαίρα αυτή πρέπει να περιλαμβάνει το παθητικό και ενεργητικό εκλογικό δικαίωμα στις εθνικές εκλογές των πολιτών της Ένωσης που ζουν σε άλλο κράτος-μέλος, το δικαίωμα των πολιτών να ενημερώνονται για όλα τα ζητήματα που αφορούν την Ένωση, τη δικαστική προστασία στην περίπτωση παραβίασης βασικών ελευθεριών, το δικαίωμα των πολιτών να κατέχουν δημόσιες θέσεις στην Ένωση, κοινωνικά και οικονομικά κ.λπ.», στο Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Αθήνα: Παπαζήσης, καθώς και στο κείμενό του ίδιου, με τίτλο Δ. Χρυσόχου (2003), *Μορφές Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας*, σε: Μανιτάκης, Α., & Παπαδοπούλου, Λ. (2003). Πρόλογος: Κουκιάδης Ι. *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*. Αθήνα: Σάκκουλας.

¹⁷⁸ Ο Delanty αποσαφηνίζει και τονίζει τη σημαντικότητα της σύνδεσης του πολίτη συμμετοχικά στους νέους θεσμούς που ενδεχομένως μπορούν να δημιουργηθούν. Αναφέρει επίσης το κρίσιμο ζήτημα της «θεσμοποίησης της πολυμορφίας». Βλ., ό.π.

θεσμικές «δυσμορφίες», τα κενά καθώς και η προοπτική της αναθεώρησής τους. Με τον όρο «συνείδηση» εννοούμε την κατανόηση της πολυμορφίας των διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών μέσα από το πρίσμα μίας συγκεκριμένης όμως πολιτικής θέασης που απαντά στο δημοκρατικό ιδεώδες, συμπεριλαμβανομένων των δυσκολιών της πλήρους αποτύπωσής του σε πολιτικό επίπεδο, όπως αυτό διαφαίνεται σύμφωνα με τις σύγχρονες εξελίξεις.

Ο «συνταγματικός πατριωτισμός» και η «κοσμοπολιτική θεωρία» είναι δυο θεωρητικά σχήματα που αντικατροπτίζουν το ένα το άλλο, που αλληλοσυμπληρώνονται και φαίνεται πως τέμνονται στην πολιτειακή ιδιότητα και στον νομικό πολιτισμό. Με άλλα λόγια, εκεί όπου δεν ολοκληρώνεται ο «συνταγματικός πατριωτισμός», σύμφωνα με την επεξήγηση του Habermas, διαφαίνεται και εξελίσσεται μία κοσμοπολιτικής δυναμικής πολιτειακή παγκοσμιότητα, σύμφωνα με το τρίτο οριστικό άρθρο του Kant¹⁷⁹. Το πρότυπο του Habermas, διακριτό από το καντιανό κοσμοπολιτικό πρότυπο, αναπτύσσει μία δυναμική αναθεώρησης του διεθνούς δικαίου και τη μετατροπή του σε συνταγματική κοσμοπολιτική αρχή, σκιαγραφώντας την αναγκαιότητα αντιμετώπισης των προκλήσεων που δέχεται ο δυτικός κόσμος κατά τη διάρκεια μίας όλο και ευρύτερης ηγεμονικής φιλελεύθερης πολιτικής όπως αυτής των Ηνωμένων Πολιτειών¹⁸⁰. Το κλειδί για την αναζήτηση των θεωρητικών διεξόδων των δύο συσχετίσεων, είναι η διεθνής κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των πολιτών σε παγκόσμιας σημασίας ζητήματα και η ταυτόχρονη διευθέτηση των όποιων νομικών ανεπαρκειών προκύπτουν σε μίας αδιαμφισβήτητα ευρύτατη δημόσια σφαίρα.

Στο ίδιο σκεπτικό, η Nussbaum κάνει λόγο για έναν «ευρύτερο πατριωτισμό με παγκόσμιες ευαισθησίες» δίνοντας το έναυσμα για κοσμοπολιτική συνείδηση με πολιτειακά χαρακτηριστικά εξίσου συνειδητοποιημένα και κατοχυρωμένα σε εθνικό, υπερεθνικό και συνακόλουθα πολυεθνικό χώρο¹⁸¹. Έναν πατριωτισμό της

¹⁷⁹ Kant, I. (1992) [1795], *Για την Αιώνια Ειρήνη*, μετάφραση: Α. Πόταγα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

¹⁸⁰ Κρίνεται απαραίτητη η μελέτη για την κατανόηση και του πολυδιάστατου μοντέλου συγκυριαρχίας που προτείνει, καθώς και προς αποσαφήνιση των προκλήσεων, όχι μόνο εντός του ενωσιακού οικοδομήματος αλλά γενικότερα της ευρωπαϊκής ηπείρου, το Habermas, J. (2006). Does the constitutionalization of international law still have a chance? *The divided west.*, ομοίως το Habermas, J. (2014). *The divided west*. John Wiley & Sons., καθώς και σε δευτερογενές επίπεδο έρευνας, αλλά εξίσου κατατοπιστικό σχετικά με το θέμα που πραγματευόμαστε εδώ, το Skordas, A., & Zumbansen, P. (2009). Introduction-The Kantian Project of International Law: Engagements with Jürgen Habermas' *The Divided West*. *German Law Journal*, 10(1).

¹⁸¹ Nussbaum, M. C. (2008). Toward a globally sensitive patriotism. *Daedalus*, 137(3), 78-93.

ενσυναίσθησης και του διεθνούς δικαιώματος στην ασφάλεια και την ειρήνη, την από κοινού αντιμετώπιση της φτώχειας ανεξαρτήτως προέλευσης, αν όχι με την ίδια κατάληξη που είχε η μορφή ενός προσωποποιημένου –αν μπορεί να χαρακτηριστεί ως τέτοιος– πατριωτισμού όπως αυτός του Gandhi, τότε σίγουρα με την ίδια στρατηγική ευπειθούς αλληλεγγύης, ο οποίος να θεμελιώνεται σε συνταγματικές αξίες και όχι στον παραδειγματισμό μέσω της θυσίας¹⁸². Ο λόγος/σκέψη που διαφαίνεται απαραίτητος ώστε να συνεχίζει να διεξάγεται η συζήτηση αποσκοπεί όχι αποκλειστικώς στην ανακάλυψη των νέων μορφών διακυβέρνησης και νομιμοποιητικών καναλιών είτε με γνώμονα την αναβίωση παρελθοντικών μορφών είτε διά της ανάδειξή τους, αλλά ως επί το πλείστον στο ειδικό πλαίσιο θεσμικής διευθέτησης που δύναται να επικαλύψει την απόσταση μεταξύ των πολιτών εκπροσώπων των δημοκρατικών αρχών και της εκπροσώπησής τους.

3.5. Ο μύθος του δημοκρατικού ελλείμματος – Το έλλειμμα της δημοκρατίας ως πολιτεύματος λόγω εγγενούς ελλειμματικής αντιπροσώπευσης και μία ενδεχόμενη αλλαγή παραδείγματος στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος

Η μελέτη του ευρωπαϊκού παραδείγματος ομοιάζει ως το ιδανικά επικρατέστερο για την αναζήτηση τέτοιου είδους κριτικών εργαλειακών μεθόδων που μέσω των δικαιοκρατικών τύπων είναι εφικτό να ανακαλυφθούν πολιτικά πρότυπα που ενσωματώνουν ενεργά την πολιτική έκφραση των πολιτών, αναπτύσσοντας έναν πατριωτισμό πολιτικής συνταύτισης σε θέματα που απασχολούν από κοινού το παρόν και το μέλλον του πολιτισμού. Αυτό που προσπαθούμε να πούμε εδώ, δεν είναι πως η ΕΕ επαρκεί να προσεγγίζει τους πολίτες της μέσω ειδικής βαρύτητας πολιτικών

¹⁸² Αναλυτικότερα στο Nussbaum, M. C. (2012). Teaching patriotism: Love and critical freedom. *U. Chi. L. Rev.*, 79, 213-250 και συγκεκριμένα για τον πατριωτισμό του Gandhi 243-244. Σκοπίμως δεν θα επεκταθούμε στην εν λόγω μορφή του πατριωτισμού όπως αυτή αποτυπώνεται από την ιστορική προσωπικότητα του Gandhi, όμως θέλουμε να τονίσουμε εδώ την παγκόσμια απήχηση που δύναται να λάβει ένα συναίσθημα για ένα συγκεκριμένο έθνος ανεξαρτήτως πολιτικών συγκυριών εμπνέοντας την υπεράσπιση οικουμενικών αξιών μέσω της υπεράσπισης συγκεκριμένων αιτημάτων. Παρότι δεν θα μπορούσε να παρομοιαστεί με τον ευρωπαϊωτισμό δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τη δυναμική της ισχύος που μπορεί να αναπτύξει η βασική ποιότητα ενός ανάλογου συναισθήματος επηρεάζοντας τις πολιτικές εξελίξεις και συνακόλουθα την πορεία ενός λαού, ενός έθνους, μίας πολιτικής τάξης και ενός πολιτικού συστήματος ορμώμενο από την πίστη σε ένα θεωρητικό ιδεώδες, πολλώ δε στην περίπτωση που ο εκάστοτε λαός δύναται να συναποφασίσει για τη μοίρα του, είτε μέσω της συμμετοχής είτε μέσω της αντίδρασης απέναντι στις αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις. Ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής είναι και η περίπτωση της Μεγάλης Βρετανίας.

πρωτοβουλιών, όπως η εκπαιδευτική πολιτική ή το εργασιακό ευρωπαϊκό δίκαιο, ούτε πως αυτό απαιτείται προκειμένου να διευθετηθεί ή ελαχιστοποιηθεί το δημοκρατικό έλλειμμα. Τουναντίον, αν θεωρήσουμε πως το δημοκρατικό έλλειμμα, το οποίο κατανοούμε εδώ, ως μία συμβολική επινόηση να περιγράψει την έλλειψη πολιτικής των πολιτών άρα και της «απουσίας ευρωπαϊκής πολιτικής ζωής»¹⁸³ εν τω συνόλω, σε συνδυασμό με την ευαισθησία που επιδεικνύουν οι δημοκρατικές διαδικασίες στη σύγχρονη πραγματικότητα που προϋποθέτει την προσμέτρηση παραγόντων βάσει της ψυχολογικής και επικοινωνιακής συνιστώσας, δεν είναι παρά μία αντιδραστικά δομημένη πλάνη όσον αφορά την κριτική που του ασκείται σε επίπεδο «θεσμικού πλούτου», άρα και γραφειοκρατισμού, τότε ίσως η συζήτηση αλλάζει μορφή ρυθμιστικού πλαισίου, πεδίου αποσαφήνισης. Η δεδομένη γραφειοκρατική φύση ενός υπερεθνικού οργανισμού δεν αποκλείει τη δυνατότητα γνωριμίας με τις λειτουργίες του με παραδεδεγμένους ποικίλους τρόπους και διαδικασίες είτε σε πρωτογενές υλικό είτε σε δευτερογενή κλίμακα, με άμεση ατομική πρόσβαση στις πηγές ή με έμμεση διαμεσολάβηση, γεγονός που έχει επιτευχθεί από την ΕΕ, ως κανονιστικό πλαίσιο ενημέρωσης και διαθέσιμης γνώσης πέραν των βασικών λειτουργιών του οργανωτικού πλουραλισμού για τον οποίο διακρίνεται. Το δημοκρατικό έλλειμμα, υπό αυτή την έννοια, δεν υφίσταται.

Η θέαση η οποία επιβεβαιώνει αυτό που θα ονομάζαμε δημοκρατική αναποτελεσματικότητα, μία κατά τα άλλα εγγενής ιδιαιτερότητα της ίδιας της «πολυμορφικότητας» της δημοκρατίας¹⁸⁴, είναι η άγνοια των πολιτών, ή η ανεπαρκής συμμετοχή και εκπροσώπησή τους στον μοναδικό θεσμό στον οποίο έχουν έμμεση

¹⁸³ https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/democratic_deficit.html?locale=en

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τον Τσάτσο, η δημοκρατία «δεν συνιστά ένα εκ των προτέρων δεδομένο, [...] θεσμικό σχήμα. Αντίθετα, είναι έννοια ιστορική και προκύπτει και από τις πολιτικές, οικονομικές, γεωπολιτικές ιδιαιτερότητες του χώρου εφαρμογής της», με άλλα λόγια «η δημοκρατική αρχή αναπτύσσει νομιμοποιητική αποτελεσματικότητα, εγγυάται δηλαδή ότι πράγματι η παραγωγή πολιτειακών και πολιτικών αποφάσεων ανάγεται στον δήμο μόνο εφόσον και στο μέτρο που οργανώνεται κατά τρόπο θεσμικά κατάλληλο για τη νομιμοποιητική λειτουργία του συγκεκριμένου δήμου, όπως αυτός εμφανίζεται σε μία συγκεκριμένη ιστορική φάση με τις ιδιαιτερότητές του και τις αντίστοιχες νομιμοποιητικές του ανάγκες». Και επισημαίνει πως «όπως άλλωστε κάθε δικαιική ρύθμιση με θεμελιακό χαρακτήρα, προσλαμβάνει το εκάστοτε απολύτως συγκεκριμένο νόημά της, δηλαδή το απολύτως συγκεκριμένο δεοντολογικό και αξιακό της περιεχόμενο, από τις διαφορετικές κατά περίπτωση ιστορικοπολιτικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ιδιαιτερότητα του χώρου εφαρμογής της», τονίζοντας πως «μόνο στο βαθμό που η δημοκρατική αρχή στη συγκεκριμένη θεσμική μορφή της ανταποκρίνεται και στη συνέχεια ερμηνευτικά διαμορφώνεται [...] αναδεικνύει κανονιστική αποτελεσματικότητα. Η δημοκρατική αρχή, ακόμα και εκεί όπου η θέσπισή της δεν είναι προσημαστική, αλλά πολιτειακά λιγότερο ή περισσότερο ειλικρινής, υλοποιείται με διαφορετική κάθε φορά θεσμική έκφραση, έκταση, πληρότητα και ουσιαστικό περιεχόμενο». Στο, Τσάτσος, Δ. Θ. (2010). *Πολιτεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης. Σελ. 360.

πρόσβαση, δηλαδή το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο άρα και βούληση άσκησης των δικαιωμάτων τους όπως αυτά, απαντώνται στο πλαίσιο των πολιτειακών προνομίων εντός του νομικού πλαισίου των ευρωπαϊκών κρατών. Αυτό προκύπτει λόγω καθ' αυτού του δημοκρατικού νομιμοποιητικού πλαισίου, στο οποίο υπόκειται η ίδια η θεώρηση του δημοκρατικού θεσμού το οποίο φαίνεται να επιζητά τη μετεξέλιξή του. Ομοίως στην ακαδημαϊκή συζήτηση ορισμένοι πολιτικοί αναλυτές, όπως ο Moravcsik¹⁸⁵, ο Majone¹⁸⁶, ο Crombez¹⁸⁷ υποστηρίζουν τη μη ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος υπογραμμίζοντας πως η ΕΕ είναι δημοκρατική και νομιμοποιημένη, μέσω των σύμφωνων διαδικασιών των επιμέρους εθνικών συνταγμάτων που αντιστοίχως είναι νομιμοποιημένα εκπροσωπευτικά από τους πολίτες των κρατών-μελών¹⁸⁸. Συνεπώς, πρόκειται για μία μορφή αμφισβήτησης, ή καλύτερα, επανεξέτασης της σύγχρονης μορφής του πολιτεύματος. Υπό αυτή την έννοια, το δημοκρατικό έλλειμμα, το οποίο υφίσταται, απαντά στην ίδια τη δημοκρατία και τις δομές της, συγκεκριμένα όπως οι σύγχρονες δημοκρατίες λειτουργούν και οργανώνονται σε πολιτικά μορφώματα διά μέσου της συμβολής των πολιτών και των θεσμοκρατικών οργάνων. Συνακόλουθα θεωρούμε εδώ, πως το δημοκρατικό έλλειμμα προσιδιάζει περισσότερο πρακτικά, για παράδειγμα, σε ένα εκλογικό έλλειμμα λόγω θεσμικής πολυπλοκότητας από κράτος σε κράτος, σε συνδυασμό με την «ελλειμματική» δημοκρατική θεωρία, η οποία προκύπτει ως προβληματική διότι είθισται να παρεκκλίνει «δημοκρατικά» συχνά σε νομοπαραγωγικό, εκτελεστικό και εν τέλει εκπροσωπευτικό επίπεδο αναλόγως των πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων των ανά ευρωπαϊκό κυβερνητικό σύστημα. Ο Galli, υπό το πρίσμα της ελλειπούς εκπροσώπησης του πολίτη και σε τελική ανάλυση της ουσιαστικής χρήσης της πολιτειακής ιδιότητας, επισημαίνει πως «[...] η ίδια η δημοκρατία είναι κομμάτι της νεωτερικής αλλοτρίωσης, της διάστασης ανάμεσα στον πολίτη και στον άνθρωπο ως μέρος του λαού» και συνεχίζει τονίζοντας πως «η

¹⁸⁵ Χαρακτηριστική η μελέτη Moravcsik, A. (2004). Is there a 'democratic deficit' in world politics? A framework for analysis. *Government and opposition*, 39(2), 336-363.

¹⁸⁶ Majone, G. (1998). Europe's 'democratic deficit': The question of standards. *European law journal*, 4(1), 5-28 καθώς και στο Majone, G. (2010). Transaction-cost efficiency and the democratic deficit. *Journal of European Public Policy*, 17(2), 150-175.

¹⁸⁷ Crombez, C. (2003). The democratic deficit in the European Union: Much ado about nothing?. *European Union Politics*, 4(1), 101-120.

¹⁸⁸ Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. (2017), *Ευρωπαϊκή Ένωση: Η Αναπόφευκτη Πρόκληση της Δημοκρατικής Νομιμοποίησης, Παλιές Έννοιες και Νέες Προκλήσεις*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 40 – 43. Ο Φραγκονικολόπουλος αναφέρεται συγκεκριμένα –μεταξύ άλλων– και σε μελέτες των Α. Moravcsik και G. Majone όπως επί παραδείγματι στα Moravcsik, A. (1993). Preferences and power in the European Community: a liberal intergovernmentalist approach. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 31(4), 473-524 και Majone, G. (2002). The European Commission: the limits of centralization and the perils of parliamentarization. *Governance*, 15(3), 375-392.

ιδιότητα του πολίτη, καθολική και σύννομη, νομιμοποιημένη από το σύνολο στο όνομα των ατομικών δικαιωμάτων, δεν είναι η διακυβέρνηση του λαού»¹⁸⁹. Το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον αυτό είναι εφικτό ή επαρκώς οργανωμένο στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού σχεδίου αλλά και γενικότερα.

Η Δημοκρατία ορίζεται ως η αποκλειστική εξουσία του εκάστοτε λαού να καθορίζει τη μορφή και λειτουργικότητα του πολιτεύματός του όχι μόνο μέσω της αποδοχής και τήρησης των νομών που εκπροσωπούν το κράτος, την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο αλλά και με στόχο τον ίδιο ως αναπόσπαστη δημοκρατική θεσμική προσωπικότητα σε διαστάσεις έλλογης και αυτεξούσιας συλλογικότητας με πολιτειακά δικαιώματα και αντίστοιχες υποχρεώσεις σε αντιπροσωπευτικό και διαβουλευτικό επίπεδο. Βάσει των παραπάνω η δημοκρατία προκύπτει ως ελλειμματική λόγω της απουσίας ενός τέτοιου λαού, ή αλλιώς «Δήμου», ή σε ευρωπαϊκό επίπεδο «Υπερεθνικού Δήμου» καθώς και η δημοκρατική αναποτελεσματικότητα, εν προκειμένω να θεωρείται αμφίδρομη, από πλευράς ευρωπαϊκών οργάνων απρόσωπη μεν, κανονιστικακά αντιμετώπιση και αναγνώσιμη δε, ενώ από την πλευρά των πολιτών ενίοτε εκλαμβάνεται ως αδιαφορία, δίχως να αποκλειστεί και η άγνοια ως μία μεταβλητή πολυπαραγοντικών αιτίων, σε διαφορετικά επίπεδα τα οποία διαμορφώνουν ένα σύνθετο, αν όχι συχνά δυστοπικό, περιβάλλον. Κατά τον Τσάτσο, «η ευρωπαϊκή ενωσιακή τάξη δεν μπορεί να θεωρηθεί δημοκρατική, εάν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν είναι εξοπλισμένο με όσες αρμοδιότητες είναι απαραίτητες για να ασκεί το νομιμοποιητικό και το ελεγκτικό του έργο, καθώς και για να συμπράττει αποτελεσματικά στη νομοθετική διαδικασία»¹⁹⁰. Επιπροσθέτως, πρέπει να ληφθεί υπόψιν πως η συνθετότητα της αντιμετώπισης της ύπαρξης ή μη δημοκρατικού ελλείματος έγκειται και στο γεγονός του πώς αντιμετωπίζεται η ίδια ΕΕ ως πολιτικό οργανωμένο σύστημα, προκειμένου να αποσαφηνιστεί η λειτουργία της.

Εν προκειμένω, αν αντιμετωπιστεί κατά το ομοσπονδιακό πρότυπο υπερβαίνοντας τον εθνικό περιορισμό στην άσκηση πολιτικής, το δημοκρατικό έλλειμμα μπορεί να αντισταθμιστεί μέσω της άρσης των βέτο και την παράλληλη ενίσχυση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, άρα μίας κατ' ομολογία υπερεθνικής πολιτικής επιλογής με επίκεντρο τους πολίτες. Στην περίπτωση δε που εξετάσουμε την

¹⁸⁹ Galli, G. (2016). *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας*. μετάφραση: Π. Δημητρολόπουλος. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 56.

¹⁹⁰ Τσάτσος, Δ. Θ. (2007β), ό.π. 101.

ΕΕ ως διακυβερνητικό οργανισμό, το προσκήνιο καταλαμβάνει ο αμοιβαίος σεβασμός των εθνικών πολιτικών των κρατών-μέλων προσδίδοντας περιορισμένο χαρακτήρα αρμοδιοτήτων στην ΕΕ με μία ταύτιση παρόλα αυτά όσον αφορά την επιδίωξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αποδυναμώνοντας έτσι την ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος, κάτι που ισχύει και στην περίπτωση που θεωρήσουμε πως η ΕΕ συγκλίνει αποκλειστικά στην οικονομική συνεργασία των κρατών-μελών ως ανεξάρτητη αρχή θέσπισης αποτελεσματικής οικονομικής ανάπτυξης άνευ δημοκρατικής συντονιστικότητας από τους πολίτες και για τους πολίτες της, πρόκειται όμως για προϋπόθεση αν θεωρήσουμε πως το πρότυπο αποφυγής του δημοκρατικού ελλείμματος είναι η διαφοροποιημένη ολοκλήρωση, μέσω της αυτόβουλης συμμετοχής ή πειραματισμού των κρατών στη διαδικασία υιοθέτησης και χάραξης κοινών πολιτικών ανάπτυξης¹⁹¹.

Για την κατανόηση του φαινομένου απαιτείται να εμβαθύνουμε συνυπολογίζοντας διερευνητικά τους ψυχολογικούς, οικονομικούς και συνακόλουθα τους κοινωνικο-ταξικούς παράγοντες διαφοροποίησης, είτε όταν πρόκειται για τη θετική στάση των πολιτών απέναντι στις πολιτικές της ΕΕ είτε για την ευρωσκεπτικιστική αντιμετώπιση ως προδιάθεση ή ως ένα αποτέλεσμα ανακολουθιών που προκύπτουν κατά τη διάρκεια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ή, όπως η George το περιγράφει υπό ανθρωποκεντρικό στοχασμό, η ΕΕ, «όπως υφίσταται σήμερα, δεν προσφέρει πλέον αυτές τις προοπτικές για τη δημοκρατία», επεξηγώντας έτσι, τους λόγους που κάτι τέτοιο συμβαίνει «τα θεσμικά της όργανα, και ιδίως η Επιτροπή, υπονομεύουν τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική ασφάλεια», θίγοντας το ζήτημα της κοινωνικής πολιτικής ως αρμοδιότητας αμιγώς των κρατών-μελών και στην πολιτική που ακολουθούν ώστε να αντιμετωπιστούν οι πιέσεις της αγοράς με πολιτικό πρόσημο¹⁹².

Με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απέκτησε περισσότερη εξουσία, ενισχύοντας τη δημοκρατική συνοχή στις λειτουργίες και τις εξωτερικές δράσεις της ΕΕ. Σύμφωνα με τους Στεφάνου και Καταπόδη, η εν λόγω Συνθήκη «Η Συνθ. ΕΕ αποδίδει στον πολίτη απευθείας πολιτικά δικαιώματα και

¹⁹¹ Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. (2017), ό.π., σελ. 44-46. Βλ. επίσης και την ενδιαφέρουσα κοινωνιολογική μελέτη των Henneke, S. και Piketty, T. και Sacriste, G. και Vauchez, A. (2017), *Για μια Συνθήκη Εκδημοκρατισμού της Ευρώπης*, μετάφραση: Δ. Η. Αντωνίου, Αθήνα: Πόλις.

¹⁹² George, S. (2009), *Εμείς, οι Λαοί της Ευρώπης, Ο διαρκής αγώνας για τα δικαιώματα των Ευρωπαίων πολιτών*. Εισαγωγή Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος. Μετάφραση: Α. Κακαρούκας. Αθήνα: Οξύ. Σελ. 254.

παράλληλα ανάγει το σύνολο των πολιτών σε νομικό δήμο»¹⁹³. Επίσης, η Συνθήκη της Λισσαβώνας προσφέρει τη δυνατότητα συμμετοχής των πολιτών έπειτα από την απαιτούμενη συλλογή ενός εκατομμυρίου υπογραφών· οι ευρωπαίοι πολίτες έχουν σχεδόν την ίδια επιρροή στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού δικαίου, όπως και στη διαμόρφωση του εθνικού δικαίου¹⁹⁴. Επιπροσθέτως, η εκλογή του Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έδωσε σημαντική ώθηση στην αντιμετώπιση μέρους του δημοκρατικού ελλείμματος.

Στο σημείο αυτό, χρήσιμο είναι να αναφέρουμε στο σημείο αυτό πως στη δημόσια συζήτηση χρησιμοποιείται εναλλακτικά και η έννοια «έλλειμμα αντιπροσώπευσης». Το κατά πόσον αυτή η μη επαρκής παρουσία-εκπροσώπηση των πολιτών είναι αντιμετωπίσιμη θα το αναλύσουμε σε επόμενη ενότητα, καθώς και ποια μορφή ενισχυμένης πολιτικής εκπροσώπησης θα είχε καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της εν λόγω προβληματικής, είτε στο πλαίσιο θεσμικής δημοκρατικότητας είτε πολιτικής δημοκρατικότητας. Το δίχως άλλο, ένα υπουργείο του Ευρωπαίου Πολίτη θα ήταν ιδανικό σε μία ιδανική πολιτεία ή «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία» με ρεπουμπλικανική ποιότητα, όχι όμως στην ΕΕ. Το ερώτημα που προκύπτει είναι το πού έγκειται το κενό ή η ανάγκη αναθεώρησης της ελλειμματικής αυτής φυσιογνωμίας που προκύπτει μεταξύ θεσμικών οργάνων και πολιτικών οργάνων σε συνάφεια με τον ρόλο του πολίτη. Είναι λειτουργικό επαρκώς το Συνταγματικό τρίγωνο; Αν ναι, σε τι συντελεί; Στην προάσπιση της οργανικής δομής της ΕΕ ή στην εξυπηρέτηση συγκεκριμένων καθεστωτικών συμπεριφορών που έχουν παρατηρηθεί κατά περιόδους από τα ισχυρά με όρους οικονομίας και αγοράς κράτη-μέλη; Σε αυτό το πλαίσιο, το διερώτημα που τίθεται είναι εάν θα μπορούσε, πέραν των βασικών θεσμικών οργάνων, να συμβάλλει και ένα ενδεχόμενο Συμβούλιο των πολιτών ή του Ευρωπαίου Πολίτη. Σαφώς η πολυπλοκότητα της διαδικασίας ενός τέτοιου θεσμού με αντίστοιχη νομοθετική και εκτελεστική εξουσία προκαλεί μία «δυσανεξία», και δη όταν αντιστοίχως κάθε απόφαση υποχρεούται και υπόκειται σε άσκηση veto είτε για λόγους υπεράσπισης εθνικών συμφερόντων είτε για λόγους εξυπηρέτησης διεθνικών συμφερόντων, όπως έχει καταγραφεί στο ιστορικό παρελθόν της ΕΕ, κ.ο.κ.

¹⁹³ Στεφάνου, Κ. Α. και Καταπόδης, Γ. (2008) «Εισαγωγή», στο Στεφάνου Κ. Α και Καταπόδης, Γ. *Οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες μετά την Αναθεώρηση της Λισσαβώνας*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, Σελ. 30.

¹⁹⁴ Μούσης, Ν. (2006). *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με ή χωρίς Σύνταγμα: απαντήσεις στα ερωτήματα των πολιτών*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, Σελ. 74.

Αντί, λοιπόν, της «υπουργοποίησης» των πολιτών με αβέβαια αποτελέσματα, θα αναλύσουμε στη συνέχεια τις ενδεχόμενες πολιτικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις που θα μπορούσαν, ανά περίπτωση, να οδηγήσουν τον πολίτη στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής συνειδησιακής πολιτικής ή να οδηγήσουν έξω «από το σκοτάδι» τις πολιτικές που η ΕΕ υιοθετεί, επίσης με αβέβαια αποτελέσματα όσον αφορά τουλάχιστον στην πρόβλεψη της προσέλευσης και της συμμετοχικότητας περισσότερων πολιτών σε όλα εκείνα που επηρεάζουν τις ζωές τους, έμμεσα και άμεσα. Στη Συνθήκη της Λισσαβόνας, όπως προαναφέραμε, έγιναν σχετικά βήματα, όπως για παράδειγμα η πρόσβαση του πολίτη στις δημόσιες διαδικασίες, αλλά στα ανάλογα έγγραφα σε σχέση με τη νομοθεσία της ΕΕ. Άλλωστε το δημοκρατικό έλλειμμα θέτει τον προβληματισμό σχετικά με τον ίδιο τον θεσμό και τη φιλελεύθερη δημοκρατική θεωρία σε συνδυασμό με τα πολιτικά δικαιώματα, είτε κοινωνικά είτε ατομικά, και τα όρια της πολιτικής έκφρασης/ελευθεριών για το κατά πόσον η ΕΕ από τη στιγμή που δεν συνέρχεται ως κράτος-έθνος και δεν είναι άρα αμιγώς δημοκρατική, μπορεί να υπερβεί αυτή την πολιτική ασυμβατότητα.

Οι Bellamy και Castiglione προτείνουν μία διαφορετική προσέγγιση, αυτή του δημοκρατικού φιλελευθερισμού σύμφωνα με τη (νεο)ρεπουμπλικανική θεώρηση, προκειμένου να αντιμετωπιστεί συνολικά το δημοκρατικό κενό, είτε μεταξύ της ΕΕ και των πολιτών, είτε μεταξύ των εσωτερικών σχέσεων των κρατών-μελών. Συγκεκριμένα, επισημαίνουν πως το δημοκρατικό έλλειμμα εντοπίζεται στην έλλειψη συμμετοχής και η τάση κυριαρχίας των ισχυρότερων κρατών έναντι άλλων με μικρότερη δυναμική στο πλαίσιο της συγκυριαρχίας εντός της ενωσιακής σχέσης, οφείλονται σε αντίστοιχα τρεις εκδοχές: «στη σχετική απουσία οποιασδήποτε επιρροής από τον μέσο πολίτη στις αποφάσεις», «στην ύπαρξη ενός ομοσπονδιακού ελλείμματος»¹⁹⁵ και «στο

¹⁹⁵ Οι Λάβδας και Χρυσόχου για την ύπαρξη ενός ομοσπονδιακού ελλείμματος, σύμφωνα με τους Bellamy και Castiglione, επεξηγούν περαιτέρω ως εξής: «[...] προκύπτει από την αμφίδρομη σχέση μεταξύ των κεντρικών θεσμών της Ένωσης, όπως είναι το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΚ), το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η Επιτροπή, από τη μία πλευρά, που διεκδικούν έναν ομοσπονδιακό χαρακτήρα στους αντίστοιχους τομείς των αρμοδιοτήτων τους, και των εθνικών κυβερνήσεων, κοινοβουλίων, δικαστηρίων και γραφειοκρατιών από την άλλη, που συχνά αντικρούουν τέτοιους ισχυρισμούς». Βλ. στο Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχου, Δ. Ν. (2004), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 29, στην Εισαγωγή. Επιπροσθέτως, βλ. και το Majone, G. (Ed.). (2002). *Regulating Europe*. Routledge. Σελ. 61-64.

συνταγματικό έλλειμμα, δηλαδή την έλλειψη οποιασδήποτε συστηματικής κανονιστικής και λαϊκής νομιμοποίησης των ευρωπαϊκών πολιτικών θεσμών»¹⁹⁶.

Το ίδιο το πολιτικό σύστημα, ήτοι ο αντιπροσωπευτικός δημοκρατικός θεσμός, είναι προβληματικό στην εφαρμογή του, όπως αυτό προκύπτει από την εκχωρούμενη ελευθερία στο κράτος αντί του πολίτη. Τα πολιτικά συστήματα-μορφώματα στις δυτικές κοινωνίες, είτε αντιπροσωπευτικά είτε δημοκρατικά υπό την προϋπόθεση της πολιτικής ελευθερίας του ατόμου, ή προαντιπροσωπευτικά, σε επίπεδο εφαρμοσιμότητας, χάνονται κατά κάποιον τρόπο στη «μετάφραση», απευθυνόμενα σε μία κοινωνική κατάσταση κρατικής κυριαρχίας δίχως τη συμμετοχή-συναπόφαση ενός συγκροτημένου «Δήμου». Ο Weiler, μεταξύ άλλων, περιγράφει το δημοκρατικό έλλειμμα ως ένα πρόβλημα που απαντά μεταξύ της συνταγματικότητας και των ευρωπαϊκών θεσμών, παράγοντας ένα δικαϊκό σύστημα οργάνωσης επικρατέστερο μεν, αλλά με προβληματικά δίκτυα αποφάσεων δε¹⁹⁷, ενώ ο Τσάτσος το θέτει ως «πρόβλημα μετάφρασης» και τονίζει πως «η κύρια γλώσσα της σύγχρονης δημοκρατίας, η γραμματική της [...] κινείται γύρω από το κράτος, το έθνος και τον λαό γύρω από τον Δήμο. Η ΕΕ δεν είναι κράτος»¹⁹⁸ αλλά θα μπορούσε να είναι ή να εξελιχθεί σε «Συμπολιτεία»; Ή σε κάτι ανάλογο, όχι όμως με τη μορφή ενός υπερκράτους, παρότι δημιουργήθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο με έντονα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας υπερδύναμης. Το ζητούμενο είναι πώς η ΕΕ να είναι μία υπερδύναμη δίχως όμως να μετουσιωθεί σε ένα υπερέθνος, γεγονός που θα ήταν μία οπισθοδρόμηση στα εθνικά κράτη και της τάσης για κυριαρχία του παρελθόντος με τη δυναμική όμως της σημερινής εποχής. Αυτό δεν θα ήταν μόνο λάθος, αλλά ως εξέλιξη «εξαιρετικά επικίνδυνο»¹⁹⁹.

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η θέση του Weiler σχετικά με τη διαφορά της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της εθνικής ταυτότητας, παρομοιάζοντας την πρώτη ως «πολιτισμό» και τη δεύτερη ως «έρως», τονίζοντας ωστόσο την αλληλεξαρτώμενη

¹⁹⁶ Από την εισαγωγή, σχετικά με τους Bellamy, R. και Castiglione, D. Η Ευρώπη ως δημοκρατία, στο Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχου, Δ. Ν. (2004), *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 29.

¹⁹⁷ Follesdal, A., & Hix, S. (2006). Why there is a democratic deficit in the EU: A response to Majone and Moravcsik. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 44(3), 533-562.

¹⁹⁸ Τσάτσος, Δ. Θ. (2007). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μία Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*. Αθήνα: ΑΑ Λιβάνη.

¹⁹⁹ Archibugi, D., & Held, D. (1995). *Cosmopolitan democracy*. New York: Polity Press. Σελ. 69.

σχέση μεταξύ τους²⁰⁰, υπενθυμίζοντας εμμέσως πλην σαφώς τη συνάφεια μεταξύ πολιτικής ιδιότητας και του απαραίτητου αν όχι ενθουσιασμού, τουλάχιστον ενός αισθήματος αναγνωρισιμότητας της ανάγκης για μία «στρατευμένη» συμμετοχή, έγκρισης και νομιμοποίησης, ελέγχου και προσαρμογής στο πλαίσιο ενός διάυλου ευρωπαϊκής πολιτικής δημοκρατικοποίησης/εκδημοκρατισμού της σχέσης μεταξύ της ΕΕ και των πολιτών. Σε κάθε περίπτωση, με την προσπάθεια για τη θέσπιση ενός από κοινού Συντάγματος και, εν τέλει, της συνταγματικής Συνθήκης, καθίσταται σαφές πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα προσιδιάζει σε μία κοινή συνιστώσα ενός αξιακού συστήματος με γνώμονα τον ευρωπαϊό πολίτη. Στο Άρθρο 1 της ΣυνθΕΕ, η αναφορά «εκφράζοντας τη βούληση των πολιτών και των κρατών της Ευρώπης να οικοδομήσουν το κοινό τους μέλλον, το παρόν Σύνταγμα ιδρύει την Ευρωπαϊκή Ένωση», δεν επιβεβαιώνει παρά μόνο την όποια αποτυχία της καθολικής αποδοχής, και, όπως η Κανελλοπούλου υπογραμμίζει, «είναι το ξεκίνημα μιας μετάβασης: της μετάβασης από μία κοινότητα δικαίου, σε μία κοινότητα πολιτιστική, μία κοινότητα πεπρωμένου, άρα σε μία κοινότητα πολιτική»²⁰¹. Ο Τσάτσος, επίσης, δίνει τον πλήρη ορισμό, επεξηγώντας επακριβώς τη φύση και την εξέλιξη της ΕΕ επισημαίνοντας πως «η ενωσιακή τάξη αναδεικνύεται σε πρωτόγνωρη, πολυπεπίπεδη, έννομη κοινωνική συμβίωση» άρα συντρέχουν οι βάσεις για μία οργανωμένη «συνταγματική λειτουργία»²⁰².

Αναλυτικότερα, σε επόμενη ενότητα θα ασχοληθούμε εκτενώς με το παρόν και το μέλλον του ενωσιακού οικοδομήματος, καθώς και με τις μορφές της πολιτικής συγκρότησης που δύναται να ενισχύσουν την ενοποιητική διαδικασία. Η ΕΕ ενσωματώνει θεσμικά στους λειτουργικούς κόλπους της μία σοβαρή αντίφαση συνταγματικής φύσης, ήτοι το γεγονός ότι ως υπερεθνικός οργανισμός οργανώνεται βάσει διεθνούς δικαίου και παράλληλα διά του ευρωπαϊκού δικαίου δεσμεύει και οργανώνει τα κράτη-μέλη, τα οποία έχουν συνταγματικό πολιτισμό, που όμως δεν επαρκεί για να οδηγήσει και σε ένα καθαρό ευρωπαϊκό σύνταγμα· παρότι γίνεται αντιληπτή, δια της πολιτικής ποιότητας που εγκολπώνει με εξελικτικό τρόπο, ως

²⁰⁰ Η Κανελλοπούλου επιπρόσθετα αναφέρεται και συμπληρώνει την οπτική του Weiler τονίζοντας πως «η ευρωπαϊκή ταυτότητα υπερβαίνει τις εθνικές ταυτότητες, συγκεράσσοντάς τις μέσα από κοινές αξίες» Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Αθήνα: Παπαζήσης, αλλά και στο Weiler, K., & Weiler, J. H. H. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the new clothes have an Emperor?' and other essays on European integration*. Cambridge University Press.

²⁰¹ Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), ό.π., σελ. 277-278.

²⁰² Τσάτσος, Δ. Θ. (2007)., ό.π.

«αποφασιστικό βήμα προς μία πολιτικά συντεταγμένη παγκόσμια κοινωνία»²⁰³. Είναι η πολιτική ευθύνη αυτής της αντίφασης, των πολιτών ή του ενωσιακού σχεδιασμού; Το σίγουρο είναι πως η ανεπαρκής εκπροσώπηση των ευρωπαϊκών λαών-πολιτών, δίνει το έναυσμα για ευρωαντίρρηση, είτε με τη μορφή του ακροδεξιού λόγου και του εξτρεμισμού, είτε διαμέσου μίας ευρωαντίθεσης που συντελείται μέσω της απουσίας συμμετοχής και της γενικευμένης δυσπιστίας.

Το παράδοξο του θέματος δεν είναι παρά το γεγονός πως το εν λόγω έλλειμμα δημοκρατικής αντιπροσώπευσης, δίνοντας χώρο και πεδίο δράσης ως επί το πλείστον στις οριζόντιες δράσεις μεταξύ των κρατών-εθνών, «αυτοπροωθεί» την περαιτέρω ενοποίηση, χωρίς να απειλείται η κυριαρχία των συμμετεχόντων, αλλά ούτε να τίθεται θέμα μετακυριαρχικής συμπεριφοράς των δρώντων άρα και ανάγκη εδραίωσης ενός μεταρρυθμιστικού πλαισίου. Αυτό συνεπάγεται μία κάποια μορφή επιτυχίας, όσον αφορά τη νομική δημοκρατικότητα, η οποία συντρέχει με ή χωρίς την έγκριση-παρέμβαση-συμβολή των ευρωπαίων πολιτών, αλλά έγκειται αδιαμφισβήτητα στη λειτουργική δομή βάσει της οποίας στηρίχθηκε το ενωτικό σχέδιο από την απαρχή του.

Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, το πρόβλημα φαίνεται να είναι στον επικοινωνιολογικό και θεσμικό χώρο μεταξύ της αντιπροσώπευσης και της επαρκούς αντιπροσωπευτικότητας –με πολιτικούς όρους– και με τον αρνητικό αντίκτυπο στη δυναμική της πολιτικής ολοκλήρωσης και της κοινωνικής αποδοχής. Συνεπώς, μία αποτελεσματικότερη επανεξέταση των λειτουργιών και η θεμελίωση των αρχών της ΕΕ στη συνειδησιακή κατάσταση των πολιτών της με άμεσο τρόπο²⁰⁴ κρίνεται ως αναγκαία σημαίνουσα σύμφωνα με τις τρέχουσες εξελίξεις στον διεθνή χώρο.

²⁰³ Habermas, J. (2012). *Για Ένα Σύνταγμα της Ευρώπης*. Μετάφραση: Σ. Τριανταφύλλου. Αθήνα: Πατάκης. Σελ. 58. Ο Habermas περιγράφει την κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπό το πρίσμα ενδεχόμενης συνταγματοποίησης του Διεθνούς δικαίου, χαρακτηρίζοντας την Ένωση ως «ένα συνταγματικό εγχείρημα», καθιστώντας ξεκάθαρο πως μια τέτοια ποιότητα, καντιανής σύλληψης προμηνύει μία «μελλοντική κατάσταση κοσμοπολιτικού δικαίου», προσέγγιση η οποία μας ενδιαφέρει στην αναζήτηση των νέων μορφών ή των πιθανών εξελίξεων της ευρωπαϊκής ταυτότητας στο διεθνές περιβάλλον, στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, σε επόμενη ενότητα, ενώ επίσης διατρέχει το σύνολο της έρευνας.

²⁰⁴ Αναφερόμαστε εδώ, στις αρχές όπως ορίστηκαν για πρώτη φορά στη Συνταγματική Συνθήκη: την αρχή της δημοκρατικής ισότητας (Αρ. I-45) που «σημαίνει ότι όλοι οι πολίτες της Ένωσης τυγχάνουν ίσης προσοχής από τα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της», την αρχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (Αρ. I-46), η οποία διευκρινίζει «ότι οι πολίτες εκπροσωπούνται άμεσα στο επίπεδο της Ένωσης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενώ τα κράτη μέλη εκπροσωπούνται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο από τον αρχηγό κράτους ή κυβέρνηση και στο Συμβούλιο από τις κυβερνήσεις τους, που είναι δημοκρατικά υπεύθυνοι είτε έναντι των εθνικών τους κοινοβουλίων, είτε έναντι των πολιτών τους, και την αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας (Αρ. I-47) βάσει της οποίας τα θεσμικά όργανα οφείλουν «να δίδουν στους πολίτες και στις αντιπροσωπευτικές ενώσεις τη δυνατότητα να

Ο σύγχρονος ευρωπαϊκός χώρος καλείται να επαναανακαλύψει ή να αναρρυθμίσει τους θεσμούς, ώστε να προστατεύει και να εδραιώνει και στο μέλλον το δημοκρατικό φαινόμενο, ως το ιδανικότερο μέχρι στιγμής, με υψηλό προσδόκιμο αποτελεσματικότητας απέναντι στις απαιτήσεις ενός παγκοσμιοποιημένου πολυσύνθετου και απαιτητικού περιβάλλοντος που αποσκοπεί στην από κοινού αντιμετώπιση και επίλυση καιρίων ζητημάτων. Ο Sidjanski, αναζητώντας τις «χαμένες ευκαιρίες της πολιτικής ένωσης»²⁰⁵, θέτει ένα κρίσιμο ερώτημα: «μπορούμε, λοιπόν, να δικαιολογήσουμε την απουσία της Ευρώπης στην αναζήτηση λύσεων στις διεθνείς συγκρούσεις με την απουσία εσωτερικών αρμοδιοτήτων στους τομείς που σχηματίζουν το αντικείμενο αυτών των συγκρούσεων;» και συνεχίζει σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «αν η Ευρώπη κατορθώσει να έχει ενιαίο λόγο στις διεθνείς υποθέσεις και να αυξήσει το διεθνές της κύρος με την κοινή διάθεση των ανθρώπων και των υλικών πόρων, τίθεται τότε το ζήτημα κατά πόσον η ικανότητα επιρροής και πίεσης, το πολιτικό της κύρος μπορούν να της επιτρέψουν να παίξει έναν καθοριστικό ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο και ιδίως στις άλλοτε τεταμένες σχέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης»²⁰⁶.

Αν δεν θεωρηθεί ελάχιστος σημασίας το γεγονός πως το ευρωπαϊκό μωσαϊκό συγκροτείται από αλληλοσυναρτώμενα και αλληλοκαθοριζόμενα εθνικά μέρη, η κατανόηση του πολυπαραγοντικού φαινομένου της συνεξέλιξης των κρατών στους κόλπους μίας ευρύτερης κοινότητας πολιτικών συμφερόντων, είναι σαφέστερη. Το δίχως άλλο η αναφορά στο ηθικό πλαίσιο συγκρότησης του θεσμικού ρόλου της ΕΕ βρίσκεται πίσω στην απαρχή της δημιουργίας της, και στις θεωρητικές προσεγγίσεις που συνέβαλαν έως και σήμερα στην κατανόησή της, δίνοντας όμως χώρο για αμφισβητήσεις άρα και για την εξεύρεση λύσεων σε ό,τι επισημαίνει την ανάγκη για την κάλυψη του θεωρητικού κενού, που ενίοτε λειτουργεί ως τροχοπέδη στην αποτελεσματικότητά της. Η «Ευρώπη ως ενότητα» και η «Ευρώπη ως Κοινότητα», κατά τον Weiler, έχουν ένα κοινό σημείο αφετηρίας, στο 1950 και τη Διακήρυξη Schuman που είχε ως αποτέλεσμα τη Συνθήκη του Παρισιού και την ίδρυση της

γνωστοποιούν και να ανταλλάσουν δημόσια τις γνώμες τους σε όλους τους τομείς δράσης της Ένωσης». Βλ. Μούσης, Ν. (2006), *ό.π.*, σελ. 74-75.

²⁰⁵ Η φράση είναι δάνειο από τον τίτλο του δεύτερου τμήματος στο πρώτο μέρος του βιβλίου του Dusan Sidjanski, και τη χρησιμοποιούμε εδώ ως ιδανικά εύστοχη περιγραφή της δυναμικής της Ένωσης στη διάρκεια της πολιτικής πορείας της. Βλ. Sidjanski, D. (1999). *Η Ομοσπονδίαση της Ευρώπης: Δυναμική και προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Μετάφραση: Α. Ασέρ και Μ. Κοσίνα. Αθήνα: Παπαζήσης.

²⁰⁶ Sidjanski, D. (1999). *Η Ομοσπονδίαση της Ευρώπης: Δυναμική και προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, μετάφραση: Α. Ασέρ και Μ. Κοσίνα. Αθήνα: Παπαζήσης. Σελ. 158.

Κοινότητας, που παρότι προτάσσουν την οικονομική και εμπορική συνεργασία των κρατών-μελών, έχει αποδειχθεί πως προάγουν εις βάθος της ενοποιητικής διαδικασίας επίσης, μία «μεταμορφωτική στρατηγική» με γνώμονα την ειρήνη μεταξύ των μελών, κυρίως της Γαλλίας και της Γερμανίας, ως «αντίδοτο» αλλά και ως της εξασφάλισης της εθνικής αυτονομίας και κυριαρχίας²⁰⁷. Ως αποτέλεσμα, σκιαγραφώντας μέσω της μετάβασης και επίτευξης αυτής της εξαρχής διπλής προσέγγισης, την σημερινή Ευρώπη, η οποία στο πλαίσιο αυτό, δίχως να αμφισβητείται η κρατική εθνική κυριαρχία, αποβλέπει στην συνεργασία μέσω ενός ανανεωμένου δικαίου, επισημαίνοντας πως υπάρχει χώρος για νέες μορφές συγκυριαρχίας, ο οποίος βασίζεται στα πρότυπα του παρελθόντος όσον αφορά τα κράτη-μέλη, αλλά προσβλέπει σε μία εξελιγμένη μορφή ενότητας μεταξύ των κρατών-μελών, κατά το απώτερο πολιτικό του μέλλον. Η ΕΕ τείνει σε μία ομοσπονδιακή οργανωμένη εξουσία, γεγονός που σύμφωνα με τον Weiler «προϋποθέτει την ύπαρξη ενός συνταγματικού δήμου, δηλαδή μίας ενιαίας συντακτικής εξουσίας, από την οποία προέρχονται η κυριαρχία και η ύπατη εξουσία που καθιερώνουν οι συνταγματικές διατάξεις μιας (μελλοντικής) ομοσπονδίας», ενώ τονίζει πως «τίποτε δεν είναι πιο σημαντικό από την τυπική κυριαρχία και την εξουσία του λαού όταν ενεργεί ως συντακτική εξουσία στους κόλπους μίας κοινωνίας: από εκεί πηγάζουν η ύπατη εξουσία και το κύρος κάθε Συντάγματος, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και οι ομοσπονδιακές αρχές» (Weiler, όπως παρατίθεται στο Μανιτάκης, 2004: 100-101).

Η πολιτική ωρίμανση των εθνών-κρατών δεν είναι μία δεδομένη συνθήκη, αλλά μία κατάσταση κοινωνικού συμβολαίου *de jure* και όχι *de facto*. Θεωρούμε, εδώ, πως η διαδικασία ολοκλήρωσης ή, καλύτερα, της συνεξέλιξης, προϋποθέτει τη συμπληρωματική σχέση μεταξύ των μερών-κρατών και των εθνικών πολιτών σε επίπεδο πολυκραταικής συγκρότησης, με αρωγό τη νομικοκεντρομόλο πολυμέρεια ενός κοινού πλαισίου διεθνούς συμβίωσης, που ως πολιτικής πολυέργειας διαμοιρασμού δύναται να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τους σύγχρονους κινδύνους της παγκοσμιοποίησης· με γνώμονα το καλό της ανθρώπινης παγκοσμιότητας και το δίχως άλλο, με το ίδιο σθένος ενός ενσυναισθηματικά εμπλεκόμενου πολίτη του δικαίου και της ηθικής, είτε εθνικού, είτε διεθνικού, είτε

²⁰⁷ Weiler, K., & Weiler, J. H. H. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the new clothes have an Emperor?' and other essays on European integration*. Cambridge University Press.

κοσμοπολίτη είτε απάτριδα με συνταγματική όμως ταυτοτική ποιότητα-ιδιότητα ως μέρος ενός υπερεθνικού συνόλου.

Η Ευρώπη γεωπολιτικά είναι αναντίρρητα η ευρύτερη πατρίδα, η «πατρίδα των πατρίδων» για όσους αποδέχονται την ιδιότητα του πολίτη μίας ουσιαστικά ορισμένης επικράτειας στον γεωγραφικό χάρτη και στον χάρτη των Δικαιωμάτων. Παράλληλα, αντιμετωπίζεται και ως η επικρατέστερη πατρίδα προς αναζήτηση/υιοθέτηση με σκοπό την ευημερία, με ουδένα *ius sanguinis* προϋπάρχοντα δεσμό, αλλά με τη δυναμική μιας *ius soli* επίκτητης ιδιότητας. Προκύπτει το ερώτημα, σε πόσους πατέρες μπορεί να πιστεύει κάποιος/α και με ποια κριτήρια τους/τον επιλέγει. Η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι διυποκειμενική και σύμφωνα με το είδος της σχέσης στην οποία εστιάζει. Αν βιολογικά η πατρότητα είναι ατομικιστική, στην πρακτική της εφαρμογή δύναται να είναι πληθυντική. Αν η πατρότητα είναι διά τη βουλήση, τότε πολλαπλασιάζεται και η επαλήθευσή της, ως πολλαπλής επιλογής. Αν κάθε κράτος έχει τον συνταγματικό του πολιτισμό, τότε όλα τα κράτη μπορούν να έχουν ένα κοινής αναφοράς Σύνταγμα.

Συνοψίζοντας στην ενότητα αυτή, το «δημοκρατικό έλλειμμα» ή, αλλιώς, το «έλλειμμα αντιπροσώπευσης» αναδεικνύει πως το σύστημα διακυβέρνησης δεν είναι κατ' ουσίαν δημοκρατικό, εφόσον και ο «λόγος» των πολιτών προσμετρά ως συμμετοχική βούληση μόνο σε σχέση με τον θεσμό του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, ενώ παράλληλα το veto είναι μία κρατικής ισχύος θέση-υπόθεση. Η δημοκρατικότητα ως δυνατότητα αναζήτησης πολιτικών αποφάσεων με σκοπό την επίλυση κοινών ευρωπαϊκών ζητημάτων είναι αυτή που μεσολαβεί μεταξύ του πολιτικού πλαισίου και της πολιτειακής ιδιότητας των Ευρωπαίων, και όχι η δημοκρατία ως η πολιτική πραγματικότητα. Και αυτή είναι εκ των ων ουκ άνευ μία αμήχανη στιγμή για την έννοια της δημοκρατίας και των ευρωπαϊκών «μεταδημοκρατιών», ή τη γενικευμένη κρίση που παρατηρήθηκε τα τελευταία χρόνια στις ενδο-ενωσιακές σχέσεις²⁰⁸.

²⁰⁸ Για την κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τους λόγους και τις προοπτικές, καθώς και για τη συζήτηση της συνταγματοποίησης ή/και της συνταγματικότητας της Ένωσης, βλ. μεταξύ άλλων, Habermas, J. (2011). *Zur Verfassung Europas: Ein Essay*. Suhrkamp Verlag. Σελ. 39-61, καθώς και για την προβλεπόμενη κρίση και την αναγκαιότητα έγκαιρου επαναπροσδιορισμού το Giscard d'Estaing, V. (2015), *EUROPA η Τελευταία Ευκαιρία για την Ευρώπη*, μετάφραση: Ρ. Κολαίτη, Αθήνα: Παπαζήσης, αλλά και για θέσεις-αποσαφηνίσεις σχετικά με την αξιακή κρίση τα Hennette, S. και Piketty, T. και Sacriste, G. και Vauchez, A. (2017), *Για μια Συνθήκη Εκδημοκρατισμού της Ευρώπης*, μετάφραση: Δ. Η. Αντωνίου, Αθήνα: Πόλις και Τσουκάλης, Λ. (2016), *Υπεράσπιση της Ευρώπης: Μπορεί να σωθεί το Ευρωπαϊκό Έγχείρημα και με ποια μορφή;*, μετάφραση: Ρ. Γεωργιάδου, Αθήνα: Παπαδόπουλος. Σελ. 216-222.

Κεφάλαιο 4

Συνταγματικός και ρεπουμπλικανικός πατριωτισμός, κοσμοπολιτική δημοκρατία – συμβολές και επιρροές στην Ευρωπαϊκή πολιτική ταυτότητα

4.1. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα εν εξελίξει – ειδοποιές εκφάνσεις του ευρωπαϊσμού κατά τη διάρκεια της συνύπαρξης των κρατών-μελών

Στο κεφάλαιο αυτό, θα αναλύσουμε τα γεγονότα-ορόσημα κατά τη διάρκεια της συνύπαρξης των κρατών-μελών, βάσει των οποίων αποκρυσταλλώνεται ο «διπολικός» χαρακτήρας του φαινομένου μίας υπερεθνικής οργάνωσης με σεβασμό στην πολιτειολογική συστημοποίηση κατά το δημοκρατικό πρότυπο συγκρότησης ενός συνόλου εθνικών κυριαρχιών, σε ένα σώμα ισχυρών αναλογικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Αυτός ο επεξηγηματικός προσδιορισμός θα μπορούσε να είναι η περιγραφή της μετεξέλιξης που επιζητά το κρατικό φαινόμενο, όμως η δομική φύση του ενωσιακού φαινομένου εμπεριέχει ένα «συστατικό» το οποίο, παρότι το ίδιο ως προοδευτικό φαινόμενο συνεχίζει να δομεί τον πυρήνα με αξιακό πρότυπο, στη λειτουργική του εφαρμογή, και δεδομένης της προσπάθειας ταύτισης με έναν υπερεθνικό διακυβερνητικό οργανισμό, δομείται βάσει της αρχής της οικονομικής συνεργασίας· χαρακτηριστικό το οποίο επιτρέπει παλινδρομήσεις στο παρελθοντικό ανταγωνιστικό πρότυπο συνεργασίας μεταξύ των ισχυρών κρατών, στην επιβεβαίωση της διά βίου ειρηνευτικής πορείας ως αποστολής που έχει επιτελεστεί αλλά κλυδωνίζεται από εξωτερικούς παράγοντες πλέον, καθώς και από την απομυθοποίηση της Ευρώπης ως πρέσβειρας συνεργασίας, αλληλεγγύης και συγκλίνουσας σε «κοινοπολιτεία»²⁰⁹ των εθνικών λαών. Η θεσμική υπόσταση είναι αδιαμφισβήτητη είτε κατά το λειτουργικό είτε κατά το φεντεραλιστικό θεωρητικό αφήγημα και η Ευρώπη

²⁰⁹ Πρόκειται για μια «έννομα συντεταγμένη κοινοπολιτεία μετακυρίαρχων κρατών», βλ. το έργο MacCormick, N. (1999). *Questioning sovereignty: law, state, and nation in the European Commonwealth* (Vol. 104). Oxford: Oxford University Press., καθώς και όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου Δ., Μια εννοιολόγηση, ό.π., σελ. 141, MacCormick, N. (1997). *Democracy, Subsidiarity, and Citizenship in the 'European Commonwealth'*. *Law and Philosophy*, 16 και συγκεκριμένα στις σελίδες 331-356.

μακροπορεύεται αλλά δεν μακροημερεύει. Ενίοτε, ομοιάζει πως η ίδια η ΕΕ μέσω των πολιτικών της, και ακολούθως των πολιτών της βάσει των οποίων πλαισιώνεται η πολιτική της υπόσταση, παλινδρομεί και οδηγείται σε «αυταπάρνηση». Με πιο απλά λόγια, ενώ είναι εγγενώς ένα πολιτικό φαινόμενο με ποιότητα συνταματολογική και αξιακή, ενώ θεσπίζει και νομοθετεί και απαρτίζεται με και από πολιτικά μέρη και σώματα διαβούλευσης, εν τέλει, λειτουργεί με όρους οικονομίας της αγοράς και αντί της υπεράσπισης του συνόλου των μερών της, προασπίζεται επιλεκτικά τα ισχυρότερα μέρη της. Η πραγματικότητα αυτή δεν αποτελεί ένα χειριστικό λάθος, ή ένα θεσμικό κενό, αλλά μία νομιμοποίηση της παραδοξότητας των ισχυρότερων που αποσκοπούν σε περισσότερη ισχύ εν αντιθέσει με τα αδύναμα κράτη που επιζητούν την ισχύ τους άνευ όρων. Η εν λόγω προβληματική εξηγεί με σαφήνεια την ευρώαρνηση και τον ευρωσκεπτικισμό, ο οποίος επανδρώνεται εντός του κοινοβουλευτικού θεσμού με την έγκριση –ως επί των πλείστον– των ευρωπαϊών πολιτών διά της ψήφου και διά της αποχής.

Για τους παραπάνω λόγους, θεωρούμε πως το φαινόμενο της παράλληλης διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας –κατά το συνταγματικό και ρεπουμπλικανικό πρότυπο, σε συνδυασμό με την κοσμοπολιτική θεωρία– είναι δόκιμο να αναζητηθεί όπως αυτό αποτυπώνεται πρωτίστως, μέσα από τις Συνθήκες και τις αναθεωρήσεις αυτών, αλλά και από γεγονότα ορόσημα στην εξέλιξη αυτής της πορείας. Τα γεγονότα που επιλέγουμε στην έρευνα αυτή, ως γεγονότα-καμπή στη διαδικασία της ολοκλήρωσης, είτε με τη μορφή ενισχυτικού ρόλου είτε με τη μορφή τροχοπέδης, είναι η Συνταγματική Συνθήκη και η αποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας από την ΕΕ, γεγονός που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της έρευνας, ως ένα παράδειγμα της δυναμικής της ταυτότητας, που δρα ως θεωρητικό εργαλείο διαμόρφωσης της ευρύτερης εικόνας και όχι της απολύτου αποσαφήνισης. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε εδώ είναι πως η αποχώρηση ενός κράτους-μέλους δεν αποτελεί την αρχή του τέλους της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η ΕΕ επιδεικνύει ενοποιητική και αναστοχαστική διάθεση, τάση που ανακύπτει κυρίως κατά τις περιόδους κρίσεων. Διαφαίνεται, επίσης, πως κατά τις περιόδους κρίσεων καλείται να ενισχύσει ενδοθεσμικά τους πυλώνες της συνεργασίας των κρατών-μελών. Εκείνο που δεν διαφαίνεται και σκόπιμο είναι να εμβαθύνουμε, είναι το κατά πόσον θα συμπεριλάβει ή θα διεκδικήσει με επιτυχία το σύνολο των ευρωπαϊών πολιτών, και με ποιο τρόπο αν όχι με πολιτικό πρόσχημα.

4.2. Συνθήκες ως δομικές συνιστώσες διαμόρφωσης ταυτότητας – το θεωρητικό τους πρόσημο

Το ερώτημα που εξακολουθεί να τίθεται είναι αν η ενωσιακή πολιτική επαρκεί για να επιβιώσει το εν λόγω διακυβερνητικό παράδειγμα μέσω της υιοθέτησης και τήρησης του ευρωπαϊκού δικαίου από τα κράτη-μέλη και του διεθνούς δικαίου εν τω συνόλω, εμπλουτίζεται δε, με ευρωαρνητικό πρόσημο απόρροια της ελλειμματικής κοινής πολιτικής αντιμετώπισης των σύγχρονων προβληματικών, όπως η κυβερνοασφάλεια, οι μεταναστευτικές ροές και αποτελεσματική «διανεμητική» απορρόφησή τους, η ευρωπαϊκή άμυνα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, η ανάπτυξη του επιστημονικού ερευνητικού τομέα αλλά και της εργασιακής πολιτικής, τομείς που απασχολούν κάθε σύγχρονο κράτος και κάθε πολίτη ξεχωριστά, με την προϋπόθεση της ευρωπαϊκής υπηκοότητας ή απόκτησης αυτής.

Προκειμένου να κατανοήσουμε την πολυδιάστατη φύση της ταυτότητας αυτής, το πώς διαμορφώθηκε και πώς διαμορφώνεται, θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε με παραδειγματικό τρόπο στις Συνθήκες, που, μεταξύ άλλων παραγόντων όπως τα γεγονότα που έχουμε ήδη αναφέρει, αποτελούν ενδεικτικό εργαλείο κατανόησης του θεσμικού και αξιακού πλαισίου, ακόμη και της προδιάθεσης για μία κοινή συμπαγή πολιτική ενίσχυσης των εθνικών κρατών μέσω της συνεργασίας τους και της από κοινού προώθησης της κατανόησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως ταυτότητας της ευρωπαϊκής πολιτικής κοινότητας και σε τελική ανάλυση, ως η κεκτημένη δευτερεύουσα ή ιδεολογικά πρωτογενής/επιλεγμένη και επίκτητη ιδιότητα των εθνικών πολιτών.

Η ιστορική αναδρομή στις κομβικές Συνθήκες στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης προκαθορίζουν τον κοινοτικό χαρακτήρα με γνώμονα την από κοινού δόμηση μίας συνενωτικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, είτε για λόγους συμβολικούς είτε για λόγους οικονομικούς²¹⁰. Σε κάθε περίπτωση, η ευρωπαϊκή συλλογική μνήμη έγινε αντιληπτή καταρχάς ως ειρηνοποιητική ιδιότητα, η οποία εκ των πραγμάτων είναι εξελικτική με μία εγγενή τάση αυτοδιάθεσης και αυτοαναίρεσης, προτού προαχθεί σε

²¹⁰ Olivi, B. και Santaniello R. (2005), *Storia dell'Integrazione Europea, dalla Guerra Fredda alla Costituzione dell'Unione*. Bologna: Il Mulino. Σελ. 10-47 και 49-84.

πολιτικό σχέδιο με κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο στη διαμόρφωση της ταυτότητας των εθνών-κρατών στη συνέχεια.

Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), με σαφή προδιάθεση και αναφορά στην ευρωπαϊκή ταυτότητα με το πρόταγμα για «καθορισμό της ταυτότητας στη διεθνή σκηνή» μέσω της επιδίωξης μίας κοινής εξωτερικής πολιτικής ασφαλείας, όπως και στην ακόλουθη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997), κατά την οποία τα κράτη-μέλη «συναποφασίζουν σε μία κοινή εξωτερική πολιτική ασφάλειας ενισχύοντας την ευρωπαϊκή ταυτότητα ως ανεξάρτητη με στόχο την ειρήνη». Πολύ πριν, όμως, είχαν προηγηθεί, είχαν τεθεί οι βάσεις για τη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Πιο αναλυτικά, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα μπορούσε να διαχωριστεί σε τέσσερις φάσεις: την αρχική φάση ίδρυσης της πολιτικής κοινότητας-ολοκλήρωσης-ενοποίησης, με κύριο στόχο την επίτευξη της ειρήνης μεταξύ των κρατών, τον περιορισμό της ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, όπως αυτό προκύπτει και αποτυπώνει χαρακτηριστικά η Συνθήκη των Παρισίων (1951) ύστερα από την πρωτοβουλία του Robert Schuman για την αναγκαιότητα ίδρυσης της ΕΚΑΧ (1952), βάσει της οποίας πρότασης θεμελιώνεται το Διεθνές δίκαιο και η «αρχή της ισότητας» και, εν συνεχεία, το κοινοτικό δίκαιο επί της ίδιας αρχής. Στην πρώτη φάση της διαμόρφωσης πολιτικής ταυτότητας, μία ταυτότητα που διαμορφώνει τα συντελούντα μέρη και διαμορφώνεται από το πλαίσιο των συνθηκών της μεταπολεμικής εποχής με διάθεση αντισυγκρουσιακή, η Συνθήκη της Ρώμης (1957) επικυρώνει τη συναπόφαση της δημιουργίας της ΕΟΚ και της Euratom με τον οικονομικό προγραμματισμό για ανάπτυξη να δεσπάζει, ως ο θεμελιώδης συνδετικός κρίκος μεταξύ της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου και του Λουξεμβούργου· και στο σημείο αυτό, παρότι η οικονομική προοπτική αποτέλεσε το πρωταρχικό συνδετικό στοιχείο, στον Πρόλογο της Συνθήκης της Ρώμης διαφαίνεται αμυδρά η προδιάθεση για όλο και περισσότερη ενοποίηση, για τη «θεμελίωση ενός συμπαγούς πλαισίου μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών».

Στη δεύτερη φάση, τα ευρωπαϊκά κράτη καλούνται να συναποφασίσουν την κοινή προοπτική στο πλαίσιο της διεύρυνσης και της εμβάθυνσης με στόχο την ολοκλήρωση της κοινότητας, γεγονός που αποτέλεσε μία σημαντική πρόκληση για το λειτουργικό μέρος της ένωσης αυτής και την απαίτηση για θεσμικό χαρακτήρα, ως το εχέγγυο της πραγμάτωσης ενός τέτοιου εγχειρήματος. Η Συνδιάσκεψη της Χάγης

(1948) είχε ήδη θέσει τις βάσεις χωρίς να εκλείπουν αντιδράσεις και επικριτική διάθεση από τα κράτη-μέλη συμμετοχής, με τον κοινοτικό χαρακτήρα να περιορίζεται ως εξωτερική πολιτική συνεργασία που αποβλέπει στην Κοινή Αγροτική Πολιτική – Κοινή Αγορά μέσω της βιομηχανικής και της οικονομικής ανάπτυξης. Παρόλα αυτά, με παρότρυνση εμπνευσμένων πολιτικών προσωπικοτήτων, όπως ο Altiero Spinelli, ετέθη το ζήτημα της κοινωνικής και πολιτιστικής διάστασης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως προαπαιτούμενου μίας ισχυρής ενωτικής δύναμης στον ευρωπαϊκό χώρο και, συνακόλουθα, στο παγκόσμιο προσκήνιο. Συγκεκριμένα, η Έκθεση Spinelli αφορά στο «φάσμα των αρμοδιοτήτων της ΕΕ, περισσότερο πολιτικό παρά νομικό, διαβαθμίζεται, μέσω αρμοδιοτήτων αποκλειστικών, συντρεχουσών και ενδεχόμενων, “οικονομική πολιτική, πολιτική της κοινωνίας, εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφάλειας”, αναπτύσσεται δε προοδευτικά»· η θεσμική αρχή που διέπει εν προκειμένω την ΕΕ είναι «ο διαχωρισμός δυο σφαιρών διαφορετικής πολιτικής και νομικής αντίληψης: Στον χώρο συνεργασίας το κράτος μέλος παραμένει κυρίαρχο, στους χώρους όμως της κοινής πολιτικής το κράτος μέλος χάνει το μονοπώλιο της νομοθετικής εξουσίας όπως το παριστά το δικαίωμα της αρνησικυρίας» (Σκανδάμης, 2003: 97).

Το αποτέλεσμα της δυναμικής αυτής προϋπόθεσης, ήταν το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο²¹¹ ως το ισχυρότερο θεσμικό επίτευγμα της ΕΕ, του οποίου η καθιέρωση αποτέλεσε έναυσμα για την ολοκλήρωση στο πλαίσιο ενός από κοινού αποδεκτό δημοκρατικού πλαισίου, με την άμεση συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών στη λήψη των αποφάσεων μέσω της ευρωεκλογικής διαδικασίας, κατά το κοινοβουλευτικό πολιτικό πρότυπο. Η θεσμική κατεύθυνση της ΕΕ ως πραγμάτωση της αξιακής υπόστασης οδήγησε στις πρώτες εκλογικές αναμετρήσεις (1979) καθώς και στη διεύρυνση των έξι με τη συμμετοχή της Ελλάδας, της Ισπανίας, της Πορτογαλίας, της

²¹¹ Πρώτο στην κατάταξη των ευρωπαϊκών οργάνων σύμφωνα με τις διατάξεις των Συνθηκών και βάσει των άρθρων 7 και 189 επ. ΕΚ (πρώην 3 και 107ΕΚΑΕ) «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Parlement Européen, European Parliament, Europäische Parlament), εκφράζει τη θέληση των λαών της Ευρώπης μέσω των εκλεγμένων αντιπροσώπων τους. Η αντιπροσώπευση αυτή εδράζεται σε ένα νομιμοποιητικό σχήμα, που σαφώς διακρίνεται από το κοινοβουλευτικό πρότυπο που υιοθετεί το σύγχρονο εθνικό κράτος με ρίζες στην γαλλική επανάσταση, παρά δε την τυπική πρωτοκαθεδρία που αναγνωρίζεται στο εν λόγω όργανο κατά τη συστηματική έκθεση των διατάξεων περί οργάνων στις ιδρυτικές Συνθήκες. Ο θεσμικός ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπολείπεται της συμβολικής προβολής που του επιφυλάσσεται. Στο κοινοτικό σύστημα η διεθνής νομιμοποίηση υπερτερεί σαφώς της λαϊκής» και «[...]θα παρέπεμπε, έστω και συμβολικά, σε αντιστοιχία προς τα εθνικά κοινοβούλια» όπως επεξηγείται στο Σκανδάμης, Ν., (2003). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τεύχος 4. Οργανική υπόσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 139 και για τη θεωρητική βάση του θεσμού βλ. στο McCormick, J. (1999). Σελ. 138-152.

Ιρλανδίας και της Δανίας. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (1984) προωθεί στη συνέχεια το πολιτικό σχέδιο του Spinelli²¹² σχετικά με την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη, και παρότι υπήρξαν αντιδράσεις που οδήγησαν στην απόρριψή του, αποτέλεσε τον πρωταρχικό στόχο και το καθοριστικό εργαλειακό μέτρο στην ακόλουθη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), όπου και υιοθετήθηκε.

Κατά την τρίτη φάση της ευρωπαϊκής ενοποίησης, παρατηρείται η ωρίμανση σε θεσμικό και νομικό πλαίσιο, διεκδικώντας έναν σαφώς πολιτικό χαρακτήρα σε επίπεδο θεσμικών και λειτουργικών δομών. Η εξέλιξη αυτή διακρίνεται, όπως προκύπτει από τη Συνθήκη του Σένγκεν (1985) κατά την οποία θεσπίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία μεταξύ των κρατών-μελών, ενώ ορόσημο αποτελεί η αμέσως επόμενη Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1987) κατά τη μεθοδολογία των J. Monnet και R. Shuman, βάσει της οποίας ετέθη το ζήτημα της πολιτικής και οικονομικής συνεργασίας με γνώμονα την κοινωνική διάσταση μίας συνένωσης εθνών-κρατών που από κοινού συναποφασίζουν για καίρια ζητήματα, όπως η κοινωνική συνοχή και η προστασία του περιβάλλοντος, η επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, η ανοικτή αγορά και η ενίσχυση ενός κοινού νομισματικού συστήματος· μέσω της Ενιαίας Πράξης επιχειρήθηκε η αντιμετώπιση των αδιεξόδων και των δυσλειτουργιών στην εξέλιξη της ενωσιακής διαδικασίας, με αποτέλεσμα να δοθεί σημαντική ώθηση στον κοινοβουλευτικό θεσμό μέσω της αναβάθμισής του, καθώς και ανάλογη ώθηση για τη θεμελίωση περισσότερης συνεργασίας, με πολιτικό πρόσημο, όπως αυτό, στη συνέχεια, αποτυπώνεται στις Συνθήκες του Μάαστριχτ, του Άμστερνταμ και της Νίκαιας²¹³.

²¹² Πρόκειται για την οπτική της λαϊκής αντιπροσώπευσης με προεξάρχοντα τον διακριθέντα πολιτικό για τους αντιφασιστικούς αγώνες του στην Ιταλία με το σκεπτικό ότι οι εντολές μελέτης από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο «απέβαιναν στείρες». «Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο “ως πρώτη Συνέλευση αμέσως εκλεγείσα από τους Ευρωπαίους πολίτες, με συνείδηση ιστορικού καθήκοντος που του ανατίθεται να προτείνει ένα σχέδιο Ένωσης”» υιοθετεί με το Ψήφισμα της 14.4.1984 την εν λόγω πρόταση: «Η Έκθεση Spinelli αντιτίθεται στη μέθοδο των τροποποιήσεων των υφιστάμενων Συνθηκών, την οποία ευνοούσε μέχρι τότε το Συμβούλιο, και προτείνει μία νέα συνθήκη, η οποία αναχωνεύει το κοινοτικό κεκτημένο (acquis communautaire) και τα νέα στοιχεία που η Έκθεση κομίζει[...] Εξαλείφεται έτσι ο κατακερματισμός του τότε υφιστάμενου ανομοιογενούς οικοδομήματος: Κοινότητες, Σύστημα Davignon και Νομισματικό Σύστημα. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο καθίσταται όργανο της Ένωσης, το Συμβούλιο της Ένωσης μοιράζεται μαζί με το Κοινοβούλιο τη νομοθετική εξουσία, αποφασιζοντας πάντα με σταθμισμένη ειδική πλειοψηφία. Η Επιτροπή καθίσταται το μοναδικό εκτελεστικό όργανο της Ένωσης, ο δε πρόεδρος της διορίζεται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο», βλ. στο Σκανδάλης, Ν. (2003). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τεύχος 2. Ιστορική μορφολογία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 96-97, με αναφορά στην πρωτογενή πηγή A. Spinelli, Vers l'Union Européenne, Florence 13.6.1983, IUE, 22.

²¹³ Βλ. σελ. 44-47, στο Τσάτσος, ό.π.

Η Συνθήκη του Μάαστριχτ αποτελεί ένα από τα κομβικά γεγονότα της διαδικασίας της ενοποίησης και σκόπιμο είναι να εμβαθύνουμε, προκειμένου να κατανοήσουμε την αλλαγή που σημειώνεται στους κόλπους μίας βασικώς οικονομικής συνεργασίας, μέχρι πριν την υπογραφή της και την ενίσχυση της οικονομικής συνεργασίας αυτής²¹⁴ καθώς και να μας εισάγει στην τέταρτη φάση, που θεωρούμε στη διατριβή αυτή πως αντικατοπτρίζεται εντονότερα το θεωρητικό διακύβευμα της ΕΕ σε μία συνδυαστική ποιότητα συνταγματικού, ρεπουμπλικανικού και κοσμοπολιτικού πλαισίου, σε θεσμικό και αξιακό επίπεδο συνεξέλιξης των κρατών-μελών.

Η Συνθήκη, η επίσημη ονομασία της οποίας είναι «Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση», υπεγράφη στις 7 Φεβρουαρίου 1992 και θεωρείται ως η σημαντικότερη ιστορικά Συνθήκη σε ευρωπαϊκό επίπεδο, καθώς και η δεύτερη σημαίνουσα σε παγκόσμιο επίπεδο –σε σύγκριση με τη Συνθήκη ίδρυσης του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών– λόγω της δυναμικής συγχώνευσης της «αρχής της ισότητας» μεταξύ των κρατών-μελών και του οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού περιεχομένου, με σαφείς προδιαγραφές του σχεδιασμού για τη δόμηση πολιτικής υπόστασης στη συνέχεια. Στην εν λόγω συνθήκη και τρίτη κατά σειρά στη θεμελίωση της ΕΕ, που διαδέχθηκε τις Συνθήκες της Ρώμης και την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, επιχειρείται μία σύνθεση που βασίζεται σε τρεις πυλώνες οι οποίοι αποτελούν τους κύριους τομείς δράσης αποσκοπώντας στο ισχυρό θεσμικό πλαίσιο: α) τη δημιουργία πολιτικού και διοικητικού κοινοτικού συστήματος (Τίτλοι I, II, III, IV, VIII), β) τη θέσπιση διακυβερνητικής συνεργασίας συναρτώμενης στην κοινή εξωτερική πολιτική και ασφάλεια (ΚΕΠΠΑ, Τίτλοι V, VI, VIII) και γ) το σύστημα της διακυβερνητικής συνεργασίας στους τομείς της Δικαιοσύνης και των Εσωτερικών Υποθέσεων. Ενδιαφέρον, δε, έχει το γεγονός πως κατά τη θέσπιση της εν λόγω Συνθήκης, η διάκριση της γραφειοκρατικής κατανομής σε Πρωτόκολλα (17) και Δηλώσεις (33) υποδηλώνει την οργανική ετοιμότητα της ΕΕ, ώστε να παρέχεται η απαιτούμενη

²¹⁴ Ο/η αναγνώστης/αναγνώστρια ίσως θεωρήσει ως πλεονασμό, ή ακόμη και ταυτολογία την παραδοχή σχετικά με τον οικονομικό χαρακτήρα της Ένωσης που ενισχύεται μέσω της κοινής νομισματικής πολιτικής, η οποία υιοθετείται από τα κράτη-μέλη στο πλαίσιο της συνυπογραφής της εν λόγω Συνθήκης, και παρότι γίνεται λόγος για πρώτη φορά περί κοινωνικής Ευρώπης, δεν διαφαίνεται μία σύγκλιση με κοινωνικό χαρακτήρα αλλά με ισχυρότερο οικονομικά χαρακτήρα: το σημαίνον στην παραδοξότητα αυτή, είναι η συνταγματική τάξη που αποκτά ο θεσμικός χαρακτήρας της Ένωσης. Σύμφωνα με τη θεωρία του «συνταγματικού πατριωτισμού», το «συνέρχεσθαι» προϋποθέτει μία συγκεκριμένη θέαση στην οποία από κοινού συγκροτείται μία νέα δύναμη ταυτότητα, της οποίας δεν αντιστοιχεί εθνικό ιστορικό υπόβαθρο, ούτε κοινός πολιτιστικός πολιτισμός, όμως δύναται να θεσμοθετηθεί μέσω ενός κοινού προσανατολισμού, αν όχι συνταύτισης, τότε έλλογης προσδοκίας. Η οικονομία και η αγορά εν προκειμένω αποτελέσαν –κατά τη τρίτη αυτή φάση ενοποίησης– τα σημεία τομής στη δόμηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

ευελιξία σε πιθανά μεταγενέστερες τροποποιήσεις δίχως όμως τη μετατροπή ολόκληρης της Συνθήκης, γεγονός που βραχυπρόθεσμα υποστήριξε τη δυνατότητα των κρατών-μελών βάσει της «αρχής της ισότητας» και της ομαλής ενοποίησης· χαρακτηριστικό παράδειγμα κατά τη διαδικασία υιοθέτησης του κοινού νομίσματος βάσει των «Κριτηρίων Σύγκλισης»²¹⁵, ήταν η περίπτωση της Δανίας, που αρχικώς δεν επικυρώθηκε από το κοινοβούλιο και η Συνθήκη ετέθη σε δημοψήφισμα που στη συνέχεια, με την παρέμβαση του Εδιμβούργου και την εξαίρεση της Δανίας από τέσσερα σημεία της Συνθήκης, οδήγησε σε εκ νέου δημοψήφισμα με θετικό αποτέλεσμα²¹⁶.

Ακολούθησε η Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία τέθηκε σε ισχύ την 1η Μαΐου 1999, τροποποίησε εν τω συνόλω κάποιες από τις διατάξεις και τις συναφείς πράξεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ, με σκοπό την ενίσχυση των δικαιωμάτων των ευρωπαίων πολιτών, την ανάπτυξη της πολιτικής ασφαλείας και τη συστηματοποίηση της θεσμικής υπόστασης της ΕΕ, θέτοντας στο προσκήνιο ένα σαφές σχέδιο κοινοτικής δράσης που συγκλίνει σε επίπεδο αρχών και αξιών²¹⁷. Με τη συνυπογραφή της εν λόγω Συνθήκης, κατοχυρώνεται η Συμφωνία Σένγκεν και εντάσσεται στο νομικό κοινοτικό σύστημα, δίχως όμως να εκλείψουν οι αντιρρήσεις εισχώρησης, όπως αυτήν της Ιρλανδίας και του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου παρέμειναν εκτός της Συμφωνίας, δίνοντας παράλληλα ώθηση στην αύξηση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων για θέματα όπως της μετανάστευσης, βάσει του οποίου η συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών διευρύνθηκε σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής, αλλά όχι με θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο. Στη συνέχεια, η Συνθήκη της Νίκαιας (2001), αναφερόμενη και ως ο «ελλαττωματικός σχεδιασμός», τροποποίησε αντιστοίχως τις Συνθήκες του Μάαστριχτ και της Ρώμης, μεταρρύθμισε τη θεσμική δομή της ΕΕ εξελίσσοντάς την προσπάθεια

²¹⁵ Εν συντομία τα Κριτήρια Σύγκλισης που προέβλεπε η Συνθήκη του Μάαστριχτ να πληρούνται από κάθε κράτος-μέλος, ως έχουν: 1. Οι ισοτιμίες του νομίσματος της κάθε χώρας πρέπει να παραμένουν μέσα στη ζώνη που ορίζει ο Μηχανισμός Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ) για δύο τουλάχιστον χρόνια, 2. Τα μακροπρόθεσμα επιτόκια δεν μπορούν να ξεπερνούν κατά περισσότερες από δύο ποσοστιαίες μονάδες τα επιτόκια των τριών πιο αποδοτικών κρατών-μελών, 3. Ο πληθωρισμός πρέπει να είναι κάτω από μια τιμή αναφοράς (μέσα σε 3 χρόνια οι τιμές δεν πρέπει να ξεπερνάνε κατά περισσότερο από 1,5% τις αντίστοιχες του πιο αποδοτικού κράτους μέλους), 4. Το δημόσιο χρέος πρέπει να είναι μικρότερο από το 60% του ΑΕΠ ή να βγαίνει προς αυτόν τον στόχο (δηλαδή ακόμη κι αν το ποσοστό είναι μεγαλύτερο να τείνει σε πτωτική τάση) και τα ελλείμματα του προϋπολογισμού μικρότερα από το 3% του ΑΕΠ.

²¹⁶ Σκανδάμης, Ν. (2003). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο – Κείμενα Ι. Ιδρυτικές Συνθήκες*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 35-193.

²¹⁷ Σκανδάμης, Ν., βλ., ό.π. σχετικά με Άρθρο 11 (πρώην άρθρο Ι.1) έως και Άρθρο 12 (πρώην άρθρο Ι.2).

της Συνθήκης του Άμστερνταμ για «ανατολικό» άνοιγμα πρόσκλησης της συμμετοχής στο κοινοτικό πλαίσιο, και πάλι μέσω παλινδρομήσεων και της αντιθετικής στάσης του ιρλανδικού λαού, που αρχικώς καταψήφισε τη συμφωνία μέσω δημοψηφίσματος, ενώ το αποτέλεσμα ανετράπη κατά τον επόμενο χρόνο. Αυτό που θέλουμε να επισημάνουμε εδώ είναι το γεγονός πως εισήχθη για πρώτη φορά το ζήτημα των αρχών και των αξιών, στο πλαίσιο μίας υπερεθνικής συγκρότησης των κρατών και των λαών.

Ακόμη, είναι καίριο σημείο στη διαδρομή της έρευνας αυτής να επισημάνουμε ότι η μη αποδοχή της διπλής πλειοψηφίας ως αποτελέσματος της «ελλατωματικής» φύσης της Συνθήκης της Νίκαιας, συνιστά γεγονός που θα μας είναι χρήσιμο στην ανάλυση της πέμπτης ενότητας της διατριβής αυτής, ως ένα από τα λειτουργικά θεσμικά όρια που μάλλον αποδυναμώνουν τη διαδικασία της ολοκλήρωσης της ΕΕ ως πολιτικού σχεδίου. Πιο συγκεκριμένα, στην εν λόγω συζήτηση η Γερμανία είχε επιδιώξει το μεγαλύτερο –κατ’ ομολογίαν– μέρος του πληθυσμού της να εκπροσωπείται με αντίστοιχο μεγάλο εκτόπισμα ψήφων στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, προκαλώντας έτσι την εναντίωση της Γαλλίας, η οποία αντέτεινε τη διατήρηση της συμβολικής ισοτιμίας μεταξύ των δύο –κατ’ ομολογίαν– ισχυρών χωρών. Ο συμβιβασμός επετεύχθη μέσω της υιοθέτησης της διπλής πλειοψηφίας των κρατών-μελών και των ψήφων τους, κατά την οποία όμως προβλέπεται ένα κράτος-μέλος να επικαλεστεί την επαλήθευση στην περίπτωση των θετικών ψήφων, δηλαδή υπέρ της ΕΕ, σχετικά με την επάρκεια της εκπροσώπησης του τμήματος του συνολικού ευρωπαϊκού πληθυσμού²¹⁸.

Συμπερασματικά, στην ενότητα αυτή, προσπαθήσαμε να διανύσουμε το θεωρητικό πλαίσιο αρχικά της συνδιαμόρφωσης της ταυτότητας ενός ισχυρού πολυεθνικού οργανισμού, που επιχειρεί να συγκροτήσει μία υπερεθνική δυναμική διακυβέρνησης, με σκοπό την όλο και πιο διευρυμένη, ενισχυμένη και αποτελεσματική ευρωπαϊκή πολιτική· το δίχως άλλο, κάνοντας εν τάχει μία ιστορική αναδρομή στα σημεία-σταθμό, δηλαδή στις Ιδρυτικές Συνθήκες, κυρίως σε αυτές που αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα προκειμένου να υποβάλλουμε τις ποιότητες-θεωρητικά

²¹⁸ Μία σημαντική επισήμανση για την κατανόηση της εν λόγω θεσμικής δυναμικής: στο πλαίσιο ενός συστήματος αξιών και δημοκρατικών αρχών που αναδύεται και διευρύνεται, αποτέλεσε η – προτεινόμενη από πολλούς– δυνάμει απλοποίηση του τρέχοντος συστήματος της Ένωσης κατά την περίοδο εκείνη, μέσω της εισαγωγής της διπλής πλειοψηφίας μεταξύ των κρατών-μελών και του πληθυσμού με σκοπό την αντικατάσταση του Qualified Majority Voting (QMV), η οποία δεν έγινε αποδεκτή παρά μόνο με το πρόσχημο του «συμβιβασμού της επαλήθευσης», όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως.

σχήματα που υποστηρίζουμε ως οι φύσει δομικές της εν εξελίξει ταυτότητας, σε έλεγχο, σχετικά με την ασυμπτωτική τους πορεία.

Στην πρώτη φάση της ενοποίησης, διακρίνουμε πως αναδύεται μία νέα συνταγματική τάξη ως αποτέλεσμα της ίδιας της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως ειρηνοποιού/ενοποιητικής ιδιότητας με όρους αποκατάστασης, ανασυγκρότησης και ισχυροποίησης των εθνικών κρατών διαμέσου της κοινοτικής συνεργασίας σε οικονομικό και νομικό επίπεδο σύγκλισης. Στη δεύτερη φάση, το κοινοτικό επιχείρημα γίνεται αντιληπτό ως όλο και περισσότερο επιτακτική, αλλά όχι επιβεβλημένη ευρωπαϊκή τάση στην από κοινού πολιτική σκηνή και παρότι οργανώνει και οργανώνεται σε επίπεδο οικονομικής και εξωτερικής πολιτικής, το κοινωνικό στοιχείο συνδυαστικά με την πολιτιστική πολιτική ανάδειξης, ενισχύει σε πρώιμο στάδιο μία ευρωπαϊκή θέση, ομοίως στην από κοινού αντιμετώπιση των οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών κατά την πορεία της παγκοσμιοποίησης. Με απόσταση από την περίοδο της δεύτερης φάσης αυτής και με τη θεωρητική δυνατότητα της κατανόησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως του κύριου στοιχείου πολιτικής συμβίωσης μεταξύ των διαφορετικών εθνικών και πολιτισμικών μερών, μπορούμε να διακρίνουμε τη προδιάθεση του κοινοτικού παραδείγματος, ως εργαλειακού μέσου μίας εξελιγμένης ιδιότητας του πολίτη, ή και, με σύγχρονους όρους, το ανεκπλήρωτο πλάνο της μεταεθνικής δημοκρατικής εξέλιξης.

Η τρίτη φάση της ευρωπαϊκής ενοποίησης θέτει τα θεμέλια για τη θεσμική και πολιτική ταυτότητα με σύγκλιση, όμως, στην οικονομική ανάπτυξη, ενώ γίνεται σαφές πως ένα επιχείρημα δημοκρατικής φύσεως δεν μπορεί να νομιμοποιηθεί δίχως τη συμμετοχή των πολιτών του στις δημοκρατικές διαδικασίες. Κατά τον Ferry, η αντιμετώπιση της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως πολιτικής ταυτότητας που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός κοινού πολιτιστικού χώρου αντίληψης της κοινής στάσης απέναντι στον ενδογενή διαπολιτισμικό χαρακτήρα της, συνυφαίνεται σύμφωνα με την κονστρουκτιβιστική θεωρητική προσέγγιση· και κατανοείται ως η προσπάθεια εκείνη της δημιουργίας μίας δημοκρατικής κοινότητας βάσει της αυτοβούλως ενωτικής διαθεσιμότητας, η οποία δεν ολοκληρώνεται αλλά ενισχύεται ως πολιτικός σχηματισμός ή, αλλιώς, ως μία εν εξελίξει ταυτότητα που διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της πολιτικής της πορείας. Το δίχως άλλο, σε θεσμικό και ηθικό πλαίσιο, το κοσμοπολιτικό αφήγημα αποκαθιστά και αντικαθίσταται από τη συνταγματική ποιότητα μίας τέτοιου βεληνεκούς πολιτικής οργάνωσης, η οποία κατά τη σύντομη

πορεία που έχει διαγράψει ως σήμερα, παλινδρομεί και μεταξύ της ανεπαρκούς πολιτειολογικής της σύστασης, του συνταγματικού χαρακτήρα αυτοπροσδιορισμού, των πολιτικών χωρίς το απαραίτητο εύρος ανταποκριτών, των σύγχρονων επιταγών κοινωνικής δικαιοσύνης με επικριτές για την αποτελεσματική ή όχι πορεία της. Συνακόλουθα, μία εν εξελίξει συλλογική ταυτότητα που, ως τη φάση αυτή, γίνεται αντιληπτή διά του επικαλέσματός της μέσω των πολιτικών και των θεσμών ενδυνάμωσής της ή, ακόμη και μέσω της συλλογικής δράσης που παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των ατομικών πρωτοβουλιών που τυγχάνουν νομικής αποδοχής, με αβέβαιο το κατά πόσον στην εξέλιξή της θα αποτελέσει σημείο αναφοράς και πρότυπο συμβίωσης ή, μίας κατ' ανάγκην αποδοχής στο πλαίσιο της αμφισβήτησης και της αντίδρασης στον ευρωπαϊσμό με όρους αποδόμησης των αντιθέσεων.

4.3. Η τέταρτη φάση της ενοποίησης – Συνταγματική Συνθήκη vs Συνθήκης της Λισσαβώνας

Κρίνεται ευθύς εξαρχής χρήσιμο να εισάγουμε τον ορισμό της τέταρτης φάσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως γίνεται αντιληπτό στην έρευνα αυτή, επεξηγώντας τη σημασία της Συνταγματικής Συνθήκης²¹⁹ και της Συνθήκης της Λισσαβώνας, ως γεγονότων-ορόσημων στην κατανόηση της θεωρίας του «συνταγματικού πατριωτισμού», της ρεπουμπλικανικής ποιότητας και της επανακάλυψής της, καθώς και του αξιακού κοσμοπολιτικού χαρακτήρα ως ιδρυτικού εναύσματος και δομικού προαπαιτούμενου για το δημοκρατικό μέλλον της Ευρώπης.

Καταρχάς, το συναίσθημα του «συνανήκειν» σε ένα σύνολο καλλιεργείται είτε μέσω του «εθνικού πατριωτισμού» με θετικό ή ενίοτε αρνητικό πρόσημο, είτε βάσει μίας συντεταγμένης προσπάθειας με συνταγματική αξία ως του απαραίτητου εχεγγού για την επίτευξη ανιδιοτελούς συνταύτισης των μερών. Σε μία αρχική προσπάθεια υπέρβασης της διπολικότητας και των ορίων της ευρωπαϊκής ενοποίησης, το προσχέδιο της Συνταγματικής Συνθήκης, ως αποτελέσματος μίας μακρόχρονης διαδικασίας συνταγματοποίησης των πρωθύστερων ιδρυτικών Συνθηκών, απλοποιεί

²¹⁹ Εισαγωγικά: η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης, στο Σκανδάμης, Ν. (2005). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, II. Πολιτικά θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Σελ. 7-298.

το θεσμικό και το λειτουργικό πλαίσιο της ΕΕ, δίχως όμως να αναδιαμορφώνει εις βάθος τον ενοποιητικό θεσμό ως ένα αμιγώς πολιτικό σχεδιασμό. Παρόλη τη δυσκολία της συνταγματικής προοπτικής, προδιαγράφεται το πολιτειολογικό στοιχείο σχετικά με τις σχέσεις των κρατών-μελών, καθώς και την οικονομική και πολιτική οργάνωση που ο κοινοτικός θεσμός επιδιώκει.

Χαρακτηριστική για την κατεύθυνση αυτή, είναι η δήλωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στις Ανακοινώσεις για το Μέλλον της Ευρώπης, που διαχωρίζει την ενοποιητική προοπτική από το κρατικό πρότυπο κυριαρχίας, αναφέρει δε, πως «η ευρωπαϊκή οικοδόμηση δεν υπακούει σε κανένα προϋπάρχον μοντέλο», πως «η Ένωση περατώνει μερικές από τις ουσιαστικές αποστολές των κρατών χωρίς να γίνει ένα κράτος» που σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ευρωπαίων πολιτών αποτελεί «μία νέα μορφή οργάνωσης, η οποία απέχει κατά πολύ από το μύθο του υπερ-κράτους». Με αυτή τη δήλωση, η ΕΕ αποκαθιστά τη φύση και τη δυναμική της και την τοποθετεί εκεί όπου και ανήκει, δηλαδή σε ένα διεθνικό νεο-μόρφωμα οργάνωσης, που δεν διεκδικεί βαθμό πολιτικής εξουσίας κατά το κρατικό πρότυπο, οικοδομώντας εσωτερική κοινωνική και οργανωτική πολιτική, ή και ως ενδεχόμενη υπερδύναμη (*super-puissance*) συμμετέχουσα στο διεθνές σκηνικό πολιτικών δυνάμεων. Όμως, όπως γράφει ο Σκανδάμης, «η Ένωση πρέπει να ασκήσει το ρόλο της ως παγκόσμια δύναμη (*global actor*), επειδή η μεμονωμένη φωνή ενός κράτους δεν επαρκεί πλέον»²²⁰.

Συνακόλουθα, η ΕΕ παγιώνεται ως ομοσπονδία και όχι «ομοσπονδία των εθνικών-κρατών» («*Fédération d'États-nations*»)²²¹, ως πρότυπο κοινωνίας που προορίζεται να διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλο «στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, ως κοινωνικο-οικονομική οργάνωση που συνθέτει παλαιά στοιχεία, το κυρίαρχο κράτος, με νέα, τους υπερεθνικούς επικαθορισμούς του» και η ισορροπία της ΕΕ «ερείδεται στην οικονομική σταθερότητα που υπόσχεται μέσα από την αλληλέγγυα και βιώσιμη ανάπτυξη, την οποία εγγυάται μία επαρκής οργάνωση της ασφάλειας και της δικαιοσύνης ως άλλη όψη της ελευθερίας (ΕΔΑ)»²²² και νομιμοποιητικά ενισχύει την ολοκλήρωση μέσω των θεμελιωδών δικαιωμάτων και τον δημοκρατικό βίο «που κατά το ευρωπαϊκό μοντέλο εγγυώνται την επίτευξη ενός τέτοιου στόχου και την προώθησή του σε παγκόσμιο επίπεδο, συμπυκνώνουν τους

²²⁰ Σκανδάμης, (2003)., ό.π., σελ. 152.

²²¹ Delors, J. (2000). *Ma vision d'une fédération des États nations. Le Monde des débats*.

²²² Σκανδάμης, (2003)., ό.π., σελ. 153.

όρους μίας χαρακτηριστικής μετάθεσης ρόλων απέναντι στο εθνικό κράτος και την παγιωμένη ιστορικά δομή του: η ΕΕ οργανώνεται πρωτίστως ως ήπια, πολιτισμική δύναμη, η οποία ευημερεί μέσα από μία κοινωνικά ισορροπημένη ευρωστία, μακράν του πολιτικού-στρατιωτικού προτύπου που ενσάρκωσε και εν πολλοίς εγκλείει στα θεμέλια του, ακόμα τώρα, το κράτος, ιδίως το μη ευρωπαϊκό» (Σκανδάμης, 2003⁴: 153). Αυτή η δήλωση θα ήταν, σε συνδυασμό με τις αξιακές συνιστώσες κατά το κοσμοπολιτικό και ρεπουμπλικανικό πρότυπο, ένα ισχυρό κίνητρο απέναντι στον ευρωσκεπτικιστικό λόγο, υπό έναν όρο: την αμερόληπτη τήρηση της με κανονιστικό πρόσημο και σε οιαδήποτε συνθήκη, κάτι το οποίο επιδιώκεται μεν αλλά δεν εγγυάται τη σταθερή εφαρμογή του, όπως προκύπτει από τις δύσκολες διακρατικές στιγμές που το ενωσιακό οικοδόμημα καλείται να αντιμετωπίσει υπάρχοντες και πιθανούς μελλοντικούς κλυδωνισμούς από τα αδύναμα κράτη-μέλη, σε επίπεδο οικονομίας και ανάπτυξης, ή ανάλογους κλυδωνισμούς από τα ισχυρά κράτη-μέλη προς τα αδύναμα σε επίπεδο οικονομίας, ανάπτυξης και κοινωνικής πολιτικής· ομοίως και στην περίπτωση από και μεταξύ των κρατών-εθνών, ισχυρών και μη, σε επίπεδο πολιτικής της ταυτότητας, όπως αυτό προκύπτει από την αναγκαιότητα για μία ενισχυμένη κοινή πολιτική της μετανάστευσης, του ασύλου και της πολιτικής της ασφάλειας. Το γεγονός αυτό, που περιγράφει την πορεία της ενοποίησης και νοηματοδοτεί δύο διαστάσεις της ευρωπαϊκής δημοκρατίας, τη νομιμοποίηση εντός των κρατών-μελών και την αίσθηση δικαιοσύνης μεταξύ τους και αυτό αποτελεί μία πρόκληση για το ευρωπαϊκό σχέδιο και την εξέλιξή της ως η «Ευρώπη δυο κατηγοριών», εκ των πραγμάτων διαφορετική από την Ευρώπη των «δύο ταχυτήτων», η οποία βασίζεται στην αποδοχή των κρατών-μελών να μεταβιβάζεται μέρος της κυριαρχίας τους στον ενωσιακό θεσμό²²³.

Ο Habermas θεωρεί επιβεβλημένη τη σφυρηλάτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ειδάλως η γηραιά ήπειρος «θα εξαφανιστεί από την πολιτική σκηνή». Την ηθικοπλαστική απάντηση σε αυτήν τη μη αποδεκτή πιθανότητα την έδωσε στο παρελθόν ο «συνταγματικός πατριωτισμός»²²⁴. Στη σύγχρονη όμως αδυναμία συμβίωσης των διαφορετικών ταυτοτήτων, που εν τω συνόλω διαμορφώνουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα, το συνταγματικό πρόσχημα δεν επαρκεί, τουλάχιστον ως κατανοείται· φαίνεται πως από τη στιγμή που η νομική και η θεσμική οργάνωση στην

²²³ Kundnami, H., (2013). στο Ξενάκης, Δ. Κ. (2013). *Κρίση στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Διλήμματα & επιλογές*. Κέντρο Ερευνών Προοδευτικής Πολιτικής. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Σελ. 68-70.

²²⁴ Βλ. Müller, J. W. (2008). A general theory of constitutional patriotism. *International Journal of Constitutional Law*, 6(1), 72-95.

οποία ο πολίτης της ΕΕ, και κάθε αντίστοιχης επίκτητης πατρίδας πολίτης, καλείται να πιστεύει και να συμβάλλει κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, χωλαίνει στην επικοινωνιακή διαδικασία της άσκησης της ιδιότητας αυτής, ενώ δεν απαντά σε ιδιάζουσες περιπτώσεις προσανατολισμού της εν λόγω ταυτότητας, υπό το πρίσμα της εθελούσιας διαφοροποίησης, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με το πολυεθνικό παράδειγμα της Ελβετίας ή την αποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας από το κοινοτικό κεκτημένο, μη αποκλείοντας έτσι παραδείγματα συγκρότησης ή συμπόρευσης με δι-ενωσιακό πρότυπο κατά το οποίο ενοποιούνται διαφορετικά πολιτικά μέρη, σε υπερεθνικές συνθήκες παραλληλών διαδρομών που συγκλίνουν κυρίως στο αξιακό και το κοσμοπολιτικό επίπεδο των διεθνών σχέσεων.

Η προσπάθεια της δημιουργίας Συντάγματος και οι επιμερισμένες εθνικές ταυτότητες των κρατών-μελών που ψήφισαν επί της διαδικασίας αρνητικά, επιβεβαιώνει τον κανόνα πως ο αναντίρρητα συνταγματικός χαρακτήρας της ΕΕ δεν επαρκεί για τη δημοκρατική νομιμοποίησή της σε βάθος χρόνου και άνευ όρων. Ο Μανιτάκης τονίζει πως σε μία ενδεχόμενη μορφή που εκκολάπτεται κατά το δυνατόν στην πορεία διαμόρφωσης της πολιτικής ταυτότητας της ΕΕ, δηλαδή μιας *res publica*²²⁵, πως «ο ευρωπαϊκός δήμος θα είναι, τελικά και ταυτόχρονα, το δημιούργημα και ο δημιουργός του ευρωπαϊκού Συντάγματος», αλλά «οι δημιουργικές λειτουργίες ενός Συντάγματος δεν σταματούν στην εγκατάσταση και συμβατική κατασκευή ενός λαού ή δήμου, διαμορφώνουν και εγγυώνται και την πολιτική ενότητά του, πέρα και ανεξάρτητα από την οικονομία, ενώνουν τα άτομα ως π ο λ ί τ ε ς ή ως μέλη ενός πολιτικού συνόλου και όχι ως ι δ ι ώ τ ε ς. Ιδρύοντας ένα κράτος και συντάσσοντας μια πολιτική εξουσία, τα Συντάγματα οργανώνουν, εκφράζουν και επικυρώνουν ταυτόχρονα και την πολιτική ενότητα της κοινωνίας» (Μανιτάκης, 2004: 114-116). Ο Τσάτσος επισημαίνει πως ο δήμος ως έννοια, συνακόλουθα «ο ευρωπαϊκός δήμος, δεν είναι στατική αλλά ιστορική έννοια, γι' αυτό εξελίχθηκε από την εποχή του πρώτου εκδημοκρατισμού της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας το 1992 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και έκτοτε έγινε θεσμικά και πιο αισθητός και πιο ορατός», τονίζοντας πως

²²⁵ Ο Μανιτάκης αναφέρει: «μια *res publica*, που δεν υποκαθιστά πάντως τη Δημοκρατία ούτε τη λαϊκή κυριαρχία ούτε μπορεί να θεωρηθεί ισότιμη της πολιτείας. Είναι ο τόπος όπου κυρίως συγκροτείται η αστική ή πολιτική ελευθερία και η ιδιότητα του πολίτη» και προτείνει για τη σύνθετη σημασία της έννοιας και τις διάφορες παραλλαγές αλλά και την αξία της στη συνταγματική φύση της Ένωσης, την περιεκτική μελέτη του Chryssochoou, D. N. (2002). *Europe's Republican Moment. European Integration*, 4. Σελ. 341-457. Βλ. στο Μανιτάκης, Α. (2004), *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 114.

ο «κατεξοχήν ο ευρωπαϊκός δήμος βρίσκεται σε *αέναη ολοκλήρωση*»²²⁶. Αν η Συνθήκη του Μάαστριχτ νομιμοποίησε την ύπαρξη ενός πολιτικού συστήματος που δεν μπορεί να επεξηγηθεί νομικά, μιας και ομοιάζει με, αλλά δεν είναι πολιτεία, λειτουργεί και συνέρχεται ως κρατικός μηχανισμός αλλά δεν είναι κράτος²²⁷, ομοίως, κυβερνά, αλλά δεν εκπροσωπεί και δεν εκπροσωπείται ως κυβέρνηση, και παράλληλα έδωσε το έναυσμα για την ανάπτυξη δημόσιου διαλόγου, σύμφωνα με τη διάθεση αναζήτησης των πολιτών σχετικά με το τι είναι, πώς συγκροτείται ο εν λόγω πολιτικός σχεδιασμός που αφορά στην κοινή συμμετοχή των κρατών και των εθνικών πολιτών.

Οι αντιδράσεις που σημειώθηκαν και ανέτρεψαν την από κοινού θέσπιση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος αφορούσαν ως επί το πλείστον τη δυσκολία κοινής θέασης για την ευρωπαϊκή ταυτότητα· οι αρνητικές ψήφοι στο γαλλικό και στο ολλανδικό δημοψήφισμα για το Ευρωσύνταγμα αφορούν είτε στη θέση πως δεν κρίνεται απαραίτητη η ευρωπαϊκή ταυτότητα είτε ως λόγος αποδυνάμωσης των υπαρχουσών εθνικών ταυτοτήτων²²⁸. Το οικονομικό πλαίσιο ανάπτυξης των κρατών-μελών δεν μονοπώλησε το ενδιαφέρον στην εν λόγω ψηφοφορία, κι αυτό επιβεβαιώνει τον κανόνα της αδυναμίας να επικοινωνήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα ως μία πράξη συμβίωσης, κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο. Παρόλα αυτά, η προκατάληψη των πολιτών, η οποία καθορίζεται σε άμεση συνάρτηση με την εθνική ιστορική πορεία που προβάλλεται βάσει μίας συγκεκριμένης λογικής της κατηγοριοποίησης/ομαδοποίησης, συγκεκριμένα, εδώ, με εθνοτικό χαρακτήρα, καταψήφισε την προσπάθεια της μέχρι σήμερα πιο ουσιαστικής θεσμικής ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, από την οποία απορρέει μία πολιτική ταυτότητα ως αποτέλεσμα του συνόλου μίας πολιτικής κοινότητας, η οποία εν συνεχεία αποτελεί η ίδια πολιτικό υποκείμενο, συγκλίνοντας στην έννοια του κοινού ευρωπαϊκού συμφέροντος, κατά αριστοτελικό τρόπο.

Αυτό το οποίο μας ενδιαφέρει εδώ και προκύπτει χρήσιμο ώστε να κατανοήσουμε την αδυναμία συγκρότησης ταυτότητας σε μία ταυτόχρονη διαδικασία της εξέλιξής της, είναι όχι η αποτίμηση της καταψήφισης από δύο κράτη-έθνη, του Ευρωσυντάγματος, αλλά η αποσαφήνιση της αιτίας ενός τέτοιου αποτελέσματος, που,

²²⁶ Τσάτσος, Δ. Θ. (2007β), *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 99.

²²⁷ Στην ίδια οπτική βλ. μεταξύ άλλων, το Glencross, A. (2011). A post-national EU? The problem of legitimising the EU without the nation and national representation. *Political Studies*, 59(2), 348-367 και De Beus, J. (2001)., ό.π., σελ. 283-311.

²²⁸ Ιωακειμίδης, Π. (2007). *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση. Σελ. 40-62.

κατά γενική ομολογία, υπήρξε μία από τις πιο φωτισμένες στιγμές στην πορεία της συνεργασίας των κρατών-μελών, πρωτίστως στο επίπεδο της εθνικής συμβολής στο εγχείρημα, καθώς και στο διακρατικό και υπερεθνικό σχήμα.

Το Ευρωσύνταγμα, εν προκειμένω η Συνταγματική Συνθήκη η οποία υπενθυμίζει τη δυναμική μίας πλουραλιστικής ενότητας ταυτοτήτων που συνεργάζονται και αλληλοδιαμορφώνονται με σεβασμό σε ένα πολιτικό σχέδιο βάσει του θετού δικαίου και των Διατάξεων περί Δημοκρατικών Αρχών, θέτει ένα σημαντικό ερώτημα, πέραν του ζητήματος συμβίωσης των ταυτοτήτων²²⁹. Το ερώτημα, όπως το αντιλαμβανόμαστε εδώ, αφορά στη μορφή της εκπροσώπησης και κυρίως στην αποτελεσματικότητά της, διαμέσου της θεσμικής λειτουργίας ενός υπερεθνικού κυβερνητικού σχήματος. Το ευρωπαϊκό συνταγματικό δίκαιο συνίσταται ως ένα πολιτικό σύστημα που αναζητά μορφές νομιμοποίησης της ίδιας της υπόστασής του, ώστε, πέραν της νομικής ισχύς, να νομιμοποιείται και με πολιτειακό τρόπο κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο συγκρότησης μίας αναγνωρισμένης θετικής δημοκρατικότητας, στις συνειδήσεις των κύριων πυλώνων της εν λόγω δημοκρατικής νομιμοποίησης, δηλαδή των κρατών και των πολιτών. Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το Άρθρο 10, «κράτη και πολίτες αποτελούν τους δυο πυλώνες της ευρωπαϊκής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας», βάσει της οποίας θεμελιώνεται η λειτουργία της ΕΕ με την άμεση εκπροσώπηση των πολιτών από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο οποίο εκπροσωπούνται τα κράτη-μέλη από τον αρχηγό της κυβέρνησης, ως ο δημοκρατικός υπεύθυνος της εκπροσώπησης του εθνικού κοινοβουλίου και των πολιτών, ενώ στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αντιστοίχως εκπροσωπούνται από τις εθνικές κυβερνήσεις. Κατά το διεθνές δίκαιο, τα κράτη είναι ισότιμα (Άρθρο 15, παρ. 2 Συν Συνθ.) και οι αποφάσεις στο Συμβούλιο λαμβάνονται βάσει της «αρχής της διπλής πλειοψηφίας».

Ακολούθως, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως αντιπρόσωπος των ευρωπαίων πολιτών, συγκροτείται από πολιτικά ευρωπαϊκά κόμματα: «Τα πολιτικά κόμματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο συμβάλλουν στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης και στην έκφραση της βούλησης των Πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ενώ βάσει του κανονισμού σέβεται «τις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, του σεβασμού των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών και του

²²⁹ Spyrou, V. 'Perspectives of European Identity with features of patriotism and cosmopolitanism', in Panos Grigoriou & Philippe Poirier (2018) (Eds.). *Institutional, Political and Social Challenges for Europe in Crisis*, GovUnet Working Papers. Eurasia Publications. Volume 2. Σελ. 27-39. Βλ. 33-34.

κράτους δικαίου»²³⁰. με όρους Τσάτσου, μία πολιτική θεσμοθέτηση που συντελείται από «οργανωμένους σε λαούς Πολίτες της Ένωσης».

Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός, που πρέπει να τονιστεί εδώ και να αναλυθεί στη συνέχεια, είναι η συμβολή των εθνικών κομμάτων και των εθνικών πολιτικών συστημάτων στη διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής εκπροσώπησης, καθώς και το αίσθημα της συμμετοχής λαών και όχι των πολιτών ως φερόντων ιδεολογικής τοποθέτησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Είναι σαφώς αναγνωρίσιμο ένα δομικό στοιχείο ελλειμματικής ευρωπαϊκής πολιτικής, είτε λόγω των κρατικών κυριαρχιών είτε λόγω της πολιτικής επικοινωνίας, που συνήθως έως σήμερα καλλιεργείται λίγο πριν τις ευρωπαϊκές εκλογές με εθνικό πρόσημο, μίας, θα λέγαμε, ιδιοτελούς και περιοριστικής/περιορισμένης συμμετοχικής αντίληψης-πολιτικής στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη μέλη²³¹.

Ο «συνταγματικός πατριωτισμός» της ΕΕ, όπως διαφαίνεται εντονότερα κατά την περίοδο της ενδεχόμενης απόκτησης ενός συμπαγούς Συντάγματος κι έπειτα, δομείται ανάλογα των περιπτώσεων της εσωτερικής εθνικής πολιτικής κατάστασης σε τέσσερις τύπους: σε «πλουραλιστικό» με ανοχή στη διαφορετικότητα των πολιτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων²³², στον «πολυεπίπεδο», καθώς και τον «μεταεθνικό συνταγματικό πατριωτισμό» σύμφωνα με τον Habermas, καθώς και τους επικριτές του²³³, στο πλαίσιο των ορίων και των κρίσιμων σημείων στα οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί η εν λόγω θεωρία²³⁴. Ο ενωσιακός όμως πολιτικός σχεδιασμός τείνει σε ένα συνδυασμό συνταγματικής ποιότητας που αποδυναμώνεται σε θεσμικό επίπεδο και στην υιοθέτηση ενός κοσμοπολιτικού κοινοτικού χαρακτήρα που δύναται να ευδοκιμήσει στο πλαίσιο των απαιτήσεων της παγκοσμιοποίησης, με άλλα λόγια έναν τύπο μερικού-αναλογικού ή ειδικού συνταγματισμού, μία εξέλιξη αναμενόμενη αν αναλογιστούμε θεωρητικά σχήματα όπως ο «διακυβερνητισμός», οι «δημοι-κρατίες»

²³⁰ Σκανδάμης, Ν., σελ. 8, ό.π.

²³¹ Βλ. ενδεικτικά το Van der Eijk, C., & Franklin, M. N. (2004). Potential for contestation on European matters at national elections in Europe. *European integration and political conflict*, σελ. 32-50.

²³² Βλ. την προσέγγιση σχετικά στο Bellamy, R. (2002). *Liberalism and pluralism: Towards a politics of compromise*. Routledge.

²³³ Μεταξύ άλλων, μία ενδιαφέρουσα κριτική σχετικά με το κατά πόσον η Ευρώπη είναι εφικτό να συγκροτείται σε κοινό αξιακό πλαίσιο ή όχι και αν ναι, προς ποια συνταγματική προϋπόθεση συγκλίνει, όπως αυτό προκύπτει από τις πολιτικές ενοποίησης και θεσμικής οργάνωσης που έως σήμερα ακολουθεί, στο Lacroix, J. (2009). Does Europe need common values? Habermas vs Habermas. *European journal of political theory*, 8(2), 141-156.

²³⁴ Müller, J. W. (2007). Three objections to constitutional patriotism. *Constellations*, 14(2), 197-209, σχετικά με τα ευαίσθητα σημεία της συνταγματικής ταυτότητας σε υπερεθνικό πλαίσιο.

και η αέναη προσδοκία της βελτιστοποίησης του δημοκρατικού θεσμού, αλλά και στο γεγονός πώς διαπιστώνεται με γενική αποδοχή ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, περιπτώσεις-θεωρητικά σχήματα στα οποία έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα εκτεταμένα, και θεωρούνται ως χαρακτηριστικό στοιχείο της συνεχούς «πολιτικής αναζήτησης» της ΕΕ, προδιαγράφοντας το μέλλον της Ευρώπης ή, καλύτερα, επεκτείνοντας τη συζήτηση σχετικά με το προς τα πού τείνει να συγκροτηθεί, κατόπιν μεταρρυθμίσεων, ο εν λόγω υπερεθνικός οργανισμός κρατών.

Στη συζήτηση για το Σύνταγμα των Ευρωπαϊκών λαών, δυνάμει ή εν εξελίξει, έθεσε στο προσκήνιο με καταλυτικό τρόπο η Διακυβερνητική Διάσκεψη της Νίκαιας (2000) το κρίσιμο ερώτημα: «πώς θα καταστεί η Ε.Ε. πιο δημοκρατική, πιο αποτελεσματική και πώς θα έρθει πιο κοντά στον ευρωπαίο πολίτη»²³⁵. Η Δήλωση της Νίκαιας-Λάακεν (2001) στη συνέχεια κατείχε σημαντικό ρόλο-ένανσμα για έναν ευρύτερο διάλογο σχετικά με: α) την οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ, β) το καθεστώς του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ²³⁶ (Σκανδάμης, 2005: 389-399), γ) την απλούστευση των Συνθηκών, και δ) τον ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων, εντείνοντας έτσι την προοπτική ενός συνταγματικού κειμένου που θα όριζε τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ, τις αξίες, τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ευρωπαίων πολιτών²³⁷. μία πρόταση με έντονο πολιτικό και ηθικό πρόσημο, που, παρότι δεν οδήγησε στη θέσπιση του προσδοκώμενου Συντάγματος, αποτελεί παράδειγμα προσέγγισης σε θεσμικό και οργανωτικό επίπεδο της δημοκρατικής πρόκλησης²³⁸ που προϋποθέτει την από κοινού άσκηση της «αρχής της επικουρικότητας», της «αναλογικότητας», της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου και τις αρχές του κοινού συμφέροντος και της αλληλεγγύης.

Το 2005 η πλειοψηφία των κρατών-μελών επικύρωσε τη Συνταγματική Συνθήκη, η οποία όμως απορρίφθηκε ύστερα από τα δημοψηφίσματα της Ολλανδίας

²³⁵ Μεταξύ άλλων μελετών, το Ευ. Βενιζέλος (2003), *Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλας, σελ. 23-64.

²³⁶ Βλ. στην ενότητα Κοινωνικά Κείμενα αναλυτικά τον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων.

²³⁷ Υποχρεώσεις που απορρέουν από την εθνική ιδιότητα πρωτίστως, και την πίστη σε έναν συνταγματικό πολιτισμό που επεκτείνεται στην ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη με τρόπο παρόμοιο που προδιαγράφει την πολιτειακή αρετή ως αναπόσπαστο στοιχείο συμμετοχής σε μία σύνθετη κοινότητα. Βλ. μεταξύ άλλων, το Montero, C. C. (2001). Between EU constitution and individuals' self: European citizenship. *Law and Philosophy*, 345-371.

²³⁸ Βλ. *Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Τα βασικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης. Οι τελικές εκθέσεις των ομάδων εργασίας. Οι θέσεις των κρατών και των κοινοβουλίων. Οι τοποθετήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής*. Ιωακειμίδης Π.Κ. και Κασσιμάτης Γ. (Επιμ.). Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 2003. Σελ. 85-88.

και της Γαλλίας, οδηγώντας έτσι το ευρωπαϊκό όραμα από την περίοδο ενισχυμένης αυτοπεποίθησης, κατά την προεδρία του γάλλου πρώην Προέδρου Valéry Giscard d'Estaing, στην ανερχόμενη ανάληψη της προεδρίας το 2007 από τη Γερμανία. Στο σημείο αυτό, είναι σημαντικό να τονίσουμε τη συμβολή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την αναγκαιότητα εκπόνησης της εν λόγω Συνταγματικής Συνθήκης· με σκοπό την εμβάθυνση του ενωσιακού φαινομένου και τη συγκρότηση μίας ενιαίας νομικής προσωπικότητας, ώστε όλα τα κράτη-μέλη να συμμετέχουν θεσμικά δίχως να σημειώνεται η οιαδήποτε παρέκκλιση, ενώ να ελαχιστοποιούνται κατ' αυτό τον τρόπο τα δημοκρατικά και τα θεσμικά κενά που προκύπτουν από τις τέσσερις τρέχουσες Συνθήκες. Το όλο εγχείρημα ενισχύει την προοπτική τριών θεμελιωδών αποστολών για την πορεία της ολοκλήρωσης: α) «την εδραίωση ενός μοντέλου οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης», βασισμένου στην ευημερία και την αλληλεγγύη, β) «την ανάπτυξη ενός κοινού χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» και γ) «την ενδυνάμωση του ρόλου της ΕΕ ως παγκόσμιας δύναμης»²³⁹.

Η «περίοδος περισυλλογής» ολοκληρώνεται με μία νέα προσπάθεια εξυγίανσης του θεσμικού πλαισίου των ευρωπαϊκών οργάνων με γνώμονα και πάλι τη λειτουργικότερη και διευρυμένη ένωση συνεργασίας. Στο πλαίσιο μίας εκ νέου μεταρρυθμιστικής δυναμικής που θα ενισχύσει εννοιολογικά τους λειτουργικούς σκοπούς με σκοπό την αναδιαμόρφωση των θεσμοπολιτικών προϋποθέσεων, στις 13 Δεκεμβρίου 2007, υπογράφεται η Συνθήκη της Λισσαβώνας, γνωστή και ως «μεταρρυθμιστική συνθήκη», κατά την οποία τροποποιούνται οι ιδρυτικές Συνθήκες, υποκαθιστά νομικά την μη εφαρμογή του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και τίθεται σε εφαρμογή το 2009, αλλάζοντας τον τρόπο λειτουργίας της ΕΕ. Η απουσία Συντάγματος ως πρακτική εφαρμογή ενός από κοινού νομικού πολιτισμού και η υιοθέτηση υπό τη μορφή ουσιαστικής συνταγματικής συνθήκης με αξιακό υπόβαθρο διασαφηνίζει το γεγονός πως η εν λόγω διαδικασία είναι θέμα πολιτικής και στρατηγικής σημασίας, με έντονο το διακρατικό και το εθνικό στοιχείο αναφοράς των κρατών-μελών, δεδομένης της επικρατούσας παραδοσιακής θεωρητικής κατανόησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως μία κατεξοχήν ταυτότητα «πεπρωμένο» άνευ όμως κρατικής μορφής κυριαρχικών δεσμών, όπως αντίστοιχα συμβαίνει και εδραιώνεται μία εθνική ταυτότητα.

²³⁹ Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα.(2003), ό.π, σελ. 341-361.

Η Συνθήκη της Λισσαβώνας αποτελεί ορόσημο στην πορεία της πολιτικής ενοποίησης: καθόρισε πιο συστηματικά τις αξίες και τον στόχο για μία ισχυρότερη και λειτουργικότερη Ευρώπη. Το σημαντικότερο επίτευγμα, όπως αυτό προκύπτει από τις αναθεωρημένες διατάξεις σε θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο, είναι η ενίσχυση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου διαμέσου της ενεργής συμμετοχής των εθνικών κοινοβουλίων και των πολιτών, ως αναπόσπαστου μέρους εκδημοκρατισμού της ευρωπαϊκής σύνθεσης κατά το δημοκρατικό πρότυπο ιδιότητας του πολίτη και ως ο κύριος αποδέκτης της ενωσιακής συνεργασίας, σύμφωνα με την οποία εγγυήθηκε η εφαρμογή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και η ενίσχυση της ευρωπαϊκής υπηκοότητας. Επιπροσθέτως, ο θεσμικός χαρακτήρας της ΕΕ ενισχύθηκε με καινοτομίες σχετικά με θέματα εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας, όπως η καθιέρωση του Ύπατου Εκπροσώπου, καθώς και η πρόβλεψη σε περίπτωση οικειοθελούς αποχώρησης ενός κράτους-μέλους. Το νέο στοιχείο που επέφερε και έδωσε αναμφίβολα ώθηση στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης, πέραν της κάθετης ολοκλήρωσης βασισμένης σε υποχρεώσεις και αρμοδιότητες όπως αυτές ορίζονται από τις προηγούμενες Συνθήκες, ήταν ο σαφής προσανατολισμός σε μία περισσότερο «κοινωνική Ευρώπη» που δομείται σε ένα κοινά αποδεκτό πλαίσιο ποικιλομορφίας και πολυπολιτισμικότητας, που ανταποκρίνεται στο κοσμοπολιτικό πρότυπο.

Η Συνθήκη έφερε στο προσκήνιο παραδείγματα πολυγλωσσικών και διαπολιτισμικών κοινωνιών που συγκροτούν πολυεθνικά μορφώματα· παρότι ο εν λόγω ευρωπαϊκός ενωσιακός πλουραλισμός απέχει κατά πολύ από διεθνικά και νεοεθνοτικά περιβάλλοντα, όπως ο Καναδάς, το Βέλγιο και η Ελβετία, παρατηρείται πως κοινές συνιστώσες όπως οι πολιτιστικές ταυτότητες και ένα κοινό συνταγματικό νομικό πλαίσιο που προστατεύει τη διαφορετικότητα, προωθώντας τη δημιουργία πολιτειακού πολιτισμού, από και για τους πολίτες, είναι εφικτό για τη ευημερία πολυεθνικών κοινωνιών. Εν προκειμένω, το νέο δομικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι η «ενότητα στην πολυμορφία», μέσω μίας πλουραλιστικής ιδιότητας του πολίτη κατά το συνταγματικό και ρεπουμπλικανικό πρότυπο. Η πολιτική της αναγνώρισης της διαφορετικότητας και της υπεράσπισής της σηματοδοτεί έναν νέο θεωρητικό χώρο διαμόρφωσης ταυτοτήτων, ενώ εμπεριέχει, παράλληλα, ένα ρίσκο ευρωπαϊκού αυτοπροσδιορισμού ως υπερεθνικού προτύπου ιδιότητας του πολίτη με μη προβλέψιμες διαστάσεις, σε αυτήν τη φάση, που δεν υποστηρίζεται με θεσμικό και

νομικό πλαίσιο. Η ΕΕ διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης της ίδιας της πολιτικής της εξέλιξης, μέσω της ενεργού συμμετοχής των πολιτών της, ανεξαρτήτως της κοινωνικής ομάδας στην οποία ως πολιτικά όντα ανήκουν, και μολονότι ακριβώς αυτό είναι η μεγάλη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει και κατά τη μετά-τη-Λισσαβόνα περίοδο, ήτοι η νίκη των θεσμικών οργάνων έναντι στη δυσπιστία-αδιαφορία-άγνοια των πολιτών της, δίχως των οποίων την ευαισθητοποίηση και συστηματική συμμετοχή κατά το πολιτειακό κεκτημένο, το ευρωπαϊκό σχέδιο συμβίωσης των κρατών και των λαών, φθίνει θετικής προοδευτικής ουσίας. Ο Jean Monnet, κατά την ιδρυτική περίοδο, είχε χαρακτηριστικά αναφέρει πως «δεν ενώνουμε κράτη, ενώνουμε λαούς», η σημερινή Ευρώπη, όμως, καλείται να συνενώσει και μη ευρωπαϊκούς λαούς μεταξύ τους· κύριο μέλημα αποτελεί η συνεργασία με στόχο το αμοιβαίο συμφέρον των κρατών-μελών, ενώ και πάλι ο δημοκρατικός λόγος και συνάμα έλεγχος της δημοκρατικής αρχής, ανήκει στους πολίτες και στις ανάλογες πολιτικές συναπόφασης-(συν)διαμόρφωσης της Ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Στην πορεία της συνταγματοποίησης της ΕΕ, η αξιολόγηση των ποιοτικών χαρακτηριστικών της Συνθήκης της Λισσαβόνας μέσω των καινοτόμων πρωτοβουλιών και της ενίσχυσης του ρόλου του πολίτη στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, προδιαγράφουν την πιθανότητα μίας «κοσμοπολιτικής μεταδημοκρατικότητας» ή αλλιώς «κοσμοπολιτικής συνταγματοποίησης», με σύγχρονους όρους· η δυναμική αυτή έγκειται στο γεγονός καταρχάς της μέχρι πρότινος θέσπισης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, υπό τη μορφή Διακήρυξης σε θεσμική κατοχύρωση, καθώς και στην ανάδειξη του ευρωκοινοβουλίου ως αντιπροσωπευτικού θεσμού της ανοικτής διαβούλευσης. Ο συνδυαστικός κρίκος μεταξύ των συμβαλλόντων μερών μίας τρόπον τινά πολιτειακής σύστασης συν-οργάνωσης κρατών και λαών, θεωρούμε πως είναι ο εγγενής πολιτικός προσανατολισμός που διέπει τα άτομα που συγκροτούν κοινωνικές ομάδες, εν προκειμένω τις διεθνικές και πλουραλιστικές κοινότητες, ενώ το νομιμοποιητικό εργαλείο δεν είναι παρά η πολιτική της εκπροσώπησης μέσω της διαπολιτισμικής θεώρησης των ταυτοτήτων, δηλαδή μίας διαδικασίας «πολιτικής ενστάλαξης» της αίσθησης του «συνανήκειν» με γνώμονα το κοινό συμφέρον των ευρωπαίων πολιτών. Ο αξιακός χώρος, σύμφωνα με το κοσμοπολιτικό πρότυπο, δύναται να αποτελέσει την «συγκολλητική ουσία» αυτής της υπερεθνικής συνένωσης, όχι μόνο στο πλαίσιο των κοινωνικών επιταγών αλλά και βάσει των συμφερόντων

μεταξύ των κρατών, καλύπτοντας το αξιακό κενό που ενυπάρχει και γεννάται μέσα από το δίλημμα που η ίδια η ΕΕ αντιμετωπίζει κατά την εξέλιξή της.

4.4. Η πολιτική σημασία της μετά-τη-Λισσαβόνα εποχής

Σκόπιμο είναι, προτού προχωρήσουμε, να αναδείξουμε στο σημείο αυτό τη συμβολή-επιρροή που άσκησε ο μεταρρυθμιστικός χαρακτήρας της εν λόγω Συνθήκης πιο αναλυτικά βάσει των σημείων που συναρθρώνουν εκτενέστερα την ποιότητα που δύναται να αποκτήσει η ΕΕ, σύμφωνα με τα κανονιστικά κεκτημένα που έχει θεσπίσει κυρίως μετά την αποτυχία σύστασης του Ευρωσυντάγματος.

Η Συνθήκη της Λισσαβόνας έθεσε τις βάσεις για την ενεργοποίηση ενός αξιοκρατικότερου και συνάμα αξιακού πλαισίου δράσης με γνώμονα το κοινοτικό δίκαιο ως αρωγό συνύπαρξης των κρατών-μελών. Επ' ουδενί η Συνθήκη δεν λειτούργησε ως πανάκεια ή έστω ως μία σαφή απάντηση σχετικά με τη μορφή που δύναται να πάρει ή να μετεξελιχθεί η ΕΕ, καθότι δεν μπορεί να υπερκεράσει τις εθνικές πολιτικές γραμμές, ούτε και την αντιμετώπιση του κοινοτικού πολιτικού σχεδίου ως ενός δεδομένου αποδεκτά εν λευκώ, από όλα τα κράτη-μέλη, όπως για παράδειγμα προκύπτει από την ώθηση που ασκήθηκε υπό τη μορφή συνταγματικής οργάνωσης μέσω του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ο οποίος ναι μεν υιοθετήθηκε, δίχως όμως να αναγνωρίζεται πλήρως η δεσμευτικότητά του από όλα τα κράτη-μέλη, όπως για παράδειγμα το Ηνωμένο Βασίλειο και η Πολωνία, αλλά και λόγω της αποφυγής παρομοίωσης του ως αποτελέσματος της Συνταγματικής Συνθήκης: ο ρόλος της Συνθήκης ήταν μεταρρυθμιστικός και όχι ενισχυτικός του προηγούμενου εγχειρήματος με σαφή συνταγματικό προσανατολισμό. Όμως, εισήγαγε καινοτομίες που επέφεραν τη διεύρυνση των αξιών και τον εξορθολογισμό των νομοθετικών διαδικασιών, είτε μέσω της διαδικασίας της συναπόφασης η οποία ενισχύει θεσμικά, νομοθετικά και πολιτικά τον ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, και παρόλο τον κίνδυνο που ελλοχεύει για την ελλειμματική δημοκρατική εκπροσώπηση των μικρότερων κρατών-μελών έναντι των ισχυρότερων, προβλέπει θεσμικά, επιβάλλοντας αρχές και κανόνες λειτουργίας, τη ρήτρα αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών-μελών και τον Κατάλογο αρμοδιοτήτων, ο οποίος προσιδιάζει στους υπερεθνικούς Καταστατικούς Χάρτες κατά το πρότυπο των ομοσπονδιακών πολιτικών συστημάτων, επιτρέποντας έτσι την

ανάπτυξη «αυτόνομων και διαφοροποιημένων συνόλων, ενώ εξασφαλίζει τη συμμετοχή τους στην πραγματοποίηση των κοινών φιλοδοξιών και στόχων» (Sidjanski, 1999: 320).

Παράλληλα, η κατάργηση των πυλώνων και η ανάδειξη των θεσμικών και εθνικών οργάνων στις κοινοτικές πολιτικές σε συνδυασμό με την ανάδειξη του ρόλου του ευρωπαίου πολίτη αποτελεί μία πολιτική κίνηση που αποσκοπεί στη δημιουργία μίας έννομης τάξης υπερεθνικού διαμετρήματος, ενός υπερκρατικού μορφώματος υπό το πρίσμα μίας «ένωσης μέσα στην πολυμορφία»²⁴⁰. Πώς, όμως, μπορεί να συγκροτηθεί ως τέτοια οργάνωση, δίχως την υπέρβαση της κρατικής κυριαρχίας; Κατά τον Μανιτάκη, ο λαός αποτελεί μία «αδιάσπαστη πολιτική ενότητα και υποκείμενο πολιτικό, ως πηγή προέλευσης και νομιμοποίησης όλων των εθνικών εξουσιών [...] δεν νοείται, επομένως, εκχώρηση αρμοδιοτήτων, η οποία συνεπάγεται παραίτηση και απάρνηση της κυριαρχίας ενός κράτους συνολικά, της εσωτερικής ή της εξωτερικής, διότι τότε είναι σαν να αρνείται τον ίδιο του τον εαυτό του, σαν να αποδέχεται εκ των προτέρων την αυτοκτονία του, την αυτοκατάργησή του. Με την αδήριτη νομική και πολιτική αυτή πραγματικότητα είναι αναγκασμένη να συνυπάρχει η Ευρωπαϊκή Ένωση και μαζί της οφείλει να πορεύεται, μέχρις ότου... εμφανιστεί μια συντακτική εξουσία... των λαών της Ευρώπης ενωμένων»²⁴¹.

Η Συνθήκη συνέβαλε στη συγκρότηση με νέα δεδομένα απλούστευσης και εκδημοκρατισμού, προσδοκώντας μία πολιτική κοινοτική οντότητα που διακρίνεται από διαφάνεια και συνοχή, υποκείμενο και φορέα διεθνούς δικαίου κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο. Το παράδοξο εδώ, που αποτελεί και έναν από τους λόγους δυσπιστίας και του ευρωσκεπτικισμού έως σήμερα, είναι το γεγονός πως στους κοινοτικούς κόλπους της επικουρικότητας και της συναπόφασης συνυπάρχουν και μη

²⁴⁰ Ο Sidajanski για την ομοσπονδίωση της Ένωσης αναφέρει πως «[...] συγκεντρώνει συλλογικά όργανα και δυνάμεις, ενώ προκαλεί την εκκόλαψη των τοπικών, περιφερειακών και εθνικών δυναμικών, τα οποία προσανατολίζει προς κοινούς στόχους» και συμπληρώνει: «Αυτή η μέθοδος, η οποία καλλιεργεί διάφορες συνέργειες με κοινό προσανατολισμό, επιβεβαιώνεται επίσης στις επιχειρήσεις και στη διαχείριση ανθρώπων. Έτσι δημιουργούνται και πολλαπλασιάζονται πολυάριθμα οριζόντια δίκτυα επικοινωνίας και συμμετοχής, τα οποία εξισορροπούν τις κάθετες σχέσεις τις οποίες συμβολίζει το συγκεντρωτικό κράτος. Αυτό το κράτος –το οποίο δεν είναι παρά ένας ακόμα κρίκος στην αλυσίδα των ανθρώπινων κοινοτήτων και ενώσεων– προσπαθεί να ξαναβρεί σήμερα την πραγματική του θέση, σημαντική φυσικά, αλλά στο ενδιάμεσο Περιφερειών και κοινοτήτων κρατών, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ιδέα ενός υπέρτατου κράτους, απολύτως κυρίαρχου και ανεξάρτητου σβήνει μπροστά στις αλήθειες και την εμπειρία των εξουσιών που κατανέμονται και ασκούνται από κοινού σε μια Κοινότητα, η οποία φέρει το έμβλημα της αλληλεγγύης, της αλληλεξάρτησης και της ομοσπονδίωσης». Σελ. 320-321, ό.π.

²⁴¹ Μανιτάκης, Α. (2004)., ό.π., σελ. 58-59.

δημοκρατικά κράτη. Επιπροσθέτως, η ανάδειξη του ρόλου των ευρωπαϊών πολιτών με δημοκρατικό τρόπο, σαφώς ενισχύει το ενωτικό πολιτικό σχέδιο μίας υπερένωσης εθνικών κρατών, αλλά επουδενί δεν συντελεί, δεν δύναται να συγκροτήσει έναν «υπερεθνικό Δήμο», ένα σύνολο «δήμων-κρατιών», αν δεν ενσωματώσει και θεσπίσει ένα ευρύτερο πολιτειακό προαπαιτούμενο όπως τη διεύρυνση του εθνικού εκλογικού δικαιώματος –του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι– των πολιτών που διαμένουν σε κράτη-μέλη διαφορετικά από τον τόπο καταγωγής τους²⁴², ή και, σε οντολογικό πλαίσιο, την κανονιστική αποσαφήνιση της ευρωπαϊκής ιδιότητας ως επιπρόσθετης ιδιότητας με ηθική και νομική ισχύ που δεν προϋποθέτει την εθνική ταυτότητα παρότι δυνάμει την ενισχύει συμμετοχικά απέναντι σε ένα σύνολο διαφορετικών πολιτισμικών και πολιτιστικών γνωρισμάτων, που συνέρχονται κάτω από ένα κοινό δικαιοκ πλαίσιο συνύπαρξης. Ακόμη, προϋπόθεση για την ύπαρξη ενός τέτοιου «Δήμου» είναι η σύσταση μίας συστηματικής κοινωνικής και εκπαιδευτικής πολιτικής, στο πλαίσιο της κατανόησης και ενημέρωσης, με γνώμονα το κοινό ευρωπαϊκό συμφέρον και όχι την αμιγώς εσωτερική εθνική πολιτική επικοινωνία, γεγονός που διαφαίνεται έντονα από τα κατά καιρούς δημοψηφίσματα που διαμορφώνουν αποτέλεσμα χωρίς να πληρούν απαραίτητως το πολιτικοενοσιολογικό υπόβαθρο μιας τέτοιας δυναμικής.

Από πολιτειολογικής σκοπιάς, η Συνθήκη της Λισσαβόνας επαναφέρει στο προσκήνιο το δίλημμα για τη μορφή της ΕΕ: είναι ή δύναται να είναι μία συνομοσπονδία κρατών ή μία ένωση λαών; Μία ομοσπονδία υπερεθνικής συγκυριαρχίας; Αν ναι, ο διακυβερνητικός της χαρακτήρας γιατί δεν αντικαθίσταται από την ανάλογη νομική συνομοσπονδία συναίνεσης, όπως αυτό αναδεικνύεται από τη γενική αποδοχή της ΚΕΠΠΑ, απαλύνοντας έτσι την πολιτική φόρτιση που προκαλείται από την χρήση του όρου –και την επακόλουθη αμφισημία σχετικά με τη φύση του ενωσιακού εγχειρήματος – «υπερεθνικότητα» (*supranationalité*)²⁴³, ορισμού που

²⁴² Δηλαδή την επέκταση της «αρχής της συμμετοχικότητας» κατά το συνταγματικό πρότυπο σε αντίθεση με την υπάρχουσα πραγματικότητα κατά την οποία «ο πολίτης της Ένωσης, δηλαδή ο έχων την ιθαγένεια (ή πολιτεία) της Ένωσης, έχει το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στο κράτος μέλος της (μονίμου) κατοικίας του. Οι όροι άσκησης του δικαιώματος είναι εκείνοι που ορίζει το δίκαιο του κράτους μέλους, εφόσον δεν χωρεί διάκριση σε σχέση με τους αντίστοιχους όρους που ισχύουν για τους υπηκόους του και όσο δεν νομοθετεί σχετικά η Κοινότητα (άρθρο 19 παρ. 2 ΕΚ)», στο Σκανδάμης, Ν., (2003). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. 4. Οργανική υπόσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Αθήνα – Κομοτηνή. Σελ 145.

²⁴³ Με όρους Σκανδάμης, «η υπερεθνικότητα υποδηλώνει την εγκαθίδρυση πολιτικής εξουσίας –με τη μορφή είτε οργάνου είτε μηχανισμού– σε θέση υπερκείμενη εκείνης του εθνικού κράτους αν και συμβιωτική προς την πολιτική εξουσία του τελευταίου, γεγονός που έχει ως συνέπεια τη μετάθεση εξουσίας από την πρώτη προς τη δεύτερη και σε βάρος της. Μία τέτοια υπερεθνικότητα μπορεί να

εισηγείται ευκρινέστερα την τάση της ΕΕ για την εγκαθίδρυση πολιτικής εξουσίας εν αντιθέσει με την ευρύτερα αποδεκτή αντίληψη για ενοποίηση. Το δίπολο στο οποίο αυτοπροσδιορίζεται και εξελίσσεται το ενοποιητικό εγχείρημα –είτε αφορά τη συνεργασία-ενοποίηση είτε τη «διακυβερνητικότητα» («intergouvernementalité»)²⁴⁴-υπερεθνικότητα (Σκανδάμης, 2003β: 30)–, αναδεικνύει την ακεραιότητα της φύσης της εθνικής κυριαρχίας σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα ή καλύτερα τη δυνατότητα μιας εξελικτικής ανατροπής της, με γνώμονα το κοινό συμφέρον μέσω μιας διεθνικής έννομης τάξης που προϋποθέτει και υπερέχει τους/των κανόνες/νων του διεθνούς δικαίου.

Συμπερασματικά, προκύπτει πως ο «ευρωπαϊκός πατριωτισμός» και ο «ευρωπαϊκός κοσμοπολιτισμός» εξακολουθούν να διαμορφώνονται μέσω μιας εγγενούς πολιτικής πάλης με συμπληρωματικό τον τρόπο, με σκοπό την εξισορρόπηση της ευρωπαϊκής δημοκρατίας σε ένα ευρύτερο πρότυπο συνδιάθεσης κρατών και λαών. Εκ παραλλήλου, πως η εξέλιξη της ΕΕ δεν έγκειται στη θέσπιση ενός συντάγματος, άλλωστε η Συνταγματική Συνθήκη αποτελεί ουσιαστικό Σύνταγμα ή με όρους Τσάτσου *πραγματικό* Σύνταγμα²⁴⁵. Η προβληματική σχετικά με την εξέλιξη της απαντά

εκδηλώνεται με περισσότερες μορφές (οργανική ή λειτουργική) αλλά και σε διαφορετικά στάδια (κατά τη λήψη της κοινής απόφασης ή/και την εκτέλεσή της) και συνοψίζει την υπερεθνική οργάνωση «υπό τις διάφορες εκδοχές σε μία ενοποιητική διαδικασία» ως εξής: α) η μετάθεση της εξουσίας προς όφελος του διεθνούς οργανισμού αφορά σε μείζονες αρμοδιότητες του κράτους, β) η αποτελεσματική άσκηση των αρμοδιοτήτων προϋποθέτει την ενίσχυση της (ιδίας) βούλησης του οργανισμού για μεγαλύτερη ή μικρότερη αποδέσμευσή του από τον έλεγχο των κρατών-μελών είτε διά της ενισχύσεως οργανικών εκδηλώσεων του διεθνούς οργανισμού, είτε μέσω μιας διεπτυγμένης νομικής προσωπικότητας – αυτόνομη δράση, είτε μέσω της προσφυγής στην αρχή της πλειοψηφίας εντός του διακυβερνητικού οργάνου (δηλ. του συμβουλίου αντιπροσώπων των κρατών-μελών), καθώς και διά της ενισχύσεως των νομικών χαρακτηριστικών των κανόνων που παράγει ο ίδιος ο διεθνής οργανισμός που κατά τη φάση της εφαρμογής τους «παρακάμπτει» τους εθνικούς κανόνες ή τη μεσολάβηση των εθνικών οργάνων «ιδιαιτέρα προάγοντας τους υπηκόους του κράτους μέλους σε αποδέκτες των κανόνων του διεθνούς οργανισμού και τα εθνικά όργανα σε τιμητές της αντίθετης έννομης τάξης». Βλ. στο Σκανδάμης, Ν. (2003). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. 2. Ιστορική μορφολογία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Αθήνα – Κομοτηνή. Σελ 31-32.

²⁴⁴ Ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, ο Σκανδάμης παραθέτει τον ορισμό του Paul Reuter, για το «ιδεατό πρότυπο της οργάνωσης αυτής» ως εξής: «*αναζήτηση από τα κράτη, διαμέσου συνεχών αντιπαραθέσεων ή συζητήσεων, συμφωνιών στις οποίες αυτά προέρχονται ελευθέρως προαιρούμενα*». Σκανδάμης, Ν., ό.π., σελ. 30.

²⁴⁵ Σχετικά με τη διάκριση του Συντάγματος σε «τυπικό» και «πραγματικό», προσδίδοντας στην δεύτερη έννοια οντολογικό υπόβαθρο για τη νομιμοποίηση του ως αποτέλεσμα πολιτικής πράξης, ο Τσάτσος επισημαίνει μεταξύ μιας εκτεταμένης ανάλυσης από πολιτειολογική σκοπιά, τα εξής: α) «Η έννοια του πραγματικού Συντάγματος είναι χρήσιμη μόνο σε εκείνα τα πεδία της συνταγματικής τάξης και μόνο στο μέτρο που το Σύνταγμα, λόγω της φύσης του κάθε φορά συγκεκριμένου θέματος, αφήνει περισσότερες της μιας εκδοχές πραγμάτωσής του» και β) «Το λεγόμενο πραγματικό Σύνταγμα έχει ως κριτήριο διαμόρφωσης και νοηματικής του επίδρασης πάνω στο τυπικό Σύνταγμα την αξιοπιστία της πολιτικής, με την οποία πραγματώνονται οι θεσμοί. Η πολιτική αξιοπιστία δεν μπορεί βέβαια ούτε να δημιουργήσει «συλλογική πολιτική πεποίθηση» ούτε να αποτελέσει «συνισταμένη αντιλήψεων και επιδιώξεων αντιπάλων πολιτικών δυνάμεων», μπορεί όμως, υπό προϋποθέσεις, να εξασφαλίσει την ανοχή των διαφωνούντων και συνακολούθως την ενότητα της πολιτείας». Στο Τσάτσος, Δ. Θ. (2010).

στον ανεπαρκή πολιτικό συνταγματισμό, ο οποίος νομιμοποιείται και ενισχύεται στο πλαίσιο των θεμελιωδών δικαιωμάτων δίχως όμως να επεκτείνεται στο διεθνές δικαίωμα ως κανονιστικό αίτημα των διεθνών σχέσεων μιας ηθικής συμφωνίας post bellum· και στη συγκεκριμένη θεώρηση προαπαιτείται η νομιμοποιητική δυναμική των εθνών-λαών ως πολιτικών όντων ανεξαρτήτως μονοεθνικής ή διεθνικής ιδιότητας και η αντιστροφή της κρατικής κυριαρχίας από μία απαράλλακτη θεσμική συνθήκη σε μία βασική συνιστώσα διακρατικής συγκρότησης της δημοκρατικής κοσμοπολιτικής συγκρότησης.

4.5. Brexit ως ειδική περίπτωση –ελλείπει πολιτικής της ταυτότητας– και η ευρωπαϊκή πολιτική απόδοση-αλλαγή πολιτικής τάξης

Η απόφαση του Ηνωμένου Βασιλείου και η διαδικαστική οδός που ακολουθεί σε θεσμικό πλαίσιο –ως αποτέλεσμα σύνθετων παραγόντων που απαντούν στο ιστορικό παρελθόν και σε πολιτικές παραδόσεις–, κατά τη διάρκεια της νομιμοποίησης μέσω του βρετανικού πολιτεύματος και της εντολής του βρετανικού λαού, αποτελεί μία μικρογραφία που αναπαριστά το ευρωπαϊκό επιχείρημα συνένωσης διαφορετικών και σύνθετων μερών που τελούν υπό το καθεστώς μιας διεθνούς συμφωνίας με νομικό, θεσμικό και κοινωνικό πλαίσιο· παράλληλα, μία μικρογραφία πολιτικών και κοινωνικών ταυτοτήτων και τη συμμετοχική δυναμική τους, κυρίως όπως αυτές δομούνται, πληρούνται, ανταποκρίνονται, παρακάμπτονται για λόγους που υπερβαίνουν τη θεωρητική αποσαφήνιση μιας εγγενούς διάσπασης των εθνικοτήτων και είναι συνακόλουθες των πολιτικών της ήπιας ισχύος, της διαπραγματευτικής ισχύος των κρατών εντός των οποίων υποστασιοποιούνται νομικά και πολιτικά, αλλά όχι με αισθηματικούς δεσμούς, έχοντας ιδιαίτερος συμβολική ισχύ, αν και εφόσον εξετάζεται η εν λόγω προδιάθεση για αποχώρηση ως μηχανιστικό φαινόμενο κατανόησης της ευρωπαϊκής συσπείρωσης.

Στον πυρήνα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, σε μία στιγμή κριτική για την σχεδόν παράλληλη οικονομική κρίση, την οποία καλείται η ΕΕ να αντιμετωπίσει ως

Πολιτεία. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης. Σελ 287 –[295]. Για τις φράσεις που αποδίδει ο ίδιος εντός εισαγωγικών, αποδίδονται στον Α. Μανιτάκη και τη σχετική συμβολή, ή όπως ο Τσάτσος αναφέρει ως «οι γόνιμες αναζητήσεις του Αντώνη Μανιτάκη οδηγούν τον μελετητή τους σε παραπέρα προβληματισμούς» όσον αφορά την έρευνα μεταξύ τυπικού και ουσιαστικού Συντάγματος.

συλλογικός φορέας των αδύναμων οικονομικά κρατών-μελών²⁴⁶, το Ηνωμένο Βασίλειο οδηγείται σε μία εσωτερική πολιτική κρίση η οποία εντείνει τη δυσπιστία της απέναντι στην αναγκαιότητα της ύπαρξης του ευρωπαϊκού ενωτικού αφηγήματος.

Τέσσερα χρόνια μετά το δημοψήφισμα που προβλημάτισε τον ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό κόσμο, και κλόνισε τη συνοχή του βρετανικού λαού σε πρακτικό και αξιακό επίπεδο, επενεργώντας με προβληματισμό ακόμη και σε όσους ψήφισαν υπέρ της εξόδου –ανάγοντας σε πρωταγωνιστή τον λαϊκιστικό λόγο–, με ταυτόχρονες παλινδρομήσεις μεταξύ της αρνητικής και θετικής απόδοσης της δημοκρατίας, καθώς και την αδυναμία του πολιτικού κόσμου ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογικής τοποθέτησης να αφουγκραστεί – ικανοποιήσει την κοινωνική επιταγή για ισότιμη θεσμική και πολιτειακή ισορροπία με θεσμικό και λειτουργικό τρόπο²⁴⁷. Το δίχως άλλο, η σχέση του Ηνωμένου Βασιλείου με την ΕΕ υπήρξε ανέκαθεν επιφυλακτική από την έναρξη της προσχώρησης στο ενωσιακό οικοδόμημα, όπως αυτό φαίνεται από τη συνήθη –ως επί το πλείστον– σε δεύτερη φάση διαπραγματεύσεων, σύμφωνη αποδοχή στη συμμετοχή επί των εκάστοτε συμφωνιών στο πλαίσιο της οικονομικής συνεργασίας.

Παρότι οι δημοσκοπήσεις, μετά τη προκήρυξη του δημοψηφίσματος το 2016 έδειξαν υπέρ της παραμονής («Bremain») σε ποσοστό μεταξύ 62% έως 69% και ενώ κατά τη διάρκεια της πολιτικής καμπάνιας πληθώρα ερευνητικών ομάδων από τον δημοσιογραφικό, δημοσκοπικό και ακαδημαϊκό χώρο προέβλεψαν έως και 87% τη διάθεση παραμονής ως επιβεβαίωσης της ιστορικής βάσης που δείχνει πως οι Βρετανοί δεν ψηφίζουν ενάντια στα οικονομικά τους συμφέροντα, η βρετανική κοινωνία δεν διέφυγε του ανατρεπτικού αποτελέσματος πέραν του προσδοκώμενου θεωρητικά. Ο βρετανικός λαός υπέστη έναν βαθιά πολιτικό διχασμό πριν και κατά τη διάρκεια τους ζητήματος της αποχώρησης: το 51,89% ψήφισε υπέρ της εξόδου και το 48,1 % Remain, αποτέλεσμα της υψηλής συμμετοχής στην κάλπη²⁴⁸. Το Brexit, ως συνολικό αντίκτυπο συγκεχυμένων σπασμωδικών πολιτικών και κομματικών εκκρεμοτήτων ανέδειξε μία βαθιά κατεστημένη πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα: το ανέκαθεν υπαρκτό πολιτικό ζήτημα παρά οικονομικό, της εναντίωσης στο ευρωπαϊκό θεσμικό

²⁴⁶ Majone, G. (2014). *Rethinking the union of Europe post-crisis: Has integration gone too far?*. Cambridge University Press. Σελ. 10-15.

²⁴⁷ Clarke, H. D., Goodwin, M., & Whiteley, P. (2017). Why Britain voted for Brexit: an individual-level analysis of the 2016 referendum vote. *Parliamentary Affairs*, 70(3), 439-464.

²⁴⁸ Martill, B., & Staiger, U. (2018). *Brexit and Beyond*. London: UCL Press., σελ. 6 και Teld, M. (2016). *L'Europe en crise et le monde*. Éditions de l'Université de Bruxelles.

σύστημα, που φαίνεται να απαντά ακόμη και πολύ πίσω ιστορικά, δηλαδή στο πλήγμα της βρετανικής περηφάνιας (1969-1973), απόρροια του νετο που άσκησε ο De Gaulle, και την αμφισβήτηση ως θέση της Βρετανίας σχετικά με τη χρησιμότητα των τότε Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ενώ σε πρόσφατη ανάγνωση, ως αποτέλεσμα του λαϊκισμού²⁴⁹ που απέκτησε ισχύ σε επίπεδο αναδιαμόρφωσης πολιτικών στάσεων που απεικονίζονται στον λόγο των πολιτικών εκπροσώπων και επιβεβαιώνονται στην κάλπη· η αύξηση του λαϊκισμού αποτέλεσε μία δοκιμασία άνευ προηγουμένου της ίδιας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας του Ηνωμένου Βασιλείου, προκαλώντας ισχυρές εντάσεις και τάση αποδιοργάνωσης της πολιτικής ηγεσίας, φέρνοντάς την αντιμέτωπη με το εκλογικό σώμα και εν τέλει με την ίδια τη βρετανική ταυτότητα, μία ταυτότητα στη σύνθεσή της ιδιάζουσα και θεμιτά διαχωριστική όσο και προσδιοριστικά δομημένη, που συνυπάρχει υπό το πρίσμα μιας βρετανικής υπηκοότητας που δεν υπόκειται σε ενιαία εθνικά, πολιτισμικά και κοινωνιολογικά στοιχεία, αλλά σε εγγενώς διαφορετικά ιστορικά και εθνοτικά σύνολα²⁵⁰.

Ο βρετανικός σκεπτικισμός, εν τη γενέσει του έθνους-κράτους, αν όχι και πριν τη δημιουργία του, οφείλεται σε ιστορικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς, γεωπολιτικούς και ταυτοτικούς λόγους· συμπορεύεται επί μακρόν πολύ πριν τη λαϊκιστική πολιτική μορφή του, είτε όπως αυτή αναδεικνύεται από την πολιτική προσωπικότητες, όπως ο Farage και τη συγκρουσιακή σχέση με την ΕΕ, είτε με όρους οικονομικής παγκοσμιοποίησης και το ανάλογο τίμημα εθνικής εσωστρέφειας. Σε χαρακτηριστικό παράδειγμα του βρετανικού σκεπτικισμού²⁵¹ ανάγεται η εν λόγω στάση της Βρετανίας σε σχέση με την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Ο επιστάμενος διαπραγματευτικός διάλογος μεταξύ Βρετανίας και ΕΕ για το επικείμενο Brexit εντάθηκε στις αρχές του τρέχοντος έτους, έπειτα από πολλαπλές προσπάθειες

²⁴⁹ Σύμφωνα με τον Inglehart υπάρχουν πολλές ερμηνείες της έννοιας αυτής και έχουν γίνει αντίστοιχα πολλές προσπάθειες να προσδιοριστούν τα πολιτικά κόμματα και τα κινήματα σε αυτή την κατηγορία, όπως ο ίδιος τονίζει. Ο ίδιος επιλέγει τον Cas Mudde, συγκεκριμένα το Mudde, C., (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. New York: Cambridge University Press, και τη συμβολή του στον ορισμό· αναλύει πώς η φιλοσοφία του λαϊκισμού (populist philosophy) αποτελεί ένα σύνολο ανοικτό σε ιδέες (θεωρούμε με την έννοια της αντίληψης, λιγότερο της ιδεολογίας) που χαρακτηρίζεται από τρία βασικά στοιχεία: τη διαμαρτυρία (το εκλαμβάνουμε, στο πλαίσιο της μετάφρασης από την αγγλική γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Inglehart ως εναντίωση) (anti – establishment), τον αυταρχισμό (authoritarianism) και τον εθνικισμό (nativism). Βλ. στο Norris, P., & Inglehart, R. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. *Harvard JFK School of Government Faculty Working Papers Series*, 1-52. Σελ. 6.

²⁵⁰ Με αφορμή τη μελέτη του Preston, P. W. (1997). *Political/cultural identity: Citizens and nations in a global era*. London: Sage Publications. Σελ. 111-112.

²⁵¹ Nugent, N., στο Martill, B., & Staiger, U. (2018). Brexit: Yet another crisis for the EU. *Brexit and Beyond: Rethinking the Futures of Europe*, 54-62.

πρακτικής εφαρμογής του Άρθρου 50 που αφορά στην εθελούσια αποχώρηση ενός κράτους-μέλους, και μολονότι οι επιπτώσεις στο ενωσιακό σύστημα έθεσαν και θέτουν το κρίσιμο ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον δύναται να αλλάξει η φυσιογνωμία της ΕΕ, ομοίως να επηρεαστεί η θεσμική και λειτουργική της οργάνωση, εκλαμβάνεται ως πιθανοφανές, πως δεν πρόκειται για μία καταλυτική διάρθρωση με αρνητικό πρόσημο στο οργανωτικό και αξιακό θεσμικό πλαίσιο της ευρωπαϊκής συνεργασίας, αφ' ετέρου ούτε στη «γοητεία» της και στο διακυβερνητικό θεσμικό σκέλος της συνεργασίας αυτής εν τω συνόλω. Επιπροσθέτως, η αδιάλλακτη στάση της ΕΕ σχετικά με τους όρους της συμφωνίας αποχώρησης, αποτέλεσε πλήγμα για τη Βρετανία και όχι όπως φαίνεται για την ίδια· από το 1992 κι έπειτα και την αποχή της Βρετανίας από το ενοποιητικό πρότυπο πολιτικής που ακολουθούσε η ΕΕ, δημιουργήθηκε το υπόβαθρο μιας αντίστοιχης επιφυλακτικότητας και αμφισβήτησης από τη μεριά της Ένωσης, κατά πόσο η Μεγάλη Βρετανία, ή αλλιώς το κράτος-μέλος «European but not European enough»²⁵², αποτελεί συνοδοιπόρο στο ενωσιακό σύστημα. Η εν λόγω ιστορική στιγμή της πρόσφατης αποχώρησης, εγείρει ζήτημα κύρους στην ενωσιακή συνεργασία, όμως όχι ζήτημα για την ταυτότητά της.

Το βρετανικό πολιτικό «ατόπημα» και «χειριστικό λάθος», σύμφωνα με πολλούς αναλυτές, διδάσκει και υποδεικνύει πώς διαγράφεται το οικονομικό παρόν και εν συνεχεία η δημοσιονομική πορεία της ΕΕ. Εν προκειμένω, θεωρούμε ότι εγείρει το ενδιαφέρον σε ζητήματα ταυτότητας, τα οποία στην εν λόγω πολιτική συγκυρία μεγάλης ιστορικής αξίας, όπως η αποχώρηση μιας μεγάλης δύναμης από την ΕΕ, ζητήματα τα οποία αποδυναμώνουν ή ενισχύουν πρωτίστως τα εθνικά ή πολυεθνικά κράτη-μέλη και στη συνέχεια κατέχουν σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση/διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Η οικονομική συνεργασία στο πλαίσιο μιας δημοσιονομικής συμπίεσης λειτουργεί ως ένα συνδετικό στοιχείο κοινής γραμμής, ως προαπαιτούμενο μιας ομολογουμένως πλουραλιστικής/πληθωρικής και αλληλεπιδραστικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών και της ΕΕ, και αποτελεί το σημείο-τομή όσον αφορά τη γενικότερη αποδοχή του ευρωπαϊκού σχεδίου, είτε ως η γοητεία που ασκεί η ανάγκη της εισχώρησης – διεύρυνσης – εμβάθυνσης ενίοτε με θετικό αλλά και με αρνητικό

²⁵² Οφείλουμε την έκφραση αυτή, ως ιδιαίτερος χαρακτηριστική του βρετανικού παραδείγματος στο τίτλο του συλλογικού άρθρου Carl, N., Dennison, J., & Evans, G. (2019). European but not European enough: An explanation for Brexit. *European Union Politics*, 20(2), 282-304, άρα στους ίδιους για την εύστοχη προσφορά τους στην περιγραφή αυτή.

πρόσημο στο σύνολο της πολιτικής της ενοποίησης. Το ζήτημα που προκύπτει, όπως στη βρετανική περίπτωση, είναι τι αντικαθιστά και με ποιες εγγυήσεις την οικονομική σχέση αυτή, όταν προϋπάρχουν ή αναζωπυρώνονται ζητήματα ταυτότητας που άπτονται της εθνικής και πολιτικής συνείδησης ως συνιστώσας ενός πολυδιάστατου κοινωνικού συνόλου, είτε με τη μορφή αμιγώς εθνοτικών κοινωνικών ομάδων που δεν αντιπροσωπεύονται κατά το δοκούν, συνέρχονται όμως ως πολιτικές κοινωνίες με ισχυρό δημοκρατικό ή αντιδημοκρατικό πρότυπο. Η βρετανική περίπτωση, των τεσσάρων εθνών και του ενός κράτους, που συνταυτίζονται μέσω της συνύπαρξης της εσωτερικής διαφορετικότητας ιστορικά, που απαντά στη γέννησή της, και όχι κοινωνιολογικά, με εγγενές θέμα αποσαφήνισης της υπηκοότητας καθώς και με διαφορετικές απηχίσεις σε κομματικό επίπεδο, άρα πολιτικής αντιπροσωπευτικότητας, αποτελεί παράδειγμα θετικής δημοκρατικότητας αν και εφόσον δεν υπόκειται στην εθνικιστική αλληγορία των λαϊκιστικών πολιτικών που αναβιώνουν ή ακόμη και καιροφυλακτούν ως διασπαστικές δυνάμεις εχθρικές στο δημοκρατικό θεσμό, από τον οποίο και προκαλούνται. Επιπροσθέτως, η έξοδος αυτή θα επηρεάσει ακόμη περισσότερο το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ με μετρήσιμο τρόπο· μία πρωταρχική θεσμική αποτύπωση του Brexit με αποσταθεροποιητικό πρόσημο, είναι αυτή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, επηρεάζοντας και τη σύνθεσή του, αλλά και το πώς θα διαχειριστεί τις 73 κενές θέσεις στη σύστασή του. Επιπλέον, ανεπηρέαστα δεν θα μείνουν ούτε τα ευρωπαϊκά κόμματα που συγκροτούν το Ευρωκοινοβούλιο, άρα την κοινοβουλευτική ισορροπία συνολικά²⁵³. Επιπρόσθετα, όπως ο Jacobs επισημαίνει, το ζήτημα της διασφάλισης του *Spitzenkandidat* για την επιλογή Προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, παρότι δεν είναι άμεσα εξαρτώμενο από το Brexit, θέτει ζήτημα σχετικά με το αν θα επηρεαστεί η γενικότερη αποδοχή υποστηρικτικά, ελλείψει της βρετανικής αντίθεσης (Jacobs, 2018: 63).

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που θέλουμε να τονίσουμε στο σημείο αυτό είναι η τρωτότητα (vulnerability) των δημοκρατικών διαδικασιών, όπως το δημοψήφισμα, περιπτώση που υποσκελίζει τη δημοκρατία, προσδίδοντας μία ευαλωτότητα, παρότι έγκειται στην αποφυγή της διαστρέβλωσης της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, με σκοπό την εξυπηρέτηση εσωκομματικών προβληματικών σε κυβερνητικό επίπεδο, ή, στη γενικότερη αντισυστημική ρητορική που ακολουθούν οι

²⁵³ Βλ. Jacobs, F. B. (2018). *The EU after Brexit: Institutional and policy implications*. Springer. Σελ. 64.

πολιτικές κοινότητες, εδώ, ως τα μέλη μιας ευρύτερης συγχώνευσης των εθνικών συμφερόντων υπό το πρίσμα μιας οντολογικά ευρωπαϊκής συνταύτισης ως καταλληλότερης εναλλακτικής περίπτωσης του «συνέρχεσθαι» κατά τη δημοκρατική αρχή, η οποία εν προκειμένω επιτελείται ως πρόσχημα και όχι ως η συνολική αποτύπωση της λαϊκής βούλησης-εκπροσώπησης. Με άλλα λόγια, ένα ισηγορικό έλλειμμα βάσει του οποίου τα δημοκρατικά κράτη-μέλη, ομοίως και οι αντιδημοκρατίες, αποσπούν κατά το δοκούν τον εκδημοκρατισμό των θέσεων-πολιτικών από τους εθνικούς κυρίως, πολίτες τους, γεγονός που επηρεάζει άμεσα την πολιτική και κοινωνική δομή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, συνακόλουθα, συνεξέλιξης των ενοποιούμεων μερών-μελών.

Εκ των ων ουκ άνευ, η ανθρώπινη πρόθεση που εξατομικεύεται σε συνείδηση δεν μπορεί να προβλεφθεί και να αναλογιστεί δίχως την προσμέτρηση παραγόντων όπως η γνώση και κατανόηση των θεσμών –ενίοτε και η πρόσβαση σε αυτούς–, η αίσθηση του «συνανήκειν», οι οικονομικές και διαταξικές διαφοροποιήσεις, καθώς και η δυναμική των ρόλων που πηγάζουν από την εκάστοτε εθνική ταυτότητα, ως συνιστώσα διαμόρφωσης-διαφοροποίησης. Εν προκειμένω, ο βρετανικός σκεπτικισμός, ως αποτέλεσμα της βρετανικής ταυτότητας, εδραιώνεται στην πίστη των πολιτών στους θεσμούς του βρετανικού κράτους, έναντι των ευρωπαϊκών θεσμών και την φαινομενική ρευστότητά τους. Αν το Brexit, ελλόχευε με τρόπο ιστορικής ιδιοσυγκρασίας και διστακτικής ενσωμάτωσης, και δίχως να αντιμετωπιστεί εξαπίνης από τη μεριά της ΕΕ, μιας και η ίδια φάνηκε έτοιμη να αντιμετωπίσει την αποχώρηση –όπως άλλωστε είχε προσαρμόσει και την παραμονή της ως μέλους– με σκληρή διαπραγμάτευση, τότε η οικονομική κρίση των τελευταίων χρόνων σε συνδυασμό με το μεταναστευτικό ζήτημα, πραγματοποίησε την έξοδο αυτή.

Ως κύριο αποτέλεσμα, επέφερε την ανάδειξη του ευρωσκεπτικισμού και στο ευρύτερο κοινωνικό «γίγνεσθαι», που λόγω της πολυπλοκότητας της ταυτότητας και της ευαισθησίας που παρουσιάζουν οι δημοκρατικές διαδικασίες, έχει επενεργήσει διασπαστικά, ακόμη και αποσχιστικά, κατά το εθνοτικό παρελθόν δόμησης ταυτοτήτων, ή με όρους Arendt, η εν λόγω «εξιδανίκευση του δημοκρατικού κράτους Δικαίου συμβάλει στη συγκάλυψη της αλήθειας για το κακό στη πολιτική»²⁵⁴, ενώ στο παρόν κλονίζει με συστηματικό τρόπο την ίδια τη δημοκρατία, θέτοντας υπό

²⁵⁴ Arendt, H. (1972). *Wahrheit und Lüge in der Politik*, Frankfurt. a.M. όπως παρατίθεται στο Λίποβατς, Θ. (2017). *Το Πολιτικό και το Ηθικό, ποια σχέση έχουν;* Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης. Σελ.102.

αμφισβήτηση την επάρκεια της ΕΕ να συνενώνει μέρη-κράτη που τείνουν ή είναι αυταρχικά και λαϊκιστικά στην εσωτερική τους πολιτική τάξη. Από την άλλη μεριά, η χρησιμότητα της παρουσίας της βρετανικής οικονομίας ως συμμετοχής με συμβολικό τρόπο –στο σύνολο των κρατών-μελών–, ομοίως ως της οικονομικής δύναμης που αποτελεί και ένα εκ των ισχυρών κρατών-μελών συντελεί έναυσμα διαλόγου, σχετικά με το υπόλοιπο των οικονομικών δυνάμεων – κρατών-μελών, τα οποία παραμένουν στην ενωσιακή δέσμευση· της Γαλλίας και της Γερμανίας επομένως. Το γεγονός αυτό είναι μία αλλαγή παραδείγματος που θέτει κρίσιμα ερωτήματα, τα οποία αφορούν στην «κυριαρχία» και τον διακυβερνητικό χαρακτήρα της ΕΕ. Επομένως, δεν τίθεται τόσο –μετά την πρώτη φάση διεκδίκησης της συμφωνίας– ζήτημα αποσαφήνισης των λόγων και των πρακτικών εφαρμογών ή των αναμενόμενων εγγυήσεων που η ΕΕ θα διεκδικήσει, άλλωστε, η αναδρομή στην πολιτική ιστορία της των μεταξύ τους σχέσης, στις αρχές του 1990, είναι διασαφηνιστική και τα γεγονότα πολιτικής σημασίας, ακόμη και στο πρόσφατο βρετανικό παρελθόν, καθοριστικά για την κατανόηση της εξόδου αυτής.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, παραδείγματα «διστακτικής» πολιτικής της Βρετανίας, σε προηγούμενη ενότητα, που αφορά στην κανονιστική σύνθεση των Συνθηκών από τα κράτη-μέλη, πριν και μετά τη δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ομοίως θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό ενδεικτικές στιγμές παλινδρόμησης του βρετανικού παραδείγματος, μεταξύ μιας ισχύος και της εγγενούς παράλληλης εσωστρέφειας, σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο της άσκησης πολιτικής. Συνακόλουθα, επισημαίνουμε την επικύρωση της Συνθήκης της Λισσαβώνας από τους Εργατικούς (Labour Party) και την αντίδραση του David Cameron με εντολή για δημοψήφισμα καθώς και των Φιλελεύθερων Δημοκρατών (Liberal Democrats) για προσφυγή στις κάλπες με ερώτημα την παραμονή ή όχι της χώρας στην ΕΕ, κλονίζοντας σύσσωμη την ψηφοφορία του Westminster (2007), την πρωτοφανή πολιτική αντίσταση των Συντηρητικών (Conservative Party), ήτοι 81 βουλευτές ζητούν από τον David Cameron να προκηρύξει δημοψήφισμα για την παραμονή στην ΕΕ (2011), στη συνέχεια, η υπόσχεση του ίδιου να μειωθούν σε «μερικές δεκάδες χιλιάδες» ο μέχρι τότε της τάξεως των 330.000 χιλιάδων αριθμός καθαρής μετανάστευσης (2015), το δημοψήφισμα και κυρίως το αποτέλεσμα του 72% με καθαρή διαφορά και υψηλή συμμετοχή υπέρ της εξόδου, προκαλώντας κρίση ηγεσίας και στα δύο μεγάλα κόμματα, η οποία αποκαθίσταται με την αντικατάσταση

του David Cameron ο οποίος παραιτήθηκε, από την Tereza May και του Jeremy Corbin για το Εργατικό κόμμα (2016). Επιπρόσθετα, στη διάρκεια μιας εσωτερικής πολιτικής υψηλών τόνων, η Tereza May προκηρύσσει πρόωρες εκλογές χάνοντας τη μέχρι τότε αυτοδυναμία των Συντηρητικών, δημιουργώντας κυβέρνηση συνεργασίας με το υπερσυντηρητικό κόμμα DUP της Βόρειας Ιρλανδίας και την προσωρινή παγίωση του Brexit (2017)²⁵⁵. Ακολουθεί η συμφωνία της ΕΕ και της Βρετανίας για την πληρωμή της αποχώρησής της ως πρώην μέλους, η συναίνεση ειδικού καθεστώτος για την περίπτωση της Βόρειας Ιρλανδίας και ΕΕ, η εγγύηση των δικαιωμάτων των ευρωπαίων πολιτών που διαμένουν στο Ηνωμένο Βασίλειο (2017) σε συνάφεια με την αλλαγή στάσης των Εργατικών για υπέρ της παραμονής της Βρετανίας στην Τελωνειακή Ένωση, ενισχύοντας το ήπιο (soft) Brexit έναντι του σκληρού (hard) (2018) καταδεικνύουν τα γεγονότα που οδήγησαν στη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική ήττα – εξαιτίας της συντριπτικής καταψήφησης εξόδου από τους Βρετανούς βουλευτές–βρετανού πρωθυπουργού στην ιστορία, η οποία όμως έχει κερδίσει την ψήφο εμπιστοσύνης (2019), δρομολογώντας έτσι έναν κύκλο διαπραγματεύσεων, εσωτερικά μέσω διερευνητικών ψηφοφοριών και εξωτερικά σε σχέση με τους όρους της αποχώρησης²⁵⁶.

Οι αντιτιθέμενες πορείες ενοποίησης της Βρετανίας και της ΕΕ υπήρξε εξ αρχής ζήτημα αντιμετώπισης σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται οι δυο πολιτικές δυνάμεις την κυριαρχία και τη διεθνή συνεργασία σε συνθήκες ενός θεσμικού και δημοσιονομικού περιεχομένου, καθώς και την πίστη τους στον δημοκρατικό θεσμό. Η Βρετανία είχε λόγους να «υπερέχει» επιλεκτικά, ως θεσμικό μόρφωμα έναντι μιας ελλειμματικής με οικονομικούς όρους, οργανωμένης Ευρώπης, λόγους που ενισχύονται και καθιερώνονται ως κατασκευή ταυτότητας κατεξοχήν ευρωσκεπτικιστική και όχι φιλοευρωπαϊκή²⁵⁷, όπως αυτό προκύπτει από την εξαίρεση της Βρετανίας από την αρχή της «ολοένα και στενότερης ένωσης», ασκώντας σημαντικό έλεγχο επικριτικά και λειτουργικά στους ευρωπαϊκούς νόμους και θεσμούς. Το δίχως άλλο, η ανάδειξη παλαιών και νέων λαϊκιστικών κομμάτων σε συνδυασμό με τον πρόσφατο πολιτικό οπορτουνισμό της πολιτικής Farage, έδωσε το έναυσμα σε μία, κατά γενική ομολογία, απομάκρυνση του βρετανικού λαού από τη λογική μιας

²⁵⁵ Wincott, D., Peterson, J., & Convery, A. (2017). Introduction: Studying Brexit's causes and consequences. *The British Journal of Politics and International Relations*, 19(3), 429–433.

²⁵⁶ Βλ. στο Wincott, D., *et al.*, *op.cit.*

²⁵⁷ Βλ. Carl, N., Dennison, J., & Evans, G. (2019)., *ό.π.*

Ενωμένης Ευρώπης των λαών πέραν των οικονομιών, οδηγώντας παράλληλα στην πολιτική απαξίωση και της βρετανικής αντιπροσωπευτικής κοινότητας, δίνοντας χώρο σε πολιτικές και στάσεις διαφορετικής προέλευσης Brexiteers, γεγονός που δεν αποτελεί δημοκρατική έκφραση αλλά ένα συνονθύλευμα δυσaráεσκείας, εμπαιγμού και αμφισβήτησης· εκείνων των αντιθετικών με τις πολιτικές της ΕΕ, των δύσπιστων του γενικότερου ενωσιακού σχεδιασμού, των ξενοφοβικών, των αντιδραστικών που συνέρχονται σε ετερόκλητες ιδεολογικά δυνάμεις, με αποτέλεσμα οι βρετανικές και κοινωνικές πολιτικές να επωφεληθούν της πολιτικής βρετανικής κρίσης διαγράφοντας την οριστική απόφαση για την αποχώρησή τους.

Επακολούθησε η ώθηση σε έναν ευρωπαϊκό λαϊκισμό εκ νέου²⁵⁸, με ρητορική κατά της νεοφιλελεύθερης πολιτικής λιτότητας που επιβάλλει η ΕΕ, όπως δείχνει και το παράδειγμα του Grexit, μέσω ανατρεπτικών αφηγήσεων που επηρέασαν όχι μόνο την ψήφο του βρετανικού λαού αλλά την πορεία της ενοποίησης. Παρόλα αυτά, η συμφωνία αποχώρησης που εγκρίθηκε στις 9 Ιανουαρίου 2020 με επέκταση την 31η Ιανουαρίου και έως δύο χρόνια δυνατότητα παράτασης για την οριστικοποίησή της, βρίσκει προστατευμένους τους 3,2 εκατομμύρια ευρωπαίους πολίτες, εκ των οποίων το 1,2 είναι βρετανοί υπήκοοι, ένα «βελούδινο διαζύγιο», με ειδικό καθεστώς για τη Βόρειο Ιρλανδία και αναλόγως επικείμενη συμφωνία για ελεύθερο εμπόριο με σεβασμό στο κανονιστικό ευρωπαϊκό πλαίσιο και τις ανάλογες εγγυήσεις. Ανεξαρτήτως των ήπιων ή σκληρών όρων της συνθηκολόγησης αυτής, το αποτέλεσμα της διαφοροποίησης της Βρετανίας ως εφαρμογή, ομοιάζει πως θέτει την ίδια προ και έπειτα των ευθυνών της ως πολιτικής τάξης, ως αυτόλογου διαχειριστή των πιθανών μελλοντικών επιπλοκών σε οικονομικό, γεωπολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο –παρότι προσιδιάζει στο ηπειρωτικό πρότυπο²⁵⁹ και σε τελική ανάλυση, ως ύπαρξης στον διεθνή χώρο που επιβαρύνεται με εσωτερικές ιδιομορφίες που άπτονται στο ζήτημα της ταυτότητας. Μία όχι εν ψυχρώ, αλλά επί μακρόν δρομολογούμενη αποχώρηση έχει το ίδιο πολιτικό τίμημα με μία έκτακτη και υποκινούμενη κρισογενής αποχώρηση. Το κόστος μιας τέτοιας αποχώρησης, θεωρούμε πως είναι η αλλαγή πολιτικού παραδείγματος στο οποίο πρέπει να προχωρήσει η ενωσιακή πολιτική οργάνωση· η ψαλίδα κλείνει όσον αφορά τις οικονομικές δυνάμεις κράτη-μέλη, ανοίγει όμως στο πλαίσιο του συμβολικού χαρακτήρα μιας αποχώρησης όπως και της άρνησης της

²⁵⁸ Müller, J.-W. (2017). *Τι είναι ο λαϊκισμός*· Μετάφραση: Δ. Η. Αντωνίου. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 21-80.

²⁵⁹ Falkner, R. (2017). Rethinking Europe's external relations in an age of global turmoil: an introduction. *International Politics*, 54(4), 389-404. Σελ. 14.

εμβάθυνσης ή και ακόμη της μη οριστικής θέσπισης του κανονιστικού πλαισίου μιας στοχευμένης διεύρυνσης.

4.6. Κοινοβουλευτικός θεσμός – οι Ευρωπαϊκές εκλογές του 2014 και του 2019

Στην ενότητα αυτή, θα ασχοληθούμε με το φαινόμενο της εμφάνισης/άνοδου του ευρωσκεπτικισμού ως μίας παρέκκλισης από τον επιδιωκόμενο κανόνα της όλο και περισσότερης εμβάθυνσης στη νομική ικανότητα της ΕΕ να αντιδρά και να αποφασίζει συλλογικά για το μέλλον των κρατών-μελών, είτε με υπερεθνικό σχέδιο διακυβέρνησης είτε με το διακυβερνητικό-μεικτό διά του οποίου επωάζονται νέες μορφές συγκυριαρχίας. Θεωρούμε σημαντικό να επισημάνουμε πως η άνοδος-συνπόρευση μεταξύ της ενοποίησης και της εξέλιξης της ΕΕ και του ευρωσκεπτικισμού, όπως προκύπτει από το δημοκρατικότερο έως τώρα όργανο που συνυπάρχει και συντελεί στο ενωτικό πολιτικό σχήμα, το Ευρωκοινοβούλιο, ομοίως ως η αντιπροσωπευτική μορφή θεσμικής πολιτικής της ΕΕ, αποτελεί μία κατάσταση ενδεικτικά ικανή να αντικατοπτρίσει τη συνεξέλιξη του θεσμικού και του νομικού πλαισίου της ΕΕ, κατά τις οποίες ο πατριωτισμός, και συγκεκριμένα ο «εθνικός» και ο «αρνητικός» σε συνδυασμό με τη συνταγματικότητα και σε ευρωπαϊκό πλαίσιο άσκησης των δικαιωμάτων κατά το πολιτειολογικό πρότυπο, αντιστοίχως και ο «κοσμοπολιτισμός» ως η αναζήτηση του νέου πλαισίου ενός ηθικού πατριωτισμού και της παράλληλης επαναφοράς του αξιακού πλαισίου με σεβασμό στις οικουμενικές αρχές σε μία εποχή προχωρημένης παγκοσμιοποίησης, συμβάλλουν δυναμικά και αμφίδρομα, στην εξελικτική αυτή πορεία.

Επιπλέον, στην απεικόνιση αυτή, όπως θα δούμε από την περιγραφή των δυο σημαντικών εκλογικών αποτελεσμάτων, των Ευρωεκλογών του 2014 και του 2019, ως δημοκρατικών γεγονότων στον πυρήνα μιας μακροχρόνιας κρίσης στον δημοσιονομικό χώρο, στον χώρο της ασφάλειας και της αντιμετώπισης του φονταμενταλιστικού θρησκευτισμού, αλλά και τον χώρο της μαζικής μετανάστευσης, διαφαίνεται το πώς και το γιατί η ΕΕ θα μπορούσε πορευθεί στο πλαίσιο μιας νέας μορφής κυριαρχίας κυρίως με θεσμικό τρόπο, ή, καλύτερα, τους λόγους που τα κράτη-μέλη, δεν υποχωρούν στην παραχώρηση υπό όρους σε μία ευρεία δημοκρατική νομική

ισχύ που θα ξεκινά από και προς την ΕΕ²⁶⁰, αλλά παραμένουν οι κύριοι αυτουργοί της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, επιβεβαιώνοντας έτσι τον κανόνα, πως ο πυρήνας παραμένει η κρατική κυριαρχία. Η δυνατότητα της κατανόησης της μετατόπισης της ισχύος, δηλαδή την πρωτοβουλία των πολιτικών αποφάσεων των κρατών σε έναν υπερεθνικό θεσμό, άρα και την αλλαγή της αντίληψης του κράτους ως πολιτικό μόρφωμα που αντιστοίχως τείνει να διαμορφώσει μία μετανεωτερική θεώρηση για την εξέλιξη του ως πολιτικό σύστημα, απασχολεί τις Διεθνείς Σχέσεις, καθώς και τις Ευρωπαϊκές Σπουδές, αποτελώντας πρόκληση αναγωγής νέων παραδειγμάτων σε θεσμικό και δικαιοκώπιο πλαίσιο, και σε τελική ανάλυση, τον επαναπροσδιορισμό της ερμηνείας του μετανεωτερικού κράτους, της ΕΕ και της επιτυχίας ή δυσκινησίας της εν εξέλιξη ολοκλήρωσης. Αδιαμφισβήτητα, το αποτέλεσμα της αύξησης του ευρωσκεπτικισμού είτε με τη μορφή της ευρωαντίρρησης, είτε ως επακόλουθο εθνικής εσωστρέφειας²⁶¹, φέρνει στο προσκήνιο τον ρόλο του πολίτη, τον ρόλο των ευρωπαίων πολιτών, εν προκειμένω ως το ευρωπαϊκό κοινωνικό κεφάλαιο, ανάγοντας τη συμμετοχή και το εκλογικό δικαίωμα ως το δημοκρατικότερο, ίσως και αποτελεσματικότερο, τρόπο ελέγχου της ευρωπαϊκής πορείας. Πρόκειται για μία δυναμική συνιστώσα στη συνεξέλιξη και στην ευημερία των θεσμών και των πολιτικών σε ενωσιακό πλαίσιο²⁶², δείχνοντας πως η ΕΕ έχει στους κόλπους της τα πολιτικά εργαλεία για να μετεξελιχθεί σε μία ένωση πολιτών αντιστοίχως· στην περίπτωση αυτή φαίνεται πως ακόμη και ο συμβολικός τρόπος μιας ευρωπαϊκής κοινωνίας, ή «Δήμου» κατά τον ρεπουμπλικανικό τρόπο, (συν)αποτελεί τη μετρήσιμη μεταβολή για τη λειτουργία ενός οργανισμού που δεν εκτελεί και οργανώνει με υπερεθνικό τρόπο διακυβέρνησης, καλείται όμως στον

²⁶⁰ Beck, U., & Grande, E. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Polity. Σελ. 21.

²⁶¹ Treib, O. (2020). Euroscepticism is here to stay: what cleavage theory can teach us about the 2019 European Parliament elections. *Journal of European Public Policy*, 1-16.

²⁶² Ο Ήφαιστος γράφει: «οι στόχοι εκπληρώνονται όχι τόσο λόγω συμβολαίου ή ωφελμιστικής ή χρησιμοθηρικής συμφωνίας αλλά λόγω αισθήματος καθήκοντος και εκπλήρωσης της ψυχολογικής ανάγκης να συνεισφέρεις στο σύνολο στο οποίο πιστεύεις ότι ανήκεις» και πως «[...] στο επιχείρημα πως η ταυτότητα είναι αλληλένδετη με την ετερότητα, αντιτάσσονται διάφορα επιχειρήματα που επικαλούνται τους παράγοντες που αναπτύσσουν μία δυναμική ή πραγματική ευρωπαϊκή ταυτότητα. Συνήθως, γίνεται επίκληση του γεγονότος ότι, σε αντίθεση με το τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές, στην Ευρώπη, επενεργούν οι παράγοντες της γειννίας και της πολιτικής συγγένειας. Οι κοινές πολιτικές και δικαιοκώπες ιδιαιτερότητες του ευρωπαϊκού χώρου, συνεχίζει το επιχείρημα, είναι οι αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των θεμελιωδών ελευθεριών και του κράτους δικαίου. Αναφέρεται, επίσης, στο γεγονός πως σε ορισμένα καταστατικά κείμενα ή ψηφίσματα του ευρωκοινοβουλίου γίνεται λόγος για την ισότητα, την αλληλεγγύη και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, γεγονός που μπορεί να κατατάξει τον ευρωπαϊκό κοινωνικό χώρο στο *Gemeinschaft*». Βλ. στο Ήφαιστος, Π. (2000). *Θεωρία Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα. Σελ. 206-207.

επαναπροσδιορισμό του ως μία επί το πλείστον επιτυχημένη διεθνής κοινότητα σε ένα περιβάλλον υπερεθνικών απαιτήσεων.

Η αναλυτική απεικόνιση των ευρωεκλογικών αποτελεσμάτων, βάσει των εκλογικών ποσοτικών στοιχείων που θα εισάγουμε με εμπειρική διάθεση από το Ευρωβαρόμετρο, καθώς και της ενωσιακής πολιτικής ανάλυσης, ως εργαλείου που μελετά την αλληλεπίδραση του θεσμικού οργανωτικού πλαισίου με τα έθνη-κράτη-μέλη, έχει ως σκοπό να συνδράμει στη συζήτηση για τη χρησιμότητα μιας νέας συνθήκης στο πρότυπο της Λισσαβώνας, ή την αναγκαιότητα για κάλυψη των λειτουργικών και θεσμικών κενών στο πλαίσιο του δημοκρατικού διαλόγου με τους ευρωπαίους πολίτες μέσω της εκλογικής τους συμπεριφοράς, και εν τέλει της άσκησης της πολιτικής μέσω της εκλογικής διαδικασίας.

Οι μελέτες του Ευρωβαρόμετρου, πριν ή μετά των εκλογικών διαδικασιών, ως προς το ζήτημα της πολιτειακής ταυτότητας, με όρους προδιάθεσης της αντίληψης ή της γνώμης που εκφράζουν οι ευρωπαίοι πολίτες, δεν θα μας απασχολήσει εδώ για τον εξής λόγο: θεωρούμε πως το ζήτημα της πολιτειακής ταυτότητας δεν μπορεί να οριστεί ως μία θετική ή όχι απάντηση και σε συνδυασμό με τις αναλογίες των ποσοστών της αναζήτησης της απάντησης αυτής, καθώς ούτε ως μία δεδομένη μεταβλητή, που σύνηθες είναι να επηρεάζεται από το χρονικό διάστημα κατά το οποίο υποβάλλεται, ενώ συντρέχουν πλείστες υποπεριπτώσεις ικανές να σκιαγραφήσουν ένα πιθανό αποτέλεσμα· στην περίπτωση μιας πιο ασφαλούς κατανόησης, πρέπει να συμπεριληφθούν έννοιες όπως η ψυχολογική διάθεση απέναντι στον θεσμό, η κοινωνική συνθήκη, η γνωσιακή κουλτούρα καθώς και οι διαπολιτισμικές αναφορές, το φύλο, τουλάχιστον. Εν αντιθέσει με αυτή την προοπτική και την επικινδυνότητα που εμπεριέχει η πρόβλεψη και η γενικευμένη στάση, θεωρούμε πως η γνώμη των ευρωπαίων πολιτών ως προς το ζήτημα της ευρωπαϊκής πολιτειακής ταυτότητας είναι ασφαλέστερο να προσδιοριστεί από τρεις παράγοντες: την αποχή από το εκλογικό δικαίωμα –ανά περίπτωση υποχρέωση–, την ενεργή συμμετοχή και, τέλος, τις πολιτικές σημασίες αναλόγως των κομμάτων εισαγωγής ή ποσοτικής αποδυνάμωσης εντός της ευρωκοινοβουλευτικής κοινότητας.

4.7. Θεσμική πολιτική – η αυτοκριτική της ενωσιακής πολιτικής

Η σημαντικότερη απεικόνιση του ευρωπαϊσμού και της φωνής των ευρωπαίων πολιτών ορίζεται ενδεικτικά θεωρούμε ως η συμμετοχή καθώς και η αποχή από την ευρωπαϊκή κάλπη και το ανάλογο εκλογικό αποτέλεσμα της πολιτικής αποτύπωσης στα ευρωπαϊκά κόμματα. Το ευρωπαϊκό ον, είναι πολιτικό ον και ο θεσμικός χαρακτήρας της ενωσιακής πολιτικής είναι πιο κοντά σε αυτό που ο ευρωπαίος πολίτης μπορεί να πρωταγωνιστήσει όσον αφορά την ουσιαστική του συμβολή στη διαμόρφωση του πλαισίου κατά το αποτελεσματικότερο δυνατό θεσμικό και νομικό τρόπο, ως αποτύπωμα της δημοκρατικής πολιτειακής ιδιότητας. Οι συνταγματικές εθνικές μονάδες των κρατών-μελών, ως δημοκρατικές εξουσίες που συν-δομούνται με τη συναίνεση και κρίση των πολιτών κατά βάση μέσω της άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν αλλά και του εκλέγεσθαι, υποθέτουμε/θεωρούμε πως αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής φυσιογνωμίας, αλλά και της συμμετοχής, δίχως αυτό να σημαίνει πως δεν υφίστανται παράγοντες που δύναται να επηρεάσουν εν τω συνόλω την εκλογική διαδικασία, όπως για παράδειγμα το ότι η προσέλευση στις ευρωπαϊκές εκλογές δεν είναι υποχρεωτική για όλα τα κράτη-μέλη²⁶³. Ένας σημαντικός παράγοντας ο οποίος επηρεάζει και τη συλλογική αντίληψη αναφορικά με τη σημαντικότητα της ευρωπαϊκής πράξης ως ένα δικαίωμα από όλους/ες και για όλους/ες ως πολιτειακού καθήκοντος και τη δυνατότητα πολιτικής έκφρασης ως συνταγματικού κεκτημένου. Επισημαίνουμε, στο σημείο αυτό, την εξέταση με εμπειρική διάθεση, της συμμετοχής των ευρωπαίων πολιτών για δύο λόγους. Καταρχάς, διότι φαίνεται πως η κατεξοχήν δύσπιστη ή ουδέτερη στάση των πολιτών της ΕΕ στην εκλογική διαδικασία είναι μία ένδειξη πως υπό το πρίσμα μιας

²⁶³ Παρόλα αυτά στο σημείο αυτό, σκόπιμο είναι να αποσαφηνίσουμε την έννοια της «υποχρεωτικής ψηφοφορίας», η οποία συγκεκριμένα εδώ χρησιμοποιείται ως ενδεχομενικός λόγος που η προσέλευση στην ευρωπαϊκή κάλπη δεν πηγάζει από το αίσθημα της ευθύνης στο πλαίσιο μιας ενισχυμένης πολιτειακής ευρωπαϊκής ταυτότητας, αλλά εξαρτάται από το κατά πόσον επενεργεί η αντίληψη του «δημοκρατικού ελλείματος», αλλά και πώς επικοινωνείται και από τις εθνικές κυβερνήσεις η αντιμετώπιση του ως δεδομένο που επηρεάζει κατά πολύ την εκλογική συμπεριφορά. Εν προκειμένω, παραθέτουμε την εξής σημασιολογική αναφορά, από την οποία σκόπιμα κρατάμε το γεγονός πως μία δημοκρατική διαδικασία δεν μπορεί να επιβάλλεται ως υποχρέωση αλλά να καλλιεργείται ως κοινωνικό και πολιτικό καθήκον. Συγκεκριμένα οι Newton και Van Deth επισημαίνουν τα εξής: «Σε ορισμένες χώρες οι πολίτες πρέπει να εμφανιστούν στα εκλογικά κέντρα την ημέρα των εκλογών – μία πρακτική που ονομάζεται μάλλον ανακριβώς υποχρεωτική ψηφοφορία (καμία δημοκρατία δεν θα έκανε υποχρεωτική τη ρίψη του ψηφοδέλτιου στην κάλπη). Υπό αυτή την έννοια, η προσέλευση στην κάλπη είναι υποχρεωτική σε χώρες όπως η Αυστραλία, το Βέλγιο, η Κόστα Ρίκα, η Κύπρος, η Ιταλία, το Περού και η Ολλανδία (πριν το 1970). Αλλά ακόμη και σε αυτές τις χώρες το ποσοστό προσέλευσης στην κάλπη είναι περίπου μόνο 4-5 τοις εκατό υψηλότερο κατά μέσο όρο απ' ό,τι στις χώρες όπου η ψηφοφορία δεν είναι υποχρεωτική, εν μέρει επειδή η υποχρεωτική ψηφοφορία δεν επιβάλλεται στην πράξη. Όπου η υποχρεωτική ψηφοφορία έχει καταργηθεί ή δεν χρησιμοποιείται, το ποσοστό προσέλευσης στην κάλπη τείνει να διατηρείται σε συγκριτικά υψηλά επίπεδα. Βλ. στο Newton, K. and Van Deth, J. W. (2018), *Συγκριτική Πολιτική*. Θεσσαλονίκη και Αθήνα: Εκδόσεις Τζιόλα. Σελ. 308.

όλο και περισσότερο απαραίτητης διάστασης της πολιτικής, δηλαδή την ψυχολογική διάσταση, που φαίνεται συνακόλουθη με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν σε εσωτερικό επίπεδο της εθνικής πολιτικής και των εξελίξεων, συνδιαμορφώνοντας την αντίληψη για την ευρωπαϊκή συνεργασία, συγκροτούν καθοριστικό παράγοντα που δύναται βάσει αυτού –πέραν της ανάλογης ανάγνωσης σχετικά με το τι συμβαίνει στην Ευρώπη και πώς αυτό αποτυπώνεται θετικά ή αρνητικά στον εθνικό χώρο πολιτικής– κυρίως, πώς η εν λόγω «άσκηση πολιτικής» των πολιτών διά της συμμετοχής, ως συμβαλλόμενα μέρη του «γενικού συστήματος της κοινωνικής δράσης»²⁶⁴ με όρους Μεταξά, μπορεί να λειτουργήσει ως αυτό το στοιχείο το οποίο μέσω των θεωριών της ενοποίησης αναζητά ο ευρωπαϊκός θεσμός προκειμένου να αντιμετωπίσει το εγγενές εύλωτο χαρακτηριστικό του: να κερδίσει τον ευρωπαίο πολίτη²⁶⁵, και συγχρόνως, φαίνεται πως η θεωρητική απάντηση είναι πριν της μορφής που δυνητικά προσιδιάζει να έχει η ΕΕ ως σύνολο κρατικών μορφωμάτων, με εθνικό πλουραλισμό και δυσανάλογες πολιτικές αντιμετώπισης των μερών στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού δικαίου.

Άλλωστε, κατά την τελευταία δεκαετία των επαναλαμβανόμενων κρίσεων, της ασυμπαγούς ολοκλήρωσης των κρατών-μελών σε συνάρτηση με την πειθάρχηση στους κανόνες της διεθνούς συνεργασίας ενός σύνθετου πολιτειακού τύπου οργανισμού με

²⁶⁴ Μεταξάς, Α.-Ι. Δ. (2001), *Πολιτική Επιστήμη II: Πολιτική Μεθοδολογία*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας. Σελ. 294 και 296. Συγκεκριμένα, επισημαίνει, στο πλαίσιο του διαχωρισμού των αναλύσεων της θεωρίας του Marx ως οικονομικοκρατικής από τη θεώρηση του Parsons με κοινωνικό –επιστημονικό χαρακτήρα το εξής, ως μία εκ των δομών-υποσυστημάτων του κοινωνικού περιβάλλοντος: «Το κοινωνικό (social) υποσύστημα, ή κοινωνική δομή, εκπληρώνει τη λειτουργία της εσωτερικής ολοκλήρωσης (αρμονικής συσσωμάτωσης) των διαφόρων εκδηλώσεων των ανθρώπων που μετέχουν σ' αυτό». Το κοινωνικό υποσύστημα αποτελείται από «αλληλοεξαρτώμενες υποενοήτες» και «συστημικές δομικές» με ανεξάρτητες μεταξύ τους λειτουργίες: η θεσμική δομική (λειτουργία της κοινωνικοποίησης), τη συστημική του κοινωνικού συστήματος (νομική λειτουργία), την πολιτική (ως συντονιστική των κοινωνικών εκδηλώσεων) και την οικονομική δομή (ως εκείνη που προσαρμόζει και επενεργεί το κοινωνικό σύστημα στο ευρύτερο περιβάλλον). Βλ. στο ίδιο, σελ. 297-298.

²⁶⁵ Η έννοια της εμπιστοσύνης στη σχέση του πολίτη και των θεσμών, απασχολεί την επιστημονική σκέψη. Ο Αλεξόπουλος μας εξηγεί πως «συνδέθηκε με και αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου» και πως σε αυτό συνέβαλε «αποφασιστικά» το βιβλίο του Robert Putman, με τίτλο *Making Democracy Work* (1993): «[...] όρισε το κοινωνικό κεφάλαιο ως μία σχέση που αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, όπως η εμπιστοσύνη, οι κανόνες της αμοιβαιότητας και τα δίκτυα εθελοντικής συμμετοχής των πολιτών, τα οποία μπορούν να αυξήσουν την κοινωνική αποτελεσματικότητα, διευκολύνοντας τις συνεργασιακές και συντονισμένες δράσεις». Ενώ σύμφωνα με τη βεμπεριανή προβληματική, ο ίδιος επισημαίνει πως «τα άτομα διαμορφώνουν τις προσδοκίες τους για την ύπαρξη ή όχι των κατάλληλων συνθηκών ή μέσων που επιτρέπουν την ανάπτυξη της ορθολογικής δράσης στηριζόμενα σε πολλούς παράγοντες [...] σε πλήρη γνώση ή πληροφόρηση για το είδος της αναμενόμενης συμπεριφοράς των άλλων ή σε μία πιθανολόγηση σε συνθήκες ατελούς πληροφόρησης και αβεβαιότητας» και τονίζει πως «όσο μεγαλύτερη είναι η αβεβαιότητα σχετικά με το είδος της αναμενόμενης συμπεριφοράς των άλλων τόσο μειώνεται η δυνατότητα των δρώντων να αναλάβουν συλλογική δράση». Βλ. στο Κονιόρδος, Σ. Μ. (2010), *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης. Σελ. 46 και 67.

αναλόγως σύνθετες διαπολιτισμικές ταυτότητες, περισσότερο εντείνει αντί να απορροφά τις ενδογενείς κρίσεις²⁶⁶, δημιουργώντας περαιτέρω κρίσεις σε αξιακό επίπεδο –κατά κύριο λόγο– που το δίχως άλλο, αποτυπώνεται στον ευρωσκεπτικισμό και στην αναβίωση εθνικισμών με πρόσχημα στο αφήγημα της «αυτοκυριαρχίας» του εθνικού κράτους και την προστασία του από τη δημοκρατική κατάλυση στο πλαίσιο μιας υπερεθνικής αβεβαιότητας πολλαπλών ταχυτήτων, ελλειμμάτων και αμφισβητήσεων σε αρκετούς λειτουργικούς τομείς. Οι εν λόγω θεωρίες λοιπόν, για την ομοσπονδιακή ή συνομοσπονδιακή πολιτική ολοκλήρωση της ΕΕ, φαίνεται πως δεν επαρκούν στη σύγχρονη πραγματικότητα της ΕΕ όπως αυτή εξελίσσεται στο πλήθος των κρίσεων που αντιμετωπίζει, ή κατά τους επικριτές της, η ίδια δημιουργεί, επιτρέποντας, παρότι με αξιοκρατικά δομικό τρόπο, την οικονομική και πολιτική υπεροψία του «εθνικολογικού φέρεσθαι» ορισμένων κρατών-μελών.

Η ΕΕ ως δικαιοπολιτικά δομημένη πολιτεία μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοια υπό την προϋπόθεση μιας θεσμικά οργανωμένης ευρωπαϊκής συλλογικότητας, με τη δυναμική μιας κοινωνίας που αποδίδει στους θεσμούς ισχύ μέσω της άσκησης των πολιτειακών τους υποχρεώσεων· άρα ως ένα πολιτικά και νομικά δομημένο σύνολο πολιτικών όντων, κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο και σύμφωνα με έναν ευκρινέστερο συνταγματικό πατριωτισμό που νομιμοποιείται στην καθιέρωση της πολιτικής ταυτότητας των πολιτών μιας ενότητας της οποίας η συνταγματοποίηση πηγάζει από την προϋπόθεση αυτή και όχι το αντίθετο.

Θεωρούμε πως η εκλογική διαδικασία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του δημοκρατικού και συνταγματικού θεσμού, κι εφόσον τελείται στο πλαίσιο μιας ευρωπαϊκής κοινότητας, δημιουργεί τις ανάλογες πολιτικές προσδοκίες ενός κράτους για εθνική ευημερία, ενώ ταυτόχρονα ενισχύει, καθορίζει και αποσαφηνίζει από την ιστορικότητα ως αμφισημία και τροχοπέδη την ευρωπαϊκή συνταγματική ιδιότητα των πολιτών της, με τρόπο που ξεπερνά την απουσία μιας ενιαίας ιστορικής εθνικότητας, ενώ παράλληλα καλλιεργεί το αίσθημα του «συνανήκειν», και του «συνεπιλέγειν» θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε, και σε τελική ανάλυση μέσα από την ενασχόληση με την πολιτική έκφραση-τοποθέτηση ασκείται έλεγχος μέσω της κριτικής ψήφου στις πολιτικές της ΕΕ και το ανάλογο

²⁶⁶ «Ενδογενείς» με διπλή έννοια: και σε σχέση με την εσωτερική πολιτική του κρατικού συστήματος στο εθνικό πλαίσιο, αλλά και όσον αφορά τη συνάσκηση πολιτικής σε ενωσιακό επίπεδο της ευρωπαϊκής πορείας.

θετικό ή αρνητικό συναίσθημα που επακολουθεί. Η ελλείψει των αισθημάτων, όπως κυρίως αποτυπώνονται στο πατριωτικό πρότυπο συνυφασμένο με την εθνική ταυτότητα, είναι ένα από τα βασικά σημεία κατά τα οποία η ευρωπαϊκή ταυτότητα γίνεται κατανοητή ως λιγότερο σημαντική ή θελκτική²⁶⁷. Όμως, στην περίπτωση αυτή πρέπει να ληφθεί υπόψιν, πως ο πατριωτισμός διαμορφώνεται και ανάλογα των συνθηκών της εθνικής εξέλιξης και της σχέσης αυτής με τις υπόλοιπες εθνικές ταυτότητες, με αποτέλεσμα να διαφοροποιείται σε ανάλογες μορφές όπως ο «αρνητικός πατριωτισμός», ο ακραίος εθνικισμός, ή ακόμη και σύμφωνα με τη νεωτερική θέαση, μία μορφή «νεο-επιτακτικού πατριωτισμού»²⁶⁸. Αναλόγως, ο ευρωπαϊσμός με θετικό πρόσημο και συναισθηματικό φορτίο φαίνεται να χωλαίνει, να μην τυγχάνει σε γενική αποδοχή λόγω δυσπιστίας, ή άγνοιας διότι δεν ανταποκρίνεται με πρακτικό εφαρμογή στην κοσμοπολιτική οπτική, δηλαδή υπό τη μορφή ενός συντεταγμένου ηθικού πατριωτισμού που αυτο-ορίζεται η ΕΕ ως «ενότητα στην πολυμορφία», παρότι με όρια που δεν τίθενται στην πολιτιστική συνδιαλλαγή αλλά σε περιπτώσεις της πολιτισμικής διαφορετικότητας, όπως στην περίπτωση της Τουρκίας, επιβεβαιώνεται με την αύξηση του αντιευρωπαϊσμού και του ευρωσκεπτικισμού, όπως άλλωστε τεκμηριώνεται από τα εκλογικά αποτελέσματα και την ενίσχυση των ευρωφοβικών κομμάτων με εφελτήριο τις ευρωεκλογές του 2014 και επιβεβαιώνεται στις εκλογές του 2019, με διαφορετικό πρόσημο, όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα.

Έγκειται, θεωρούμε στους θεσμούς, ως εκείνους που επικαλούνται αδιαλείπτως τις οικουμενικές αξίες και χρησιμοποιούν τις δημοκρατικές διαδικασίες, να ανανεώσουν ή ενισχύσουν τη θεωρία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία λόγω των

²⁶⁷ Ruby, C. (1996). *L'enthousiasme: essai sur le sentiment en politique*. Paris: Hatier.

²⁶⁸ Ορίζουμε ως «νεο-επιτακτικό πατριωτισμό» ή «εξελικτικό μεταπατριωτισμό» τη διαθεσιμότητα υπεράσπισης ή πολιτειακού συντονισμού με τους εθνικούς κανόνες στο πλαίσιο της πολιτείας και της αντιμετώπισης επιβεβλημένων, απροσδόκητων, ή και έκτακτων περιστάσεων που επικαλούνται το αίσθημα της ευθύνης, της αλληλεγγύης, της συναπόφασης και αναλόγως των περιπτώσεων, το γενικό καλό της ομάδας φερόντων, ως επί το πλείστον, των κοινών θεσμικών και νομικών χαρακτηριστικών. Εύλογα, προκύπτει πως μία τέτοια μορφή πατριωτισμού, δύναται να ενισχύσει με συναισθηματικό τρόπο και ταυτότητες που συντρέχουν στο πλαίσιο νομικής και θεσμικής νομιμοποίησης, κατά συνταγματικό τρόπο, δίχως πολιτειακή αρετή στους κόλπους της απαρχής της, δηλαδή της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ο εν λόγω «εξελικτικός πατριωτισμός» θεωρούμε συγχωνεύει τα εθνικά προαπαιτούμενα δόμησης ταυτότητας, ως πολιτειακής ιδιότητας, επικαλούμενος τις οικουμενικές αξίες ως εφελτήρια της μαζικής αντιμετώπισης έκρυθμων καταστάσεων, δίχως αυτό να προδικάζει την τελειώσή του σε προσωρινότητα ή αδυναμία σταθερής επίκλησης του, στο πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής. Περαιτέρω, θα αναλύσουμε τον όρο στο 5^ο κεφάλαιο, και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την άμεση σύνδεση με την ανάδυση μιας νέας μορφής ιδιότητας του πολίτη, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, ως μία ενδεχόμενη προοπτική στο πλαίσιο της μεταεθνικής πολιτικής.

παραπάνω δεδομένων και των απωλειών σε οικονομικό και κοινωνιολογικό επίπεδο, το δίχως άλλο, μεταβάλλεται. Η φύση της ενοποίησης παραμένει ελεγχόμενη, με πρωταρχικό λόγο να έχει το κράτος, δηλαδή με κρατικοκεντρικό τρόπο, με συνταγματικό χαρακτήρα που δεν ήταν αρκετός για τη δημιουργία ενός ευρωπαϊκού «Δήμου», μιας υπερεθνικής ενότητας, μιας υπερκρατικής δημοκρατίας· ωστόσο η ευρωπαϊκή δημοκρατικότητα καλλιεργείται στην ευρωπαϊκή κάλπη, μέσω της ποικιλομορφίας των εθνικών επιλογών που εντούτοις αποτυπώνονται από την άσκηση ή μάλλον τη διαθεσιμότητα της άσκησης της εκλογικής πράξης ως ηθικής και πολιτικής υποχρέωσης στο ευρύτερο κοινοτικό πρότυπο, ως μία αναπόφευκτη συνδρομή στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής, επιτρέποντας το ενδεχόμενο η ΕΕ να είναι ενότητα.

4.8. Ο Ευρωσκεπτικισμός στην ευρωπαϊκή ταυτότητα

Η επάνοδος του ευρωσκεπτικισμού²⁶⁹, ως πολιτικού φαινομένου συνακόλουθου των κρίσεων στον ευρωπαϊκό πυρήνα της πολιτικής ενοποίησης, σε συνδυασμό με την κριτική που ασκείται στο πλαίσιο ελέγχου της λειτουργικότητας των θεσμών και των επιμέρους πολιτικών της ΕΕ, αποτυπώθηκε αρχικά στο αποτέλεσμα των ευρωπαϊκών εκλογών του 2014²⁷⁰. Ως αποτέλεσμα, επανέφερε στο προσκήνιο του δημόσιου διαλόγου το ζήτημα της κυριαρχίας, μιας έννοιας η οποία έχει αντίκτυπο στο αν είναι εφικτή η ενωσιακή συνεργασία και σε ποιο βαθμό τα κράτη-μέλη είναι διαθέσιμα να παραχωρήσουν στο πλαίσιο της συνοργάνωσης αυτής αρμοδιότητες, κατεξοχήν συνυφασμένες με την έννοια της κρατικής κυριαρχίας. Επιπλέον, η ποικιλία των θεωρητικών προσεγγίσεων για την κυριαρχία φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα ως προς την κατανόηση μιας έννοιας, της οποίας οι ποιότητες έρχονται σε σύγκρουση με τον θεσμό του κράτους και της προσπάθειας συγκερασμού των μερών ενός συνόλου με όρους συγκυριαρχίας. Στην πολιτική επιστήμη, η «κυριαρχία» ερμηνεύεται ως η ικανότητα για αυτόλογη διαχείριση της εξουσίας του εθνικού κράτους, ως η ανώτερη

²⁶⁹ Ο ευρωσκεπτικισμός δεν αποτελεί νεότερο φαινόμενο, εμφανίστηκε σε πρώιμο στάδιο κατά τη δεκαετία του 1950, μελετήθηκε επισταμένα κατά τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα, σε διεπιστημονικό επίπεδο και με ουσιαστική συνεισφορά στην ανάλυση του φαινομένου –σε συνδυασμό με τις μορφές του εθνικισμού– από το πεδίο των Ευρωπαϊκών Σπουδών. Βλ. Brack, N. (2017). *Opposing Europe in the European Parliament: Rebels and radicals in the chamber*. Springer. Σελ. 51-52. και στο ίδιο σελ. 173.

²⁷⁰ Hobolt, S. B., & De Vries, C. (2016). Turning against the Union? The impact of the crisis on the Eurosceptic vote in the 2014 European Parliament elections. *Electoral Studies*, 44, 504-514.

εξουσία από την οποία πηγάζουν οι πολιτικές επιλογές του αυτοπροσδιορισμού ενός κράτους ως μη υποκείμενου ανώτερης εξουσίας, μία ερμηνεία που κυρίως περιγράφει την πολιτική του λαϊκισμού με ευρωφοβικό πρόσημο που ακολουθούν συγκεκριμένα κράτη-μέλη. Αυτή η οπτική, είναι μία άμεση έκφραση θέσης των εθνών-κρατών, που επικαλούμενα την ελευθερία της εθνικής κυριαρχίας ως ασπίδας κατά της επίδρασης της ΕΕ στο εσωτερικό πλαίσιο των εθνικών πολιτικών, με το ευρωπαϊκό δίκαιο να υπερκεράζει την αίσθηση της αυτόνομης κρατικής οντότητας, συνασκούν και συμπορεύονται ως διακριτά ενωσιακά μέλη.

Ομοίως, η έννοια της «κυριαρχίας» στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού παραδείγματος εγείρει αντιλήψεις είτε θετικές είτε αρνητικές, ως προς τη δυνατότητα μιας πολυεθνικής κυριαρχίας και τις πρακτικές τροχοπέδες είτε μέσω της αντίδρασης των κρατών για περαιτέρω παραχώρηση δικαιωμάτων είτε σχετικά με το ποιο διακυβερνητικό πρότυπο μπορεί να αποδώσει τη θεσμική και νομική πολυπλοκότητα. Ως θετική εκλαμβάνεται η ερμηνεία της κυριαρχίας ως υπερκυρίαρχου οργάνου που επιστρατεύεται ως η μορφή κοινής πολιτική άμυνας απέναντι σε εξωτερικές απειλές, απέναντι σε φαινόμενα που απαιτούν μία από κοινού συναίνεση αντιμετώπισης, καθώς συνενώνει στο όνομα της προστασίας των θεσμών και των λειτουργικών δομών τις εθνικές πολιτικές, και θέτει υπό έλεγχο την περιφερειακή ενοποίηση με γνώμονα το ευρωπαϊκό κοινό συμφέρον. Έτσι, προκύπτει πως η έννοια της «κυριαρχίας» αφήνει το περιθώριο για διαφορετικές ερμηνείες που απορρέει από την ίδια της φύση της εξουσίας, και το πώς μέχρι σήμερα την υπηρετούν τα ίδια τα κράτη-μέλη· επί παραδείγματι η Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο δρουν στο πλαίσιο της εθνικής εξουσίας με όρους προτεραιότητας αυτοπροσδιορισμού, εν αντιθέσει με άλλα κράτη-μέλη που στο πλαίσιο της συγκυριαρχίας, κατά το μεικτό διακυβερνητικό πρότυπο που ακολουθεί η ΕΕ, που είναι περισσότερο προσανατολισμένα στη λογική της παραχώρησης εξουσιών, στο όνομα της συνεργασίας ως ζητούμενης για την εσωτερική πολιτική τους ενδυνάμωση ως μέρη ενός απαιτητικού συνόλου. Παρόλα αυτά, η κυριαρχικότητα που πηγάζει από το ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο συνεργασίας με θεσμικό και νομικό πλαίσιο συντονισμού, δεν μπορεί παρά να είναι η διέξοδος, μία επιθυμητή και ενίοτε αναγκαία λύση βάσει της οποίας τα κράτη-μέλη επιτρέποντάς την, θα μπορούσαν να ευδοκιμήσουν και σε εθνικό επίπεδο, κι αυτό διότι το ευρωπαϊκό πλαίσιο, οργανωμένων σε νομική κοινότητα κατά το πρότυπο μιας συγκροτημένης πολιτείας μελών, είναι λιγότερο ασθενές από τις εθνικές κρατικοκεντρικές μονάδες

απέναντι στις απαιτήσεις ενός παγκοσμιοποιημένου όλου. Η κατανοητή όμως αυτή εκδοχή, υπό τη λογική η «ισχύς εν τη ενώσει», δεν έχει την ευρύτερη αποδοχή και αυτό διότι συντρέχουν ιστορικοί, οικονομικοί, ψυχολογικοί λόγοι, ακόμη και μεθοδολογικά, υπολείπεται των προσεγγίσεων μιας υγιούς πολυμελούς συνεργασίας εθνικών μονάδων σε υπερεθνικό πλαίσιο διακυβέρνησης.

Το φαινόμενο του ευρωσκεπτικισμού, ως απόρροιας των δυσανάλογων αντιλήψεων και πρακτικών περί κυριαρχίας, καθώς και της ιστορικής συνεξέλιξης στο πλαίσιο της διακρατικής συνεργασίας, προϋποθέτει τη διακλαδική προσέγγιση του όρου, της πολιτικής ψυχολογίας και της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης. Επιπρόσθετα, υπερτονίζει το θεσμικό κενό, ή τη θεσμική κρίση (*institutional crisis*), όπως θα επισήμαιναν οι Herman και Lodge, βάσει του οποίου η κρίση σε ευρωπαϊκό επίπεδο εντείνει, ενώ παράλληλα δημιουργούνται σταθερά προβληματικά πεδία όπως η κρίση της συμμετοχής ή και της αποχής, ως μορφής συμμετοχής (*participation crisis*) όπως σημειώνουν επίσης οι ίδιες²⁷¹. Ως αποτέλεσμα, προκύπτουν πολλαπλές κρίσεις, που επηρεάζουν ως επί το πλείστον αρνητικά το σύνολο της προσπάθειας για συστηματική δημοκρατική νομιμοποίηση στη συνέχεια της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

²⁷¹ Βλ. στο Herman, V., & Lodge, J. (1978). Democratic legitimacy and direct elections to the European Parliament. *West European Politics*, 1(2), 226-251. Συγκεκριμένα στις σελίδες 228-229, επισημαίνουν έξι τύπους κρίσης ως επακόλουθου: *identity crisis*, *participation crisis*, *distribution crisis*, *institutionalization crisis*, *penetration crisis* και *political legitimacy crisis*.

Κεφάλαιο 5

Συγκριτική ανάλυση της πορείας της Ευρωπαϊκής πολιτικότητας

5.1. Μετα-ανάλυση των Ευρωεκλογών: ο κοινωνικός αντίκτυπος στη διαμόρφωση του ευρωσκεπτικισμού ως τάσης και πολιτικού μηνύματος

Σε συνέχεια των δύο τελευταίων ενοτήτων του τέταρτου κεφαλαίου και στη προσπάθεια να αναδείξουμε μία συνολική εικόνα για το φαινόμενο του «ευρωσκεπτικισμού», ως μορφής του αρνητικού πατριωτισμού με κρατικοκεντρικό τρόπο επικαλούμενο την εθνική προστασία έναντι των ενωσιακών πολιτικών, και, συνακόλουθα, τη μορφή αντίρρησης στην ενοποιητική διαδικασία υπό το πρίσμα της της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής μεταξύ των εθνών-μελών, θα ασχοληθούμε με τις δύο σημαντικότερες εκλογές σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προκειμένου να αποσαφηνίσουμε τους λόγους για τους οποίους ο «ευρωσκεπτικισμός» καθιερώθηκε και να επιβεβαιώσουμε μέσω της επισκόπησης, το πώς κάθε μορφή ευρωπαϊσμού πηγάζει από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες ως κύριοι θιασώτες και αποδέκτες των πολιτικών για τις οποίες συνέρχονται σε σύμπραξη και οικονομική συνεργασία που αποσκοπεί στη δημοσιονομική και πολιτική ολοκλήρωση· ένα σύνολο κρατικών και εθνικών οντοτήτων με κοινό πρόσταγμα τη διατήρηση της ειρήνης, την εξασφάλιση της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων στην ευημερία, την ασφάλεια, την ελευθερία.

Εκείνο που θέλουμε να επισημάνουμε είναι πως η συμμετοχή με δημοκρατικές διαδικασίες των ευρωπαίων πολιτών στη θεσμική λειτουργία ενός διεθνούς οργανισμού είναι η ειδοποιός διαφορά που καθιστά τη δημοκρατικότητα ένα πεδίο όχι καθ' αυτό απόλυτο, αλλά με την εγγενή ικανότητα της ευελιξίας και αναπροσαρμογής διαμέσου της ανανέωσης των μεθοδολογικών και θεσμικών κατηγοριών. Η σχεδόν παραδοσιαρχική τάση θέλει τα μεγάλα ευρωπαϊκά κόμματα στην εξουσία για λόγους ιστορικής, οικονομικής ισχύος και πολιτικής αίγλης, απόρροια της συσπείρωσης και της εγγενούς λογικής του διαμοιρασμού των ελεγκτικών και εκλεκτικών κανόνων με όρους εφαρμοστικής πολιτικής, σε συνδυασμό με την πολιτική φύση των φιλελεύθερων ατόμων για διαχωρισμό και αντίλογο –ενίοτε και διχασμό– βρίσκει

ανάλογη, ή, και όχι, πολιτική έκφραση στους εθνικούς πολιτικούς συνδυασμούς²⁷². Η ευρωπαϊκή πολιτική τοποθέτηση²⁷³ δεν είναι απαλλαγμένη από τις εθνικές κυριαρχίες ή, καλύτερα, τις κυβερνητικές εξουσίες, καθώς ούτε αμερόληπτη και απύσχα κατά τη διαδικαστική της παρουσία είναι, και άμεσα συνεμπλεκόμενη με τη χρονική στιγμή, συνθήκη και κατάσταση της εσωτερικής πολιτικής που αναλογικά εκπροσωπείται σε εξωτερικό επίπεδο, εδώ, στην ευρωπαϊκή κοινοβουλευτική διαδικασία. Ενώ δεν πρέπει να αμφισβητηθεί και η επικοινωνιακή «κυριαρχία» των πολιτικών ομάδων, η οποία κατέχει σημαντικό ρόλο στην άσκηση της πολιτικής των κυρίαρχων μερών, δηλαδή των εθνικών κυβερνητικών μονάδων.

Θεωρώντας τις εκλογές σε ευρωπαϊκό επίπεδο «εκλογές δεύτερης τάξης» («second order elections»)²⁷⁴ συγκριτικά με τις εθνικές, με εγγενές ζήτημα της συμμετοχής των πολιτών, με μία δομική δυσκολία σχετική με το κατά πόσο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει άμεση συμμετοχική ισχύ, βάσει της νομοθεσίας, όπως αυτό προκύπτει από τη στιγμή που επιβάλλονται αποφάσεις δεσμευτικές από τις ιδρυτικές Συνθήκες, και όχι από ένα κοινό σχέδιο εκλογικής θεσμικότητας, αποδεκτό και ομοιογενές από τα συμμετέχοντα κράτη-μέλη, οφείλουμε να συμπεριλάβουμε στη γενική εικόνα την ανομοιογένεια και την παράλληλη επιρροή πολλών παραγόντων, τους οποίους θα αναλύσουμε παρακάτω, προκειμένου να οδηγηθούμε όσο το δυνατόν πλησιέστερα στο συμπέρασμά μας· η άνοδος του ευρωσκεπτικισμού, όπως προκύπτει από το εκλογικό αποτέλεσμα του 2014 και η επιβεβαίωση της δυναμικής του παρουσίας στις εκλογές του 2019, αποτελεί ένα ιδανικό εργαλείο κατανόησης και προσανατολισμού σχετικά με το τι χρειάζεται για την πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης, εν προκειμένω ένα ενιαίο εκλογικό σύστημα²⁷⁵ που συμπυκνώνει τις εθνικές διατάξεις σε ένα κοινό πλαίσιο προς αποφυγή των πολυπληθών ανομοιοτήτων και των

²⁷² Ο Ψημένος αναφέρει χαρακτηριστικά πως «[...] τα κόμματα στη πλειονότητά τους παρουσιάζουν το ευρωπαϊκό εγχείρημα της εμβάθυνσης και διεύρυνσης ή/και αντίστασης σε αυτή ως αποτέλεσμα πλατιών συνεργασιών και συμμαχιών» από τη σκοπιά της ανάλυσης των σχέσεων των ευρωπαϊκών κομμάτων με τα εθνικά. Ψημένος, Ι. (2014). Αναπαραστάσεις του έθνους, της ΕΕ και της Ευρώπης από τα ΜΜΕ και τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας. Σελ. 127-157., στο Κασιμάτη, Κ. et al. (2014). *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής*. Πάντειο Πανεπιστήμιο. Αθήνα: Gutenberg. Σελ. 142.

²⁷³ Εννοούμε την ιδεολογική θέση, αποφεύγοντας την έννοια της «ιδεολογίας» ως ασαφούς και υποδεέστερης από τις αξιακές συνιστώσες που την πλαισιώνουν, αλλά αρκετής στον χαρακτηρισμό της εκάστοτε πολιτικής ιδέας.

²⁷⁴ Για την εισαγωγή του όρου βλ. τους Reif, K., Schmitt, H., & Norris, P. (1997). Second-order elections. *European Journal of Political Research*, 31(1-2), 109-124.

²⁷⁵ Ενδεικτικά τη μελέτη Hrbek, R. (2019). The Arduous Way Towards a Uniform Electoral System for the European Parliament. In Costa, O. (ed.), *The European Parliament in times of EU crisis* (pp. 255-274). Palgrave Macmillan, Cham.

εξαιρέσεων περιπτώσεων που θα μπορούσαν να συνδράμουν σε ένα δημοκρατικότερο αποτέλεσμα; Ένα τέταρτο πολίτευμα/άμεσης εκπροσώπησης και ενισχυμένης ψηφοφορίας, όπως υπερισχύει από το 2009 κι έπειτα, είναι αρκετό για τη μαζική συμμετοχή των πολιτών αντιπαραβάλλοντας τη μέθοδο της αποχής; Ο Μούσης για τη δυναμική των πολιτών, αναφέρει πως «έχουν μια άμεση επιρροή, μέσω της εκλογής του κόμματος το οποίο σχηματίζει την εθνική κυβέρνηση, η οποία συμμετέχει στη λήψη των αποφάσεων από το Συμβούλιο των υπουργών [...] αλλά οι πολίτες συμμετέχουν και άμεσα στη δημοκρατική διαδικασία, δια της εκλογής των βουλευτών, οι οποίοι τους εκπροσωπούν στο Κοινοβούλιο, το οποίο έχει όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή στη νομοθετική διαδικασία, χάρη σε συνεχείς βελτιώσεις που επιφέρουν οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες»²⁷⁶. Με άλλα λόγια, το έλλειμμα στον ενωσιακό θεσμό, έγκειται στη δημοκρατική αρχή ή στην εκλογική διαδικασία και πώς αυτό δύναται να αντιμετωπίσει τη δυσκολία εμπιστοσύνης στην ενιαία διαδικασία της πολιτικής ολοκλήρωσης, καλύπτοντας και τα δύο μέρη: πολίτες και ΕΕ.

Συνολικά τα παραπάνω θέτουν ζήτημα αντιπροσώπευσης/αντιπροσωπευτικότητας και κατ' επέκταση στον ίδιο τον δημοκρατικό θεσμό, ή, όπως το θέτει ο Lord, πρόβλημα της σύγχρονης δημοκρατίας²⁷⁷. Η εν λόγω θέαση συνέρχεται λογικά και αναδεικνύει το πρόβλημα του θεσμικού-δημοκρατικού κενού στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης, και σε σχέση με το «δημοκρατικό έλλειμμα», όπως όμως γίνεται αντιληπτό στην έρευνα αυτή: ένα λειτουργικό υπερεθνικό σύστημα πολιτειακού τύπου, δηλαδή η ΕΕ που ασκεί τη δημοκρατική αρχή ως προς την ισονομία και την ισοκρατία, αλλά δεν επιτελείται κατά την «ισηγορική προσταγή», προϋπόθεση της ενωσιακής ολοκλήρωσης που συνενώνει τα μέρη-μέλη με καθολικά δημοκρατικό και πολιτειολογικό τρόπο, ενώ έτσι οι αξιακές συνιστώσες

²⁷⁶ Μούσης, Ν. (2006)., ό.π., στο ίδιο. Επιπροσθέτως και προς επίρρωση της θέσης στην έρευνα αυτή σχετικά με την αναγωγή του δημοκρατικού ελλείμματος ως θέματος της καταστατικής δομής των θεσμικών οργάνων της ΕΕ σε έλλειμμα αντιπροσώπευσης και συνακόλουθα ισηγορικό, παραθέτουμε το εξής όπως το θέτει μεταξύ άλλων, και ο Μούσης: «Συνάγεται ότι το “δημοκρατικό έλλειμμα” της Κοινότητας είναι ένας ακόμη μύθος που διαδίδεται από ευρωφοβικούς κύκλους [...] αυτοί οι ίδιοι κύκλοι είναι μεταξύ των πλέον σφοδρών πολέμιων της Συνταγματικής Συνθήκης, η οποία θα εξαλείψει τα κατάλοιπα του δημοκρατικού ελλείμματος». Τέλος, αναφέρεται στο γεγονός πως «η Συνταγματική Συνθήκη ορίζει για πρώτη φορά τα δημοκρατικά θεμέλια της Ένωσης, τα οποία στηρίζονται σε τρεις αρχές: την αρχή της δημοκρατικής ισότητας, την αρχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και την αρχή της συμμετοχικής δημοκρατίας». Ομοίως στο ίδιο, και στην ίδια σελίδα.

²⁷⁷ Lord, C. (2017). An indirect legitimacy argument for a directly elected European Parliament. *European Journal of Political Research*, 56(3), σελ. 7.

αποκτούν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της ευρωπαϊκής κοσμοπολιτικής ταυτότητας με συνταγματικές προεκτάσεις.

5.1.1. Αποτέλεσμα ως ένδειξη ευρωαντίδρασης ή αποτέλεσμα εκλογικού ελλείμματος;

Το αποτέλεσμα των εκλογικών διαβεβαιώσεων των πιο σημαντικών ευρωκομμάτων επιβεβαιώνει την αναγκαιότητα επανεξέτασης και επαναπροσδιορισμού των ζωτικών θεσμικά δεδομένων, στην περίπτωση που πρόκειται να θεωρήσουμε πως η δημοσιονομική ολοκλήρωση της ΕΕ πηγάζει από τη θεσμική ενδοαποτελεσματικότητα, ενώ έχει λόγους να μην επιτελείται. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αποτελεί το πιο δυνατό χαρτί/εχέγγυο της αποκατάστασης αυτής. Η εξασφάλιση της συνοχικής πορείας πηγάζει από τους ευρωπαϊκούς λαούς και τις κοινωνίες, υπό τη μορφή μιας εξασφαλισμένης συμμετοχής απαλλαγμένης από τις εθνικές γραμμές, κάτι το οποίο μέχρι στιγμής δεν υφίσταται (Costello *et al.*, 2012: 1241), διότι παρατηρείται άμεση συνάρτηση των εθνικών πολιτικών στην πορεία της εκπροσώπησης στο ευρωπαϊκό επίπεδο με αμφίδρομη επιρροή²⁷⁸. Ένα άνοιγμα, δηλαδή, στην ευρύτερη θεσμική αντίληψη για τη δυνατότητα επιρροής των πολιτικών, και σε δεύτερη ανάλυση, των πολιτειακών μηχανισμών που την επηρεάζουν και την καλλιεργούν.

Οι εκλογές του 2014 αποτελούν κρίσιμη στιγμή, ως οι πρώτες εκλογές μετά τη σχετική σταθεροποίηση μιας υφεσιακής πολιτικής επακόλουθης της οικονομικής κρίσης που έπληξε των ευρωπαϊκό χώρο²⁷⁹. Η δυσαρέσκεια αποτυπώθηκε εντός του Ευρωκοινοβουλίου, μία ομολογουμένως ιδιαίτερη εκλογική διαδικασία εκδημοκρατική εκ φύσεως, που βρίσκει τους πολίτες να συμβάλουν ουσιαστικά στην ενδυνάμωση ή την ενδεχόμενη αλλαγή της ευρωπαϊκής πολιτικής με σκοπό την αντιμετώπιση της κρίσης και των επιμέρους κριτικών προβληματισμών. Αυτό, διότι από το 2009 ενισχύθηκε η εξουσία του Ευρωκοινοβουλίου με δυνατότητα νομοθετικής πράξης των ευρωπαίων βουλευτών με γνώμονα τη δημοσιονομική εκκαθάριση των

²⁷⁸ Giovannini, A., Polverari, L., & Seddone, A. (2016). Visions of Europe: emerging challenges for the European project in the aftermath of the 2014 European Parliament elections. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 46(2). Σελ. 117-130.

²⁷⁹ Wring, D., Grill, C., Merkovity, N., & Deacon, D. (2017). Populist politics and the 'radical right' in 2014 elections. In Holtz-Bacha, Christina, Novelli, Edoardo, Rafter, Kevin (Eds.). *Political Advertising in the 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan. Σελ. 97-117.

προβληματικών, όπως για παράδειγμα των τραπεζικών μηχανισμών και την άσκηση ελέγχου αυτών²⁸⁰.

Οι ψηφοφόροι-πολίτες, ομοίως για πρώτη φορά, είχαν άμεση επιρροή, σύμφωνη και αντίστοιχη με την εθνική άσκηση του εκλογικού καθήκοντος, βάσει σταυρού αντί λίστας (1981), καθώς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απέκτησε ισότιμο λόγο με τις εθνικές κυβερνήσεις, ως άμεσα εκλεγμένο θεσμικό όργανο από τον πολίτη για τον πολίτη. Επιπρόσθετα, ο καθορισμός Προέδρου της εκτελεστικής Ευρωπαϊκής Επιτροπής ενίσχυσε πρακτικά και συμβολικά τον θεσμικό χαρακτήρα, μέσω της πλειοψηφικής εκλογής των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων τα οποία προτείνουν υποψηφίους για την εν λόγω θέση, δίνοντας στους πολίτες τη δυνατότητα περαιτέρω ανάμειξης με τη βαρύτητα της ατομικής επιλογής. Οι διαδικαστικές διαφορές, όμως, μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων σχετικά με την εκλογική νομοθεσία, εννοούμενης ως οι εθνικές διατάξεις, υποδεικνύουν πως ελλείπει ενός κοινού –με την έννοια της ισομερούς ομοιογένειας–, πλαισίου διεξαγωγής της εκλογικής διαδικασίας από όλα τα κράτη-μέλη, αφήνει το περιθώριο αναστοχασμού, καταρχάς για την αναγκαία βελτίωση της εκλογικής διαδικασίας ως εφελθρίας είτε της πολιτικής ολοκλήρωσης είτε ως η δημοκρατικότερη αποτελεσματικά κατάσταση κατά το δημοκρατικό πρότυπο της συμμετοχής και επιρροής στα κοινά.

Στις Εκλογές του 2014 συμμετείχαν 40 πολιτικά κόμματα, 1.171 υποψήφιοι για το Ευρωκοινοβούλιο με εκτενή τη χρήση των κοινωνικών δικτύων ως μέσων πολιτικής ενημέρωσης, επιρροής σύμφωνα με το δικαίωμα της πολιτικής εκστρατείας, ενίσχυσης του προσωπικού και πολιτικού προφίλ μέσω της αναγνωρισιμότητας με ανάλογη χρήση-επιτυχία, γεγονός που μεταξύ άλλων, υπενθυμίζει πως η συμμετοχικότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την πληροφορία²⁸¹, την επικοινωνία εν γένει, δημιουργώντας δεσμούς και αντι-δεσμούς με πολιτικό πρόσημο και συνολικό αντίκτυπο²⁸².

²⁸⁰ Rafter, K. (2017). *Background to the 2014 Elections*. In Holtz-Bacha, Christina, Novelli, Edoardo, Rafter, Kevin (Eds.). *Political Advertising in the 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan. 17-25. Συγκεκριμένα τις σελ. 17-19.

²⁸¹ Βλ. το Popa, S. A., Fazekas, Z., Braun, D., & Leidecker-Sandmann, M. M. (2019). Informing the Public: How Party Communication Builds Opportunity Structures. *Political Communication*, 37(3), 329-349., και στο Beach, D., Hansen, K. M., & Larsen, M. V. (2018). How campaigns enhance European issues voting during European Parliament elections. *Political Science Research and Methods*, 6(4), 791-808.

²⁸² Stone, W. F., & Schaffner, P. E. (2012) [1974]. *The psychology of politics*. Springer Science & Business Media. Σελ. 181-201.

Αναλυτικότερα, η σημασία των διαδικαστικών διαφορών πρέπει να συμπεριληφθεί ως δεδομένο που δύναται να αποκωδικοποιήσει τα αίτια των αποτελεσμάτων, είτε ως μετρήσιμης συνθήκης που επιβάλλει μία δεύτερη ποιοτική ανάλυση στο γενικό σύνολο της τάσης, είτε ως παραγοντική τροχοπέδη για την ευρύτερη ασφαλή εικόνα αποσαφηνίζοντας ένα αποτέλεσμα, περιορισμένο σε ποσοτική ανάλυση. Χαρακτηριστικά, οι ανομοιογένειες και οι ιδιαιτερότητες, όπως το ζήτημα της ψήφου των αλλοδαπών, των κατοίκων του εξωτερικού, αλλά και το ηλικιακό όριο των ψηφοφόρων που αντιμετωπίζονται με διαφορετική χορήγηση από κράτη-μέλη, όπως η Γερμανία, η Ιταλία, η Ελλάδα, η Βουλγαρία, η Σλοβακία και η Ιρλανδία. Ακόμη, το γεγονός πως παρότι τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη λειτουργούν ως ενιαία εκλογική περιφέρεια, κράτη όπως το Βέλγιο, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο έχουν διαιρέσει την εθνική τους επικράτεια σε αυτόνομες εκλογικές περιφέρειες.

Τα παραπάνω παραδείγματα συντρέχουν τον ενωσιακό θεσμό παρότι προβλέπεται και παρέχεται η νομική βάση για την έγκριση μιας ενιαίας διαδικασίας στο Άρθρο 223 της Συνθήκης της Λισσαβώνας, δεν έχει τη γενική αποδοχή για την εφαρμογή του στο πλαίσιο της απλοποίησης της εκλογικής διαδικασίας. Εύλογα, η αναζήτηση του ορισμού του ευρωπαϊκού εκλογικού συστήματος, με άλλα λόγια, σε τι συνίσταται όταν ενσωματώνει διεκπεραιωτική ανομοιογένεια, αποτελεί μία σύνθετη απάντηση λόγω της εγγενούς πολυπλοκότητας στο πλαίσιο των διαφορετικών εθνικών προσεγγίσεων επί του θέματος. Παρόλα αυτά, το αποτέλεσμα της αύξησης των ακροδεξιών κομμάτων –ήτοι 14 μέλη βάσει του αναλογικού συστήματος– στην Ευρωβουλή, δείχνει με σαφήνεια την πρωτογενή διαμόρφωση της λαϊκής βούλησης.

5.1.2. Το κανονιστικό πλαίσιο του ευρωκοινοβουλευτισμού στις Ευρωεκλογές του 2014

Στο σημείο αυτό, προτού προβούμε σε επισκόπηση στο πλαίσιο της μετα-ανάλυσης του εκλογικού φαινομένου το οποίο θεωρούμε ηχηρή κατεύθυνση της ευρωσκεπτικιστικής πορείας, που υποδόμησε την ενοποιητική διαδικασία δίχως όμως να προκαλέσει την κατάρρευση, θέτοντας όμως εκ νέου τα καίρια αιτήματα για τη θεσμική επανεξέταση του ευρωπαϊκού συστήματος εν τω συνόλω, κρίνεται σκόπιμο,

λοιπόν, να δώσουμε το πολιτικό σχήμα της ευρωκοινοβουλευτικής διαμόρφωσης. Καταρχάς, το ευρωπαϊκό πολιτικό κόμμα συγκροτείται από εθνικά κόμματα ή πρόσωπα-μέλη με συγκεκριμένο προτεινόμενο πολιτικό πρόγραμμα στη διάθεση των πολιτών αν και όχι με ισόλογη διανομή, για ένα σύνολο λόγων υπό το πλαίσιο της πολιτικής λογικής της διαφοροποίησης. Τα σημαντικότερα βάσει της απήχησης και αντιστοίχως της υποστήριξης που τους αναλογεί από τα εθνικά κοινοβούλια των κρατώ-μελών, υπό τη μορφή μιας πολιτικής και κοινωνικής καθιέρωσης στον χώρο, και τα οποία είχαν βαρύτητα συμμετοχής στις συγκεκριμένες εκλογές²⁸³, είναι τα εξής: το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (EPP), κεντροδεξιάς τοποθέτησης με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο Ευρωκοινοβούλιο και τους περισσότερους αρχηγούς κρατών, όπως η Angela Merkel, το οποίο εξέλεξε ως υποψήφιο Πρόεδρο της Επιτροπής, τον Jean-Claude Juncker. Δεύτερο σε σειρά και αναλογία κοινοβουλευτικής δύναμης, με εναλλασσόμενη κυριαρχία κατεξοχήν με το EPP, βρίσκεται το Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα (PES) που απαρτίζεται από σοσιαλιστικά, σοσιαλδημοκρατικά και εργατικά κόμματα με υποψήφιο για την προεδρία τον Guy Verhofstand. Ακόλουθα, το Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς – βόρειας πράσινης αριστεράς (GUE/NGL) εκπροσωπεί τα σοσιαλκομμουνιστικά κόμματα με στόχο τη δημοκρατικότερη Ευρώπη και την κριτική της λιτότητας στο πλαίσιο αντιμετώπισης της κρίσης, με προτεινόμενο τον Αλέξη Τσίπρα. Στη συνέχεια, η Συμμαχία Φιλελεύθερων και Δημοκρατών για την Ευρώπη (ALDE), η οποία ανέδειξε ως υποψήφιο τον πρώην Πρωθυπουργό του Βελγίου, και ακολουθεί το Κόμμα των Ευρωπαίων Πράσινων αποτελούμενο από 8 οικολογικά και περιβαλλοντολογικά κόμματα τα οποία έχουν ήδη εκλεγεί στην προηγούμενη ευρωβουλή με πρόγραμμα υπέρ της περιβαλλοντολογικής ανάπτυξης της ΕΕ και με σκοπό τον πλήρη εκδημοκρατισμό των ευρωπαϊκών οργάνων²⁸⁴.

Το εκλογικό αποτέλεσμα ανέδειξε νέα κόμματα με δεξιά, ξενοφοβικά χαρακτηριστικά ενάντια στην ευρωπαϊκή πολιτική και τις κυρίαρχες δυνάμεις εν τω συνόλω, με τάση για καπιταλιστική ολοκλήρωση μέσω της νομιμοποίησης από μερίδες του κεφαλαίου, όπως στην περίπτωση της Βρετανίας²⁸⁵. Η ενίσχυση του έθνους-

²⁸³ <https://www.bbc.com/news/world-europe-27575869>

²⁸⁴ Επιγραμματικά αναφέρουμε, εναλλακτικά κόμματα όπως: το Ευρωπαϊκό Πειρατικό Κόμμα (PPEU), το (MELD) Κίνηση για μία Ευρώπη των Ελευθεριών και της Δημοκρατίας, το Ευρωπαϊκό Δημοκρατικό Κόμμα, η Ευρωπαϊκή Ελεύθερη Συμμαχία, το Alliance of European Conservatives and Reformists, η Ευρωπαϊκή Συμμαχία για την Ελευθερία, Συμμαχία Ευρωπαϊκών Εθνικών Κινήματων, το Ευρωπαϊκό Χριστιανικό Πολιτικό Κίνημα, Δημοκράτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

²⁸⁵ Πρόκειται για το φαινόμενο που παρατηρήθηκε, το εν λόγω κόμμα να χρηματοδοτείται από την Pillbox 38Ltd, ή/και από την Heartland Institute, ή άλλες πολυεθνικές όπως η ExxonMobil.

κράτους ετέθη ως ζητούμενο δίνοντας τον χαρακτήρα του ευρωσκεπτικισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το κόμμα του Farage (UKIP), το οποίο ήρθε πρώτο με 27,5%, αυξημένο ποσοστό σε σχέση 16,09% που κατέκτησε στις ευρωεκλογές του 2009, ανοίγοντας τον δρόμο για το Brexit και θέτει στο προσκήνιο το ζήτημα της Κοινοπολιτείας, ως συμφέρουσας επιλογής για τη βρετανική οικονομία. Στο ίδιο σκεπτικό, το γερμανικό κόμμα AfD με ποσοστό 7%, με σύνθημα την επάνοδο του γερμανικού νομίσματος και την εναντίωση στον ενωσιακό δεσμό, υπό τη μορφή μιας προστατευτικής εσωστρέφειας έναντι των λαθών των άλλων κρατών-μελών. Ομοίως, στην Ιταλία το κίνημα των Cinque Stelle και η λαϊκιστική ρητορική του Beppe Grillo έλαβε 21,13% και ήρθε δεύτερο σε σταυρό προτίμησης από τους πολίτες, ενώ αναδύεται και η Λέγκα του Βορρά με 6,2%. Στη Γαλλία το Εθνικό Μέτωπο της Marine Le Pen 24,95% με σαφή εθνικιστική θέση κατά του ευρώ, με ξενοφοβική ρητορική και αντιμεταναστευτική πολιτική. Επίσης, η Ολλανδία με ανάλογα ευρωσκεπτικιστικά και ακροδεξιά αιτήματα, με το Κόμμα για την Ελευθερία (PVV) να παίρνει 12,2%, την Αυστρία με το Κόμμα των Ελευθέρων να αυξάνεται στο 19,5% και η Φινλανδία στην ίδια κατεύθυνση, με το ακροδεξιό κόμμα Αληθινοί Φινλανδοί να αυξάνουν το ποσοστό τους σε 13,2%²⁸⁶. Πρόκειται συνολικά για ευρωσκεπτικιστικά, εθνικιστικά κόμματα, ενώ αύξηση σημειώθηκε σε νεοφασιστικά και νεοναζιστικά κόμματα, με ιδεολογική αναφορά στον ακροδεξιό ριζοσπαστισμό²⁸⁷, με μικρά ποσοστά όπως το γερμανικό NPD, στο 1%, το Jobbik της Ουγγαρίας με 14,88%, της Ελλάδας η νεοναζιστική Χρυσή Αυγή με 9,3% κλονίζοντας συθέμελα τις αξίες και τους λόγους ύπαρξης της ΕΕ. Επιπλέον, αναδυόμενοι πολιτικοί συνδυασμοί προσωπικοτήτων, ή αλλιώς «θετικά» κόμματα, προκύπτουν ως έκτακτες εναλλακτικές συσπειρώσεις, στο πλαίσιο της έλλειψης εμπιστοσύνης των πολιτών λόγω της κρίσης στα μεγαλύτερης αποδοχής κόμματα, ένα φαινόμενο που θέτει υπό αμφισβήτηση το ίδιο το κομματικό σύστημα και αντιμετωπίστηκε με προσπάθειες συγχώνευσης των σχηματισμών αυτών από τα καθιερωμένα κόμματα²⁸⁸.

²⁸⁶ De Sio, L., Emanuele, V., & Maggini, N. (2014). *The European Parliament Elections of 2014*. CISE., κυρίως το τέταρτο μέρος-κεφάλαιο, σελ. 275-313.

²⁸⁷ Luo, C. M. (2020). The Rise of Populist Right Parties in the 2014 European Parliament Election and Implications for European Integration. *European Review* 25(3), 406-422.

²⁸⁸ Wring, D., Grill, C., Merkovity, N., & Deacon, D. (2017). Σελ. 99-102., op.cit.

Τα αριστερά κόμματα –παραδοσιακά συντασσόμενα με τη ριζοσπαστική αριστερά– κυρίως, της νότιας Ευρώπης, και λιγότερο στη βόρεια²⁸⁹, καθώς και με φιλοευρωπαϊκό χαρακτήρα όπως οι Podemos και ο ΣΥΡΙΖΑ και εν αντιθέσει με τα αριστερά κόμματα των πρώην σοσιαλιστικών χωρών²⁹⁰ επέδειξαν αδυναμία επικράτησης έναντι των ακροδεξιών, δίνοντας χώρο στην ευρωσκεπτικιστική άνοδο με τρόπο καθοριστικό ευρωκοινοβουλευτικά, ενώ τα ίδια ευνοήθηκαν στο σύνολο της απήχησης στον ευρωπαϊκό χώρο²⁹¹. Πιο αναλυτικά, δεν μπορούμε να παραλείψουμε την αναφορά στην αποχή, στην οποία, στην προσέγγιση αυτή, δίνουμε την ίδια σημαντική βαρύτητα με τη συμμετοχή για λόγους που έχουμε αναφερθεί στην εισαγωγική θεώρηση των ευρωεκλογών στο τέλος του τέταρτου κεφαλαίου. Η γενικευμένη αποχή, σε πανευρωπαϊκό επίπεδο αποτελεί μία σημαντική συνιστώσα, στην κατανόηση του εκλογικού αποτελέσματος, δίνοντας ομοίως το στίγμα ως μία επιλογή-μέθοδος με αρνητικό πρόσημο στο σύνολο της εκλογικής διαδικασίας και, εν τέλει, στον εκδημοκρατισμό της θεσμικής υπόστασης του ενωσιακού συστήματος. Είναι ακριβώς αυτό, του οποίου η αντιμετώπιση μπορεί να αποτελέσει το κύριο εργαλείο αποφυγής της έξαρσης ακραίων φαινομένων, που πηγαίνουν κόντρα στην ίδια τη φύση της δημοκρατικής αρχής και νομιμοποιούνται, παραδόξως, μέσω της ίδιας. Επιπροσθέτως, τα κυρίαρχα μαζικά αστικά κόμματα, δηλαδή η παραδοσιακή δεξιά και η σοσιαλδημοκρατία εμφάνισαν σημαντική πτώση δίνοντας χώρο επίδρασης στην εθνοστρέφεια και στην ηχηρή άνοδο του ευρωσκεπτικισμού²⁹².

Παράλληλα, παρατηρήθηκε η τάση για επικίνδυνα ακραία μορφώματα που προσιδιάζουν σε ρατσιστικά, ακροδεξιά αφηγήματα συμβάλλοντας και αυτά στην αντιευρωπαϊκή προπαγάνδα σε συνδυασμό με την εθνικιστική επαναφορά προσδιοριζόμενη ως αναγκαιότητα εθνικής επανάκαμψης από την οικονομική κρίση.

²⁸⁹ White, J. (2010). Left, right and beyond: the pragmatics of political mapping. LEQS Paper, (24). Αλλά και των Hix, S., & Noury, A. (2012). Government-opposition or left-right. The institutional determinants of voting in Legislatures. *Political Science Research and Methods*, 4(2), 249-273., και από θεσμική σκοπιά –εισαγωγικά– το Hix, S. (2006). Why the EU needs (left-right) politics? Policy reform and accountability are impossible without it. *Politics: The Right or the Wrong Sort of Medicine for the EU*, 1-28.

²⁹⁰ Αναφορικά, εξαίρεση αποτέλεσε το κόμμα της Τσεχίας – Μοραβίας (KSCM), με ποσοστό 10,98% σε σχέση με τα ελάχιστα ποσοστά των κομμάτων της Πολωνίας, της Σλοβακίας, της Σλοβενίας, της Λιθουανίας, της Εσθονίας, της Λετονίας και της Κροατίας· ομοίως αδύναμη ή πτωχική η παρουσία των Die Linke, KK και MLPD (περί το 0,1% τα δυο τελευταία) της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Δανίας, του Λουξεμβούργου, της Αυστρίας και της Ολλανδίας επίσης, το εργατικό του Βελγίου (PDVA και το (PTB-Go!)), και το ιρλανδικό Sinn Féin.

²⁹¹ Brack, N. (2017)., σελ. 57-58, ό.π.

²⁹² De Sio, L., Emanuele, V., & Maggini, N. (2014). Σελ. 307-311., op.cit.

Τα παραπάνω δεδομένα υποδηλώνουν μία ευρύτερη κρίση ταυτότητας υπό τη μορφή εναντίωσης ή αυτοπροσδιορισμού²⁹³. Απορρέουν από τις ενωσιακές πολιτικές και παίρνουν θέση στο ευρωκοινοβούλιο με τη συγκατάθεση των ευρωπαϊών πολιτών, εθνικών πολιτών, που κατά την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος ψηφίζουν με γνώμονα την εθνική ρητορική που προΐσταται της ευρωπαϊκής τους ιδιότητας²⁹⁴. Το λάθος ή, καλύτερα, το κοινοβουλευτικό ατόπημα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, θεωρούμε βρίσκεται κάπου στη μέση και καλλιεργείται –εν προκειμένω με αρνητικό ευρωπαϊτισμό– βάσει πολύ συγκεκριμένων θεσμικών κενών από τη μία μεριά και –πλείστον– ατελών επικοινωνιολογικών δικλίδων από την άλλη²⁹⁵. Ο ρόλος του πολίτη είναι κριτικός για τον εκδημοκρατισμό όχι μόνο της ΕΕ ως οργανωτικού θεσμού μεταξύ εθνών-κρατών, αλλά και για τις ίδιες τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και το πώς μπορούν να εκφράσουν τη δυσαρέσκεια, πώς μπορούν να ασκήσουν έλεγχο στον μηχανισμό που λειτουργεί σε διαφορετικές ταχύτητες σύγχρονων δημοκρατιών, δίχως να τίθεται υπό αμφισβήτηση η δημοκρατική αρχή ως η πιο ασφαλής ως σήμερα, αν και δυσλειτουργική σε ένα πολυπληθές πολιτειακό μόρφωμα όπως η ΕΕ, αλλά και άλλες παρεμφερείς πολιτικές συγκροτήσεις.

Το κλίμα των ευρωπαϊκών ομάδων και εδρών κατανομής στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διαμορφώθηκε ως εξής, και έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί στη συνέχεια η συμμετοχή, η αποχή και συνακόλουθα η πολιτική τους ερμηνεία· το τρίπτυχο που εξετάζουμε, έχουμε ήδη τονίσει, πως έχει βαρύνουσα σημασία στην αποσαφήνιση των πολιτικών αιτημάτων και στην γενικότερη δημοκρατική συμμετοχή κατά την εκλογική διαδικασία, επουδενί όμως δεν θεωρούμε πως υποπεριπτώσεις και κατηγορίες, που άπτονται της ανθρωπολογικής ανάλυσης, δεν είναι απαραίτητες για μία ενδελεχή ανάλυση της συμπεριφοράς των ευρωπαϊών ψηφοφόρων. Όμως, αυτό που κυρίως μας απασχολεί εδώ είναι ο ευρωσκεπτικισμός ως μία θεωρητική ανωμαλία στις μορφές του πατριωτισμού και συνακόλουθα στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Εν προκειμένω, η κατανομή των εδρών και η παράλληλη γενική πτώση των κυβερνώντων κομμάτων ως αποτέλεσμα της κρίσης και της λαϊκιστικής ρητορικής επιβεβαιώνει την

²⁹³ Follesdal, A. (2014). A Common European Identity for European Citizenship? *German Law Journal*, 15(5), 765-775.

²⁹⁴ Στο ίδιο σκεπτικό, βλ. Costello, R., Thomassen, J., & Rosema, M. (2012). European parliament elections and political representation: policy congruence between voters and parties. *West European Politics*, 35(6), 1226-1248. Σελ. 1229.

²⁹⁵ Βλ. στην αξιοσημείωτη-εκτενή μελέτη των Eugster, B., Jalali, C., Maier, M., Bathelt, S., Leidecker-Sandmann, M., Adam, S., ... & Demertzis, N. (2020). When do European election campaigns become about Europe? *West European Politics*, 1-25.

εξαγωγή συμπερασμάτων σύμφωνα με το αντιευρωπαϊκό κύμα. Επί παραδείγματι, το Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα (European People's Party), υπέρ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και σύμφωνο με τις αρχές του συντηρητισμού και του κοινωνικού φιλελευθερισμού παρέμεινε πρώτη πολιτική δύναμη με ποσοστό 28,23% με 212 έδρες. Δεύτερη σε έδρες έρχεται η Προοδευτική Συμμαχία Σοσιαλιστών και Δημοκρατών (Progressive Alliance of Socialists and Democrats) που βάσει προγράμματος προωθεί την ανάπτυξη των κοινών πολιτικών, με 186 έδρες και 24,77%, ακολουθεί η Συμμαχία Φιλελεύθερων και Δημοκρατών (Alliance of Liberals and Democrats for Europe), υπέρ των φιλελεύθερων και δημοκρατικών μεταρρυθμιστικών πολιτικών με 70 έδρες στο 9,32%, στη συνέχεια, οι Ευρωπαίοι Συντηρητικοί και Μεταρρυθμιστές (European Conservatives and Reformists) με αντιφεντεραλιστική πολιτική και ως οι αμιγώς «κερδισμένοι» ευρωσκεπτικιστές με 44 έδρες και ποσοστό στο 5,86%. Ακολουθούν οι Πράσινοι-Ευρωπαϊκή Ελεύθερη Συμμαχία (The Greens-European Free Alliance) ως ένας συνασπισμός κομμάτων σε περιφερειακό επίπεδο που εκπροσωπεί την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και του περιβάλλοντος, επιδιώκοντας την εμβάθυνση και τον επαναπροσδιορισμό της ΕΕ με γνώμονα την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, κατέχοντας 55 έδρες και το 7,32%²⁹⁶. Σε πτώση, συνολικά από τις προηγούμενες εκλογές, η Ευρωπαϊκή Ενωτική Αριστερά-Βόρεια Πράσινη Αριστερά (European United Left-Nordic Green Left), εκπρόσωπος των σοσιαλκομμουνιστικών μορφωμάτων με 43 έδρες και ποσοστό το 5,73%, ενώ η Ευρώπη της Ελευθερίας και της Δημοκρατίας (Europe of Freedom and Democracy) ενισχύει την ευρωσκεπτικιστική τάση-θέση με 36 έδρες και 4,79%. Συνυπάρχουν, επίσης, νεοεκλεγέντες που δεν ανήκουν σε ομάδα του απερχόμενου κοινοβουλίου, με σύνολο εδρών τις 67 και ποσοστό 8,92%²⁹⁷.

Η μέθοδος της αποχής αποτελεί αξιολογούμενο ποιοτικό χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να γίνει αντιληπτό όχι μόνο ως ευρωαντίρρηση, κάτι το οποίο συναντούμε σε ειδικά θέματα της κοινής γνώμης όπως η ανεργία, η μετανάστευση αλλά, κυρίως, ως αδιαφορία. Οι μετρήσεις δείχνουν πως το ποσοστό της αποχής κυμαίνεται από το 50 έως και το 80% σε 21 έως και μέχρι τις 28 χώρες-μέλη. Η συμμετοχή δε, κάτω του 50%, κυρίως σε Γερμανία, Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία και Ισπανία, ενώ στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης με ποσοστά που ξεπερνούν το 80%, όπως για παράδειγμα οι

²⁹⁶ <https://euobserver.com/eu-election/124149>

²⁹⁷ Βλ. στο <https://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>

περιπτώσεις της Σλοβακίας (87%) και της Τσεχίας (81,5%)²⁹⁸. Μία αύξηση συμμετοχής παρατηρήθηκε στην περίπτωση του Βελγίου, κατά 10% λόγω της ταυτόχρονης διεξαγωγής των βουλευτικών και τοπικών εκλογών, επιβεβαιώνοντας τον κανόνα μιας γενικής απαξίωσης των ευρωεκλογών συγκριτικά με την περισσότερο ανεπτυγμένη αίσθηση του εκλογικού καθήκοντος σε εθνικό επίπεδο.

5.2. Μετεκλογικά διδάγματα – τα θεσμικά και αξιακά κενά των ενωσιακών πολιτικών

Το εκλογικό αποτέλεσμα του Μαΐου του 2014 αποκαθίσταται ως μία ομολογουμένως αμήχανη συνθήκη που κλονίζει εν τω συνόλω το ευρωπαϊκό επιχείρημα, αν και εφόσον στραφούμε στους λόγους που η εντολή του ευρωπαίου πολίτη, αρχικά μέσα από την ιδιαιτερότητα του συντονισμού με την εκλογική ενέργεια, και στη συνέχεια ως το αποτέλεσμα των ιδεολογικών καταβολών της εθνικής εκπροσώπησης, επιτελείται διαμορφώνοντας το πεδίο. Τα μετεκλογικά αποτελέσματα εξετάζουν τους λόγους που ώθησαν τους πολίτες στις ανάλογες ψήφους, μην αγνοώντας τη μέθοδο της αποχής ως ισάξιας μετρήσιμης με τη συμμετοχή²⁹⁹.

Οι κυριότερες διαφορές έχουν έντονη απήχηση στο σύνολο των αποτελεσμάτων, που εισήγαγε τα ευρωσκεπτικιστικά κόμματα στην ευρωβουλή· η συμμετοχή, με την έννοια της προσέλευσης στην κάλπη αφορούν το φύλο, την κοινωνική κατάσταση και τους κύριους λόγους ένδειξης δυσαρέσκειας προς τις πολιτικές της ΕΕ απέναντι σε καίριας σημασίας ζητήματα, όπως η ανεργία, η μετανάστευση και η οικονομική κρίση, σε συνδυασμό με την επιλογή κόμματος στήριξης σύμφωνα με τα προϋπάρχοντα εθνικά δεδομένα³⁰⁰ – χωρίς αυτό να σημαίνει πως αντιστοίχως οι εθνικές εκλογές προκαταλαμβάνονται σημασιολογικά από τις ευρωπαϊκές εκλογές, κυρίως από τα αποτελέσματα.

²⁹⁸ Βλ. στο Stoyanov, D. (2017). Central and East European Euroscepticism in 2014: Domestic Politics Matter!. In Nielsen, Julie Hassing, Franklin, Mark N (Eds.). *The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan, 103-124.

²⁹⁹ https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb81/eb81_first_en.pdf

³⁰⁰ Clark, N. (2014). Explaining low turnout in European elections: the role of issue salience and institutional perceptions in elections to the European Parliament. *Journal of European Integration*, 36(4), 339-356.

Πιο συγκεκριμένα, ως προς τη συμμετοχή, η διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών αυξάνεται με ποσοστό 45% και 41% αντιστοίχως, ενώ διαπιστώνεται ακόμη και αύξηση της συμμετοχής των φοιτητών και των ανέργων πολιτών, καθώς και των οικονομικά ισχυρότερων πολιτών, γεγονός που διαπιστώθηκε και στις προηγούμενες εκλογές του 2009. Η αποχή είναι αισθητή περισσότερο στην ηλικιακή κατηγορία μεταξύ 18 έως 24 ετών, παρότι σε έρευνες, όπως για παράδειγμα της TNS opinion, του ετήσιου ευρωβαρομέτρου και της ανεξάρτητης ανάλυσης των αποτελεσμάτων του από την Eureporter για τη δημόσια γνώμη σχετικά με την ευρωπαϊκή ενότητα, προκύπτουν θετικά προσκείμενοι. Μεταξύ των κινήτρων για την άσκηση της ψήφου, είναι η «εκ συστήματος» εκπλήρωση του εκλογικού καθήκοντος σε συνδυασμό με την επιθυμία να υποστηρίξουν ένα κόμμα που τους εκφράζει πολιτικά, ενώ σε δεύτερο επίπεδο η στήριξη της ΕΕ, η συναίσθηση της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη ή η αίσθηση πως μέσω της ψήφου σε ευρωπαϊκό επίπεδο μπορούν να συμβάλλουν σε ενδεχόμενες αλλαγές των πολιτικών και της ευρωπαϊκής κοινωνικής ζωής.

Το κυριότερο θέμα που επηρέασε τη διάθεση ψήφου των πολιτών είναι η ανεργία, και στη συνέχεια η μετανάστευση και η οικονομική κρίση. Η γενικότερη στάση για την ΕΕ, όπως προκύπτει από την απόλυτη πλειοψηφία των ψηφισάντων, εκτιμά θετικά το να ανήκει στην ΕΕ και δηλώνει πως αισθάνεται ευρωπαίος πολίτης, αν και αυτό το συναίσθημα αποδυναμώνεται στα κράτη-μέλη που επλήγησαν περισσότερο από την οικονομική κρίση³⁰¹. Όσον αφορά την προεκλογική επικοινωνιακή φάση, οι πολίτες απαντούν πως «διέθεταν όλες τις αναγκαίες πληροφορίες» σχετικά με την ευρωεκλογική διαδικασία· ο ένας στους έξι ευρωπαίους πολίτες γνωρίζει και θυμάται την προεκλογική εκστρατεία που ενθάρρυνε τον ευρωπαϊκό κόσμο να προσέλθει στην κάλπη, ήδη από το 2009³⁰².

Η μέθοδος της αποχής και η συμμετοχή στις ευρωεκλογές είναι σημαντικός δείκτης για τη δημοκρατική λειτουργία της ΕΕ υπό το πρίσμα της συνταγματικής ιδιότητας των εθνικών πολιτών και στο πλαίσιο που η δημοκρατική αρχή, στην οποία συνίσταται το ενωσιακό οικοδόμημα, αποτελεί μία σύνθεση και μία διαδικασία παράλληλων συμβιβασμών που εγγυώνται την ομαλή λειτουργία των πολιτικών συστημάτων. Η εθνοκεντρική προσέγγιση της συνταγματικής ταυτότητας και οι

³⁰¹ Τσούκαλης, Λ. (2016). Υπεράσπιση της Ευρώπης. Μπορεί να σωθεί το ευρωπαϊκό εγχείρημα και με ποια μορφή; Μετάφραση: Ρηγούλα Γεωργιάδου. Εκδόσεις Παπαδόπουλος. Αθήνα. Σελ. 151-153.

³⁰² <https://europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2015/desk-research-post-ee2014/profile-of-voters/en-profile-of-voters-desk-research-post-201504.pdf>

διαφορετικές θεσμικές δικαιοκρατικές δομές του κάθε κράτους-μέλους έχουν τον κύριο λόγο στη διαμόρφωση μιας πολιτειακής συνείδησης της συμμετοχής και εξαρτάται πρωτίστως από την προσέγγιση αυτή, η μετεξέλιξη της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη σε πολίτη που αναγνωρίζει τη δύναμη της αποχής και της συμμετοχής. Το δίχως άλλο, και οι δύο στάσεις, ως επιλογές εδώ, δεν είναι απόλυτες αλλά συνυφασμένες με σημασίες που αποσκοπούν στην πολιτική ανατροπή, τον εφησυχασμό, ακόμη και στην παγίωση με την έννοια της ασφάλειας που, αν παρέχεται από το κράτος-μέλος σε εσωτερικό επίπεδο, δεν επιδιώκεται με το ίδιο σθένος, την ίδια αίσθηση καθήκοντος στο πλαίσιο της ιδιότητας του πολίτη. Η ψήφος, ως εργαλείο με αμιγώς δημοκρατικό χαρακτήρα, στην πράξη εξελίσσεται σε εργαλείο ανασκευής με ιδιαίτερη βαρύτητα αναδιαμόρφωσης των εκτενών πεδίων, όπως το πολιτικό, το κοινωνικό, μιας περιφέρειας, ενός έθνους, ή εν προκειμένω της διεθνικής κοινότητας πολλαπλών οργανωμένων πολιτικών συστημάτων.

Οι πολίτες με φυσικό τρόπο αντιλαμβάνονται τη δυναμική αυτή στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, και με λιγότερη ή περισσότερη ένταση προσέρχονται στις κάλπες³⁰³. Επομένως, δεν αρκεί το αποτέλεσμα των εκλογών για την κατανόηση της γνώμης των πολιτών, αλλά κυρίως η μελέτη της συμμετοχής και της αποχής και οι αντίστοιχες πολιτικές σημασίες που υποδηλώνουν.

Μετά τις Ευρωεκλογές του 2014, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ανέθεσε έρευνα τεκμηρίωσης των αποτελεσμάτων, βασισμένη στην ανάλυση της εκλογικής συμπεριφοράς των πολιτών που προσήλθαν στις κάλπες ή απείχαν³⁰⁴. Η εν λόγω έρευνα στηρίχθηκε στη μετεκλογική δημοσκόπηση, λίγες ημέρες μετά το πέρας της εκλογικής διαδικασίας, με δείγμα 27.331 πολιτών ηλικίας άνω των 18 ετών, με εξαίρεση την Αυστρία που χορηγεί δικαίωμα ψήφου κατά το 16ο έτος. Στόχος της έρευνας, και αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ, ήταν η αποσαφήνιση σχετικά με το ποιοι ψηφοφόροι απείχαν και ποιοι ψήφισαν, για ποιον λόγο ψήφισαν ή όχι, καθώς και οι αντιλήψεις των πολιτών για την ΕΕ. Η έρευνα περιλαμβάνει δύο εθνικά ενημερωτικά δελτία για κάθε κράτος μέλος, σχετικά με τις δύο υπό ανάλυση διαστάσεις. Για το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο, των οποίων η συμμετοχή είναι υποχρεωτική, και για τη

³⁰³ Van Assche, J., Van Hiel, A., Dhont, K., & Roets, A. (2019). Broadening the individual differences lens on party support and voting behavior: Cynicism and prejudice as relevant attitudes referring to modern-day political alignments. *European Journal of Social Psychology*, 49(1), 190-199.

³⁰⁴ <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/el/be-heard/eurobarometer/desk-research-post-ee2014>

Μάλτα της οποίας η συμμετοχή ήταν σημαντικά υψηλή, τα συγκεκριμένα δελτία δεν χρησιμοποιήθηκαν για ευνόητους λόγους, μιας και το ποσοστό αποχής ήταν πολύ μικρό.

Τα βασικά ευρήματα έδειξαν, πως οι ψηφίσαντες με ποσοστό 42,61%, κατά τη στιγμή της απόφασης να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα είτε ψήφισαν «πάντα με τον ίδιο τρόπο (45%), είτε «αποφάσισαν πολύ πριν» (37%) των εκλογών για συγκεκριμένο κόμμα ή υποψήφιο, μήνες ή/και εβδομάδες πριν, ή «αποφάσισαν την τελευταία στιγμή» (17%) ομοίως για συγκεκριμένο κόμμα ή υποψήφιο, και, λίγο διάστημα πριν, ενώ το 1% των ερωτηθέντων «Δεν γνωρίζουν»³⁰⁵. Οι λόγοι για τη συμμετοχή στην ψηφοφορία, αφορούν τρεις περιπτώσεις: α) συμμετείχαν για λόγους που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη (64%), ομάδα που ψήφισε πάντα με τον ίδιο τρόπο, β) για λόγους που αφορούν στην ΕΕ (47%), κυρίως όσοι/όσες αποφάσισαν πολύ πριν, καθώς και οι νεότεροι ψηφοφόροι και στελέχη της ανώτερης επαγγελματικής βαθμίδας, και γ) επικαλούμενοι εθνικούς λόγους (38%), ομάδες που πάντα ψήφισαν με τον ίδιο τρόπο, άνεργοι και αυτοαπασχολούμενοι πολίτες. Όσον αφορά τους πολίτες που αποφάσισαν να απόσχουν από τη διαδικασία (57,39%), η έρευνα διαπιστώνει πως το 24% εκείνων που απείχαν «δεν έχουν ψηφίσει ποτέ», το 31% που απείχαν αποφάσισαν να μην ψηφίσουν «λίγους μήνες/εβδομάδες πριν» και το 34% «αποφάσισαν την τελευταία στιγμή» «λίγους μήνες/εβδομάδες πριν», ωστόσο το 11% αναλογεί σε εκείνους που «Δεν γνωρίζουν»³⁰⁶. Οι βασικοί λόγοι όσων απείχαν από τις ευρωπαϊκές εκλογές είναι πολιτικής φύσεως –ιδίως– εκείνων «που δεν έχουν ψηφίσει ποτέ» ηλικίας 25-39 ετών και των ανέργων (50%), προσωπικοί ή τεχνικοί λόγοι, όπως για παράδειγμα στελέχη και σπουδαστές (37%), αλλά και λόγους που σχετίζονται άμεσα με την ΕΕ, τους οποίους κυρίως επικαλούνται ηλικιωμένοι και συνταξιούχοι πολίτες (25%). Ενώ, ενδιαφέρον εύρημα αποτελεί το γεγονός πως μόνο το 4% επικαλούνται την έλλειψη ενημέρωσης³⁰⁷.

³⁰⁵ <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2015/desk-research-post-ee2014/profile-of-voters/en-profile-of-voters-desk-research-post-201504.pdf>

³⁰⁶ <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2015/desk-research-post-ee2014/profile-of-voters/en-profile-of-voters-desk-research-post-201504.pdf> σελ. 1-36.

³⁰⁷ <https://europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2015/desk-research-post-ee2014/profile-of-voters/en-profile-of-voters-desk-research-post-201504.pdf> σελ. 9-21.

5.3. Εκλογές 2019· η μετάβαση από το έλλειμμα δημοκρατίας στο έλλειμμα ισηγορίας-αλληλεγγύης και η πολιτική θεωρητική ερμηνεία τους

Το σύνολο των αποτελεσμάτων των Εκλογών του 2014 έδειξε την έναρξη μιας περιόδου εθνικής εσωστρέφειας με εθνικιστικά πολιτικά μορφώματα να εμφανίζονται εντός του Κοινοβουλίου· ο ευρωσκεπτικισμός που σημειώνεται αφορά τη δημοκρατία εν γένει στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συνεργασίας. Απορρέει από μία γενικευμένη αντίδραση απέναντι στην πολιτική άμυνας και ασφάλειας, το έλλειμμα αντιπροσώπευσης σε θεσμικό επίπεδο, και τον γενικότερο γραφειοκρατικό χαρακτήρα στις λειτουργικές δομές της ΕΕ σε συνδυασμό με τις οικονομικές «ανομοιογένειες» που επενεργούν στην κοινωνική και πολιτική ζωή της ευρωπαϊκής συνείδησης.

Το οικονομικό και κοινωνικό σκηνικό, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τη μακροχρόνια κρίση και την απουσία μιας κοινής μεταναστευτικής πολιτικής, αποτέλεσε το ιδανικό έδαφος για την ανάδυση ενός πολύ ιδιαίτερου ευρωσκεπτικισμού που έγκειται στο αίτημα για περισσότερο δημοκρατικό πλαίσιο υπό την οπτική της αντίδρασης σε αυτό, επηρεάζοντας και διαμορφώνοντας παράλληλα και το αίσθημα της εθνικής κυριαρχίας, ως εναλλακτικής απάντησης στα πολιτικά κενά της ΕΕ. Μία αμφίδρομη συνθήκη, δύο παράλληλων πατριωτισμών, του εθνικού και του ευρωσκεπτικιστικού, με απόγειο την αρνητική μορφή του, ικανών σχημάτων με θεωρητικό πρόσημο να παρακάμψουν τα κοινά αξιακά πρότυπα του ενωσιακού θεσμού και να ενισχύσουν την ελλιπή συνταγματικότητα ενός μορφώματος που αναζητά ακόμη τη διαδρομή του, με άλλα λόγια, το σημείο-τομή μιας επίκτητης ταυτότητας, με εθνικές και συνταγματικές εκφάνσεις σε ηθικό και λειτουργικό επίπεδο, αναγκαίας ως επίκλησης σε κρίσιμες περιόδους, αλλά και ως κανονιστικό πλαίσιο της αντίληψης για αυτή την κοινή διακυβέρνηση και την εξέλιξή της υπό το πρίσμα της κωνστροκτιβιστικής θεωρίας³⁰⁸.

Και οι δύο αυτές εκλογές δίνουν το στίγμα σχετικά με το πού πρέπει ή θα έπρεπε να έχει στραφεί ο θεσμικός μηχανισμός της ΕΕ, προκειμένου να μην τίθεται υπό δυσπιστία η χρησιμότητά του, τα σύγχρονα επιτεύγματά του εν τω συνόλω, με τις όποιες δυσκολίες συμβίωσης –απορρέουσες κυρίως από τις ισχυρότερες οικονομικά

³⁰⁸ Rosamond, B. (2004). *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Μετάφραση: Αφρ. Θεοδωρακάκου. Αθήνα: Μεταίχμιο. Σελ. 260-262.

χώρες προς τις λιγότερο—, καθώς και από την γενικότερη τάση για απαξίωση σε περιφερειακό επίπεδο των εθνικών πολιτικών ή σε τοπικό επίπεδο των ειδικών ευρωπαϊκών κοινωνιών. Επιπλέον, δίνουν έντονα την επιθυμία των πολιτών για περισσότερη Ευρώπη με αξιακό πρόσημο και δημοκρατικότερες συνθήκες στις εθνικές οικονομίες, αίτημα-δικλείδα για την αντιμετώπιση και των πολιτικών εξτρεμισμών σε εσωτερικό επίπεδο, αλλά και της εν τω μεταξύ των κρατών-μελών σχέσης συνεργασίας. Σε καμία περίπτωση ο ευρωπαϊκός πατριωτισμός δεν θα έπρεπε να προσομοιώνει του εθνικού πατριωτισμού που ως αποτέλεσμα, κατευθύνεται από την αίσθηση πως το κράτος είναι εκείνη η πατρική ή μητρική φιγούρα που οφείλει να προστατεύει τους πολίτες· τουναντίον θα έπρεπε να τους προετοιμάζει ώστε να συμβάλουν στην πολιτική ευημερία της κοινωνίας τους, συνακόλουθα της ευρωπαϊκής, της οποίας ενεργούν ως ισότιμα μέλη, τα οποία συνδιαμορφώνουν την κοινή συνείδηση. Όλα τα παραπάνω δεν θα μπορούσαν να πλαισιωθούν σε πρακτική εφαρμογή δίχως μία δημοκρατική διαδικασία, όπως η εκλογική. Γι' αυτό και επισημαίνουμε την υψηλή σημασία της απλοποίησης της διαδικασίας σε ενωσιακό επίπεδο και την ενίσχυση της συμμετοχικότητας ως το καθ' αυτό θεσμικό ζητούμενο για την εξέλιξη της διαμόρφωσης αυτής της ταυτότητας, η οποία φαίνεται πως τέμνεται ακριβώς στο σημείο που ενοποιείται.

Στο διάστημα που μεσολάβησε των δυο εκλογών, το ζήτημα της μεταναστευτικής κρίσης σταθεροποιήθηκε. Η παρουσία των ευρωπαϊκών λαϊκιστικών κομμάτων στο ευρωκοινοβούλιο, ως το ηχηρό εκείνο μήνυμα και στο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής εσωστρέφειας, ανέδειξε την περίπτωση της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου. Ως αποτέλεσμα ετέθη το ζήτημα όχι σχετικά με την ΕΕ ως πρόγραμμα και την εξέλιξή της με ένα κράτος-μέλος λιγότερο, αλλά όσον αφορά τον θεσμικό της χαρακτήρα και κατά πόσον αυτό λειτουργεί με όρους δημοκρατικότητας, αλληλεγγύης και ισοτιμίας μεταξύ των κρατών-μελών επενεργώντας στην πολιτειακή συνείδηση των ευρωπαίων πολιτών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα, και συνάμα ζήτημα σχετικά με τον χειρισμό των βρετανών ευρωβουλευτών, ετέθη, στις Εκλογές του 2019, επαναφέροντας την προβληματική σχετικά με τη δημοκρατική διακυβέρνηση ή δυνάμει δημοκρατική, ανά περίπτωση, και ως επί το πλείστον υπέρ των ισχυρών κρατών. Προέκυψε το ερώτημα,

οι κενές θέσεις εκπροσώπησης του Ηνωμένου Βασιλείου³⁰⁹, πώς θα διανεμηθούν εκ νέου, σύμφωνα με το νέο δεδομένο της αποχώρησης του κράτους-μέλους; Θα μοιραστεί σε όλα τα κράτη-μέλη ως ισότιμη αναδιανομή των εδρών, ή, όπως μεθοδολογικά είναι αποδεκτό, θα γίνουν οι ανάλογες αντιστοιχίες σύμφωνα με τη διαφορετική εμβέλεια κάθε κράτους-μέλους; Ζητήματα ακόμη, όπως το γεγονός της αύξησης της συμμετοχής των πολιτών στις Ευρωεκλογές, συγκριτικά με τις προηγούμενες, επιβεβαιώνουν την ενοποίηση εν εξελίξει, ως επιθυμητή με άλλα λόγια, όμως δίχως να αντιμετωπίζονται ακόμη δραστικά τα εγγενή απαιτητικά σημεία της αποκατάστασης της ΕΕ ως πρότυπης συνεργασίας βάσει οικουμενικών αξιών και όχι ως οργάνου-συντονιστή του οικονομικού πλαισίου των χωρών-μελών.

Συγκρίνοντας τις δύο Ευρωεκλογές, η ειδοποιός διαφορά είναι η σημαντική αύξηση του ποσοστού συμμετοχής, με ποσοστό 50,66% και συνακόλουθα τη μείωση της αποχής, το μεγαλύτερο που έχει σημειωθεί έως σήμερα στην ευρωεκλογική διαδικασία³¹⁰. Επιπροσθέτως, η έννοια του ευρωσκεπτικισμού μεταβάλλεται, στις Εκλογές του 2019 το δημοκρατικό ζήτημα που διαπιστώθηκε στις προηγούμενες, στις εν λόγω προκύπτει ως ζήτημα της έλλειψης μιας ενιαίας ευρωπαϊκής αλληλεγγύης³¹¹.

³⁰⁹ Βλ. Ολόκληρο το κείμενο Fabbrini, F., & Schmidt, R. (2019). The Composition of the European Parliament in Brexit Times: Changes and Challenges, *European Law Review*, 44, 711-725.

³¹⁰ https://europarl.europa.eu/election-results2019/it/affluenza/?fbclid=IwAR1tyKQ7SHhLuPBC3ZIB_ZOIY2V6DaVIUHxj4YDjYzJ1NAIFKTNNcJCS9VQ

³¹¹ Λαμβάνοντας υπόψιν τις εκλογές του 2019 καθίσταται σαφές πως οι συστηματικές προσπάθειες της ΕΕ να περιορίσει το όποιο δημοκρατικό έλλειμμα έχει αποδώσει καρπούς, όπως αυτό αποτυπώνεται από την αύξηση κατά 8 βαθμούς σε σχέση με τις Ευρωεκλογές του 2014, ήτοι 50,95%, ωστόσο δεν αποτελεί μία καθησυχαστική πραγματικότητα, διότι το ποσοστό παραμένει μικρό σε σχέση με τη δυναμική που μπορεί να αναπτύξει, ενώ δεν εγγυάται την πλήρη ανατροπή του δημοκρατικού ελλείμματος, το οποίο θεωρούμε αμφίδρομο στον πυρήνα της θεσμικής σχέσης των πολιτών με την Ένωση σε συνδυασμό με τις εθνικές γραμμές πολιτικής εκπροσώπησης και της επικοινωνίας για το εν λόγω διακύβευμα, το οποίο προϋποθέτει στοχευμένες προσπάθειες και την ανάδειξη της «αρχής της συμμετοχικότητας» σε αξιακό και λειτουργικό ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αυτές οι προσπάθειες, συμπεριλαμβάνουν εκτός από την αποσαφήνιση της πολιτικής και πολιτειολογικής σημασίας, τον εκπαιδευτικό τομέα ως καθοδηγητή στην εξάλειψη φαινομένων, όπως η αδράνεια και η απάθεια σε κοινωνικο-πολιτικά ζητήματα, ομοίως και το δικαίωμα στην πολιτική ανυπακοή, ως αποστασιοποίηση στις μη ικανοποιητικές πολιτικές διευθέτησης που ξεπερνούν την εργασιακή και οικονομική σφαίρα αποκατάστασης αλλά επαναφέρουν με επιτακτικό τρόπο την αποδόμηση συνθηκών που καταλύουν τα ανθρώπινα και ατομικά δικαιώματα· ακόμη, η εκπαίδευση ως αρωγός εμφύσησης της αρετής των πολιτικών όντων που δομούν κοινωνικά σύνολα βάσει δικαιωμάτων και υποχρέωσεων, ικανά να κατανοήσουν και επικοινωνήσουν τα οφέλη της ευρωπαϊκής ταυτότητας, μία διαδικασία ικανή να προσδώσει στον εκλογικό θεσμό μεγαλύτερη διαφάνεια ως παράγωγο πολιτικής, καθώς και να καταστήσει τον έλεγχο και την πρόσβαση στο οργανωτικό μέρος της Ένωσης προσιτό και αναθεωρήσιμο. Ενδεικτικά, για την κατανόηση και αντιμετώπιση του δημοκρατικού ελλείμματος, σε συνδυασμό με την ενότητα 3.5 στην εργασία αυτή, σύμφωνα με την οποία το έλλειμμα αντιμετωπίζεται ως συμβολική επινόηση για να περιγράψει τα εγγενή ευάλωτα χαρακτηριστικά των δημοκρατικών διαδικασιών, και βάσει της σύγχρονης απαίτησης για μία ενδεδειγμένη αντιμετώπιση και πολύπλευρη προσέγγιση του φαινομένου από τη σκοπιά της ψυχολογικής, της επικοινωνιακής και πολιτικής αμφισβήτησης, συνιστώσων που συγκροτούν ως δεδομένων το σύνολο της αντίληψης και της επίδρασης της δημοκρατικότητας, βλ. τα κύρια σημεία των

Τα συντηρητικά παραδοσιακά κόμματα ενισχύονται, ενώ παρατηρείται αύξηση στην προτίμηση των κομμάτων που προγραμματικά συντάσσονται υπέρ της κλιματικής πολιτικής, της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³¹². Η ευρωπαϊκή ταυτότητα μετά το εκλογικό αποτέλεσμα αυτών των εκλογών, επανακτά μία δυναμική εκ των έσω σε αντίθεση με την ευρωσκεπτικιστική πολιτική που εν προκειμένω επενεργεί ως ώθηση για αυτοκριτική. Η στροφή των ευρωπαίων πολιτών προς τα ζητήματα οικουμενικής σημασίας, όπως το περιβάλλον και η απαίτηση για κοινή κλιματική πολιτική με την ισχύ του νομιμοποιητικού κανόνα που λειτουργεί η ΕΕ, θεωρούμε ότι αποτελεί εχέγγυο για την μετέπειτα πορεία των ευρωπαϊκών κοινωνιών και συνακόλουθα της ευρωπαϊκής πορείας³¹³. Αν το ζητούμενο ήταν να προσέλθουν οι πολίτες στις κάλπες, φαίνεται πως πέτυχε, εμμέσου πολιτικών διακυμάνσεων, από την κρίση στην αμφισβήτηση και *vice versa*.

Εντούτοις, η μαζική προσέλευση στην ευρωπαϊκή κάλπη ήταν συναρτώμενη με την ουσιαστική συμμετοχή με όρους συνταγματικότητας και πολιτειακής βούλησης, σε επίπεδο καθοριστικής επιρροής και διαμόρφωσης του αποτελέσματος, και στο εθνικό κοινοβούλιο. Βάσει αυτών, και εδώ, βλέπουμε την αμφίδρομη σχέση των πατριωτισμών που απαρτίζουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα, τη συνάφεια και την επίδραση σε περιόδους κρίσεων και σε περιόδους επίκαιρων αιτημάτων. Το πρότυπο σύγκλισης, δηλαδή η αλληλεγγύη μεταξύ των κρατών-μελών και ο σεβασμός στη φωνή των πολιτών, είναι συμβατό με την ευρωπαϊκή ταυτότητα αν εξεταστεί από το αξιακό πρότυπο που πλαισιώνει το θεωρητικό υπόβαθρο ενός υπερβατικού θεσμού· δεν συνάδει όμως σε επίπεδο νομιμοποίησης μιας και υπάρχουν οι προϋποθέσεις για δημοσιονομική πολιτική, αλλά δεν εφαρμόζονται σε συλλογικό επίπεδο κρατών-μελών, παρά εξαιρετικών περιπτώσεων. Φαίνεται πως ο θεσμός ζητά να κερδίσει τη νομιμοποίηση από τον πολίτη και ομοίως ο πολίτης από τον ευρωπαϊκό θεσμό, γεγονός που επιβεβαιώνεται περισσότερο παρά ποτέ στις Εκλογές του 2019, κατά τις οποίες το αίσθημα συλλογικότητας-ενότητας συμπεριλαμβάνεται ως λόγος επιλογής πολιτικού κόμματος, λόγος επισήμανσης των ζητημάτων που καλείται να αντιμετωπίσει από

αποτελεσμάτων των εν λόγω εκλογών, και θεωρούμε εδώ, ως ιδιαίτερα κατανοητό-αποτελεσματικό σύνολο να εξηγήσει πως και πώς το δημοκρατικό έλλειμμα είναι συνώνυμο της έλλειψης πολιτικής άσκησης των πολιτών: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20190523STO52402/elections-2019-highest-turnout-in-20-years>

³¹² Ιδιαίτερα κατατοπιστική και συνολική αποτύπωση των αποτελεσμάτων και σύγκριση με τις Εκλογές του 2014: <https://www.bbc.com/news/world-europe-48417191>

³¹³ Βλ. την εμπεριστατωμένη προσέγγιση του Fisher, L. (2020). Challenges for the EU Climate Change Regime. *German Law Journal*, 21(1), 5-9.

κοινού η ΕΕ, και εφόσον συντρέχουν και κρίσιμα προβλήματα, με αντίθεση, λόγω δυσαρέσκειας ή συμβολικής συσπείρωσης ως μίας μορφής συλλογικού αιτήματος. Σύμφωνα με τον Pels, η Ευρώπη χρειάζεται να γεμίσει από συναίσθημα³¹⁴, σχεδόν με τον ίδιο τρόπο που απαντάται στο εθνικό ιδεώδες. Έχουμε ήδη αναφερθεί πως, κατά τη διάρκεια συλλογικών κρίσεων, προκύπτει η ευκαιρία για την αντιμετώπισή τους, άρα τη συνολική προσπάθεια των κρατών-μελών για μία αποτελεσματικότερη ευρωπαϊκή ταυτότητα στους περισσότερους τομείς, κατά τους οποίους είναι απαραίτητη ως βάση και αναφορά, με όρους δικαιοσύνης δίχως η διαφορετικότητα να αποτελεί πρόβλημα αλλά λύση (Beck και Grande, 2007α: 242, 2007β:73; Kamminga, 2017: 10), δηλαδή ως αυτό που οι Beck και Grande περιγράφουν ως plurality-governed cosmopolitanism³¹⁵ μορφή διακυβέρνησης. Είναι οι Εκλογές του 2019 το πολιτικό εφαλτήριο για μία τέτοια συζήτηση και αναθεώρηση του διακυβερνητικού προτύπου και γενικότερα την επαναφορά στο κανονιστικό πλαίσιο της Συνθήκης της Λισσαβόνας;

Οι μελέτες από ειδικούς ακαδημαϊκούς του Parlameter³¹⁶ –ετήσια δημοσκοπική έρευνα του ευρωβαρομέτρου– που προηγήθηκαν των εκλογών, και στη διάρκεια της διαδικασίας του Brexit, στο πλαίσιο ανάλυσης της στρατηγικής της ΕΕ για τις επερχόμενες εκλογές, εξέθεσαν δεδομένα που έχουν καταγραφεί και από τη δημοσκοπική έρευνα για τους ευρωπαίους πολίτες και από το σύνολο της πορείας των μέχρι σήμερα ευρωπαϊκών εκλογών.

Το συμπέρασμα που προκύπτει καλύπτεται από δύο σημαντικές πτυχές: την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών σε συνδυασμό με την αύξηση της προτεραιότητας του πολιτειακού καθήκοντος, την ευρωπαϊκή πολιτειακή ιδιότητα σε αντιδιαστολή με την εθνική και την εσωτερική αναδιανομή των κυριαρχιών στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού διακυβερνητισμού. Η έρευνα, λίγο πριν τις Ευρωεκλογές χαρακτηριστικά καταδεικνύει, πως «οι Ευρωπαίοι εκτιμούν όλο και περισσότερο το

³¹⁴ Βλ. στο Pels, D. *Europatriotism—Towards a Politics of the Heart*. Σελ. 2. Πρόκειται για τη μελέτη – πολιτική κριτική του Καθ. Κοινωνιολογίας Dick Pels για το Heinrich Böll Stiftung, στο πλαίσιο της συνεργασίας του με το Co-Funded πρόγραμμα Europe for Citizens Programme of the European Union.

³¹⁵ Kamminga, M. R. (2017). *Cosmopolitan Europe? Cosmopolitan justice against EU-centredness*. *Ethics & Global Politics*, 10(1), 1-18. Σελ. 10.

³¹⁶ Βλ. τα εξής: <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/executive-summary/en-parlemeter-2018-executive-summary.pdf>, <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/expert-insight/en-parlemeter-2018-expert-insight.pdf> και <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/results-annex/en-parlemeter-2018-results-annex.pdf> για τα ακριβή ποσοστά ανά κατηγορίες.

έργο της ΕΕ και ευαισθητοποιούνται σε μεγαλύτερο βαθμό σχετικά με τις προσεχείς ευρωεκλογές» και ότι «η βásiμη αισιοδοξία που εκφράζεται από μία αθóρυβη πλειοψηφία μπορεί να αποτελέσει τον πυρήνα ενός θετικού ευρωπαϊκού αφηγήματος που φέρνει κοντά τους πολίτες και είναι το αντίπαλο δέος της λαϊκιστικής οχλαγωγίας», και παρακάτω συνεχίζει, σχετικά με τη ραγδαία αύξηση της συμμετοχής τονίζοντας πως «τώρα, περισσότερο από ποτέ, οι ευρωπαίοι πολίτες βλέπουν θετικά τη συμμετοχή της χώρας τους στην ΕΕ. Ο δείκτης αυτός είχε να αγγίζει τόσο υψηλό επίπεδο από την πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989: σε ποσοστό 62% οι Ευρωπαίοι πιστεύουν ότι η συμμετοχή τους, δηλαδή της χώρας τους στην ΕΕ είναι καλό πράγμα [...] θεωρούν επίσης ότι η χώρα τους έχει ωφεληθεί από το γεγονός ότι είναι μέλος. Αυτή η άποψη βρήκε και άλλους υποστηρικτές στο διάστημα που μεσολάβησε από την τελευταία έρευνα τον Απρίλιο του 2018, με αποτέλεσμα το ποσοστό να αυξηθεί κατά 4 μονάδες και να βρίσκεται πλέον στο 68%. Πρόκειται για το μεγαλύτερο ποσοστό που έχει καταγραφεί από το 1983»³¹⁷. Τα εν λόγω ευρήματα διαπιστώνουν την γνώμη των Ευρωπαίων υπέρ της ΕΕ, η οποία συμβάλλει στη διατήρηση «αγαστών σχέσεων» με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη³¹⁸.

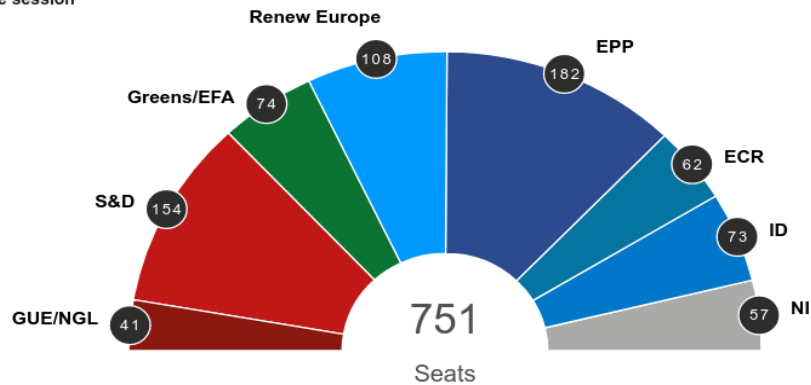
Πιο συγκεκριμένα, στο σημείο αυτό θα θέλαμε να δούμε τις σημαντικές διαφορές συγκριτικά με τις προηγούμενες εκλογές. Σε επίπεδο πολιτικών κομμάτων περιφερειακά, το αποτέλεσμα διαμορφώθηκε ως εξής:

³¹⁷ Βλ. την αναφορά επτά μήνες πριν τις Ευρωεκλογές, <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/be-heard/eurobarometer/parlemeter-2018-taking-up-the-challenge>

³¹⁸ Επιπρόσθετα, διαπιστώνονται τα εξής: «Το 41% των Ευρωπαίων είναι σε θέση να προσδιορίσει σωστά την ημερομηνία των εκλογών του Μαΐου 2019· πρόκειται για αύξηση κατά εννέα μονάδες σε σχέση με παρόμοια έρευνα που πραγματοποιήθηκε πριν από έξι μήνες. Ωστόσο, το 44% των συμμετεχόντων δεν μπόρεσε να απαντήσει σχετικά με το πότε θα διεξαχθούν οι εκλογές. Δεδομένου ότι το 51% των πολιτών δηλώνει ενδιαφέρον για τις εκλογές, οι προτεραιότητες της εκστρατείας για τους πολίτες έχουν εξελιχθεί κατά τους τελευταίους έξι μήνες. Η μετανάστευση βρίσκεται πλέον στην κορυφή (50%), και ακολουθούν η οικονομία (47%) και η ανεργία των νέων (47%), ενώ η καταπολέμηση της τρομοκρατίας πέφτει στην τέταρτη θέση 44%». Τα συγκεκριμένα ευρήματα, επιβεβαιώνουν την προσέγγισή μας, παραπάνω, σχετικά με τα αίτια ζητήματα που απασχολούν τους πολίτες, και σε τελική ανάλυση την Ένωση, βάσει των οποίων περιήλθε σε κρίση, είτε με όρους αναποτελεσματικότητας είτε αντίδραση βάσει της εμπιστοσύνης που υφίσταται σε γενικές γραμμές, η οποία κλονίζεται διά του αποτελέσματος αντιμετώπισης μη ή και έγκαιρα και σταθερά, ζητημάτων τόσο μεγάλης σημασίας. Δεν πρέπει όμως, να παραλείψουμε το γεγονός πως η Ένωση κρατών «παραγκωνίζεται» κατά κάποιο τρόπο από την πολιτική των κρατών-μελών, τα οποία επιλέγουν να διατηρούν την κυριαρχία τους σε ένα πλαίσιο συνεργασίας, παρότι αναζητείται μία μορφή προστασίας εκ των άνω κατά τη διάρκεια κυρίως κρίσεων σε νομισματικό και οικονομικό επίπεδο.

European Parliament 2019 - 2024

Constitutive session

Political groups in the European Parliament

- EPP - Group of the European People's Party (Christian Democrats)
- S&D - Group of the Progressive Alliance of Socialists and Democrats in the European Parliament
- ECR - European Conservatives and Reformists Group
- Renew Europe - Renew Europe group
- GUE/NGL - Confederal Group of the European United Left - Nordic Green Left
- Greens/EFA - Group of the Greens/European Free Alliance
- ID - Identity and Democracy
- NI - Non-attached Members

Since 2009, according to Parliament's rules of procedure, a political group shall consist of at least 25 Members elected in at least seven Member States.

Source: European Parliament in collaboration with Kantar

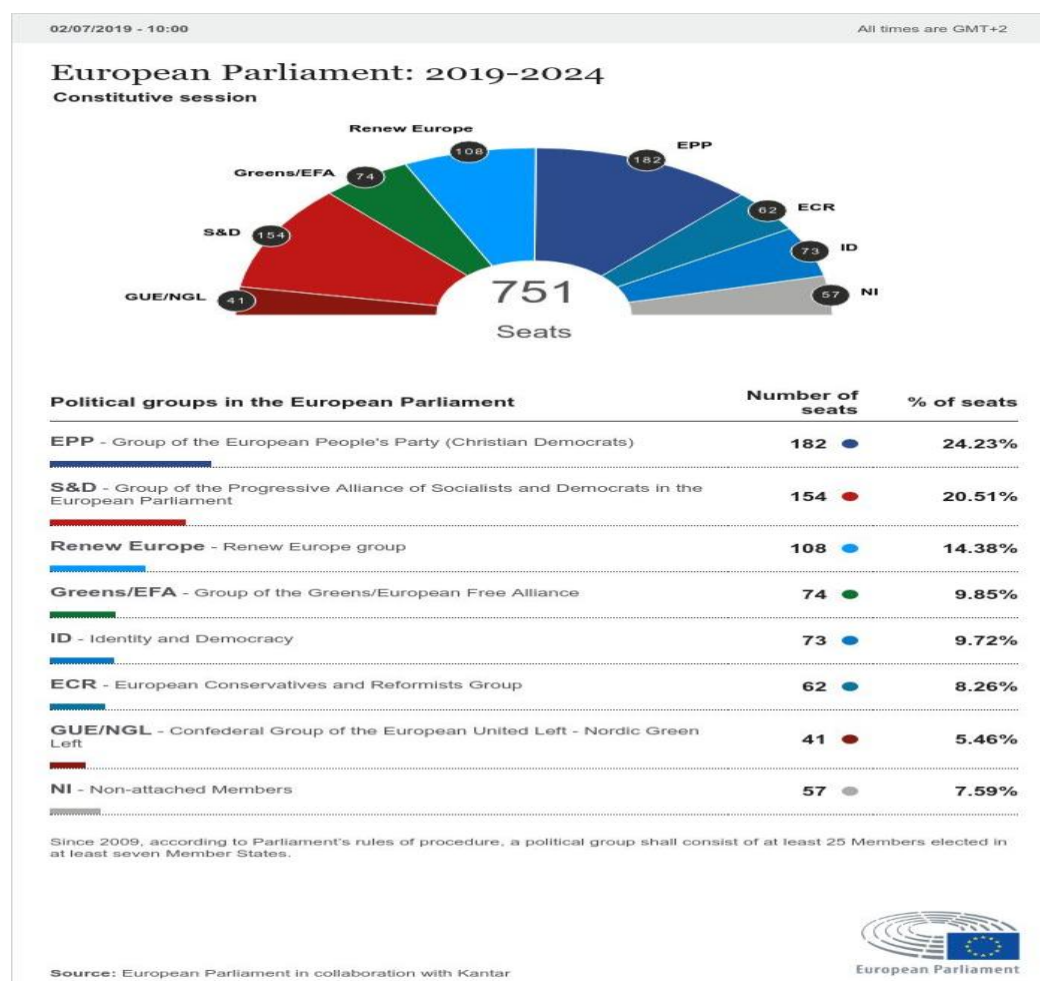

Πίνακας 1: Σύσταση Ευρωκοινοβουλίου 2019-2024

Πηγή: <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en>

Ενώ, με πιο αναλυτική ματιά μπορούμε να δούμε, και συγκριτικά με τις εκλογές του 2014, των οποίων τα αποτελέσματα έχουμε αναλύσει στην προηγούμενη ενότητα, τα ποσοστά της αύξησης και της μείωσης των ευρωπαϊκών πολιτικών συνδυασμών με σαφή την επικράτηση των δύο μεγάλων κομμάτων· με μειωμένα τα ποσοστά τους από δύο έως τρεις μονάδες, και τη μείωση των ακροδεξιών περιπτώσεων –έως και την εξάλειψή τους από το κοινοβούλιο, σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο στη συνέχεια–, ωστόσο διαπιστώνουμε τη σημαντική αύξηση της απήχησης στο ευρωκοινοβούλιο των

Πρασίνων³¹⁹, στο 9,85% από το 7,32% στην προηγούμενη εκλογική αναμέτρηση³²⁰, όπως διαφαίνεται εδώ:

Πίνακας 2: Κατανομή εδρών ανά πολιτική ομάδα στο Ευρωκοινοβούλιο

Πηγή: <https://europarl.europa.eu/election-results-2019/en/european-results/2019-2024/>

Συμπερασματικά, η εν λόγω αύξηση φαίνεται ως εδραίωση μιας γενικότερης αντίληψης για τα σύγχρονα –σε μεγάλο βαθμό στα κράτη-μέλη, κοινά– προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει η ΕΕ, και τη στάση των ευρωπαίων πολιτών ως μία εναλλακτική πολιτική έκφραση απέναντι στις επικρατούσες αντιλήψεις. Η ενδυνάμωση των οικολογικών-περιβαλλοντολογικών κομμάτων είναι συνώνυμη και

³¹⁹ Πηγή από <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en>, και αναλυτικός πίνακας αποτελεσμάτων <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/european-results/2019-2024/0007.png>

³²⁰ Πηγή από ό.π., και πίνακας αποτελεσμάτων. <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/0005.png>

με την επαναφορά του αξιακού πλαισίου της ΕΕ, όπως και κάθε δημοκρατικού διεθνούς οργανισμού, που υιοθετεί κοσμοπολιτικές οικουμενικές αξίες.

Οι εν λόγω εκλογές αποτελούν ένα ιδιαίτερο παράδειγμα που επαναφέρει τη συζήτηση σχετικά με την επίτευξη ουσιαστικής αλληλεγγύης μεταξύ των κρατών-μελών, όχι ως μέρος της διαδικασίας της δημοσιονομικής ενοποίησης αμιγώς, αλλά ως καθοριστικής συνιστώσας για την πολιτική ενοποίηση, μέσω της κοινωνικοοικονομικής συνεργασίας. Αυτό που διαφέρει σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές συνολικά, και είναι ιδιαίτερα πολιτικά φορτισμένο ως κοινωνικό γεγονός, είναι κυρίως η διάθεση των πολιτών απέναντι στην ΕΕ, εκκινώντας από την εθνική καταβολή, σε ευρωπαϊκό όμως πλαίσιο αλληλεπίδρασης. Η φωνή των πολιτών, ως ζητούμενο προς και από την ενωσιακή πολιτική, παρουσιάζεται περισσότερο από ποτέ δυναμική τόσο με όρους συμμετοχικότητας, όσο και με όρους ενίσχυσης των δικαιωμάτων τους στη διαδρομή της κοινωνικής εξέλιξης, σε έναν χώρο που λόγω ακριβώς της αλληλεπίδρασης αυτής και της παγκοσμιοποίησης ως σύγχρονης πραγματικότητας, αφορά όλους/ες, ανεξαρτήτως γεωγραφικής και πολιτισμικής διαφοράς.

Κεφάλαιο 6

Τάσεις και διερωτήματα για την εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

6.1. Η πολιτική «σκυταλοδρομία» των πατριωτισμών και η συγκλίνουσα αλληλεπίδραση κατά το κοσμοπολιτικό πρότυπο

Το ευρωπαϊκό μετα-εθνικό κράτος με βασική συνιστώσα τη δημοκρατική αρχή προδιαγράφεται ως αποτέλεσμα της συνταγματικής τάξης και προϋποθέτει τη νομιμοποίησή του από τη συντακτική εξουσία των ευρωπαϊκών λαών, καθώς και τη θεμελιώσή του μέσω της εξουσίας ενός «ευρωπαϊκού Δήμου» ή μιας πολιτικής κοινότητας των πολιτών σε συγκερασμό με την εθνική τους υπόσταση· μία τέτοια προοπτική ευρωπαϊκής πολιτικής δημόσιας σφαίρας, που δομείται στο πλαίσιο της επικοινωνίας σύμφωνα με τον Habermas, είτε στη δυναμική που θα προσέδιδε η θέσπιση μιας υπερεθνικής κοινότητας που νομιμοποιείται μέσω των πολιτών σε συνταγματικό πλαίσιο, όπως επεξηγεί ο Weiler, ομοίως εδώ, βάσει του κοσμοπολιτικού συνταγματισμού και της ευρωπαϊκής ιδιότητας εν είδει ενός διευρυνμένου πατριωτικού φρονήματος που επιτελείται και συνέρχεται με όρους κοινού υπερεθνικού συμφέροντος και αξιακού κανόνα-πυρήνα που δομείται βάσει των οικουμενικών αξιών και αποβλέπει στην κατάκτηση –νομική κατοχύρωση– και την υπεράσπισή τους. Με άλλα λόγια, μια μορφή, που συγκεράζει ως μετανεωτερικό παράδειγμα για την κατασκευή ταυτοτήτων, τις επικρατούσες θεωρητικές συνιστώσες όπως το ρεπουμπλικανικό πολιτειακό καθήκον, τη δημοκρατική αρχή και την κοσμοπολιτική θεώρηση, δομώντας στο θεσμικό πλαίσιο της συνοργάνωσης κρατικών και ατομικών ταυτοτήτων.

Πιο αναλυτικά, το ζήτημα που προκύπτει είναι κατά πόσον είναι εφικτό και σε ποιο πλαίσιο δύναται να πραγματοποιηθεί μία συλλογική αντιμετώπιση του φαινομένου της ΕΕ, η οποία ενεργεί με δύο, αν όχι ανάλογα τη συνθήκη περισσότερους, τρόπους: ως πολιτειακό διακρατικό όργανο που ασκεί εξουσία και επιδέχεται κριτική από εκείνους που τη νομιμοποιούν, δηλαδή τον ευρωπαϊκό λαό και ως υπερεθνικός οργανισμός που λειτουργεί κατά το δοκούν και βάσει των διεθνικών συνεργασιών, δίχως δημόσια σφαίρα και νομιμοποιητή τη διεθνή συνεργασία. Στη δεύτερη περίπτωση οι πολίτες μιας μεταεθνικής επικράτειας είναι σχεδόν αδύνατο να

συμμετέχουν κατά το πολιτειακό πρότυπο, αν δεν αποκατασταθεί πλήρως η πολιτειακή ιδιότητα από ευρωπαϊκή σε υπερεθνική αναγνωρίζοντας αντίστοιχα δικαιώματα και υποχρεώσεις στο πλαίσιο μιας εξελιγμένης μορφής ταυτότητας. Το εν λόγω εγχείρημα καλλιεργείται στη δημόσια σφαίρα της παγκόσμιας κοινότητας, κυρίως μέσα από την κοινωνική ενσυναίσθηση στο πλαίσιο μιας κοινής αντίληψης περί δικαίου που προκύπτει σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, καθώς και μέσω της συμμετοχικής εμπειρίας από τους ευρωπαίους πολίτες που δρουν είτε εργάζονται είτε σπουδάζουν είτε ακόμη γνωρίζουν διαφορετικούς πολιτισμούς και πολιτιστική κουλτούρα, με αποτέλεσμα να αντιλαμβάνονται ευκολότερα τη σχετικότητα του χώρου και του χρόνου είτε με όρους κοινωνικο-οικονομικούς είτε με όρους δικαίου και ηθικής της συνανθρωπικότητας.

Στο ίδιο σκεπτικό και με γνώμονα τη δημοκρατική αποκατάσταση της ΕΕ, η Nanz προτείνει μία θεώρηση κάλυψης του νομοτυπικού κενού και κατ' επέκταση της δημοκρατικής αναποτελεσματικότητας, που βασίζεται στην κοινωνική πολιτική από και για τους πολίτες, στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής/πολυπολιτισμικής συνδιαλλαγής, πέραν του εθνικού κράτους, δηλαδή ενός συνταγματικού πατριωτισμού που εγκαθίσταται πρωτίστως συνειδησιακά («situated constitutional patriotism») και δύναται να αποδοθεί με όρους κοινωνικής και πολιτικής αξιοκρατίας σε άμεση συνάφεια με τον θεσμικό πολιτισμό της ΕΕ. Τονίζει, επίσης, το κενό μεταξύ της θεσμικής εξουσίας και κάποιων έναντι άλλων κρατών-μελών, καθώς και μεταξύ των πολιτικών και κοινωνικών ελίτ και των πολιτών, ενώ εξυπακούεται πως οι αδύναμες κοινωνικές μονάδες είτε προερχόμενες από διαφορετικές πολιτισμικές κουλτούρες είτε ως κοινωνικά και οικονομικά αδύναμες, αποτελούν σημαντικό παράγοντα για την κατανόηση και ταυτόχρονα πρόσχημα ανασυγκρότησης των ενωσιακών πολιτικών. Η Nanz θέτει ένα κρίσιμο ερώτημα: «πώς οι πολιτικοί θεσμοί της Ένωσης θα μπορούσαν να εκμαιεύσουν τη νομιμότητά τους από τη δέσμευση των πολιτών σε συνταγματικές αρχές»³²¹. Εύλογα προκύπτει, πως για να απαντηθεί αυτό θα πρέπει να αποσαφηνιστεί και ενισχυθεί η συμμετοχικότητα μέσω της συγκρότησης μιας πολυπολιτισμικής δημόσιας σφαίρας που δομείται από διαφορετικές πολιτισμικές κοινωνικές ενότητες

³²¹ Nanz, P. (2001). *Europolis: constitutional patriotism beyond the nation state*. Manchester University Press. Σελ. 110-112. Μία εξαιρετική μελέτη σε συνάφεια με τη θεωρία του Habermas για τον συνταγματικό πατριωτισμό, προτείνοντας μία εναλλακτική θεώρηση από κοινωνιολογική σκοπιά με τη συμβολή των πολιτών διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων σε σχέση με την ιδέα μιας ενιαίας συνταγματικής τάξης που πηγάζει και παράλληλα ενισχύεται από την ευρωπαϊκή ταυτότητα.

και τέμνεται σε μία κοινή πολιτική των δικαιωμάτων και της αναγνώρισής τους. Προϋπόθεση των παραπάνω εξελίξεων, είναι η ευρωπαϊκή ταυτότητα ως μορφή ενοποίησης που θέτει το ζήτημα της φύσης της πολιτείας που συντάσσεται σε υπερεθνικό πλαίσιο και συνακόλουθα αποτελεί ένα κρίσιμο ζήτημα σχετικά με τη συλλογική ταυτότητα των πολιτών της. Όπως έχουμε αναφέρει ήδη, η ύπαρξη ενός «ευρωπαϊκού Δήμου» θα νομιμοποιούσε το πολιτικό εγχείρημα δίνοντας θεσμικά πολιτικό χαρακτήρα, είτε μέσω της διεύρυνσης είτε μέσω μεγαλύτερης αποδοχής της διαφορετικότητας, άρα αναδύεται και μία ΕΕ δικαιοπολιτικά ικανή να αντιμετωπίσει ροές διαπολιτισμικού περιεχομένου, με γνώμονα τον αξιακό χαρακτήρα της ολοκλήρωσης που επιδιώκει και με συγκροτημένο τρόπο εμβάθυνσης μεταξύ των κρατών-μελών.

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα θεωρούμε διακατέχεται από ένα ιδεολογικό πρόβλημα που απαντά στις φάσεις της ενοποίησης με σκοπό τη διεύρυνση και πιο συγκεκριμένα στον τρόπο διαμόρφωσης των μορφών που δύναται να προσλάβει μία εκ των πραγμάτων πολυμορφική ταυτότητα και κυρίως με ποια κριτήρια αυτή νομιμοποιείται, πέραν της κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς άρα της πολιτιστικής ταυτότητας: το σημαντικό στοιχείο δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως αυτό αποτυπώνεται από τις σύγχρονες προσπάθειες ανασυγκρότησης της ενοποίησης, είναι η δυναμική μιας κοινής πολιτικής ταυτότητας στο πλαίσιο ενός κοσμικού χαρακτήρα πολιτικής οργάνωσης που συγκροτείται στην κοινή πολιτική αντίληψη και κατανόηση της σύγχρονης αντίστοιχα κοινωνικο-οικονομικής ταυτότητας, η οποία βασίζεται στα θεμελιώδη δικαιώματα, την κοινωνική προστασία, την ευρωπαϊκή συμμετοχή στο θεσμικό πλαίσιο της λειτουργίας της. Βάσει αυτών, ανάγει έτσι τη διαδικασία της συμμετοχικής διακρατικής συνύπαρξης σε δημοκρατικό «ευρωπαϊκό βίο» με αναδιανεμητικό τρόπο. Τα όρια της επίτευξης μιας ταυτότητας που αποτυπώνεται στη διεθνή σκηνή, όχι μόνο ως ήπια πολιτισμική δύναμη, αλλά ως ένας ισότιμος ισχυρός παράγοντας, τίθενται βάσει των περιοριστικών και των «περιορισμένων» κριτηρίων διεύρυνσης για λόγους αμυντικής πολιτικής και της πολιτικής της προστασίας με γνώμονα τη σταθερότητα των θεσμών που εγγυώνται με τη σειρά τους τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, τον σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των μειονοτήτων, υπό την προϋπόθεση της ορθολογικής αντίληψης κατά τους φιλελεύθερους θεσμούς, δηλαδή ενός συγκροτημένου συστήματος νομικών κανόνων που θα ρυθμίζουν συλλογικά τις σχέσεις των συνεργαζόμενων μερών είτε ως κράτη-μέλη είτε ως

κοινωνίες ατόμων³²². Η κοινοτική πολιτική αυτή αποτελεί μία σημαντική τροχοπέδη – παρότι ως απαιτούμενο επίτευξης της σταθερότητας σε ένα αμφίβολο γεωπολιτικό περιβάλλον– που ενίοτε λειτουργεί ως την «αχίλλειο πτέρνα» της πολιτικής ολοκλήρωσής της.

Εν τω συνόλω, η ευρωπαϊκή ταυτότητα συγκροτεί ένα διαλεκτικό εγχείρημα που επιστρατεύει για την κατανόησή του και την εξέλιξή του, θεωρητικές προσεγγίσεις από τον νομικό και τον πολιτικό χώρο των επιστημών, ενώ προκύπτει σχεδόν επιτακτικά πλέον η ανάγκη για μία θεώρηση και από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας, με γνώμονα την επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα μεταξύ της ΕΕ και του «ευρωπαϊκού Δήμου» της, ο οποίος υφίσταται κατά τον οντολογικό κανόνα και κανονιστικά υπολείπεται δυναμικής, αρμοδιοτήτων και ούτω καθεξής, με αποτέλεσμα τα ακραία ιδεολογικά φαινόμενα, την κοινωνική αποσταθεροποίηση, την ανομία και τον ευρωσκεπτικισμό, συνώνυμα της αυταπάρνης της ιδιότητας του μεταεθνικού πολίτη ως κάτι το ατελές και αβέβαιο, παρότι δυνητικά επιλέξιμο και κατασκευάσιμο κατά το συνταγματικό και κοσμοπολιτικό τρόπο, καθώς και ως η προέκταση της ιδιότητας του ατόμου με όρους ενεργούς συμμετοχικότητας με πλείστους τρόπους, καθότι συναποτελεί «όργανο» δημοκρατικής νομιμοποίησης και εξυγίανσης των αντιδημοκρατικών διαδικασιών, είτε εντός είτε και εκτός του ενωσιακού θεσμού.

6.2. Μεταεθνική συνηγορία - η κοσμοπολιτική θεώρηση ως πολιτική συνεξέλιξη

Η ευρωπαϊκή σύνθεση ως πολιτική κοινότητα εθνών³²³ δύναται να ξεπερνά την εθνική ισχύ της ταυτότητας και γι' αυτό τον λόγο ο όρος «μεταεθνική ταυτότητα», ως καταρχάς φιλοσοφική ιδέα που απαντά σε νομικό και ρυθμιστικό πλαίσιο με ηθικό πρόσημο δίχως όμως πολιτικό και θεσμικό κανονιστικό πλάνο ενίσχυσης της ιδιότητας αυτής, ανανοηματοδοτεί την έννοια ως μία εκ φύσεως πληθωρική, ακόμη και ως σύνθεση και νόημα. Η μεταεθνική αρχή αποσκοπεί στην ενδυνάμωση, καθώς και την

³²² Για τον Morgenthau, η «θετική τάξη», δηλαδή η φιλοσοφία του θετικού δικαίου με καταβολές στην ιδέα ενός κοσμικού φυσικού νόμου, προσθέτει στην «ισχύ του ορθού λόγου, που είναι έμφυτη στη «φυσική τάξη», την επικύρωση του κράτους και της κοινωνίας». Βλ. Morgenthau, Η. (2011), *Επιστήμη και Πολιτική της Ισχύος*. Μετάφραση: Π. Τσακαλογιάννης. Αθήνα: Τουρίκης. Σελ. 34.

³²³ Κατά τον Ήφαιστο με αναφορά στους εκπροσώπους του (νεο)λειτουργισμού Haas, Nye, Puchala, Schmitter, Lindberg· αναφέρει πως «η συνεργασία [...] είναι αντιληπτή ως μία δυναμική διαδικασία ολοκλήρωσης που μετεξελίσσεται προς κάποιας μορφής πολιτική κοινότητα». Ήφαιστος, Π. (2000). *Θεωρία Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα. Σελ. 246.

προοπτική μιας ενισχυμένης ευρωπαϊκής πολιτικής μετα-συγκυριαρχίας, δίχως να ακυρώνει τις υφιστάμενες εθνικές κυριαρχίες, ως πολιτικά και πολιτειακά μέρη μιας δύναμει υπερεθνικής μετακρατικής οντότητας, της οποίας το ιστορικό παρελθόν ως η κοινή αναφορά συγκρότησης ταυτότητας, στη σύγχρονη εποχή και τις απαιτήσεις μιας κοινής γραμμής της πολιτικής αντιμετώπισης των προσκλήσεων της παγκοσμιοτητας, φαίνεται πως δεν είναι επιτακτικά αναγκαίο, και δη από τη στιγμή που δεν τίθεται θέμα να υπερκεραστεί ο κρατικός θεσμός, εφόσον δεν έχει ανακαλυφθεί το ενδεχόμενο εξελικτικό παράδειγμά του, αλλά να ενισχυθεί η συμπαγής δυναμικότητα που το χαρακτηρίζει, ως σημείο αναφοράς και επιδίωξης κάθε άλλου κράτους-μέλους της εν λόγω σύνθεσης που αποσκοπεί σε μία δημοκρατική υπερεθνική αυτοδιάθεση.

Το μεταεθνικό αφήγημα, το οποίο επικαλείται κυρίως/και ο «συνταγματικός πατριωτισμός», αποτελεί ένα πολιτικό σχέδιο που συγκεράζει τον πολιτισμό και την ιστορική αναφορά και έχει ως βασικό πυρήνα έκφρασης τις αξίες και τους κανόνες που υιοθετούν και αντανακλούν τα έθνη ως ενδεικτική πολιτική κατάσταση, που συνακόλουθα, τα κράτη-μέλη ως νομικές προσωπικότητες και οι φορείς δικαίου οφείλουν να ενσωματώνουν στην εσωτερική τους οργάνωση με σκοπό την καλύτερη έκβαση της συνεργασίας της κοινότητας³²⁴. Αυτό ως αποτέλεσμα επιφέρει μία από κοινού αποδεκτή συνταγματική συναίνεση με όρους αλληλεγγύης προσδίδοντας στον ενωτικό χαρακτήρα μία άνευ όρων, μορφή πίστης, στη συνταγματική φύση του μορφώματος, η οποία εγγυάται το εθνικό και ευρωπαϊκό συμφέρον των λαών· με αυτό τον πολιτικό σχηματισμό που απορρέει από τη συνταγματικότητα και την πολιτειακή αρχή, οι πρακτικές και λογικές τροχοπέδες του πατριωτισμού όπως η γεωγραφική θέση, η ιστορική αναφορά, καθίστανται δευτερεύουσες και όχι απαραίτητες για τη δυναμική του μεταεθνικού νομικού πολιτισμού³²⁵.

³²⁴ Habermas, J. (2018), ό.π., σελ. 53-57.

³²⁵ Ο Ferry, σχετικά με την ηθική υπόσταση του μετα-εθνικού κράτους, κάνει αντίστοιχα λόγο για τέσσερις μορφές πατριωτισμού: τον γεωγραφικό, τον νομικό, τον ιστορικό και τον συνταγματικό. Για τον γεωγραφικό αναφέρει πως «ο γεωγραφικός πατριωτισμός μπορεί να ιδωθεί ως η πιο παλιά και ταυτόχρονα η πιο φυσική μορφή κοινοτικού συνδέσμου, ο οποίος ξεπερνά το πλαίσιο της οικογένειας, της φατρίας ή της φυλής. Δεν είναι ταυτόσημος με το συναίσθημα που εκδηλώνεται κατά την υπεράσπιση μιας επικράτειας που θεωρείται ζωτική από μία ομάδα αλληλέγγυων ατόμων». Τον ιστορικό πατριωτισμό, ως «διάσταση λιγότερο αρχαϊκή και περισσότερο πνευματική» ο οποίος «συνδέεται με το εθνικό συναίσθημα έτσι όπως αυτό θεμελιώνεται κυρίως από τον Έρνεστ Ρενάν, στη διαμάχη με τον Νταβίντ-Φρίντριχ Στράους (David-Friedrich Strauss) μετά τον γαλλο-γερμανικό πόλεμο του 1870, σχετικά με την ιδέα του έθνους» – αναφερόμενος στη διάλεξη του E. Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?», στη Σορβόνη, στις 11 Μαρτίου 1882, στην οποία έχουμε αναφερθεί κι εμείς σε προηγούμενη ενότητα στο πλαίσιο καταγραφής των θεωρητικών μορφών του πατριωτισμού και της συσχέτισης με τον εθνικισμό. Ο ιστορικός πατριωτισμός για τον Ferry είναι, σύμφωνα με τον Renan, η ρήξη του γεωγραφικού πατριωτισμού με τον ιστορικό χρόνο, είναι «ιστορία και βούληση, ή καλύτερα κοινή

Σύμφωνα με τον Habermas, ο οποίος έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με τη σχέση του έθνους-κράτους στο παρελθόν και σχετικά με το ποια μορφή πιθανά να έχει στο μέλλον, έχει επισημάνει χαρακτηριστικά πως η ιδέα της Ευρωπαϊκής ενοποίησης που βασίζεται στην γλώσσα, τον πολιτισμό και την ιστορική παράδοση αποτελεί μία ιδέα με ημερομηνία λήξης που η Ευρώπη θα έπρεπε να εγκαταλείψει. Αντιπροτείνει, την ιδέα της ενοποίησης βασιζόμενη στις συνταγματικές αρχές, τις ηθικές αρχές και τις πολιτικές, όπως η αρχή των δικαιωμάτων και η δημοκρατική αρχή, τονίζοντας πως η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών-κρατών είναι η προϋπόθεση για την αποτελεσματική ανάπτυξη μιας δημοκρατικής πολιτικής κοινότητας και συνεπάγεται την πίστη σε μία γενικευμένη συνθήκη συνοργάνωσης που πηγάζει από ένα σύνολο συνταγματικών κανόνων.

Η θέση του Habermas, παρότι δεν διευκρινίζει το πώς και ποιος δύναται να αναλάβει την προάσπιση και τη συνέχεια της ύπαρξης των αρχών δικαίου που προτείνει, καθώς και η οικουμενική ιδιότητα του πολίτη που προκύπτει ως εξελιγμένη δυνατότητα από τον συνταγματικό πατριωτισμό, φαίνεται ανέφικτη και συνάμα εγείρει ζήτημα σχετικά με την «αρχής της ελευθερίας» σε ατομικό και οικουμενικό επίπεδο, αποτελεί μία υψίστης πολιτικής σημασίας παραδοχή της συνεξέλιξης του ευρωπαϊτισμού, στο πλαίσιο της υπεράσπισης της ανάγκης ύπαρξης μιας ενιαίας κοινότητας δικαίου και νομικού πολιτισμού προκειμένου να επιτελέσει σταθερά την αποτροπή της επανάληψης αποτρόπαιων ιστορικών γεγονότων. Η εμπειρία των «αρνητικών εθνικισμών», προέτρεψε στην αναζήτηση νέων μορφών ενότητας, με αποτέλεσμα τον «συνταγματικό πατριωτισμό» ως νομικό, πολιτικό και ηθικοπλαστικό σε αντίθεση με τον ιστορικό, πολιτιστικό και γεωγραφικό που λειτουργούν περιοριστικά εκ φύσεως. Στη μεταεθνική επιταγή, ο «συνταγματικός πατριωτισμός», ορίζεται ως η αποδοχή κοινών αρχών και αξιών, όπως αυτές πηγάζουν από τον δημοκρατικό πολιτισμό δίχως την απαραίτητη παρουσία ενός κοινού πολιτιστικού παρελθόντος το οποίο θα υποστήριζε μεν την δημιουργία μιας πολιτικής ταυτότητας

κληρονομιά και κοινό σχέδιο [...] τα δυο κοινοτικά στοιχεία που, μέσω μιας πνευματικής ή ακόμη και μυστικιστικής σημασίας». Ως νομικό πατριωτισμό ορίζει «το σύνδεσμο που αναφέρεται στους τυπικούς κανόνες του Κράτους δικαίου», ο οποίος «παρουσιάζει το έθνος σαν ένα καθαρά τεχνητό δημιούργημα». Ενώ για τον συνταγματικό πατριωτισμό, αναφέρει και παραπέμπει όπως και εδώ, στη σελίδα 28 της διατριβής αυτής, τα γραπτά του Dolf Sternberger κατά τη διάρκεια της πολιτικής διαμάχης με αφορμή το θέμα του ναζισμού (Historikestreit 1986-1988) και τη θέση του Habermas ως καταγγελία του νεο-ιστορισμού και την «απόπειρα του να ανακατασκευάσει, μετά το Άουσβιτς, μία ιστορική συνέχεια της γερμανικής ταυτότητας». Βλ. στο Ferry, J. M. (2006). *Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήσης. Σελ. 257-265.

αλλά όχι με καθολικό τρόπο και μόνο μέχρι το σημείο της επικοινωνίας από και μεταξύ των πολιτιστικών επιμερισμένων ταυτοτήτων³²⁶.

Το ζήτημα που ανακύπτει είναι σε ποιο βαθμό η ΕΕ μπορεί να βασιστεί στη δημιουργία μιας συμπαγούς νομικής κοινότητας με κοινές κανονιστικές-αξιακές αναφορές και παράλληλα να συμπεριλάβει στους κόλπους της, μία ηθική κοινότητα, η οποία εν προκειμένω επικαλείται κοινές αξίες πέραν της κρατικής κοινότητας βάσει της οποίας η πολιτική δράση προκύπτει συναφής με τα ατομικά και εθνικά συμφέροντα. Σε ένα εκ των πραγμάτων ευρύτερο πλαίσιο συνεργασίας και πολιτικής βούλησης που αποσκοπεί στη συγκρότηση ενός πιο λειτουργικού ευρωπαϊκού όλου, η ηθική πολιτική είτε ως συμμετοχή είτε ως κανονιστικό αφήγημα ομοιάζει περισσότερο απαιτητική, με την έννοια της ουσιαστικής άσκησης ελέγχου των πολιτικών και, σε τελική ανάλυση, της πορείας ενός υπερεθνικού πολιτικού συστήματος³²⁷. Βάσει αυτής της κανονιστικής σύλληψης, η δημιουργία μιας ενιαίας δημόσιας πολιτικής σφαίρας και συνακόλουθα η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας με τη συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών ως αποδεκτών των θεσμικών και νομικών παραμέτρων, είναι μία εντελώς εφικτή εξέλιξη³²⁸. Απομένει να τεθούν αν όχι οι βάσεις μιας τέτοιας συγκρότησης με πολιτικό χαρακτήρα, εφόσον και η ΕΕ σε καιρούς ευημερίας προσιδιάζει σε μεγαλύτερη εμβάθυνση μεταξύ των κρατών-μελών και των υποψηφίων για εισχώρηση, αλλά τα ζητήματα πάνω στα οποία συγκλίνει το δημόσιο συμφέρον, ξεπερνώντας έτσι τις παράλληλες εθνικές πολιτικές που ενίοτε συντελούν στην υπολειτουργία της ενοποιητικής διαδικασίας, υπό το πρίσμα μιας «νέας διαλεκτικής

³²⁶ Σύμφωνα με τη χαμπερμασιανή προσέγγιση, ο πολίτης οικοδομείται σε ένα σύνολο κατά το συνταγματικό πρότυπο, υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, με αποτέλεσμα τη συστηματική πολιτειακή τάξη ανεξαρτήτως κοινών προδιαγραφών αλλά επίκτητης ταυτότητας.

³²⁷ Ο Morgenthau επισημαίνει τη σχέση μεταξύ εθνικού κράτους και των πολιτών του, ως μία σχέση που δομείται και καθιερώνεται βάσει των συμφερόντων και πραγματώνεται με όρους διαφθοράς σύμφωνα με τη φύση της σχέσης αυτής, ως σχέσης άμεσης και εξουσιαστικής. Συγκεκριμένα αναλύει την ιδιαίτερη διαφθορά του πολιτικού ανθρώπου και αναφέρει: «Το εύρος αυτής της διαφθοράς, που από τη φύση του αποτελεί μόνιμο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης ύπαρξης και συνεπώς λειτουργεί παντού και πάντοτε, ανεξάρτητα από τις ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες εκτυλίσσεται η πολιτική ζωή στο σύγχρονο εθνικό κράτος. Στο κοσμικό πεδίο το κράτος έχει καταστεί το πιο εξιδανικευμένο αντικείμενο αφοσίωσης εκ μέρους του ατόμου, και ταυτόχρονα ο πιο αποτελεσματικός οργανισμός για την άσκηση εξουσίας πάνω στο άτομο. Αυτές οι δυο ιδιότητες επιτρέπουν στο σύγχρονο κράτος να οξύνει τη διαφθορά στην πολιτική ζωή τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά». Βλ. Morgenthau, H. (2011), *ό.π.*, σελ. 181-182.

³²⁸ Το ερώτημα που προκύπτει είναι αν σε επίπεδο Ένωσης των κρατών, και στην εκ των πραγμάτων αναδιανομή της εξουσίας στο πλαίσιο της συνεργασίας, η εξουσία με τη δυτική έννοια του κράτους, αποδυναμώνεται δίχως να απαξιώνεται, δίνοντας χώρο σε μία νεωτερική κρατική οντότητα, που η ανάγκη για έλεγχο και οργάνωση δύναται να αντιμετωπίσει τη διαφθορά, εδώ, τη δημοκρατική αναποτελεσματικότητα, μέσα από την ισχυρή παρουσία των πολιτικών ανθρώπων, που στην προκειμένη περίπτωση δεν αναζητούν την ικανοποίηση από ένα εθνικό κράτος με το οποίο έχουν άμεσο δεσμό, αλλά από το σύνολο του ηθικού δεσμού που αναπτύσσουν στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής συμβίωσης.

δημοπλασίας, ως συγχρονία ενός και πολλαπλών δήμων»³²⁹ ενεργοποιώντας την ευρωπαϊκή κοινωνία εν τω συνόλω. Τα ζητήματα προς άμεση αντιμετώπιση, ή και επίλυση, μέχρι στιγμής επικαλούνταν την υπερεθνική αλληλεγγύη και το συνενωτικό συναίσθημα που προκύπτει μεταξύ των λαών είτε σε περιόδους κρίσης είτε σε γεγονότα τρομοκρατικής επίθεσης. Το κοσμοπολιτικό στοιχείο που προκύπτει σε τέτοιες στιγμές της ευρωπαϊκής πορείας, έγκειται αμιγώς στην γνωστική και συναισθηματική ενσυναίσθηση των ευρωπαϊκών λαών, ανεξαρτήτως της πολιτιστικής και της κοινωνικοοικονομικής πλαισίωσης των συλλογικών υποκειμένων εθνικών ταυτοτήτων.

Αυτό δεν αποτελεί παρά ένα σημαντικό στοιχείο ότι η οικουμενική ταυτότητα μπορεί να επιτελεστεί οριζοντίως μεταξύ των δημοκρατικών πολιτών, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει εχέγγυο για μία καθολική και νομική ταυτότητα παγκόσμιας αναγνώρισης· ο λόγος αυτής της κατά καιρούς ισχυρής απήχησης, αλλά ανεπαρκούς εν τω συνόλω για μία δημοκρατικότερη «Ένωση των Λαών», είναι πως τα γεγονότα σταθμοί στη συνειδησιακή κατάσταση-μνήμη των πολιτών, έχουν προέλευση έκτακτη, ή επιτακτική καθώς και περιορισμένη, όσον αφορά την επικοινωνία της. Επίσης, εμφανίζονται ως περιστασιακές εκφάνσεις αλληλεγγυότητας με απόηχο που δεν μεταρρυθμίζει τον ενωτικό θεσμό εκ των έσω δίχως μία πολιτική συντονισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Παρόλα αυτά, δεν είναι λιγότερο αξιοσημείωτο το γεγονός πως σε περιόδους ευρωπαϊκής «θλίψης», η ανταπόκριση των διαφορετικών εθνοτικών και εθνικών ομάδων είναι παρούσα και ενεργή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η εποχή της τρομοκρατικής επίθεσης στο Παρίσι, και η γενικευμένη κατακραυγή των λαών με σύνθημα το «Je suis Charlie», καθώς και η περίοδος της οικονομικής και ηθικής κρίσης που υπέπεσε η Ελλάδα· πλείστες πρωτοβουλίες των γερμανών πολιτών, υποστηρικτικά δήλωναν «Sorry Greeks for our Government», «We are all Greeks» και άλλα αντίστοιχα συνθήματα που υπερέβησαν τη στάση της Γερμανίας και το ηθικό επιχείρημα πως η κρίση, που υπέπεσε το ελληνικό κράτος, ήταν αναμενόμενη λόγω της ανεπάρκειάς του να χειριστεί τα δημοσιονομικά και οικονομικά προβλήματα.

Οι πολίτες του ευρωπαϊκού κόσμου συνενώνουν τις φωνές τους είτε σε ένδειξη αλληλεγγύης και συνανθρωπισμού, είτε ως αντίδραση απέναντι στις άνισες ή μη ισότιμες πολιτικές της ΕΕ μεταξύ των κρατών-μελών. Η απήχηση έχει καταγραφεί ως

³²⁹ Χρυσοχόου, Δ. Ν. (2015). *Θεωρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης: Μία διαλεκτική συναρμογή*. Αθήνα: Παπαζήσης. Σελ. 230.

άμεση και ισχυρή, όχι όμως με διάρκεια στο ιστορικό παρόν, άρα στο ιστορικό παρελθόν που διαμορφώνει η Ευρώπη κατά την εξέλιξή της αντιμέτωπη με προσκλήσεις με σύγχρονο πρόσημο. Ο Ferry αναλύοντας τον νομικό και τον συνταγματικό πολιτισμό, σε συνδυασμό με το δικαίωμα της βούλησης των ατόμων μιας ευρύτερης κοινωνικής κατάστασης/πολιτισμικής κοινωνίας, γράφει ως εξής: «Στην πράξη, η ευθύνη που αναλαμβάνουμε με αυτοκριτικό τρόπο έναντι του ίδιου μας του παρελθόντος –αυτή η αναδομητική χειρονομία που απηχεί μια νέα απαίτηση για ιστορική δικαιοσύνη και ταυτόχρονα της προσφέρει το έδαφος για να αναπτυχθεί– εμφανίζεται σήμερα σαν ένα ηθικό προαπαιτούμενο³³⁰, αλλά και σαν μια πολιτική προϋπόθεση για τη συμφιλίωση των λαών, καθώς και για την ένωση των κρατών σε ευρύτερα μετα-εθνικά σύνολα» και τονίζει χαρακτηριστικά «ας κατανοήσουμε επιτέλους ότι ο συνταγματικός πατριωτισμός δικαιολογείται, κατά κυριολεξία, μόνο με βάση την ηθική και πολιτική ευθύνη που αναλαμβάνει απέναντι στο παρελθόν. Αυτός ο προσανατολισμός συμβαδίζει με τον τρόπο με τον οποίο η συνείδηση της εποχής υποχρεώνεται να μετασχηματιστεί σε μετα-εθνική κατεύθυνση»³³¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το αφήγημα του κοσμοπολιτισμού ομοιάζει ιδανικό για την περιγραφή μιας τέτοιας ηθικής κατάστασης του συνόλου, ικανής να περιγράψει την εκλογίκευση μιας τέτοιας πανανθρώπινης υπερεθνικής κοινότητας που έρχεται σε σύγκρουση με την ύπαρξη του κράτους ως το επικρατέστερο πρότυπο κυριαρχίας έως σήμερα. Αυτό προκύπτει ως κριτικό εργαλείο, μέσα από τις αλλαγές που έχουν επιτελεστεί και μεταβάλλουν τη θέση έθνους-κράτους έναντι του διεθνούς όλου σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα αναδιαμόρφωσης των εθνικών ευρωπαϊκών ταυτοτήτων πολιτικό τω τρόπω και προς την κατεύθυνση μιας εκτενέστερης διεθνούς σύμβασης. Ο «συνταγματικός πατριωτισμός», εν προκειμένω, θα μπορούσε να έχει αυτή την ηθική και νομική απήχηση, ως ο απαραίτητος συνενωτικός και αποτρεπτικός θεσμικός παράγοντας με κοσμοπολιτικό πρόσημο, και δη υπό το καθεστώς των κρίσιμων συνθηκών, εν αντιθέσει με την ανεπαρκή ιστορικότητα ή την κοινή πολιτισμική ταυτότητα, αντιμετωπίζοντας έτσι και την ίδια τη φύση του, δηλαδή, την

³³⁰ Ηθικό με την έννοια της επιλογής πολιτικής στάσης απέναντι στο υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, ή με όρους Morgenthau «η ατομική πολιτική πράξη, όσο κενή κι αν είναι με όρους θετικής σπουδαιότητας, οφείλει εξ ορισμού να υπολείπεται, έστω και παρά κάτι από το απόλυτα ανήθικο και δεν μπορεί ποτέ να στερείται εντελώς από ηθική σημασία, κι αυτό επειδή η ανάγκη δικαιολόγησής της με ηθικούς όρους εμπεριέχει την υποχρέωση». Βλ. Morgenthau, H. (2011), ό.π., σελ. 165.

³³¹ Ferry, J. M. (2006), ό.π., σελ. 266.

ελλείπει κοινής ιστορίας που δεν συνάδει με τη θεωρία του «πατριωτισμού»³³². Βάσει της αποδοχής πως «κάθε συλλογική ταυτότητα είναι κάτι πολύ πιο συγκεκριμένο από το σύνολο των ηθικών, νομικών και πολιτικών αρχών γύρω από τις οποίες κρυσταλλώνεται» (Habermas, όπως παρατίθεται στον Ferry: 2006, 268)³³³ αντιστοίχως προαπαιτούνται πολύ συγκεκριμένες συνθήκες που να επαρκούν και να ωθούν τη συνταγματική ιδιότητα σε μία ιδιότητα ηθικής κοινωνικής κατάστασης ανεξαρτήτως κρατικής, διεθνικής ή υπερεθνικής επικράτειας. Εν προκειμένω, θεωρούμε εδώ ως ιδανικές συνθήκες, τις αντίξοες συνθήκες, που διαδραματίζονται σε/από και προς τα ευρωπαϊκά κράτη-μέλη, προκαλώντας είτε την αντίδραση και την απαξίωση είτε μία εστιασμένη ευρωπαϊκή ενσυναισθηματικότητα.

6.3. Κοσμοπολιτισμός: Δίκαιο και Δημοκρατία ως πολιτικές θεωρήσεις της σύγχρονης ταυτότητας – η κανονιστική-κριτική προσέγγιση

Στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, η πλειοψηφία των θεωρητικών προσεγγίσεων αφορά στις κανονιστικές αρχές και αξίες του συνόλου της πολιτικής ταυτότητας, αναλύουν και συσχετίζουν το πώς θα έπρεπε να είναι δομημένο το αξιακό σύστημα και όχι σχετικά με το πώς είναι, αφήνοντας σε μερικές εκ των πολλών θεωρητικές προσεγγίσεις την προσπάθεια εξήγησης της εκάστοτε πολιτικής ταυτότητας και κοινωνικοοικονομικής συνθήκης –βάσει της οποίας διαμορφώνεται– μέσω της προσέγγισης πεδίων που δύναται να απαντήσουν πειστικά στην αποσαφήνιση των κοινωνικών εξελίξεων· ενδεικτικά πεδία τα οποία μελετώνται είναι η εκλογική συμπεριφορά, η φτώχεια, η τάξη, αναπτύσσοντας έτσι την έννοια του «πολιτικού

³³² Ο Ferry βάσει της χαμπερμασιανής θεώρησης, κάνει λόγο πως ο συνταγματικός πατριωτισμός «όχι μόνο δεν είναι ένας ανιστορικός πατριωτισμός, αλλά ίσα-ίσα δεν οδηγείται σε αδιέξοδο εξαιτίας των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων του κάθε λαού. Οπωσδήποτε ο συνταγματικός πατριωτισμός ορίζεται από την προσήλωση στις αρχές του Κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Όμως η σύνδεση με αυτές τις αρχές «δεν μπορεί να γίνει πραγματικότητα στα διαφορετικά έθνη [...] παρά μόνο εάν αυτές οι αρχές αποκτήσουν ρίζες κάθε φορά με ιδιαίτερο τρόπο στις διαφορετικές κουλτούρες [...]». Ferry, Στο ίδιο, σελ. 268.

³³³ Αξιοσημείωτο το παράθεμα που επιλέγει ο Ferry στην ανάλυσή του αναφερόμενος στο J. Habermas (1992), *De l'éthique de la discussion*. Translated by Mark Hunaydi. Paris: Cerf, στη σελ. 17 ως εξής: «Ασφαλώς δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε τον πόνο και τις αδικίες του παρελθόντος. Έχουμε όμως την ισχυρή δύναμη, να επαναφέρουμε στη μνήμη μας αυτά που θεωρούμε αμαρτήματα. Ήδη η ευαισθησία απέναντι στους αθώους μάρτυρες, των οποίων η κληρονομιά μάς ακολουθεί, δημιουργεί επίσης μία στοχαστική απόσταση απέναντι στις ίδιες μας τις παραδόσεις, μία ευαισθησία απέναντι στις ανεξιχνίαστες αμφισημίες των παραδόσεων που διαμορφώσαν τη δική μας ταυτότητα[...]. Βλ. Ferry, J. M. (2006), ό.π., σελ. 268, υποσημείωση 45.

ριζοσπαστισμού»³³⁴ («political radicalism»). Ως αποτέλεσμα, προκύπτει η δημιουργία ενός ενδιάμεσου χώρου πολιτικού στοχασμού που συγχωνεύει τον δημοκρατικό ραντικαλισμό με τον οικονομικό πραγματισμό· στην περίπτωση του ενωσιακού συστήματος, ομοιάζει σε πολλές περιπτώσεις ως η μοναδική συστημική πολιτική ρητορική που μπορεί να εξυγιάνει ή να συνθέσει το όραμα που αποδομείται λόγω συγκρουσιακών σχέσεων στη δομή της υπερεθνικής –κατά το ομοσπονδιακό και δημοκρατικό θεωρητικά πρότυπο– συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών.

Η κοσμοπολιτική θεωρία εμπεριέχει δύο χαρακτηριστικά που ενσωματώνονται και στον ενωσιακό θεσμό, τον αξιακό χαρακτήρα ως αφετηρία και τη δυναμική της οικουμενικότητας ως απήχηση. Η ερώτηση ποια πρέπει να είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, εφόσον τεθεί υπό το θεωρητικό καθεστώς της κοσμοπολιτικής θέασης, μπορεί να απαντηθεί ως εξής: η κατοχύρωση της υπηκοότητας είναι συναφής με τα οικονομικά δικαιώματα των φιλελεύθερων δημοκρατιών, και η κοινή γλώσσα συναφής με τη δημοκρατία και την κατανοητική απόδοση των θεσμών. Στην ΕΕ και οι δύο περιπτώσεις είναι ρευστές παρότι υπό προϋποθέσεις καταλήγουν σε κατοχυρωμένη ιδιότητα με νομική αποτύπωση σε πραγματικούς χρόνους.

Σύμφωνα με την αγγλική σχολή των Διεθνών Σχέσεων υπάρχουν δύο απόψεις σχετικά με τον κοσμοπολιτισμό, της και στην ΕΕ. Στην περίπτωση της ένταξης των υποψηφίων κρατών στον ενωσιακό συντονισμό, η γοητεία της εισχώρησης αυτής απορρέει και από τη βεβαιότητα για επιτυχή έκβαση των διαπραγματεύσεων με τα υποψήφια μέλη. Η ίδια σχολή υποστηρίζει ακόμη, ότι η κοσμοπολιτική δημοκρατία ομοιάζει πολύ περισσότερο με μία νέα εκδοχή του ιδεαλιστικού διεθνισμού παρά με ένα λειτουργικό πρότυπο κυριαρχίας στο παγκόσμιο επίπεδο. Εν προκειμένω, οι διεθνείς οργανισμοί προκύπτουν ως αξιακά ελκυστικοί, προβάλλοντας χαρακτηριστικά επικράτησης με ιδεολογικό βάθος, όχι όμως σε οριζόντια διάχυση, με αξιακές βάσεις που προασπίζονται και επικαλούνται αρχές, οι οποίες παραμένουν συστατικά της αρχικής δομικής συγκρότησης ενός διεθνούς οργανισμού, μη αποδοτικά

³³⁴ Ο ριζοσπαστισμός εγγράφεται σύμφωνα με τις σημασίες της εκάστοτε εθνικής ιστορίας με πολιτικό πρόσημο δηλώνοντας τη δυναμική κομμάτων-ιδεολογιών-κινημάτων εν είδει σημασιολογικής συνθήκης, κυρίως ενάντια του εκάστοτε συστήματος κανόνων. Εν προκειμένω, εδώ, αναφέρεται ως «πολιτικός» ώστε να αναδείξει την τάση για εναντίωση αλλά και τη συντεταγμένη αντι-ευρωπαϊκή πολιτική είτε ως εφιαλτήριο αναδιοργάνωσης είτε ως απαξιωτική ρητορική εν γένει. Ενδεικτικά και σχετικά με τη σύγχρονη πραγματικότητα βλ. το Hall, I. (2011). The triumph of anti-liberalism? Reconciling radicalism to realism in international relations theory. *Political Studies Review*, 9(1), 42-52.

όμως κατά την εξέλιξή τους είτε με όρους αυτοπροστασίας της λειτουργικής και θεσμικής υπόστασης, είτε με όρους εγκαθίδρυσης μιας συμπαγούς πολιτικής ταυτότητας που δεν περιέρχεται σε αμφισβήτηση τόσο συχνά· χαρακτηριστικά, ο Habermas θεωρεί πως με τις απαραίτητες θεσμικές μεταρρυθμίσεις με τις οποίες πρέπει να εξοπλιστεί το Δίκαιο, εννοώντας εκείνο που αναφέρεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, οργανισμοί όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών μπορεί «να αρχίσει να μετατρέπεται»³³⁵ σε μία κοσμοπολιτική δημοκρατία³³⁶. Η αναποτελεσματική διανομή και αναδιανομή με οριζόντιο τρόπο των αξιών όμως, πολύ περισσότερο η προστασία και η αναδρομή στις αξίες αυτές σε καιρούς πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών κρίσεων, κλυδωνίζει και θέτει υπό σκεπτικισμό μία καθ' όλα εδραιωμένη σε αξιακό πρότυπο διακρατική οργάνωση. Η παραδοξότητα αυτή συντελεί στην αναζήτηση των θεωριών της ανανέωσης της κατανόησης, καθώς και εξομάλυνσης των αντιφάσεων· ενώ, κατά τη διάρκεια της εξελικτικής πορείας και της πολιτικής των διεθνών θεσμών, φαίνεται πως η κατάλληλη επιστημολογική στιγμή είναι η στιγμή των κρίσεων.

Ακολουθως, τα κανονιστικά θεμέλια της ΕΕ ως αξιακής αναφοράς καθώς και ως πολιτικής επαγρύπνησης για την αντιμετώπιση διεθνών ζητημάτων, απαντούν στις διεθνείς σχέσεις και στη διεθνή δικαιοσύνη κατά τον καντιανό δημοκρατικό φιλελευθερισμό, περισσότερο ως θεωρητικό και πολιτικό σχηματισμό που δύναται να υπερβεί το ομοσπονδιακό δίλημμα. Η κοσμοπολιτική θεωρία καταλήγει στην υπέρβαση της ομοσπονδιακής θεωρίας προτείνοντας την ανάπτυξη μιας διακρατικής ένωσης αρχών, η οποία βασίζεται σε από κοινού παραδεκτές αρχές εσωτερικής και

³³⁵ Ferry, J. M. (2006)., ό.π., σελ. 226.

³³⁶ Ενισχυτικά για την κατανόηση της χαμπερμασιανής αντίληψης παραθέτουμε εδώ την επεξηγηματική συμβολή υπό τη μορφή υποσημείωσης (10η) του Ferry, στην οποία έχουμε και εδώ αναφερθεί ως σημαντικά έργα στην εκπόνηση της βιβλιογραφικής έρευνας σχετικά με το θέμα της διατριβής: «ο Χάμπερμας φαίνεται ότι ακολουθεί σε αυτό το σημείο τον D. Archibugi “From the United Nations to Cosmopolitan Democracy”, στο D. Archibugi και D. Held (ed.), *Cosmopolitan Democracy*, σ. 121-162. Οι μεταρρυθμίσεις τις οποίες προτείνει ο Archibugi επικεντρώνονται γύρω από: 1) τη δημιουργία ενός παγκόσμιου Κοινοβουλίου (που θα αποτελείται από ένα ομοσπονδιακό Συμβούλιο που θα εκπροσωπεί τα κράτη-μέλη και από μία Βουλή εκλεγμένη με άμεση ψηφοφορία που θα εκπροσωπεί τους πολίτες του κόσμου), 2) την ανάπτυξη μιας παγκόσμιας δικαιοσύνης (η οποία θα έχει στη διάθεσή της όχι μόνο μία ακροαματική διαδικασία [procedure accusatoire] αλλά μία ανακριτική [inquisitoire], με την οποία τα διεθνή δικαστήρια θα είχαν τη δυνατότητα να προχωρήσουν σε διώξεις με δική τους πρωτοβουλία, ενώ –ούτως ή άλλως– η αρμοδιότητά τους θα επεκτεινόταν και στις ατομικές διαφορές αλλά και στις διαφορές που φέρνουν αντιμετώπα τα άτομα με τις κυβερνήσεις τους), 3) την επείγουσα ανάγκη για αναδιοργάνωση του Συμβουλίου Ασφαλείας [με βάση, για παράδειγμα, το μοντέλο του Συμβουλίου Υπουργών στις Βρυξέλλες, έτσι ώστε να μην εκπροσωπούνται σε αυτό μόνο τα ισχυρά και σημαίνοντα κράτη (Γερμανία, Ιαπωνία), αλλά ακόμη και περιφερειακές μη κρατικές οντότητες (Ευρωπαϊκή Ένωση) έτσι ώστε η υποχρεωτική ομοφωνία ανάμεσα στα μόνιμα μέλη να αντικατασταθεί από τους κατάλληλους πλειοψηφικούς κανόνες, χωρίς την ύπαρξη των οποίων η εκτελεστική εξουσία παραμένει ανίσχυρη]». Βλ. στο ίδιο, ό.π. και σελ. 227.

διεθνούς οργάνωσης, υπερκεράζοντας την κρατική κυριαρχία δίχως την υπονόμηση και την αντικατάσταση των εθνικών κρατών. Μία τέτοια ένωση, δομημένη πάνω σε αυτό το αξιακό πρότυπο, δύναται να εξελιχθεί σε «μία κοσμοπολιτική έννομη τάξη και όχι σε ένα ημιτελές κράτος ή ένα υπερφυσικό διεθνή οργανισμό», με όρους Ελευθεριάδη, δίχως όμως αυτό να σημαίνει πως δεν θα διαμορφωθεί σταδιακά μέσω θεσμών και διαδικασιών σε μία ενιαία συνταγματική τάξη κατά το κρατικό πρότυπο, και ουσιωδέστερη αυτού μέσω μιας συνειδησιακής κοσμοπολιτικής ολότητας που απαντά στις πολιτικές και τις πρακτικές ενίσχυσης μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης που κατοχυρώνεται στα δικαιώματα, ατομικά, κοινωνικά και πολιτικά³³⁷. όπως το θέτει ο Μανιτάκης, η ΕΕ ως «ενιαία και αδιάσπαστη ενότητα, όλων όσων κατοικούν και εργάζονται στην ευρωπαϊκή επικράτεια», διανύει μία «συνταγματική τάξη σε μετάβαση», έχει «ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα, που δεν είναι, αλλά γίνεται διαρκώς»³³⁸ που διαμορφώνεται «με δικαιώματα, αρχές και εξουσίες, με πρακτικές και ερμηνείες, που κατακτούνται και επιβάλλονται μέσα από αντιπαραθέσεις και διεκδικήσεις των ευρωπαίων πολιτών και των ευρωπαϊκών κινημάτων» και είναι το «Σύνταγμα που ανταποκρίνεται στην ευρωπαϊκή πολιτική συνείδηση των ευρωπαίων πολιτών και το οποίο προηγείται του τυπικού Συντάγματος» (Μανιτάκης, 2004:125-126).

Η ΕΕ κατά μία έννοια διαθέτει τα χαρακτηριστικά εκείνα που παραπέμπουν στο «κοσμοπολιτικό δίκαιο» (*Weltbürgerrecht*, *cosmopolitan law*), ως μία ενδιάμεση κατηγορία δικαίου μεταξύ του διεθνούς και του εθνικού, εν προκειμένω το ενωσιακό και τα παράγωγα δικαιώματα, όπως αυτά κατοχυρώνονται από τον Χάρτη και τις διατάξεις περί ευρωπαϊκής ιθαγένειας, την ελεύθερη μετακίνηση προσώπων στην ευρωπαϊκή επικράτεια, καθώς και το εκλογικό δικαίωμα ως άμεσα συναρτώμενο με τη δημοκρατική πολιτειακή ιδιότητα· σύμφωνα με την καντιανή θεωρητική σύλληψη περί δικαίου και ηθικής, η προοπτική να αντιμετωπιστεί το δίλημμα που προκύπτει από την

³³⁷ Για τον ρόλο των δικαιωμάτων στην παγκόσμια διακυβέρνηση από τη σκοπιά του πολιτικού ρεαλισμού έως την καντιανή κοσμοπολιτικότητα βλ. ενδεικτικά τις μελέτες που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σύνδεσης του καντιανού ιδεώδους με σύγχρονο πρόσημο των Hayden, P. (2000). *From the law of peoples to Perpetual peace. International Journal on World Peace*, 17(2), 47-61. και Brown, G. W. (2005). *State sovereignty, federation and Kantian cosmopolitanism. European Journal of International Relations*, 11(4), 495-522.

³³⁸ Ο Μανιτάκης, εδώ, αναφέρεται και στους R. Bellamy και D. Castiglione, σε υποσημείωσή του ως εξής: «Για «open-ended nature of the constituent process», ομιλούν οι R. Bellamy και D. Castiglione, ό.π., σ. 445», στη σελίδα 126, Μανιτάκης, ό.π. Ομοίως, τη χρήση της φράσης αυτής, έχουμε συναντήσει και στο Bellamy, R., & Castiglione, D. (1997). *Building the Union: The nature of sovereignty in the political architecture of Europe. Law and philosophy*, 16(4), 421-445, σχετικά με τη συνταγματική διαδικασία της Ένωσης.

αντίληψη μιας ένωσης ως υπερκρατικής δύναμης· η αμηχανία μιας δυνητικής απάντησης έγκειται στο κατά πόσον τα κράτη μπορούν να παραμένουν κυρίαρχα και αυτοδύναμα έναντι της αυτοδύναμης ύπαρξης μιας «κυριαρχικής Ένωσης»³³⁹ που, προκειμένου να είναι αποτελεσματικά υπερεθνική, τίθεται ζήτημα απόσχισης των κρατών από το χαρακτηριστικό της εθνικής κυριαρχίας. Σε κάθε περίπτωση, η ενδεχόμενη αναγκαιότητα ενός μετακρατικού προτύπου σύμφωνα με τη μεταδημοκρατική εποχή σε πολιτικό και κανονιστικό πλαίσιο συνοργάνωσης, αποτελεί ένα ανοικτό ερευνητικό πεδίο, μιας νέας μορφής πολιτικής συναίνεσης στο πλαίσιο της δόμησης μιας συναινετικής ομοσπονδίας.

6.3.1. Κοσμοπολιτική δικαιοσύνη – το πολιτικό σχέδιο και το φιλοσοφικό επιχείρημα με σύγχρονο πρόσημο

Η έννοια «κοσμοπολιτισμός» ως ιδέα της δημιουργίας μιας διαπολιτισμικής και διακρατικής πολιτικής ταυτότητας είναι διαφορετική από την έννοια της «παγκοσμιοποίησης», παρότι τοποθετείται και ενισχύεται ως ιδεολογικό κοινωνικό φαινόμενο εντός ενός οριοθετημένου αξιακά οικουμενικού πλαισίου, με αφετηρία τις ανθρώπινες αξίες και σκοπό την παγκόσμια ηθική· ως θεωρία εξετάζει την κατάσταση του ατόμου σε σχέση με την παγκόσμια επιρροή και τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζεται τη δυναμική αυτή, λαμβάνοντας υπόψιν τις ηθικές και δεοντολογικές επιταγές των ατόμων προς τις κοινωνίες καθώς και τον υπόλοιπο κοινωνικό κόσμο³⁴⁰. Όπως έχουμε αναλυτικά αναφερθεί στην έννοια του κοσμοπολιτισμού από τη σκοπιά της στωικής φιλοσοφίας και στη συνέχεια κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, στο 2ο Κεφάλαιο, οι ρίζες απαντούν στον ορθολογισμό και τη νοησιарχία, δομώντας τις θεωρητικές και αξιακές προκείμενες της πολιτικής ταυτότητας και των ηθικών κανόνων των ατόμων προς την κοινωνία. Η αναβίωση της έννοιας στον χώρο των πολιτικών θεωριών και αναλύσεων, στην πολιτική φιλοσοφία καθώς και στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές σχολές³⁴¹, σε διεθνικό και τοπικό επίπεδο, σε περιφερειακό αλλά και στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο, δείχνει την αναγκαιότητα της

³³⁹ Morgan, G. (2009) [2005]. *The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration-New Edition*. Princeton University Press.

³⁴⁰ Appiah, K. A. (2006). *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. London: Penguin.

³⁴¹ Delanty, G. (Ed.). (2012). *Routledge handbook of cosmopolitanism studies*. Routledge.

δημιουργικής βάσης ενός νέου παραδείγματος για τη συμμετοχή και τον αμοιβαίο διαπολιτισμικό διάλογο μεταξύ των μερών ενός παγκόσμιου κοινωνικού συνόλου, που να διέπεται από τις ίδιες ανθρώπινες κοινές αξίες, και ακριβώς αυτό επικαλείται ως εργαλειώδες μέσο επίτευξης της συνύπαρξης με ειρηνικό τρόπο· η έννοια της εγγενούς αξίας των ανθρωπίνων όντων, δεν είναι κοινή και υπόκειται σε διαφοροποίηση σύμφωνα με την εκάστοτε ατομική, πολιτισμική και πολιτιστική προσέγγιση, παρόλα αυτά, μέσω του διαλόγου η διαφορετικότητα αυτή, συντελεί στην καθιέρωση και στη διαχείριση της διαφορετικότητας υπό ένα κοινό ηθικό πλαίσιο. Οι κανόνες και τα ηθικοπλαστικά όρια μιας τέτοιας σχέσης επιτελούνται στο πλαίσιο της κοινής αντίληψης ή του διαμοιρασμού της κοινής αντίληψης για την παγκόσμια ταυτότητα και συνακόλουθα μία μετανεωτερική μορφή πατριωτισμού που να εκφράζει τον μεταεθνικό πολίτη ή, όπως ο Κοντογιώργης περιγράφει, τον «πολίτη του κόσμου» ο οποίος καλείται «να υποκαταστήσει τον πολίτη του κράτους»³⁴², ο ακαδημαϊκός χώρος, ερευνά το θεωρητικό και δικαιοκτικό πολιτισμικό υπόβαθρο που θα μπορούσε να επιφέρει τη νομιμοποιητική κατεύθυνση για μία ευρεία κατανόηση της παγκόσμιας ταυτότητας και των ηθικών υποχρεώσεων που πηγάζουν από αυτή, ως προς τα υπόλοιπα μέρη- κοινωνικά όντα του κοσμικού συνόλου. Ακόμη, επικαλούνται τις αξίες και τις αρχές κατά το καντιανό πολιτικό σχέδιο, ενώ φαίνεται πως η σύνδεση με τους θεσμούς και την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν το μέχρι σήμερα ενεργό πεδίο ανάδειξης της χρησιμότητας της εν λόγω διεθνούς θεωρίας.

Το ενωσιακό παράδειγμα, ως σύνολο πολυπολιτισμικό, η συνταγματική πίστη στα ανθρώπινα δικαιώματα, το θεσμικό πλαίσιο της εκπαίδευσης επικαλούμενο τις οικουμενικές αξίες, η επιδίωξη της ειρήνης και της συνεργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, η δομική προσήλωση στις ανθρώπινες αξίες και την υπεράσπιση της ελευθερίας του ατόμου κατά το φιλελεύθερο ιδεώδες αποτελούν τα ενδεικτικά στοιχεία που του προσδίδουν έναν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα κατά το διεθνολογικό και πολιτικό πρότυπο της καντιανής φιλοσοφίας, που καλεί τον πολίτη να εναρμονιστεί ως

³⁴² Ο Κοντογιώργης θεωρεί πως στο δίπολο «κράτος – έθνος» ή «διεθνισμός – κοσμοπολιτισμός», ο πολίτης παραδόξως έχει τον ίδιο καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση μιας μετανεωτερικής κοινότητας σε διεθνές επίπεδο. Επεξηγεί ως εξής: «[...] ένας σύγχρονος πατριωτισμός, και, κατ' επέκταση, το νέο συνεκτικό ιδίωμα για τις κοινωνίες, οφείλει να υιοθετήσει ως θεμέλιο την πολιτειότητα (την ιδιότητα του πολίτη), η οποία, εν προκειμένω, συνδέεται με τη δικαιοταξία του κράτους της παγκοσμιοποίησης και όχι με το κράτος – έθνος» και συνεχίζει τονίζοντας πως «η διαφορά είναι θεμελιώδης. Ο πολίτης του κράτους της παγκοσμιοποίησης προσεγγίζεται με τον τρόπο της πρωτο-ανθρωποκεντρικής νεωτερικότητας. Δεν αναφέρεται στη συλλογική ταυτότητα, αλλά στο κράτος δυνάμει της ιδιότητας του ανήκειν σ' αυτό. Αυτό σημαίνει ότι και το δόγμα της παγκοσμιοποίησης ταξινομεί την κοινωνία εκτός πολιτείας, στο καθεστώς του ιδιώτη». Βλ. Κοντογιώργης, Γ. (2012)., ό.π., σελ. 57-58.

«εξωτερικό υποκείμενο στο σύστημα και όχι ως εταίρος του»³⁴³ μέσω της πολιτικής αντιπροσώπευσης.

Για τους παραπάνω λόγους, ο κοσμοπολιτισμός θεωρούμε πως εν τη γενέσει της ενοποιητικής διαδικασίας κατέχει εξίσου σημαντική θέση στη συνεξέλιξη των κρατών-μελών, καθώς και την ίδια την ΕΕ ως πολιτικό παράδειγμα διακυβέρνησης, συγκυριαρχίας σε παραλληλία με τη συνταγματική φύση και τον ρεπουμπλικανικό πολιτισμό ως παρακαταθήκη των κρατών-μελών και του Δυτικού πολιτισμού γενικότερα. Βάσει αυτής της προσέγγισης, θα εμβαθύνουμε στον κοσμοπολιτικό πολιτικό σχεδιασμό, ως μία εναλλακτική, αν όχι και προτεινόμενη συνθήκη, στη μακρά πορεία της δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ελευθεριάδη, ο ενωσιακός χαρακτήρας με την υιοθέτηση ή καλύτερα τη στροφή από το «ομοσπονδιακό δίλημμα» το οποίο θεωρεί εσφαλμένο –παρουσιάζοντας τη διαθεωρητική προσέγγιση ως περιοριστική συνιστώσα κατανόησης ενός διεθνούς οργανισμού όπως η ΕΕ– σε μία διαφορετική ανάγνωση της θεωρίας του δικαίου και του συντάγματος, σε μία τρίτη κατηγορία με αφετηρία την καντιανή θεωρία περί ύπαρξης ενός χώρου δικαίου στον ενδιάμεσο χώρο.

Σε προηγούμενη ενότητα έχουμε αναφερθεί στο έργο του Kant *Για τη Διαρκή Ειρήνη*, ως επίκαιρο και εργαλειώδες κριτήριο για περαιτέρω συζήτηση σχετικά με τη βάση στην οποία θα μπορούσε ή θα έπρεπε να δομηθεί μία νέα συνταγματική θεωρία που απεικονίζει και ενισχύει το ενωσιακό φαινόμενο υπό την σκοπιά των διεθνών συνθηκών αλλά και ως το «κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για την κατανόηση των θεσμών της ΕΕ και την ερμηνεία των συνταγματικών της προβλημάτων». Ο ίδιος επισημαίνει πως «η πρόταση αυτή ενέχει σημαντικές νομικές προεκτάσεις» και πως ο Kant «ισχυρίστηκε ότι, στα πλαίσια μίας τέτοιας ένωσης κρατών, υπάρχει χώρος για μία νέα κατηγορία δικαίου, το οποίο δεν είναι ούτε εθνικό, ούτε διεθνές, αλλά «κοσμοπολιτικό δίκαιο» (Weltbürgerrecht, cosmopolitan law)³⁴⁴ δίνοντας μία νέα

³⁴³ Ibid. Σελ. 59.

³⁴⁴ Σημαντικό να αποσαφηνίσουμε τις έννοιες που χρησιμοποιεί ο Kant στην γερμανική γλώσσα προκειμένου να αποδοθεί ο ορισμός του «κοσμοπολιτικού δικαίου». Η χρήση της λέξης «Recht» έχει διπλή σημασία στην γερμανική γλώσσα, προκύπτει και ως «δίκαιο» και ως το «σωστό». Θεωρούμε στο πλαίσιο της φιλοσοφικής θεωρίας του Kant για την Ηθική, πως και στις δύο περιπτώσεις η λέξη είναι ενδεικτική να περιγράψει την κοσμοπολιτική ιδέα είτε ως ηθική προσταγή της επιλογής του να πράττεις το ορθό, το σωστό, ή ως δίκαιο εν προκειμένω που ενυπάρχει μεταξύ του διεθνούς και του εθνικού. Ο Ελευθεριάδης, αναδεικνύοντας τα θεωρητικά προβλήματα στην έννοια του κοσμοπολιτικού δικαίου κατά την καντιανή θεώρηση, αναφέρει και μας κατατοπίζει: «μπορεί να μεταφραστεί ως δίκαιο (law) ή ως το ορθό (right). Η απάντηση είναι ότι μπορεί να αποδώσει και τις δύο έννοιες σύμφωνα με τα συμφραζόμενα. Τις περισσότερες φορές αναφέρεται στη δικαιοσύνη, αλλά νομίζω ότι η απόδοση του

ανάγνωση λειτουργικότερη, τόσο για το ενωσιακό δίκαιο όσο και για το δίκαιο των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Εν προκειμένω, θεωρούμε στο σημείο αυτό πως ο χώρος δικαίου, που προκύπτει σύμφωνα με τα προαναφερθέντα, δεν ανακαλύπτεται εκ του μηδενός, αλλά οικοδομείται πάνω σε προ υπάρχουσες, υπαρκτές και ενεργές νομικές και δικαστικές βάσεις, που έχουν θεσπιστεί και γίνει αποδεκτές είτε μέσω των διεθνών συμβάσεων, όπως το θέτει ο Ελευθεριάδης «κάτι σαν ένα κοινό δίκαιο χρηστής διακυβέρνησης», είτε μέσω του σεβασμού στο Διεθνές Δίκαιο. Το επιχείρημα, δεν είναι μόνο θεωρητικό αλλά επιδέχεται και πρακτικής εφαρμογής με αφετηρία την έννοια της διεθνούς δικαιοσύνης και την αναζήτηση της τεκμηρίωσής του στη *Μεταφυσική των Ηθών*³⁴⁵, ως ένα φυσικό πολιτικό δικαίωμα της συνύπαρξης που εξισορροπεί τη σχέση των λαών και της εξουσίας και τη μετουσιώνει από μία φυσική κατάσταση σε μία κοινωνική σύμβαση και συνακόλουθα πολιτική συνθήκη αλληλοσεβασμού στο πλαίσιο της ειρηνικής συνύπαρξης και της προστασίας του κοινωνικού καλού ως μέλη και συντελεστές ενός κράτους δικαίου. Αντιστοίχως, κανονιστικές δομές στη θέσπιση ενός δικαίου θεσμικού σχεδίου με οικουμενική απήχηση, απαντούν στη θεωρία της Δικαιοσύνης του Rawls³⁴⁶, ο οποίος υποστήριξε ότι η δικαιοσύνη δομείται ως βασική αρχή της κοινωνίας που σημαίνει «τον τρόπο με τον οποίο οι σπουδαιότεροι κοινωνικοί θεσμοί διανέμουν βασικά δικαιώματα και καθήκοντα και καθορίζουν τον διαχωρισμό των ωφελειών από την κοινωνική συνεργασία», περιγράφοντας έτσι πώς μία κοινωνία μπορεί να είναι δίκαιη, έχοντας αντίληψη σχετικά με το ποιος έχει δικαιώματα, καθήκοντα και ηθική υπόσταση ίση σε σχέση με το ποιος ωφελείται από την παραγωγή

όρου «δικαίου» δικαιολογείται σε συγκεκριμένες περιστάσεις». Ομοίως, θεωρούμε πως βάσει του συνόλου του έργου του Kant, πρόκειται για μια όχι τυχαία χρήση του όρου. Βλ. στο Ελευθεριάδης, Π., Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως κοσμοπολιτική έννομη τάξη, στο Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2004). *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης. Σελ. 285.

³⁴⁵ Πρόκειται για το έργο του Kant, Kant, I., & Gregor, M. (1996). *The metaphysics of morals*, Cambridge University Press, στο οποίο ο Kant διατυπώνει τη θεωρία του για τη κοσμοπολιτική δικαιοσύνη ως επέκταση της πολιτικής φιλοσοφίας του εθνικού κράτους.

³⁴⁶ Ο Rawls πιστεύει πως ενυπάρχει μία δυναμική ενός τύπου κοινωνικού συμβολαίου που συνάπτεται από τους αντιπρόσωπους των λαών, σε συνδυασμό με την αρχή της διαφοράς ως δίκαιο μηχανισμό-αναφαίρετο στην εξελικτική διαδικασία συνύπαρξης των λαών, βάσει του οποίου η διεθνής σφαίρα ομοιάζει με μία διεθνή κοινωνία που διέπεται από κοινούς κανόνες «αυτοδιάθεση, δίκαιος πόλεμος, αμοιβαία αναγνώριση και μη επέμβαση», όμως αυτό περιγράφεται καλύτερα ως κανόνας συνύπαρξης παρά ως δικαιοσύνη και δη με την κοσμοπολιτική θέση που βασίζεται στις αξιακές συνειστώσεις σε συνδυασμό με την αντίληψη του δικαίου με γνώμονα την κατανομή είτε σε δικαιώματα είτε σε κοινότητες συνύπαρξης με την παραδοσιακή μορφή ατόμων που συνέρχονται σε κοινωνίες είτε βάσει της πολιτικής μεταναστερικότητας. Σε κάθε περίπτωση, η συμβολή του Rawls αναδεικνύει πως δικαιοσύνη αποδίδεται ως διαδικασία εγγενώς μεταβατική, όταν τα μέρη γνωρίζουν και αναγνωρίζουν τις αντίστοιχες υπηρεσίες-αγαθά-αρετές-δικαιώματα-υποχρεώσεις μεταξύ τους.

οιασδήποτε μορφής (Rawls, 1971: 7). Κατά τον Kant, η κατάσταση της ειρήνης μεταξύ των κρατών έγκειται στη δυνατότητα αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων με όρους σεβασμού και αποφυγής των εχθροπραξιών και απορρέει από τη δυναμική της συνδιαλλαγής εμπορίου, δηλαδή το δικαίωμα στην ανθρώπινη επιβίωση με οικονομικούς όρους. Η διαδικασία αυτή δημιουργεί την κοσμοπολιτική δικαιοσύνη που συνέρχεται με σκοπό το κέρδος παράγοντας ηθικούς κανόνες, και όχι το αντίθετο³⁴⁷.

Στη *Διαρκή Ειρήνη*, ο Kant εμβαθύνει στην έννοια του δικαίου ενισχύοντας το επιχείρημα για τη διεθνή δικαιοσύνη όπως αυτό αναλύεται αρχικά στη *Μεταφυσική των Ηθών* για την οποία θεμελιώνει ηθικές υποχρεώσεις αντίστοιχες με τις υποχρεώσεις που έχει ένα πολιτικό ον για τη δημιουργία της πολιτικής κοινωνίας, της οποίας αποτελεί αναπόσπαστο μέλος. Εισάγει τα *Συγκεκριμένα Άρθρα*³⁴⁸ του εν λόγω πονήματος, εκ των οποίων το τρίτο αφορά στην κοσμοπολιτική δικαιοσύνη και τον περιορισμό της υπό τη συνθήκη μιας «οικουμενικής φιλοξενίας»³⁴⁹, γεγονός

³⁴⁷ Αναφορικά με την κοσμοπολιτική δικαιοσύνη βλ. I. Kant, *The Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge, Cambridge University Press, 1991, στο οποίο ο Kant παρουσιάζει τις αρχές της πολιτικής δικαιοσύνης (Rechtslehre) και τις αρχές της αρετής (Tugendlehre) το οποίο αναφέρεται και σε υποσημείωση του Ελευθεριάδη, ό.π., σελ. 285, υποσημείωση 3, ο οποίος παραθέτει και τους όρους «Doctrine of Right» και «Doctrine of Virtue», όπως αυτοί προκύπτουν και οφείλονται στη μετάφραση του Gregor· ο ίδιος δε προτείνει για «πρόσφατο σχολιασμό του έργου αυτού» το Mark Timmons (2002). (ed.), *Kant's Metaphysics of Morals: Interpretative Essays*. Oxford: Oxford University Press. Επιπρόσθετα, βλ. μεταξύ άλλων, ιδιαιτέρως τις μελέτες των: Archibugi, D. (1995). Immanuel Kant, cosmopolitan law and peace. *European Journal of International Relations*, 1(4), 429-456., Eleftheriadis, P. (2003). Cosmopolitan law. *European Law Journal*, 9(2), 241-263., Archibugi, D., & Held, D. (1995). *Cosmopolitan democracy. An Agenda for a New World Order*. New York: Polity Press., Held, D. (1992). Democracy: from city-states to a cosmopolitan order?. *Political studies*, 40, 10-39 για την κατανόηση της κοσμοπολιτικής θεωρίας στις διεθνείς σχέσεις. Για τον κοσμοπολιτισμό ως δομικό στοιχείο και ως ζητούμενο αναθεώρησης των πολιτικών της Ένωσης, προτείνουμε το Beck, U., & Grande, E. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Polity. και ειδικότερα το Habermas, J. (2003). Making sense of the EU: Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of democracy*, 14(4), 86-100.

³⁴⁸ Πρώτο Οριστικό Άρθρο: Το Πολιτικό Σύνταγμα του Κάθε Κράτους θα είναι Δημοκρατικό «Αν, όπως ισχύει αναπόφευκτα στο σύνταγμα αυτό, απαιτείται η συναίνεση των πολιτών για να αποφασιστεί αν θα κηρυχθεί πόλεμος ή όχι, είναι πολύ φυσικό ότι θα διστάσουν πολύ πριν ξεκινήσουν ένα τόσο επικίνδυνο εγχείρημα...» (Kant 1991:99-102). Και, Δεύτερο Οριστικό Άρθρο: Το Δικαίωμα των Εθνών θα βασίζεται σε μια Ομοσπονδία Ελεύθερων Κρατών «Κάθε έθνος, για χάρη της δικής του ασφάλειας, μπορεί και πρέπει να απαιτήσει από τα άλλα έθνη να συνάψουν μαζί ένα σύνταγμα, παρόμοιο με το πολιτικό σύνταγμα, μέσα στο οποίο διασφαλίζονται τα δικαιώματα του καθενός... όμως η ειρήνη δεν μπορεί ούτε να επιτευχθεί ούτε να διασφαλιστεί χωρίς μια γενική συμφωνία μεταξύ των εθνών. Συνεπώς απαιτείται ένα συγκεκριμένο είδος ένωσης, το οποίο αποκαλούμε ειρηνική ομοσπονδία. Θα διέφερε από μια συνθήκη ειρήνης δεδομένου ότι η τελευταία τερματίζει έναν πόλεμο, ενώ η πρώτη θα επιδίωκε να θέσει τέλος σε όλους τους πολέμους οριστικά... Μπορεί να αποδειχθεί ότι η ιδέα αυτή του φεντεραλισμού, η οποία επεκτείνεται σταδιακά για να περιλάβει όλα τα κράτη οδηγώντας έτσι στην αέναη ειρήνη, είναι εφικτή και αποτελεί αντικειμενική πραγματικότητα» (Kant 1991:102-105). Βλ. στο Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. [2011] (2013). *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*. Μετάφραση: Ελ. Ψευτελή και Ελ. Κοτσουφού. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Πλαίσιο 6.2, σελ. 142.

³⁴⁹ Spyrahou, V. (2018)., Vol. 2. ό.π., σελ. 36-37.

περιοριστικό για την καθολικότητα μιας τέτοιας έννοιας η οποία υπενθυμίζει το ηθικό καθήκον για ειρηνικές σχέσεις μεταξύ των λαών, των κρατών που βασίζονται κυρίως στην αντιμετώπιση της εχθρικότητας και της ιδιοτέλειας που χαρακτηρίζουν πρωτίστως την ανθρώπινη φύση και συνακόλουθα το σύνολο ενός λαού που αποβλέπει στην εθνική κυριαρχία μέσω μιας όμως αναπόφευκτης διεθνικής συνεργασίας.

Ο Kant κάνει λόγο για το δικαίωμα των ξένων στη φιλοξενία, με την έννοια να γίνεται σεβαστά αποδεκτός είτε για λόγους ανάγκης είτε για λόγους πρακτικά συμβολικούς, όταν βρίσκεται αντίστοιχα σε μία ξένη για τον ξένο επικράτεια ενός άλλου κράτους³⁵⁰. Επισημαίνει, όμως, και την εκδοχή του δικαιώματος, ως ανάλογης υποχρέωσης υπό τη μορφή καθήκοντος, από τον ξένο, τον εξωτερικό άλλο³⁵¹, να μην ασκεί καταπίεση και καταπάτηση της αναγνώρισης του δικαιώματός του στη φιλοξενία, μέσω στρατιωτικών δυνάμεων ή τυχοδιωκτικών πράξεων εις βάρος του ξένης επικράτειας· ως ξένος, νοείται όχι μόνο το άτομο αλλά και το σύνολό του σε λαό, έθνος και θεσμικά κράτος. Το τρίτο αυτό άρθρο συμβάλλει καθοριστικά στην εξασφάλιση ειρηνικών σχέσεων μεταξύ ηπείρων και χωρών, «οι οποίες μπορούν να ρυθμίζονται με δημόσιους κανόνες, φέρνοντας έτσι το ανθρώπινο είδος όλο και πιο κοντά στο κοσμοπολιτικό σύνταγμα (weltbürgerlichen Verfassung)»³⁵².

Η έννοια του συντάγματος, την οποία χρησιμοποιεί ο Kant, παραπέμπει στο δημόσιο δίκαιο, που κατά συνέπεια εξασφαλίζεται από το κοσμοπολιτικό δίκαιο, μία έννοια νεωτερική και αυτό καθιστά, όπως έχουμε ήδη αναφερθεί, καταρχάς τον πρωτοποριακό φιλοσοφικό σχεδιασμό του έργου του που προβάλλεται εδώ, ως επίκαιρο για την κατανόηση της σύγχρονης πραγματικότητας, καθώς και προκύπτει ως εργαλείο αναζήτησης των μετανεωτερικών μορφών διακυβέρνησης και των διεθνών συνθηκών σε παγκόσμιο επίπεδο. Το ενωσιακό σύστημα είναι ένα ιδιαίτερο παράδειγμα, υπό μία έννοια συνεχούς κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης³⁵³, άνευ νομικού

³⁵⁰ Τρίτο Οριστικό Άρθρο: Το Κοσμοπολιτικό Δίκαιο θα περιορίζεται σε Συνθήκες Οικουμενικής Φιλοξενίας «Οι λαοί της γης έχουν έτσι ενταχθεί σε διάφορους βαθμούς σε μια οικουμενική κοινότητα, η οποία έχει φτάσει σε σημείο όπου η παραβίαση των δικαιωμάτων σε ένα μέρος του κόσμου γίνεται αισθητή παντού. Συνεπώς, η ιδέα του κοσμοπολιτικού δικαίου δεν είναι φανταστική ούτε υπερεντείνεται. Αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα του άρθρου κώδικα του πολιτικού και διεθνούς δικαίου, μετατρέποντάς το σε οικουμενικό δίκαιο της ανθρωπότητας». (Kant 1991: 105-108). Βλ. στο Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2013). Ibid, σελ. 142.

³⁵¹ Ο Held, σε αντίστοιχη ανάλυση της οικουμενικής φιλοξενίας του Kant, κάνει λόγο για «stranger or foreigner», όπως προκύπτει και στη πρωτότυπη μετάφραση του έργου του Kant, Reiss, H. (1970) [1991]. *Kant: Political Writings*, translated by HB Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press. Σελ. 105.

³⁵² Kant, I. *Perpetual Peace.*, ό.π. 106.

³⁵³ Ο όρος «κοσμοπολιτική δικαιοσύνη» χρησιμοποιείται εδώ βάσει της θέασης του κοσμοπολιτικού υποδείγματος της δημοκρατίας που έχουν προτείνει οι David Held, Daniele Archibugi, Mary Kaldor και

καταστατικού κοσμοπολιτικού δικαίου αλλά με τις ποιότητες και τις προϋποθέσεις για μία ανάλογη κοσμοπολιτική συνταγματικότητα που ανταποκρίνεται και συγκροτείται μέχρι στιγμής στο δίκαιο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων³⁵⁴. Ο Ελευθεριάδης, αντιστοίχως, υποστηρίζει το επιχείρημα της δημιουργίας της «κοσμοπολιτικής δικαιοσύνης» με τρόπο άμεσο και οριζοντίως κατανεμημένο, στο πλαίσιο της πίστης στο διεθνές δίκαιο· αναφέρει πως «μπορούμε να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της έννοιας του κοσμοπολιτικού συντάγματος, εάν επιστρέψουμε στην πρόταση του Καντ για το δικαίωμα της οικουμενικής φιλοξενίας. Αυτό σημαίνει ότι οι πολίτες ενός κράτους έχουν δικαιώματα έναντι αυτού του κράτους [...] έχουμε μία σημαντική αλλαγή. Η αρχή της κυριαρχίας έχει υποχωρήσει. Τα άτομα έχουν δικαιώματα έξω από τα όρια της έννομης τάξης στην οποία κατ' αρχήν ανήκουν. Σε αντίθεση με τα δικαιώματα κυριαρχίας ενός κράτους να αντιμετωπίζει τους πολίτες του και τους ξένους όπως αυτό θέλει, βλέπουμε ότι, λόγω του δικαιώματος της φιλοξενίας, γεννιούνται δικαιώματα παρά και πάνω από την κυριαρχία»³⁵⁵.

Η εν λόγω θεώρηση δομείται αποκλειστικά σχεδόν στη δυναμική της ύπαρξης ενός χώρου δικαίου, όπως αποτυπώνεται στη κοσμοπολιτική δικαιοσύνη του Kant μέσω του άρθρου περί φιλοξενίας, έγκειται δε στον συνδυασμό συνύπαρξης των εθνικών δικαίων με το διεθνές δίκαιο ως αποτέλεσμα της διασφάλισης της ειρήνης μεταξύ των κρατών, με προϋπόθεση την από κοινού αποδοχή μιας ενιαίας συνταγματικής διαδικασίας έννομων κρατών-μελών που αποσκοπούν από κοινού στην εξασφάλιση της ειρήνης. Η δημιουργία, στην πράξη, μιας τέτοιας νομικής προσωπικότητας συνόλου, παρότι βασίζεται στο αξιακό πρότυπο που θεμελιώνεται στα άρθρα του καντιανού σχεδιασμού, θα θύμιζε μία εκ νέου σύναψη διεθνούς συμφωνίας ως ανάλογης του διεθνούς δικαίου, περιορισμένης με όρους εξασφάλισης και προστασίας της κυριαρχίας ενός όλου ή ενός μέλους του όλου, έναντι των υπολοίπων. Η ειδοποιός διαφορά, για την εμπειρική αποτύπωση του «κοσμοπολιτικού δικαίου», θεωρούμε εδώ πως συντελείται στο πλαίσιο της ευρύτερης ανάγνωσης της δημοκρατίας με κοσμοπολιτικό πρόσημο, ήτοι αξιακό και όχι πολιτειακό, καθώς και

άλλοι, η οποία προϋποθέτει: «σύσταση περιφερειακών κοινοβουλίων και επέκταση της εξουσίας υφιστάμενων περιφερειακών φορέων (όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση), συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα κατοχυρωμένες από τα εθνικά κοινοβούλια και εποπτευόμενες από ένα Διεθνές Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ο ΟΗΕ πρέπει να αντικατασταθεί από ένα γνήσια δημοκρατικό και υπέθυνο παγκόσμιο κοινοβούλιο». Βλ. στο Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2013). *ibid.*, σελ. 784.

³⁵⁴ Βλ. υποσημείωση 61 στη διατριβή αυτή. Μέσω της αντίφασης, διαπιστώνεται η δυνατότητα για την εμπειρική διάσταση του δικαίου σε ένα τέτοιο διεθνές πρόσημο αξιακού χαρακτήρα.

³⁵⁵ Ελευθεριάδης, ό.π., σελ. 288-289.

ως η αποσαφήνιση των ηγετικών και πολιτικών προτύπων που ως επί το πλείστον οργανώνουν και επηρεάζουν εν τω συνόλω τα κράτη της διεθνούς κοινότητας.

Με άλλα λόγια, η «κοσμοπολιτική δικαιοσύνη» κατά το καντιανό πρότυπο, επαναφέρει στο προσκήνιο των διεθνών σχέσεων τον αξιακό χαρακτήρα ως θεμελιώδες κίνητρο για την πίστη στο Ηθικό δίκαιο και μπορεί να επιτελεστεί πέραν του Δικαστηρίου της Χάγης και της υιοθέτησης του καταστατικού των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, σε έναν αντίστοιχα νέο χώρο διπλωματικής συνύπαρξης, υπό έναν όρο, τη σωστή πολιτική στιγμή που το ζήτημα της ηθικής –κατά το διεθνολογικό πρότυπο– μεταξύ των δημοκρατικών κρατών να αφορά στη προώθηση μιας τέτοιας υπερεθνικής διαδικασίας. Το ερώτημα που τίθεται εδώ, αφορά λοιπόν, στο πότε και όχι στο πώς, δύναται η δημοκρατικότητα να αποδοθεί σε όλο και περισσότερα έθνη-κράτη³⁵⁶. το κοσμοπολιτικό αφήγημα, αν αναλογιστεί κανείς τα ζητήματα περιβαλλοντική πολιτικής, της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, της φτώχειας, των τρομοκρατικών επιθέσεων καθώς ακόμη και των προσπαθειών ανατροπής ή καταπάτησης των δημοκρατικών αρχών αποτελεί μία θεωρία που μπορεί να αποτυπωθεί σε μία Διεθνή Συνθήκη, ή ηθικό δίκαιο που να εξυπηρετεί την από κοινού πολιτική αντιμετώπιση καταστάσεων ανάγκης εντός ενός δεσμευτικού νομικά πλαισίου³⁵⁷.

Η παραδοσιακή ακαδημαϊκή σχολή πολιτικής θεωρίας στο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων οδηγείται σε θεωρητικό περιορισμό, έχοντας αποσαφηνίσει τα σχετικά πεδία όπως το δημοκρατικό πολίτευμα, ο κρατικός θεσμός και ομοιάζει αναγκαία η μετατόπιση του στοχασμού από τις μορφές διακυβέρνησης και συγκυριαρχίας, σε εκείνες που ανταποκρίνονται περισσότερο στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, κατ' επέκταση στο ενεργό ευρωπαϊκό μέλος ενός διεθνούς οργανισμού όπως η ΕΕ, αλλά και οι άλλες «Ευρώπες», όπως ο ΟΗΕ και το ΝΑΤΟ. Το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος δεν μπορεί να αναλυθεί και να εξελιχθεί σε πεδίο λειτουργικών θεσμικών, νομικών και κοινωνικών συνόλων δίχως να υποβληθεί σε ανάγνωση με γνώμονα το παγκόσμιο σύστημα, ή όπως ο Held προτείνει «δεν μπορεί να εξηγηθεί πλέον το μοντέρνο

³⁵⁶ Eckersley, R. (2007). From cosmopolitan nationalism to cosmopolitan democracy. *Review of International Studies*, 33(4), 675-692.

³⁵⁷ Skillington, T. (2012)., ό.π.

δημοκρατικό κράτος δίχως την ανάλυση του παγκόσμιου συστήματος και δεν μπορεί να εξηγηθεί το παγκόσμιο σύστημα χωρίς την ανάλυση του δημοκρατικού κράτους»³⁵⁸.

Το κοσμοπολιτικό πρότυπο δημοκρατίας, ως πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο, δημιουργεί τη δυνατότητα της επέκτασης ενός θεσμικού πλαισίου που συμβάλλει σε μία μεταθητική δημοκρατική κανονικότητα των κρατών και των κοινωνιών μη απορρυθμίζοντας την κυριαρχική, αντίστοιχα, κανονικότητα στο εσωτερικό των εθνών-κρατών, εφόσον δε θυμίζει ένα εναλλακτικό πρότυπο κυριαρχίας, αλλά το πολιτικό σχέδιο μιας ηθικής αλληλεγγύησης, πέραν της συνύπαρξης των ευρωπαϊκών κρατών κατά το διεθνές δίκαιο.

Το δημοκρατικό ευρωπαϊκό κράτος, μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, εμπεριέχει στους κόλπους της αυτοκυριαρχίας του –ως εξουσιαστικό μόρφωμα και θεσμός– τα κοσμοπολιτικά ιδεώδη ως μία προσδόκιμη αναζήτηση αξιακού πλαισίου σε περίπτωση του κλονισμού της εθνικής του ταυτότητας. Παρότι δεν έχει τεθεί έντονα ζήτημα στην ΕΕ ανατροπής των δημοκρατικών διαδικασιών της συνεργασίας, ενίοτε διατελούν σε ένα πλαίσιο πολιτικής άμυνας και εσωστρέφειας με σκοπό την αυτοσυντήρηση του εθνικού θεσμού. Και σε αυτή την περίπτωση, η επανακάλυψη του κοσμοπολιτικού ιδεώδους λειτουργεί συνενωτικά και κυρίως δύναται να απορροφήσει λαϊκιστικά και εθνικιστικά φαινόμενα. Το δίχως άλλο, η πολιτική «σκυταλοδρομία» του ευρωπαϊτισμού τελείται μεταξύ πολιτειακού χαρακτήρα και συνταγματικής ιδιότητας, δίχως τυπικό αλλά με ουσιαστικό σύνταγμα σε παράλληλη ανάπτυξη-απειλή του αρνητικού πατριωτισμού με εθνικιστικό περίβλημα, με τις κοσμοπολιτικές αξίες, άρα οικουμενικών αξιών στην ουσία και εν τω συνόλω, την παρουσία σε αναφορικό ποιοτικό πλαίσιο και τη (δια)τήρηση αυτών μέσω των ευρωπαϊκών λαών και κατ' εξαίρεση των ευρωπαϊκών θεσμών³⁵⁹. Ζητούμενο είναι πώς και διαμέσου ποιας

³⁵⁸ Held, D. (1995), ό.π., σελ. 27. Σύμφωνα με την ανάλυσή του κάνει για λόγο για τέσσερις κατηγορίες (formes of the modern state) του εθνικού κράτους: το συνταγματικό κράτος (constitutionalism or the constitutional state), το οποίο βάσει συνταγματικής τάξης περιορίζει και αυτοπεριορίζεται στους σκοπούς και τις πρακτικές άσκησης της εξουσίας στο πλαίσιο της εξασφάλισης της μέγιστης προστασίας της ελευθερίας του/των πολίτη/των του. Το φιλελεύθερο κράτος (liberal state), με μία ιδιωτική σφαίρα παράλληλη αλλά εξαρτημένη από τον κρατικό θεσμό και με προσανατολισμό τη δημιουργία της κοινωνίας των πολιτών σε προσωπικό, οικογενειακό, θρησκευτικό και επιχειρηματικό επίπεδο, ανεξάρτητης από πολιτικές παρεμβάσεις άρα και αυτεξούσιας που ως αποτέλεσμα περιορίζει την κρατική κυριαρχία. Τρίτον, το δημοκρατικό κράτος (liberal or representative democracy) ως απόρροια των πολιτικών συνθηκών του 20ού αιώνα και της υιοθέτησης των αρχών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσω των θεσμών, και τέταρτον το κράτος ως πολιτική ένωση (one-party or single-party polity), που κυβερνάται από ένα σύστημα που εκπροσωπεί το σύνολο της κοινότητας, όπως το σοβιετικό μοντέλο ή οι ανατολικές ευρωπαϊκές κοινότητες, αλλά και αρκετές από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Αναφορικά με τις μορφές, βλ. 50-51, στο ίδιο.

³⁵⁹ Spyraou, V. (2017). Rethinking the synthesis in Europe – political identity issue as a factor of

διαδικαστικής στιγμής, οι αξίες του κοσμοπολιτισμού μπορούν να αποτελέσουν πρακτική εφαρμογή στη δημιουργία μιας συντονιστικής και αμερόληπτης ευρωπαϊκής πολιτικής μεταξύ των κρατών και των κρατών απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο.

6.3.2. «Κατηγορική προσταγή» των κρατών-μερών στο ενωσιακό σύστημα και οι πατριωτισμοί της Ευρωπαϊκής ταυτότητας

Η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, εξ ορισμού, γίνεται αντιληπτή ως μία ταυτότητα εν εξελίξει, με βασική επιδίωξη την ενίσχυσή της ως νομική, πολιτική και πολιτειακή ταυτότητα. Τα κύρια θεωρητικά μέρη στα οποία αναζητά εφαρμογή, με εξαίρεση τα σημεία κατά τα οποία η εφαρμογή της έχει νομική βάση και αντίκρισμα που βασίζεται στην αλληλεπίδραση σύμφωνα με την πολιτειακή ιδιότητα του πολίτη και την πολιτική συνταύτιση του έθνους-κράτους με το ευρωπαϊκό πλαίσιο, είναι η προσαρμογή στη συνταγματική θεωρία, εν προκειμένω τον συνταγματικό πατριωτισμό ο οποίος, θεωρητικά, συγχωνεύει στοιχεία τα οποία προηγούνται και διαμορφώνουν την εθνική ταυτότητα νομιμοποιώντας κατά το φιλελεύθερο πρότυπο τη σχέση μεταξύ των πολιτών και του έθνους-κράτους. Εκ των πραγμάτων, και με μία δόση ανεπτυγμένης πολιτικής πίστης στην αρετή της πολιτειακής ιδιότητας, είναι ορατή η ρεπουμπλικανική ποιότητα στο πλαίσιο ενός ορθολογικού πατριωτισμού που πηγάζει από τον λαό, ως δημοκρατική ποιότητα και την υποχρέωση για την κοινότητα με την οποία ταυτίζεται με πολιτιστικούς, νομικούς και ηθικούς δεσμούς, εξομοιώνοντας έτσι το ιστορικά πολιτισμικό κενό στη μεταξύ τους σχέση κοινής αναφοράς – δεσμευτικής, σχεδόν τυχαίας προέλευσης³⁶⁰, αν κανείς μελετήσει το θεσμικό και νομικό κανόνα της

European integration, *European Politeia: Journal of European Public Law Organization*, 1-2, 195-227.

³⁶⁰ Η αντίληψη αυτή προκύπτει από την τυχαία στιγμή κατά την οποία συντρέχει η υπηκοότητα, η στιγμή της γέννησης ενός ατόμου σε ένα συγκεκριμένο μέρος, σε μία τυχαία γεωγραφική τοποθεσία, η οποία είναι συνυφασμένη με το πάτριο έδαφος και την πατριωτική συμπεριφορά ως αποτέλεσμα των συναισθηματικών και ηθικών δεσμών που δημιουργούνται, δίχως να έχουν υποστεί επαλήθευση ή αξιολόγηση σχετικά με τον αν απορρέουν από την εθνική ταυτότητα ως νομική ιδιότητα ή είναι μία επίλεκτη κατάσταση την οποία το άτομο επιλέγει συνειδητά. Για τη σκέψη αυτή, αφορμή αποτέλεσε ο φιλοσοφικός στοχασμός του Καστοριάδη, συγκεκριμένα ο ίδιος τοποθετείται ως εξής: «Γεννηθήκατε στην Ιταλία το 1954, στη Γαλλία το 1930, στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1945, στην Ελλάδα το 1922: δεν το αποφασίσατε εσείς, κι όμως αυτό το απλό γεγονός θα κρίνει το ουσιαστικότερο κομμάτι της ζωής σας: τη γλώσσα σας, τη θρησκεία σας, το 99% (στην καλύτερη περίπτωση) της σκέψης σας, τους λόγους για τους οποίους θέλετε να ζείτε και δέχεστε (ή δεν δέχεστε) να πεθάνετε. Αυτό είναι κάτι πολύ περισσότερο, και μάλιστα κάτι τελείως διαφορετικό, από την απλή "παρουσία μέσα σ' έναν κόσμο" που δεν τον έχω διαλέξει. Ο κόσμος αυτός δεν είναι ένας κόσμος ή απλώς κόσμος. Είναι ένας κόσμος κοινωνικο ιστορικός, διαμορφωμένος από τη θέμισή του, που περιέχει, με τρόπο που δεν μπορεί να

ΕΕ. Ακόμη, η κοινή αναφορά προσδιορισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας διαμορφώθηκε και έγινε αποδεκτή από τα κράτη-μέλη ως η αρχή της πίστης σε ένα αξιακό πλαίσιο, ένα σύνολο αρχών με οικουμενική αξία, δηλαδή τον κοσμοπολιτισμό.

Οι τρεις αυτές θεωρητικές βάσεις, αλληλεπιδρούν σε όλη την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης και συγκροτούν παράλληλα ένα ιδιαίτερο μόρφωμα το οποίο παλινδρομεί μεταξύ της ασύμπτωτης κρατικής μορφής και των κρατών από τα οποία νομιμοποιείται ως θεσμός και διεθνής οργανισμός, και τα οποία συνδυαστικά συντελούν στον δομικό χαρακτήρα της ΕΕ, βάσει του οποίου ανατρέπονται, ή καλύτερα τίθενται υπό αναστοχασμό βασικές αρχές της κυριαρχίας, της δυτικής δημοκρατίας – δηλαδή της λειτουργίας τους σε ένα περιβάλλον που υπερτερεί σε ανάγκες περιορισμένες στο εθνικό πλαίσιο. Προκύπτει όμως πως δεν έχει την απάντηση για την αλλαγή που επιδέχεται ή προσιδιάζει στο κρατικοκεντρικό σύστημα, η δημοκρατική αρχή πρωτίστως σε λειτουργικό επίπεδο, και σε δεύτερο στάδιο τα αξιοκρατικά χαρακτηριστικά μιας ενότητας που συγκλίνει στην οικονομική συνεργασία κατά κύριο λόγο και δίχως να αγνοηθεί η συμβολική και πρακτική εμφάνιση σε τομείς που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή ιδιότητα του πολίτη και αποσκοπούν στην ευρύτερη αποδοχή της.

Ο «συνταγματικός πατριωτισμός», με τις ανάλογες επικρίσεις όσον αφορά το κατά πόσον είναι εφικτό να συμβαδίζουν ο φιλελευθερισμός με το εθνικό αφήγημα, το οποίο είναι μία θεωρία για την πολιτική κοινότητα που ενίοτε έχει αρνητικές συνδηλώσεις, έχει προκύψει ως θεωρία «μεταεθνικής ταυτότητας», δηλαδή ως ένα ερμηνευτικό σχήμα της πολιτικής ταυτότητας που θα μπορούσε να αποκτήσει μελλοντικά μία «πιο ενοποιημένη Ευρωπαϊκή Ένωση» (Shorten, 2017: 55). Πέραν της συνταγματικής «στιγμής» κατά την προσπάθεια της ΕΕ για Σύνταγμα, χαρακτηριστικό παράδειγμα της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως δυνάμει πολιτικής ένωσης θεωρούμε την πρόταση της Federica Mogherini, που διετέλεσε στη θέση της Υπατης Εκπροσώπου της ΕΕ για τις Εξωτερικές Υποθέσεις και την Πολιτική Ασφάλειας (2014-2019), για την «πολιτική ασφαλείας που πρέπει να αντεπεξέρχεται σε παγκόσμιες πιέσεις και τοπικές δυνάμεις» και η οποία πρέπει «να αντιμετωπίζει υπερδυνάμεις, καθώς και ολόενα και περισσότερο κατακερματισμένες ταυτότητες». Τόνισε, πως η βασική αρχή της Ένωσης και η διατήρηση της ειρήνης που έχει επιτευχθεί τα τελευταία 70 χρόνια,

περιγραφεί, απειράριθμα θραύσματα της προγενέστερης ιστορίας». Βλ. στο Καστοριάδης, Κ. (2000). *Η άνοδος της ασημαντότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.

είναι η πολυμέρεια με έμφαση στις αξίες και «πυρήνα τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών»³⁶¹.

Με άλλα λόγια, πρότεινε την πολιτική αφοσίωση σε ένα σύστημα ασφαλείας, που θα προστατεύσει και θα διατηρήσει την ευρωπαϊκή ενότητα, επικαλούμενη την αλληλεγγύη και την ευημερία· στοιχεία που έντονα διαμορφώνονται στο πλαίσιο της εθνικής ταυτότητας και της αίσθησης του καθήκοντος απέναντι στην εξωτερική απειλή³⁶², και σε κάθε μορφή που απειλεί την ελευθερία και την ασφάλεια. Η ενοποιητική αυτή δυναμική, κατά το πρότυπο του «συνταγματικού πατριωτισμού» που θα μπορούσε να έχει εφαρμογή στην ενωσιακή σχέση ως ενδεχόμενη πίστη στη μετα-εθνική πολιτική αφοσίωση που νομιμοποιείται στη δημοκρατική αρχή και την αποδοχή των πολιτών της ευρύτερης κοινότητας στην οποία ανήκει, αποδυναμώνει τη μορφή του έθνους ως έχει, και αυτό θα μπορούσε να έχει και αρνητική έκβαση πιθανά, και είναι αυτή ακριβώς η επίκριση που δέχεται ο «συνταγματικός πατριωτισμός», βάσει του οποίου μεγαλύτερη αξία από το έθνος έχουν οι οικουμενικές και κοσμοπολιτικές αξίες, εν αντιθέσει με τους φιλελεύθερους εθνικιστές και τη σπουδαιότητα της εθνικής τάξης ως ύψιστης πολιτικής αρχής.

Παρόλα αυτά, κάθε μορφή αφοσίωσης, και εν προκειμένω η αφοσίωση του ευρωπαίου πολίτη ως θιασώτη ενός οργανωμένου συνόλου κατά το πολιτειακό πρότυπο αλλά με έμφαση στη διαφορετικότητα –πολιτιστική, εθνοτική– στην ευρωπαϊκή κοινότητα, σημαίνει τη μετακίνηση από την ιδέα ενός προσώπου ως υποκειμένου, στη δημιουργία της ευρωπαϊκής ιδιότητας του πολίτη, ως μίας ενιαίας αίσθησης πολιτικής υποχρέωσης· αποτέλεσμα η δημιουργία της ευρωπαϊκής ταυτότητας είτε ως ιδιότητας είτε ως έννοιας εξελικτικής για την πορεία της συμβίωσης των εθνών-κρατών, εξαρτάται από το σύνολο των πολιτών οργανωμένων σε κοινωνίες, μία μορφή οριζόντιας πίστης που προκύπτει από το γεγονός της συνύπαρξης και της κοινής αφοσίωσης σε αξίες όπως η ισότητα και η ελευθερία, ανάγοντας το σύνολο των πολιτών σε νομικό σώμα εν είδει δήμου³⁶³ κατά τη δημοκρατική αρχή. Αυτό, εκ των πραγμάτων, αποτελεί μια «ειδική μορφή αφοσίωσης και ευλάβειας σ' ένα σκοπό»³⁶⁴

³⁶¹ https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf σελ. 3 και 6.

³⁶² Μία σημαντική συμβολή στο πεδίο των ευρωπαϊκών και διεθνών σπουδών για την κατανόηση των διεθνών σχέσεων με σύγχρονο πρόσημο, βλ. το Telò, M. (2016). *Regionalism in Hard Times: Competitive and post-liberal trends in Europe, Asia, Africa, and the Americas*. Taylor & Francis.

³⁶³ Στο ίδιο σκεπτικό και όπως έχει αναφερθεί αρχικά σε προηγούμενη ενότητα στη σελίδα 130, βλ. Στεφάνου, Κ. Α. και Καταπόδης, Γ. (2008)., ό.π., σελ. 30.

³⁶⁴ Healy, M. (2017), *Φιλοσοφικές και Πολιτικές Διαστάσεις της Κοινωνικής Συνοχής: Νέες κατευθύνσεις για την εκπαιδευτική πολιτική*. Μετάφραση: Ι. Πελεκάνος, Αθήνα: Τόπος. Σελ. 152.

στηριζόμενη στη σχέση αντικειμένου και υποκειμένου, εδώ του «ευρωπαϊκού πατριωτισμού» και των πολιτών της ευρωπαϊκής κοινότητας, που όπως και ο «εθνικός πατριωτισμός» επιδιώκει και συνάγεται παράλληλα, από την «κοινή ηθική» εξασφαλίζοντας έτσι την αποφυγή ενός ευρωκεντρικού πατριωτισμού με αρνητικό πρόσημο³⁶⁵.

Όμως φαίνεται, πως η συνταγματική ταυτότητα, με την έννοια της εύρεσης του πεδίου σύγκλισης και ενοποίησης των μερών που απαρτίζουν τον ενωσιακό δεσμό, υπό την προϋπόθεση της δημιουργίας μιας μετα-εθνικής ευρωπαϊκής ταυτότητας που αναγνωρίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις δημοκρατικές αξίες³⁶⁶, όπως αυτά «ερμηνεύονται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης συνταγματικής παράδοσης» (Ingram, 1996: 2, όπως παρατίθεται στο Shorten, 2017: 56), χωρίς να απαιτείται μία καθολική αφοσίωση σε ένα τυπικό Σύνταγμα, δεν είναι τόσο επουσιώδης και ανατρεπτική, αλλά συνακόλουθη με τη σύγχρονη απαίτηση για επανακάλυψη των αξιών σε διεθνές επίπεδο, και πώς αλλιώς αν όχι, αυτό να επιτελείται σε ένα ευρύ πλαίσιο συνεργασίας εθνικών μονάδων υπό την «αιγίδα» ενός υπερεθνικού οργανισμού που εγγυάται την ευημερία αυτής της πολιτικής κοινότητας. Για τον Habermas, αυτό δεν είναι παρά μία μορφή «κοινού πολιτικού πολιτισμού» που χαρακτηρίζεται από τον «αμοιβαίο σεβασμό των δικαιωμάτων»³⁶⁷. Το σημείο-τομή είναι το ηθικό πλαίσιο που κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, ωφελεί τις παράλληλες και ισότιμες συνεργασίες σχεδόν απαλλαγμένο από τα κυριαρχικά πρότυπα ισχύος. Όμως αυτό δεν μπορεί να

³⁶⁵ Η Healy αναφέρεται στην άποψη του MacIntyre για τη σχέση μεταξύ εθνών και πολιτών ως εξής: «Σύμφωνα με την άποψη του MacIntyre, το άτομο που στερείται πατριωτισμού για τη χώρα του, είναι κατά κάποιον τρόπο αποξενωμένο από την κοινή ηθική εντός της κοινότητας, η οποία ενισχύει την ικανότητά μας να πορευόμαστε με εκείνες τις ηθικές αξίες που αποβλέπουν στον καλύτερο τρόπο ζωής.». Και συνεχίζει με ένα παράδειγμα που θα θέλαμε να σημειωθεί εδώ, «σ' ένα επιφανειακό επίπεδο, αυτό φαίνεται να απαιτεί από εμένα να αφιερωθώ μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο στη χώρα μου, όπως θα ήταν για παράδειγμα ένας Καναδός αφοσιωμένος στη δική του. Με αυτό τον τρόπο, ο πατριωτισμός θα θεμελιωνόταν αποκλειστικά στην "ατομικότητα" αυτής της σχέσης και όχι στα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του αντικειμένου της πατριωτικής ευλάβειας. Αυτό θα ήταν λάθος. Είναι αρκετά πιθανό να υπάρχει πατριωτισμός σ' ένα κατάπτυστο κράτος ή καθεστώς (όπως, για παράδειγμα, ο πατριωτισμός των ναζί)» και επισημαίνει πως σύνδεση αυτής της σχέσης καταχωρίζεται «βάσει της σύνδεσής τους με την αιτία η οποία [...] θα πρέπει να προκύψει έπειτα από κριτική σκέψη». Βλ. Healy, M. (2017) [2013]., ό.π., σελ. 153.

³⁶⁶ Habermas, J. (2018)., ό.π., σελ. 113-129.

³⁶⁷ Η A. Gutmann, αναλύοντας τη θέση του Habermas σε σχέση με τις προεκτάσεις της συνταγματικής ιδιότητας ως νομικού εργαλείου για την ισότητα και την ενότητα των πολιτών, αναφέρει πως «η συνταγματική δημοκρατία τιμά αυτή τη διάκριση με το να αποδίδει στα μέλη των μειονοτικών πολιτισμικών ομάδων «ίσα δικαιώματα συνύπαρξης» με τις πλειοψηφούσες πολιτισμικές ομάδες» και θέτει το ερώτημα αν αυτά τα δικαιώματα είναι συλλογικά ή ατομικά. Βλ. τον Πρόλογο, στο Taylor, Ch. (2013). *Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Σχόλια: K. Anthony Appiah, Steven C. Rockefeller, Michael Walzer, Suzan Wolf, Εισαγωγή και Επιμέλεια: Amy Gutmann. Μετάφραση: Φιλήμων Παιονίδης. Αθήνα: Πόλις. Σελ. 28-29.

επιτελεστεί δίχως οι πολίτες να είναι σε θέση να επικοινωνούν τα δικαιώματά τους και συνακόλουθα να υπηρετούν και να μεταφέρουν τις αξίες αυτές στις υπόλοιπες διεθνείς κοινότητες υπό τη μορφή μιας πολιτειακής υποχρέωσης, ή όπως το συλλαμβάνουμε εδώ, με την ανάπτυξη ενός «ηθικού πατριωτισμού», ή με όρους Habermas και Arriah το ενδεχόμενο να υπάρξει «κάποια μορφή συνταγματικής δημοκρατίας να μας προσφέρει μια τέτοια πολιτική, η οποία δε θα βασίζεται στις έννοιες της τάξης, της φυλής, της εθνότητας, του φύλου ή της εθνικότητας, αλλά στις ίσες ελευθερίες, τις ίσες ευκαιρίες και στην ισότιμα μοιρασμένη ατομική ευθύνη των δημοκρατικών πολιτών»³⁶⁸, ικανού να αντιμετωπίσει τις επικρίσεις για πολιτικό φανατισμό που θυμίζει θρησκευτική κοινότητα, για την ανεδαφικότητα της πολιτικής πίστης σε ένα κοινό συνταγματικό πλαίσιο, ως αδυναμία των πολιτών να ταυτιστούν με τις πολιτικές αρχές³⁶⁹.

Όλα τα παραπάνω, εν αντιθέσει με την προσέγγιση που θέλει τον «συνταγματικό πατριωτισμό» αδύναμο να εξηγήσει την πίστη σε μία ηθικά ανώτερη αρχή από την εθνική, θεωρούμε πως η επικράτηση της πίστης και του σεβασμού στις ανθρώπινες αξίες, δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση για την καθολική της στήριξη, καθώς ούτε έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ατομικής ελευθερίας συνείδησης, τουναντίον την καλλιεργεί στο πλαίσιο της υπεράσπισης των αρχών που προηγούνται της ελεύθερης βούλησης, της επιλογής ταυτότητας και σε τελική ανάλυση του ανθρώπινου προσδιορισμού σε μία παγκόσμια κοινότητα και παρότι ο Müller υποστηρίζει την αδυναμία οικειοθελούς απόσχισης από την εθνική και ιστορική πολιτική κουλτούρα³⁷⁰ και τη μετατροπή της σε έναν προσδιοριστικό συνταγματικό οικουμενικό πολιτισμό, προφανώς αναφέρεται στην αναγκαιότητα προσδιορισμού των οικουμενικών αρχών πριν την πλήρη ενσωμάτωσή τους ως πολιτική πίστη. Φαίνεται, όμως, πως δεν πρόκειται για αυτό, όσον αφορά τον ενωσιακό θεσμό. Ο ρόλος της κοσμοπολιτικής θεωρίας ως συνέχειας της θεωρίας αυτής, φαίνεται ακόμη, πως δίνει τις απαντήσεις αποφεύγοντας την παρερμηνεία της κατασκευής της ευρωπαϊκής ταυτότητας-ιδανικού, επαναφέροντας στο προσκήνιο τα δομικά στοιχεία της ρεπουμπλικανικής πολιτείας.

³⁶⁸ Taylor, Ch. (1997) [1994], ό.π., σελ. 31.

³⁶⁹ Shorten, A. (2017) [2016]. *Σύγχρονη Πολιτική Θεωρία*. Μετάφραση: Γ. Χρηστίδης. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική. Σελ. 56-58.

³⁷⁰ Ομοίως, αναφέρεται ο Shorten στον Müller –ως ένας απ’ τους βασικούς θεωρητικούς και συνεχιστής της θεωρίας του Habermas–, περιγράφοντας τις «ενστάσεις» για την εν λόγω θεωρία, βλ. ό.π., σελ. 58.

Αναλόγως, η πίστη σε «διαφορετικά είδη αφοσίωσης»³⁷¹ που τελειοποιούνται ή καλύτερα, ολοκληρώνονται μεταξύ τους, απαλύνει τα δυσπρόσιτα εννοιολογικά, δικαιικά και πολιτειακά στοιχεία του χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ο Taylor, για την ιδιότητα του μέλους μιας εξελιγμένης κοινωνίας, ενός πολιτισμού εν προκειμένου με νομικού και ιδιωτικού, περιγράφει πως «η ιδιότητα του μέλους βρίσκει επιβεβαίωση στην αναγνώριση, στην ευγνωμοσύνη που οι μελλοντικές γενεές επιφυλάσσουν στους μοναχικούς αυτούς αγωνιστές του σήμερα [...] και έτσι σύστοιχη προς την αίσθηση του χρέους να εργαστούμε για την εκπληρωμένη αυτή ανθρωπότητα (που είναι τόσο δύσκολο να κατανοηθεί με αποκλειστική βάση την αρμονία των συμφερόντων)» και συνεχίζει πως το «κοινό συμφέρον»³⁷² που δεν βρίσκεται ανάμεσα στο άτομο και την προσδοκία για μία λειτουργική «μελλοντική κοινότητα» αποκαθίσταται στο «επίπεδο του νοήματος του βίου μας» ως εκείνη τη συνεισφορά στο κοινωνικό σύνολο που καθιστά τον ανθρώπινο βίο σημαντικό³⁷³. Θα μπορούσαμε, με άλλα λόγια, στην περιγραφή του αυτή, να επικαλεστούμε τα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής συμμετοχικότητας των πολιτών, ως κοινωνικό και θεσμικό κεφάλαιο μέσω της πολιτικής υποχρέωσης στην ευρωπαϊκή συμβίωση.

Αυτό το οποίο αποκαλούμε «ηθικό πατριωτισμό», συνοψίζοντας την έννοια στο σύνολο των κοσμοπολιτικών αξιών κατά το καντιανό πρότυπο και σε σύγχρονη ανάγνωση της υπεράσπισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων, μέσα από την προώθηση της προστασίας των αξιών, δεν αποκλείει την εθνική ποιότητα της πίστης σε ένα έντονο και διαρκές ιστορικά και πολιτιστικά πλαίσιο που αποτυπώνεται με νομικό τρόπο,

³⁷¹ Με όρους Müller, «τα διαφορετικά είδη αφοσίωσης μπορούν να είναι διαπερατά μεταξύ τους και να εμπλουτίζουν το ένα το άλλο, καθώς σε πολλές περιπτώσεις θα υφίσταται ένας ανταγωνισμός για τις ίδιες φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές, τα νοήματά τους και την ενδεχόμενη ανάπτυξή τους και τους τρόπους με τους οποίους τα διαφορετικά είδη αφοσίωσης ταιριάζουν καλύτερα σε ένα μεμονωμένο έθνος-κράτος ή έναν κοινό ευρωπαϊκό συνταγματικό πολιτισμό», και συνεχίζει πως «η αληθινή αφοσίωση που να επιτρέπει αμότερα το πάθος και τον σκεπτικισμό, που να επιτρέπει στους άνδρες και τις γυναίκες να αγωνιστούν για τις καλύτερες ερμηνείες των πολιτικών αρχών που τους είναι προσφιλείς σε διαφορετικά επίπεδα, και με διαφορετικούς σχηματισμούς, ή ακόμα και “μεταβλητές γεωμετρικές” λόγου και πάθους». Müller, (2012)., ό.π., σελ. 225 και 236. Ενδεικτικά βλ. και Polzin, M. (2017). *Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul*. *German Law Journal*, 18(7), 1595-1616., το Teitel, R. G. (1993). *Reactionary Constitutional Identity Comparative Constitutionalism: Theoretical Perspectives on the Role of Constitutions in the Interplay between Identity and Diversity*. In Rosenfeld, M., (ed.). *Constitutionalism, Identity, Difference and Legitimacy*, Duke University Press. αλλά και μεταξύ άλλων Weiler, J. H. (1992). *After Maastricht: community legitimacy in post-1992 Europe*. *Singular Europe: economy and polity of the European community after*, in Adams, W. (ed.). *Singular Europe: Economy and Polity of the European Community after 1992*, Ann Arbor: Michigan University Press, 11-41. Επίσης του ίδιου, *The Transformation of Europe*, ό.π., ολόκληρο το άρθρο.

³⁷² Taylor, C. (2007). *Πηγές του εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*. Μετάφραση Ξενοφών Κομνηνός. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ίνδικτος, Σελ. 569.

³⁷³ Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard University Press.

αντιθέτως εντείνει ως πλαίσιο κατανόησης της μετα-εθνικής ιδιότητας του πολίτη όσον αφορά την αποτύπωσή του στις ευρωπαϊκές κοινωνίες από τις ενέργειες των πολιτών, αλλά και ως θεσμικό πλαίσιο δημοκρατικών διαδικασιών μεταξύ των κρατών-μελών. Η προβληματική του έκφραση πηγάζει από το γεγονός πως ένας τέτοιος πατριωτισμός προϋποθέτει την αποδοχή της ευρύτερης πατρίδας, υπό τη λογική πως η πατρίδα αυτή, συνυπολογίζεται ως ένα σύνολο πολιτειακών μορφωμάτων, που στο εσωτερικό τους εμπεριέχουν πολιτικά συστήματα που χρίζουν επαναπροσδιορισμού και κριτικής, είτε σε εθνικό πλαίσιο είτε σε αυτό της ΕΕ.

Ένα ακόμη, ζήτημα πρακτικής εφαρμογής, που προκύπτει, είναι πως αυτό το ηθικό αξιακό πλαίσιο, εν προκειμένω στον ευρωπαϊτισμό και εφόσον δεν είναι απαλλαγμένο από τους εσωτερικούς αρνητικούς πατριωτισμούς των εθνικών μονάδων, επικαλείται ή ανακαλύπτεται κυρίως σε περιόδους κρίσεων των κρατών-μελών, με αποτέλεσμα να μορφώνεται σε έναν επιτακτικό πατριωτισμό εν είδει συνειδησιακής πολιτικής άμυνας όσον αφορά τους πολίτες, και ως επικαλούμενο επιτακτικό πατριωτισμό την πολιτική εσωστρέφειας, όσον αφορά τα κράτη-μέλη. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι πώς η εφαρμογή του μπορεί να επιτευχθεί σε ένα σταθερό πλαίσιο νομιμοποίησης ούτως ώστε να αποτελεί αναφορά στην ευρωπαϊκή ταυτότητα, η οποία παρέχει το θεσμικό υπόβαθρο, ενώ συνάμα εξυπηρετεί τη διεθνή αποδοχή συνώνυμη με τις κοσμοπολιτικές αρχές που προασπίζουν και οι υπόλοιποι διεθνείς οργανισμοί.

Παρατηρούμε πώς κάθε φορά που η ευρωπαϊκή ταυτότητα τίθεται υπό αμφισβήτηση, με αποκορύφωμα των οικονομικών κρίσεων τον ευρωσκεπτικισμό, επομένως, κάθε φορά που το ζήτημα της συμβίωσης μεταξύ των κρατών-μελών, πλαισιωμένο από τη συνεργασία με όρους καθοριστικούς, όπως η οικονομική και νομισματική πολιτική, είναι οι εξωγενείς κρίσεις ή έκτακτες συνθήκες που είτε την αποκαθλώνουν, συνειδησιακά κυρίως, είτε την ομαλοποιούν και προδιαγράφουν την πορεία της τονίζοντας τα σημεία στα οποία προκύπτει αδύναμη κατά περιόδους σημαντικών αλλαγών πολιτικής σημασίας· αποκρυσταλλώνοντας συγχρόνως μία όλο και περισσότερο πολιτική διάθεση για «κοσμοπολιτικές πολιτικές κοινότητες»³⁷⁴, με την έννοια της συνδιάθρωσης συλλογικοτήτων με συνταγματικό και θεσμικό υπόβαθρο, που υπερβαίνουν εδαφικές και πολιτισμικές διαφορές, αλλά συγκροτούν

³⁷⁴ Για τον όρο-φράση αλλά με διαφορετική χρήση εδώ, παρότι δεν υποβαθμίζεται η συμβολή-συμμετοχή της ιδιότητας των πολιτών, και της μεταξύ τους ανατροφοδότησης σε επίπεδο κοινωνικών και πολιτικών αναγκών ανεξαρτήτως εθνικής ταυτότητας, βλ. το Linklater, A. (2002). *Cosmopolitan political communities in international relations*. *International Relations*, 16(1), 135-150.

ένα αξιακό σύνολο ταυτοτήτων με οικουμενικά δικαιώματα και καθήκοντα καταπολεμώντας συνάμα και τα τρωτά σημεία, όπως την άγνοια των πολιτών απέναντι στην ευρωπαϊκή ταυτότητα. Σημεία που οδηγούν τη συζήτηση στον εθνικισμό αντί στον αναδυόμενο υπερεθνισμό. Επιπροσθέτως, η ευρωπαϊκή ταυτότητα προκύπτει ως θελκτική ή απορρίπτεται με όρους οικονομικής και πολιτισμικής μη ισότιμης συνεξέλιξης, ενώ συγκροτείται από ενδογενή ανισορροπία που εξισορροπείται όταν συντρέχουν οι θεσμικές και πολιτειακές δομές προς μία κοινή οπτική και συνειδησιακή ενσυναίσθηση ως προς την ουσιαστική αποδοχή της υπερεθνικής ιδιότητας, είτε του κράτους ως μέλους του συντονισμού μιας υπερβατικής πολιτειακά σχέσης, είτε ως της μεταεθνικής υποχρέωσης του ευρωπαίου πολίτη σε ένα διεθνικό-πολυεθνικό περιβάλλον κοινωνικο-οικονομικής αλληλεπίδρασης. Ο ρόλος που διαδραματίζει καθίσταται εργαλειακός στην αναζήτηση και μετεξέλιξη της σύγχρονης πραγματικότητας, με θεσμική και νομική ανάγνωση της ετερότητας μέσω μιας συστηματικότερης συμμετοχικής αντίληψης στα κοινά, και εν τέλει στο κοινό κοινωνικό καλό, ως ελεγκτικού παράλληλα μηχανισμού των ασυμμετριών σε πολιτικές και σε επίπεδο εσωτερικής πολιτικής των κρατών-μελών. Επίσης, ως του συνδέσμου της διεθνικής εξωτερικής διαχείρισης με όρους αλληλεξάρτησης, και παρότι σε σημεία και πολιτικές ενίοτε χωλαίνει, παραμένει θελκτική, αν όχι και η απαραίτητη εκείνη συνιστώσα του κοινωνικού και πολιτικού κόσμου της μετανεωτερικότητας, που ανταποκρίνεται επαρκέστερα στην ιδιότητα του πολίτη, σε (νεο)ρεπουμπλικανικό πλαίσιο κατά τον πολιτικό φιλελευθερισμό και την αναγκαιότητα της συνδιαλλαγής και της αλληλεγγύης σε επίπεδο πολιτισμικής συνύπαρξης, σύμφωνα στο κοσμοπολιτειακό πρότυπο με όρους δικαιοσύνης, ειρηνευτικής και πολυεπίπεδης συντεταγμένης μεταομοσπονδίας.

Ως αντεπιχείρημα της ομαλής συμβίωσης μεταξύ των κρατών-μελών, και ταυτόχρονα μία ευκαιρία επαναπροσδιορισμού της πολιτικής σημασίας με όρους συμβίωσης σε ένα υπερεθνικό πλαίσιο, σημειώνουμε ως παράδειγμα, την υγειονομική κρίση στην οποία περιήλθαν όλα τα κράτη-μέλη, κατά την εμφάνιση της πανδημίας του Covid-19. Μία ομολογουμένως επείγουσα κατάσταση, που συγκλόνησε με τρόπο καθολικό τους ευρωπαίους πολίτες και ως επακόλουθο την παγκόσμια οικονομία. Ενώ επανάφερε στο προσκήνιο τον εθνικό πατριωτισμό, έναν νέο πατριωτισμό σύμφωνα με αναλύσεις στο πλαίσιο της επίκλησης της συνταγματικής υποχρέωσης των πολιτών να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της πανδημίας, με την αποδοχή των έκτακτων μέτρων

αλλά και την επιδίωξη, υπό τη μορφή συλλογικής προσφυγής στην ΕΕ για κοινή δημοκρατική πολιτική αντιμετώπιση³⁷⁵ και στη συνέχεια με το αίτημα για ευρωομόλογο ενίσχυσης των ευρωπαϊκών οικονομιών, ενώ παράλληλα τοποθετεί την ΕΕ προ των ευθυνών της³⁷⁶, με κίνδυνο την αποσταθεροποίηση των λειτουργικών δομών της, ή όπως ο Λάβδας περιγράφει την πρωτοφανή αυτή στιγμή «η κρίση αποδομεί την Ευρώπη»³⁷⁷, αν και εφόσον δεν αντιδράσει ως συλλογικότητα στην πράξη και στον αξιακό συμβολισμό. Χαρακτηριστικά επακόλουθα της παγκόσμιας αυτής κρίσης είναι η αντιθετική στάση ορισμένων κρατών –όπως της Γερμανίας– που δεν συμφωνούν στην έγκριση ευρωομολόγου, κρατώντας μία αμυντική στάση ως προς τα άλλα κράτη-μέλη, εν αντιθέσει με το αίτημα του γερμανικού λαού «Wir sind bei euch! Siamo con voi!» ως ηχηρό πρωτοσέλιδο και μήνυμα³⁷⁸ για επίδειξη αλληλεγγύης στην πληγείσα Ιταλία με κάθε τρόπο. Το αν αυτό υπόκειται στις εθνικές πολιτικές και την προστασία της εσωτερικής οικονομίας ή στο γεγονός μιας αξιοκρατικής μεθόδευσης που δεν προβλέπει την ελάφρυνση με γνώμονα την αλληλεγγύη αλλά τους κανόνες της νομισματικής πολιτικής, το δίχως άλλο χρίζει περαιτέρω ανάλυσης, που θεωρούμε δεν είναι επί του παρόντος. Θέλουμε όμως να σταθούμε στη συζήτηση που αναπτύχθηκε για ένα νέο σχέδιο Marshall, κυρίως όπως τέθηκε ο διάλογος υπέρ του σχεδίου από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και την Πρόεδρο Ursula von der Leyen, τονίζοντας στο άρθρο πως «χρειαζόμαστε ένα σχέδιο Marshall για την Ευρώπη.

Ο προϋπολογισμός της ΕΕ είναι αποδεκτός σε όλα τα κράτη-μέλη, ως εργαλείο αλληλεγγύης εξισορρόπησης και πρέπει να προσαρμοστεί ανάλογα στην κρίση του

³⁷⁵ Δεν μπορεί να αγνοηθεί η πολιτική θέση της Αυστρίας, της Ουγγαρίας, της Τσεχίας και της Πολωνίας και των άλλων κρατών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, βάσει της οποίας δεν συμμερίζονται τις δημοκρατικές ανησυχίες αυτές.

³⁷⁶ Αναφερόμαστε στην Κοινή δήλωση Ελλάδας, Βελγίου, Δανίας, Φινλανδίας, Γαλλίας, Γερμανίας, Ιρλανδίας, Ιταλίας, Λουξεμβούργου, Ολλανδίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας και Σουηδίας (1η Απριλίου 2020) σχετικά με την από κοινού δράση αντιμετώπισης της πανδημικής κρίσης, η οποία έχει ως εξής: «Σε αυτήν την άνευ προηγουμένου κατάσταση, είναι θεμιτό τα κράτη μέλη να λάβουν έκτακτα μέτρα για την προστασία των πολιτών τους και την αντιμετώπιση της κρίσης. Είμαστε, ωστόσο, βαθιά προβληματισμένοι για τον κίνδυνο παραβίασης των αρχών του κράτους δικαίου, της δημοκρατίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων που απορρέουν από την έγκριση ορισμένων επειγόντων μέτρων. Τα μέτρα έκτακτης ανάγκης πρέπει να περιορίζονται στα απολύτως απαραίτητα, να είναι αναλογικά και προσωρινά, να υπόκεινται σε τακτικό έλεγχο και να τηρούν τις προαναφερόμενες αρχές και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το διεθνές δίκαιο. Δεν πρέπει να περιορίζουν την ελευθερία έκφρασης ή την ελευθερία του Τύπου. Συνεπώς, υποστηρίζουμε την πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την παρακολούθηση της εφαρμογής των έκτακτων μέτρων για την εξασφάλιση των θεμελιωδών αξιών της Ένωσης και καλούμε το Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων να εξετάσει το ζήτημα, όταν αυτό είναι απαραίτητο». Βλ. πηγή <https://www.mfa.gr/en/index.html>

³⁷⁷ <https://www.liberal.gr/apopsi/kostas-labdas-i-krisi-apodomei-tin-europi-/294315>

³⁷⁸ Βλ. το βίντεο και το πρωτοσέλιδο της γερμανικής εφημερίδας ως απάντηση στην πολιτική στάση της κυβέρνησης στο <https://www.bild.de/video/clip/news-inland/litalia-il-paese-pi-colpito-dalla-catastrofe-del-corona-siamo-con-voi-wir-sind-b-69796188-69799274.bild.html>

κορωνοϊού³⁷⁹, υπενθυμίζοντας τον θεσμικό χαρακτήρα της ΕΕ ως τον ικανότερο για τη διαδικασία της ολοκλήρωσης, για την αλληλεγγύη που επέδειξαν οι αδελφοί-λαοί στην περίπτωση της Ιταλίας, την ενίσχυση της πολιτικής ισχύος των κρατών-μελών που επλήγησαν περισσότερο, χαρακτηριστικά ο Ιταλός Πρωθυπουργός έθεσε πρώτος το ζήτημα για «Σχέδιο Ευρωπαϊκής Ανάκαμψης», για την επαναφορά ταυτόχρονα του ζητήματος του ευρωσκεπτικισμού για λόγους οικονομίας και αλληλεξάρτησης και των κοσμοπολιτικών αξιών που επανήλθαν στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής ταυτότητας, με τρόπο επιτακτικό όχι όμως με αρνητικό πρόσημο. Προσωπικότητες όπως ο Jacques Delors, συνδεδεμένες με το πολιτικό όραμα του ενωσιακού θεσμού, επέκριναν τη στάση ορισμένων κρατών και ο ίδιος καταδεικνύει την επείγουσα ανάγκη για πολιτική της ευρωπαϊκής αλληλεγγύης, ώστε να αντιμετωπιστεί το χάος στο εσωτερικό της³⁸⁰. Ομοίως, σημαντικό μέρος του ακαδημαϊκού χώρου υπέγραψε διακηρύξεις σχετικά με το αίτημα για «περισσότερη Ευρώπη», σε αυτή την κρίσιμη συνθήκη παρά ποτέ³⁸¹, ιδίως μετά την αποτυχημένη προσπάθεια στη συνεδρίαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για ένα κοινό πλαίσιο αντιμετώπισης της κρίσης μεταξύ των κρατών-μελών.

Το παράδειγμα της πανδημίας προετοιμάζει τον θεσμικό μηχανισμό για μία στροφή στη Συνθήκη της Λισσαβόνας, επιδιώκοντας την εμβάθυνση της ενοποίησης με τη νομιμοποίηση των πολιτών ως πολιτική στάση που συμμετέχει και επανδρώνει ενεργά την ευρωπαϊκή κοινωνία, περισσότερο ενισχυμένη από το παρελθόν³⁸². Συντρέχουν πολλοί λόγοι, που δύναται να οδηγήσουν στην πορεία της ενοποίησης με δημοκρατικότερο τρόπο και ουσιαστικότερη προσήλωση στα ιδανικά πάνω στα οποία

³⁷⁹ <https://www.welt.de/debatte/kommentare/article207034031/Ursula-von-der-Leyen-Wir-brauchen-einen-Marshall-Plan-fuer-Europa.html>

³⁸⁰ <https://twitter.com/delorsinstitute/status/1243868865639206912?lang=en>

³⁸¹ Οφείλω για την αναγωγή της συζήτησης, με θέμα την πανευρωπαϊκή έκκληση για αλληλεγγύη, και ειδικά στη θέση συγκεκριμένων ακαδημαϊκών, οι οποίοι συντάχθηκαν υπέρ της ευρωπαϊκής δράσης και της χρησιμότητας της επίτευξης συμφωνίας σχετικά με την πολιτική που πρέπει να ακολουθήσει η Ένωση, οι οποίοι χρησιμοποίησαν τον όρο «nouveau patriotisme européen». Συγκεκριμένα το θεματικό μέρος που αφορά τον «πατριωτισμό» στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, κατόπιν της ενημέρωσης και του κειμένου που έλαβα από τον Καθ. Mario Telò, συνακόλουθα της ακαδημαϊκής παρότρυνσής του να συμπεριληφθεί ο όρος στη διδακτορική διατριβή αυτή, αποτελώντας έναυσμα για περαιτέρω στοχασμό, ως μία ακόμη μορφή πατριωτισμού που μας απασχολεί στο σύνολο της έρευνας που εκπονούμε, καθώς και για το σύνολο των ευρωπαϊκών μελετών και την ανάγκη για την ανανέωση του στοχασμού στην έρευνα πεδίου. Με αφορμή την εν λόγω προτροπή, τον ευχαριστώ θερμά για καθεμία συμβουλευτική και ακαδημαϊκή συζήτηση κατά τη διάρκεια της διδακτορικής μου έρευνας, που λειτούργησε ενισχυτικά, ώστε να αναπτύξω και να κατανοήσω το θέμα μου μέσω της αλληλεπίδρασης διεπιστημονικών προσεγγίσεων με κάθε ευκαιρία σε ερευνητικό επίπεδο. Βλ. τη δημοσίευση σχετικά στο <https://plus.lesoir.be/291407/article/2020-03-31/coronavirus-sans-un-nouveau-patriotisme-europeen-le-declin-de-lunion-sera>

³⁸² Ενδιαφέρουσα συνοπτική προσέγγιση με βάση την ευρωπαϊκή θέση, σε σχέση με το τι αναμένεται και πώς πρέπει να δομηθεί: <https://blogs.lse.ac.uk/covid19/2020/09/08/simon-hix-shaping-the-post-covid-world> από τον Simon Hix.

θεσπίστηκε, ένας από αυτούς είναι ο ενσυναισθηματικός πολίτης που αντανακλά στα δικαιώματά του τις υποχρεώσεις του, ακόμη, η προσφυγή στον ενωσιακό κανόνα δικαίου με γνώμονα την αλληλοϋποστήριξη, εκτός από τον οικονομικό χαρακτήρα ανέδειξε και την κοινωνική του διάσταση από όλα τα κράτη-μέλη, σε θεωρητικό επίπεδο αρχικά που αποτελεί τη βάση και για «περισσότερη Ευρώπη». Η κοινή υγειονομική πολιτική διαδέχεται την κλιματική και ομοιάζουν ως οι δύο κυρίαρχες μεταρρυθμίσεις στις οποίες η ΕΕ θα έπρεπε να στραφεί. Το αξιοσημείωτο είναι πως παρά τις αμφισβητήσεις που δέχεται από πληθώρα πολιτικών και ακαδημαϊκών φορέων, οι οποίες είναι λειτουργικά βάσιμες, επιβιώνει ως παράδειγμα ενωτικού συνδυασμού που αντιμετωπίζει τους κλυδωνισμούς. Είναι προφανές πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα ενισχύεται μέσα από τις αντιξοότητες, ένας συμβολισμός ικανός να προκαλέσει τις ανάλογες μεταρρυθμίσεις, ενώ σύμφωνα με τις σύγχρονες κρίσεις και απαιτήσεις, το ευρωπαϊκό φαινόμενο δεν μπορεί να μελετηθεί από τον κλάδο των διεθνών σχέσεων και των ευρωπαϊκών σπουδών όπως μέχρι τώρα, αλλά να προσεγγίσει τις νέες πολιτικές και τους θεσμούς βάσει των αλλαγών που έχουν υποβληθεί και των κοινωνικών αναγκών που έχουν αναδυθεί, με παράλληλη ανάγνωση των κενών που δεν έχουν επιτελεστεί σε κρίσιμα ζητήματα όπως ο ρατσισμός ανά τον ευρωπαϊκό χώρο, η προστασία της ισότητας και της ελευθερίας των ατομών ως κεκτημένο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων ενίοτε έρμαιο της κατάλυσης του Διεθνούς δικαίου από ακραία πολιτικά εθνικά παραδείγματα, αλλά και ζητήματα διπλωματίας και ασφάλειας³⁸³. Ενώ εγείρει ζητήματα «μετάφρασης» των κρατικοκεντρικών εννοιών, όπως ο Walker επισημαίνει ορμώμενος από τον Weiler και τη θέση του που διαπιστώνει «προβλήματα μετάφρασης»³⁸⁴ στη νομική και θεσμική φύση της ΕΕ, σε έναν συντεταγμένο αναθεωρητισμό κατά το συνταγματικό πρότυπο στην εξέλιξη του ευρωπαϊσμού σε ένα αναδυόμενο παγκόσμιο περιβάλλον διακυβέρνησης, διαφαίνεται η εξέλιξη και η/οι πολιτική/ές, που δύναται να χαράξει ως συντονιστικός οργανισμός υπερεθνικής εμβέλειας.

³⁸³ Ενδεικτικά και σε πρώτη ανάγνωση με την ακαδημαϊκή ανάλυση του φαινομένου, το Bieber, F. (2020). Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic. *Nationalities Papers*, 1–13, ως εισαγωγική για την πληθώρα των αναλύσεων που θα ακολουθήσει στη δόμηση του εν λόγω πεδίου. Αντιστοίχως, βλ. το Hagari, Y. N. (2020). The world after coronavirus. *Financial Times*, June 11, p.20.

³⁸⁴ Walker, N. (2003). Postnational constitutionalism and the problem of translation. In Weiler, J. H., & Wind, M. (Eds.). *European Constitutionalism beyond the State*. Cambridge University Press. Σελ. 27-28.

Κεφάλαιο 7

Μεταθεωρητικό αίτημα – η Ευρωπαϊκή ταυτότητα στη διεθνή θεωρία και το ζήτημα της πολιτικής ολοκλήρωσης

7.1. Προς ένα κοσμοπολιτικό πατριωτισμό: Σύγκλιση στο δίκαιο και την ηθική

Η ευρωπαϊκή αυτοπραγμάτωση αποτελεί μία συγκεκριμένη εν εξελίξει υπόθεση μέσω της οικειοποίησης θεσμικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων· μέσω της πολιτικής ιδιότητας τα άτομα συνέρχονται σε κοινωνία. Στο διεθνοποιημένο περιβάλλον συγκυριαρχίας, το κράτος δεν ανταποκρίνεται επαρκώς απέναντι στους πολίτες, των οποίων τα συμφέροντα δεν συνδέονται αποκλειστικά με την εδαφική επικράτεια, αλλά επιμερίζονται σε ευρύτερους φορείς όπως οι διεθνείς οργανισμοί, τα διεθνή δίκτυα, η μη κυβερνητικές οργανώσεις καθώς και η ΕΕ. Ο μετασχηματισμός του κράτους και της κρατικής εξουσίας στη σύγχρονη εποχή οδήγησε στον ορισμό του μεταεθνικού ή μετανεωτερικού κράτους του οποίου τα καθήκοντα οργανώνονται στο πλαίσιο των μηχανισμών περιφερειακής ολοκλήρωσης στους κόλπους της ΕΕ, αντιστοίχως και στον μετασχηματισμό της κυριαρχίας που αποδίδεται με όρους όπως διαιρετή, επιμερισμένη, συλλογική, αλληλέγγυα ή/και συγκυριαρχία³⁸⁵.

Η Συνθήκη της Λισσαβόνας αποτέλεσε μία ισχυρή απάντηση στην αποτυχία της Συνθήκης για την θέσπιση του Συντάγματος της Ευρώπης, όχι όμως επαρκή ώστε να μην τεθεί εκ νέου ζήτημα αναθεώρησης των Συνθηκών επιβεβαιώνοντας τον σχεδόν «κανόνα» των παλινδρομήσεων εντός του ενωσιακού κεκτημένου και της επανάληψης των κρίσεων σε κάθε πυλώνα ξεχωριστά³⁸⁶. Φαίνεται πως η ιστορία επαναλαμβάνεται αναζητώντας μία διαφορετική ανάγνωση, μία ανάγνωση με ένα κοινό πρόσημο, την συνταγματοποίηση της ΕΕ που παρότι ως συζήτηση για το κατά πόσον είναι εφικτό ή και απαραίτητο ένα κοινό Σύνταγμα για τους λαούς της Ευρώπης ξεκίνησε κατά την πρώτη προσπάθεια το 2000, μοιάζει ως ένα εγγενές χαρακτηριστικό στην ίδια της φύσης της ΕΕ³⁸⁷. Με μία σημαντική όμως διαφορά στην ποιότητα της συνταγματικής

³⁸⁵ Bellamy, R. (2019), ό.π., σελ. 38-59.

³⁸⁶ https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0049_EL.html?redirect

³⁸⁷ Για την εν λόγω συζήτηση, ενδεικτικά αναφέρουμε σχετική βιβλιογραφία που έχει προκύψει στο πλαίσιο της έρευνας αυτής, όπως το Τσάτσος, Δ. Θ. (2007). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μία Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*. Αθήνα:

αυτής φύσης που δεν ανταποκρίνεται στην κρατική μορφή. Η εν λόγω νομική φύση βασίζεται στον πλουραλισμό είτε σε δομικό είτε σε λειτουργικό επίπεδο και η κοινή συνιστώσα μιας τέτοιας νομικής ενότητας άρα και πολιτικής και δικαστικής, με όρους Τσάτσου «συμπολιτείας»³⁸⁸, με όρους Pernice «συνταγματική ένωση» («Verfassungsverbund»)³⁸⁹ ή κατά τον Häberle «συνταγματική σύνδεση» («konstitutionelle Verknüpfung»)³⁹⁰ με σαφή οριοθέτηση στην άσκηση κοινής δικαστικής εξουσίας στο πλαίσιο ενός πολυκεντρικού, πολυαρχικού πολιτικού συστήματος εν εξελίξει μιας υπό αναζήτηση συνταγματικής τάξης.

Η Συνθήκη της Λισσαβώνας, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, ενίσχυσε τον ρόλο της εθνικής συνταγματικής τάξης, με αποτέλεσμα την ενίσχυση παράλληλα της συνταγματικής ποιότητας της ΕΕ, θέτοντας στο προσκήνιο τη λειτουργικότερη σχέση που δύναται να έχει το κράτος-μέλος με τον ενωσιακό δεσμό καθώς και ο ίδιος ο πολίτης του εκάστοτε κράτους-μέλους. Όμως το πώς ο πολίτης αντιλαμβάνεται ή και εκπαιδεύεται στην αναγνώριση αυτής της συνταγματικής ιδιότητας, η οποία υπερβαίνει τη βούληση της συμμετοχής, ενώ παράλληλα επιδιώκει την ενίσχυσή της κάτω από το πρίσμα της κοινής συνδιαλλαγής με όρους κοινού οφέλους, παραμένει ως βασική συνιστώσα στην αναθεώρηση των συνθηκών που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή βούληση, με την έννοια της συμμετοχικής δημοκρατίας σε θεσμικό κυρίως επίπεδο. Η θεσμική νομιμοποίηση μιας τέτοιας μεταεθνικής ιδιότητας έρχεται αντιμέτωπη με τη λαϊκή βούληση και κυριαρχία, κατά το εθνικό και κρατικοκεντρικό πρότυπο, όπως συνέβη και στην περίπτωση του βρετανικού λαού, για τον οποίο η εν λόγω ιδιότητα θα έπρεπε να επιτευχθεί μέσα από την εμπιστοσύνη του προς το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ

ΑΑ Λιβάνης, Μανιτάκης, Α. (2004), *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*. Αθήνα: Παπαζήσης. Βενιζέλος, Ε. (2003). *Η πρόκληση του ευρωπαϊκού συντάγματος*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα. Habermas, J. (2004). Why Europe needs a constitution. In Eriksen E.O., Fossum, J. E., and Menendez, A. (Eds.), *Developing a constitution for Europe*. Routledge, pp.34-50, μεταξύ άλλων.

³⁸⁸ Όπως παρατίθεται στο Τσάτσος, Δ. Θ. (2007), ό.π.

³⁸⁹ Όπως παρατίθεται στις σημειώσεις της Καθ. Κανελλοπούλου για τη διεξαγωγή του μαθήματος Ευρωπαϊκός Συνταγματικός Πολιτισμός, Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. Α. Ευρωπαϊκός συνταγματικός πολιτισμός, με παραπομπή στο Pernice, I. (1996). Die dritte Gewalt im europäischen Verfassungsverbund. *Europarecht*, 31, 27-41. και στο Pernice, I. (2002). Multilevel constitutionalism in the European Union. *European law review*, 27(1/6), 511-529 για την επίκαιρη προσέγγιση στο θέμα της συνταγματοποίησης της πολυαρχίας από τη νομική σκοπιά. Επίσης, οι όροι παρατίθενται και στο Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012), ό.π.

³⁹⁰ Peters, A. (2006). The Constitutionalisation of the European Union—Without the Constitutional Treaty. In Riekman, S. P. and Wessels, D. (Eds.), *The Making of a European Constitution*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, σελ. 35-67 με αναφορές στο Häberle, P. (2009). *Europäische verfassungslehre*. Baden Baden: Nomos.

και όχι με αναφορά σε μία ενιαία συνταγματική συνθήκη συμβίωσης³⁹¹. Η απαίτηση αυτή από τους πολίτες προς τους θεσμούς, και η αδυναμία αντιμετώπισης ενός τέτοιου αιτήματος, δημιούργησε μία δημοκρατική ρήξη που επηρέασε τη γενικότερη εικόνα της ενωσιακής πολιτικής, ανέδειξε όμως το πρόβλημα της οριζόντιας συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών και πιο εστιασμένα, σε σχέση με τον πολίτη της ΕΕ, το πώς ο ίδιος οριοθετείται και αντιμετωπίζεται σε ένα σκηνικό πληθωρικό με αξιακό και πρακτικό πρόσημο· θέματα της νομιμότητας των ορίων και της εφαρμογής μιας εγγενούς επίκτητης ιδιότητας του πολίτη, το ιδεολογικό πλαίσιο της αναζήτησης μιας ανάλογης ταυτότητας, καθώς και τις εξαιρέσεις από τη δυναμική της αλληλεγγύης σύμφυτη θεωρητικά με μία ΕΕ «ενωμένη στη πολυμορφία», προκύπτουν ως μία δεδομένη κατάσταση που πηγάζει από τη θεσμική αποτύπωση σε εθνικές αναλογίες αντί μιας ενιαίας αποδοχής των ευρωπαϊκών κανόνων και εν τέλει του ευρωπαϊκού δεσμού με γνώμονα την ισότητα και μεταξύ των εθνικών παραγόντων στο επιχείρημα της ενωμένης Ευρώπης. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα της ταυτότητας ως αποτέλεσμα της ιθαγένειας/ιδιότητας του πολίτη³⁹².

Η ΕΕ είναι «εκπαιδευμένη» στη σφαίρα μιας δομικής άσκησης επί των κρατών-μελών, επικαλούμενη τις αξίες και τις κοινές αξίες, τον πολιτισμό της, τα ανθρώπινα δικαιώματα ως κεκτημένο ισχυροποίησής της στον διεθνή πολιτικό χώρο· προκύπτει το διερώτημα ως προς την ίδια την εξέλιξή της σε συνάρτηση των σύγχρονων ζητημάτων που τονίζουν την αναγκαιότητα για περισσότερη ευρωπαϊκή πολιτική. Προοδεύει; Εξελίσσεται θετικά ή συμμετέχει στην εξέλιξη των μορφών διακυβέρνησης που διαμορφώνονται στους κόλπους της. Το δίχως άλλο, ζητήματα

³⁹¹ Verhaegen, S., Hooghe, M., & Quintelier, E. (2017). The effect of political trust and trust in European citizens on European identity. *European Political Science Review*, 9(2), 161-181.

³⁹² Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η συνταγματική αντίληψη για την γερμανική ταυτότητα και τη δυναμική που ασκεί το εθνικό κριτήριο (*Kulturnation*) βάσει του οποίου αναλογούν κριτήρια και για τον μετανάστη (non-European – *Ausländer*, με γερμανικούς όρους) και βάσει των οποίων προσδίδεται ως κατηγοριοποίηση σε high and low skilled migrants, το οποίο περιπλέκει την ευρωπαϊκή ταυτότητα παρά την εγγυάται ως κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα. Ο/η αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην περίπτωση της Γερμανίας και συγκεκριμένα κατά την εκλογική περίοδο, του Σεπτεμβρίου του 1998 (Bundestag) και την εκλογική νίκη των SPD/Greens στο κοινοβούλιο, ανοίγοντας τον δρόμο σ' ένα αξιοσημείωτο debate σχετικά με τη διπλή υπηκοότητα (dual citizenship) ενώ, ακόμη, στις εκλογές του Hessen Landtag, Φεβρουάριος 1999, το CDU/CSU βάσισε εξολοκλήρου την προεκλογική του καμπάνια στην εναντίωση σχετικά με τη διπλή υπηκοότητα-διαβατήριο, με προέκταση στη δημόσια σφαίρα, αναζητώντας υπογραφές από τους πολίτες στους δρόμους της Φρανκφούρτης, πρωτοβουλία βάσει της οποίας και νίκησε. Για το εν λόγω παράδειγμα, οφείλουμε στην Patrizia Nanz, στο οποίο αναφέρεται παρουσιάζοντας το ερευνητικό εμπειρικό μέρος της ανάλυσής της, βασιζόμενη στην ευρωπαϊκή υπηκοότητα από τη μεριά των μεταναστών, αναζητώντας, όπως αναφέρει η ίδια, «μία διαφορετική προσέγγιση, εκτός της εθνικής/περιφερειακής/τοπικής ή κοσμοπολιτικής διάστασης». Βλ. Σελ. 132, Nanz, P., ό.π.

εσωτερικής πολιτικής των μελών της ΕΕ επηρεάζουν άμεσα και συντείνουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας και συνακόλουθα της πορείας που η ΕΕ αξιώνει με όρους συμβίωσης σε ένα πλαίσιο κανονιστικών δεσμεύσεων που αναπτύσσουν μία κοινή τάξη. Το γεγονός αυτό, έπειτα από φαινόμενα πολιτικής αυτοδιάθεσης, που θυμίζουν περισσότερο πολιτική ανυπακοή χωρίς όμως αξιακό πρόσημο και τα οποία απέχουν κατά πολύ από το δημοκρατικό πρότυπο, βάσει του οποίου γίνεται αντιληπτή η κοινότητα των εθνικών ενοτήτων σε ένα σύνολο ευρωπαϊκής αυτοδιάθεσης, θέτει ένα ζήτημα πολύ σημαντικό για την εξέλιξη της ενοποίησης που προίσταται στη συζήτηση για ευρωπαϊκή ταυτότητα ως παράδειγμα και ως σύσταση πολιτική στη διεθνή κοινότητα. Το ζήτημα αφορά την πολιτική και κοινωνική αστάθεια και αποσύνδεση από το δικαίωμα στην ισότητα και την ελευθερία, είτε ως ατομική επιλογή είτε ως συλλογική ευθύνη και νομικό κεκτημένο. Οι περιπτώσεις της Βουλγαρίας, της Πολωνίας και άλλων κρατών³⁹³ με αναφορά σε ζητήματα όπως η φυλετική διαφορά, η ατομική αυτοδιάθεση, θέτουν υπό εξέταση την «ενότητα στην πολυμορφία»³⁹⁴ υπονομεύοντας τις κανονιστικές δομές βάσει των οποίων πορεύεται ο ευρωπαϊκός κανόνας και δη από τη στιγμή που οι πολίτες εκφράζουν την πολιτική τους αντίθεση

³⁹³ Ουσιαστικά, εδώ αναφέρουμε/υποδεικνύουμε το γεγονός πως περισσότερες από τέσσερις χώρες-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, ήτοι η Ρωσία, η Τουρκία, η Πολωνία, η Ουγγαρία –οι δύο τελευταίες αποτελούν και μέλη της ΕΕ– παρότι έχουν εγκρίνει και ολοκληρώσει πρόγραμμα συνταγματικών και θεσμικών μεταρρυθμίσεων κατά το δημοκρατικό ή/και φιλελεύθερο πρότυπο, στην πράξη, αποκλίνουν.

³⁹⁴ Η έννοια έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά στη συζήτηση της έρευνας αυτής, ως ένας όρος που ενδεικτικά περιγράφει τη δυναμική βάσει της οποίας η ευρωπαϊκή ταυτότητα –σε ιδεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο– διαμορφώνεται ή/και αναθεωρείται, εσωκλείοντας αξιακές συνιστώσες με ρόλο συμβολικό, ηθικό και προσδιοριστικό κατά το κοσμοπολιτικό πρότυπο, ήτοι ως μία αξίωση για έναν οικουμενικό ευρωπαϊκό πολιτισμό, ή μία δημοκεντρική ευρωπαϊκή ταυτότητα που τοποθετείται κατά τον κοσμοθεωρητισμό σε μία συνταγματική κοσμοπολιτική κοινότητα. Η Κανελλοπούλου, υποσημειώνει μεταξύ άλλων αναφορών, στην έννοια, ό.π., πως «Ενωμένοι στην πολυμορφία» είναι μότο που επέλεξαν οι μαθητές των σχολείων των κρατών μελών της Ένωσης και που η Συνθήκη για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης ανήγαγε σε «έμβλημα» της Ένωσης (άρθρο I-8, Τα σύμβολα της Ένωσης). Βλ. J. Ennuschat (2006), *Der Leitspruch für Europa: "In Vielfalt geeint"*, σε: K. Stern, P. J. Tettinger (Hrsg.), *Europäische Verfassung im Werden*, BWV, Berlin, σελ. 111 επ.». Εύλογα γεννάται το ερώτημα, εφόσον η Συνθήκη της Λισσαβόνας «απευθύνεται στον πολίτη ως πρόσωπο, υποκείμενο της ευρωενωσιακής τάξης, της οποίας οι αποφάσεις τον αφορούν άμεσα» (Μαριάς, 2008: 563 όπως παρατίθεται από την ίδια με αναφορά στην αρχή της επικουρικότητας) και συνάμα «[...] δεν συμβάλλει μόνο στην ανάδειξη μιας δημόσιας σφαίρας ή μιας πολιτικής κοινότητας, ή ακόμη, ενός ευρωπαϊκού κοινωνικού συμβολαίου. Συμβάλλει κυρίως και κατά βάθος σε μία νέα εικόνα της Ευρώπης, που από τη σφαίρα της τεχνοκρατικής λογικής και του απρόσωπου ορθολογισμού περνά στη σφαίρα του συγκινησιακού (Weiler, 1999: 347 όπως παρατίθεται από την ίδια με αναφορά τη θέση του Weiler σχετικά με την έννοια του ευρωπαίου πολίτη, η οποία συγχωνεύει με επιτυχία τις κοινωνιολογικές και ψυχολογικές πτυχές της πολιτισμικής κληρονομίας, ήτοι την εθνική και την υπερεθνική, την οποία παρομοιάζει με την έννοια «eros»), πώς το τρωτό σημείο της εξέλιξης και ελέγχου των λειτουργιών της Ένωσης κατά το θεσμικό κεκτημένο, να παραμένει στη σφαίρα ενός μη συντονισμένου κοινοτικού ελέγχου από τα κύρια μέλη από τα οποία και νομιμοποιείται, δηλαδή τους πολίτες. Το συνταγματικό κενό, που προκύπτει, έγκειται στην αρχή της συμμετοχικότητας εγγενώς τοποθετημένη στο νομικό και αξιακό πλαίσιο της πολιτειακής ιδιότητας, την οποία επικαλείται ως αρωγό στη διαδικασία της δημιουργίας Ευρωπαϊκής λαϊκής κυριαρχίας.

και ένσταση σε ανάλογα φαινόμενα³⁹⁵, εν προκειμένω, το νέο άρθρο 4. παρ. 2 της ΣυνθΕΕ, κατά το οποίο «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία περιλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση» ενώ, στο άρθρο I-5 παρ. 1 προβλεπόταν ανάλογη διατύπωση στη Συνθήκη για τη θέσπιση του Συντάγματος, αξίζει την προσοχή ειδικότερα στο θέμα της εθνικής ταυτότητας είτε ως την προστασία και αποσαφήνισή της είτε, όπως θεωρούμε εδώ με γνώμονα την ανανέωση του θέματος, με όρους μεταεθνικής ιδιότητας του πολίτη ως πλησιέστερου πολιτειακού γνωρίσματος, που συνάδει και ενισχύεται από τις πρόσφατες θέσεις για μείωση του ρατσισμού στην Ευρώπη, καθώς και την ενίσχυση της ισότητας και της σταδιακής αποκατάστασης στο πλαίσιο της αναγνώρισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με τρόπο ακατάληπτο από πολιτικές αυθαιρεσίες εντός του ενωσιακού οικοδομήματος. Χαρακτηριστική η απόδοση της αναγκαιότητας αυτής, στο State of the Union 2020³⁹⁶ για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των φυλετικών διακρίσεων, με κοσμοπολιτικό και συνταγματικό έλεγχο, για πρώτη φορά, παραθέτοντας ένα σαφές πλάνο αποτελεσματικότητας, που θεωρούμε συγχωνεύει δύο χαρακτηριστικά της ενωσιακής λειτουργίας: την απόδοση κυρίαρχης εξουσίας στον κρατικό θεσμό ως αναπόδραστο φορέα πολιτιστικής και συνταγματικής ποιότητας σε συνάρτηση με την εθνική αυτοδιάθεση σε πολιτικό και διεθνικό επίπεδο, και από την άλλη μεριά, τον σεβασμό και την προστασία των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων μέσω της συντεταγμένης προσπάθειας για την προστασία της διαφορετικότητας ως δεδομένου της ανθρώπινης κατάστασης και διαθεσιμότητας σε ένα σύνολο πληθωρικό εν τω γίνεσθαι και συμβατό με την κοσμοπολιτική προοπτική ενός διευρυμένου συνόλου διαφορετικοτήτων, οι οποίες διέπονται από τα ίδια ανθρώπινα δικαιώματα και τους διεθνείς κανόνες. Με αυτή τη συναρμογή είναι δυνατόν να απαλυνθεί η ανάδειξη και

³⁹⁵ Ενδεικτικά, από τη σκοπιά της ενεργούς συμμετοχής, άρρηκτα συνδεμένης με τις μαζικές συμμετοχές υπό τη μορφή συντονισμένων διαδηλώσεων που λαμβάνουν χώρα συστηματικά στις ευρωπαϊκές πόλεις των οποίων θεσμικά και αξιακά οι συνθήκες αποκλίνουν από τον δημοκρατικό λόγο, <https://neweuropeans.net/event/2557/international-day-democracy-quo-vadis-belarus-ukraine-and-russia?fbclid=IwAR0BISknCJvFqVF-plgwsCEXSnOYLmQOHLOVzokw6JlCfN94-IYCNgKKws>. Σημειώνουμε εδώ, πως συνειδητά δεν χρησιμοποιούμε εικονογραφημένο υλικό που απεικονίζει το σύνολο των πρωτοβουλιών (παρότι είναι διαθέσιμες δεν είναι τεκμηριωμένη η όποια συγκατάθεσή τους κατά τις διαμαρτυρίες), των ανθρώπων στους δρόμους που μάχονται με δημοκρατικό τρόπο για την ανατροπή των «παρεκκλιουσών» πολιτικών των συγκεκριμένων αντιδημοκρατιών.

³⁹⁶ Για το πλάνο και τις θέσεις από το θεσμικό μέρος για την οργανωτική σύνταξη της νέας πολιτικής γραμμής, βλ. αναλυτικά εδώ: <https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/>

εξειδίκευση της εθνικής ταυτότητας, ο περιορισμός της στο πλαίσιο του εθνικού Συντάγματος, η αποφυγή ακόμη της εξειδανίκευσης μιας μορφής κυριαρχίας που δεν μπορεί να δεσπόζει αλλά να συγκαταλέγεται ως επικρατέστερο παράδειγμα, μακρόχρονης πορείας προς την εξέλιξή του όμως με σαφέστερη την πιθανή ενωσιακή πολιτική σχέση μεταξύ των ευρωπαϊκών εθνών να προσιδιάζει στο ομοσπονδιακό πρότυπο συνεργασίας, λόγω της αναγκαιότητας που προκύπτει από τις τρέχουσες συνθήκες για μία κοινή πολιτική ως η επικαλούμενη μέθοδος αντιμετώπισης των κοινών προβλημάτων της ευρωπαϊκής επικράτειας, καθώς και ως ενδεδειγμένος θεσμικός παράγοντας σταθεροποίησης της απο-ενοποιητικής κατάστασης, κατά την οποία φαίνεται πως η ευρωπαϊκή συνεργασία υποπέφτει ως αποτέλεσμα των πρόσφατων συγκυριών όπως για παράδειγμα η ενεργοποίηση του Άρθρου 50 που προβλέπει την αποχώρηση κράτους-μέλους³⁹⁷.

Η ΕΕ, ακόμη, αναλύεται συγκριτικά με το κράτος ως μονάδα μέτρησης της κυριαρχικότητας και της δημοκρατίας, δίχως αυτό να σημαίνει πως παράγονται ικανοποιητικά ερευνητικά αποτελέσματα σχετικά με την εξέλιξή της, είτε θετικής είτε αρνητικής, οριζόντια ή καθέτως της πολιτικής της διάστασης³⁹⁸. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση, ως ένα μη γόνιμο έδαφος στοχασμού, ή μάλλον περιορισμένο στην κριτική ανάλυση της λειτουργικότητας και της αποτελεσματικότητας των θεσμών, με την έννοια της προσθήκης των θεωρητικών σχημάτων με αναθεωρητική και εφαρμοστική ισχύ, προδιαθέτει σε μία ταυτολογική σταθερότητα που αμφιταλαντεύεται σε μόνιμη βάση μεταξύ των υπέρ και των κατά αντιλήψεων σύμφωνα με την οποία διαδικασία ανάλυσης του ενωσιακού φαινομένου, ενισχύεται ακούσια ή επιτηδευμένα ο λόγος περί δημοκρατικού ελλείμματος, ακόμη κι αν ο όρος-κατάσταση αυτός, δύναται να αναθεωρηθεί ή και καταρριφθεί μέσα από την ίδια του την ερμηνεία, απελευθερώνοντας σημασιολογικά τον μηχανισμό-πλαίσιο λειτουργίας της ΕΕ. Μεταφέροντας το όποιο δημοκρατικό έλλειμμα στη σφαίρα των μερών, στους

³⁹⁷ Για την περίπτωση της αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου εν προκειμένω, την ενεργοποίηση του εν λόγω άρθρου 50 από τη σκοπιά της αποδοχής της πρόβλεψης σχετικής αναγκαιότητας-επιλογής οιοδήποτε κράτους-μέλους, βλ. αναλυτική προσέγγιση σε προηγούμενη ενότητα. Η λογική, βάσει της οποίας αντιμετωπίζουμε εδώ, την εν λόγω κατάσταση απέχει από την γενικευμένη τάση να γίνεται αντιληπτή ως αποσταθεροποιητική ή/και ανατρεπτική του κανόνα συνεργασίας-συνύπαρξης, ακόμη, ως η περίπτωση που κλονίζει τα θεσμικά και λειτουργικά θεμέλια της ευρωπαϊκής συνεργασίας. Ο λόγος είναι πως, εκτός από τη θεσμική αναθεώρηση, κυρίως στο όργανο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου υπό την έννοια μιας ανασκευής της διανομής των εδρών, η πρόβλεψη αποχώρησης ως κανονιστικό άρθρο και συνακόλουθα δυνατότητα ενεργοποίησής του αποτελεί εγγύο για την ευρωπαϊκή συνεργασία ως διακριτή συνταγματική τάξη.

³⁹⁸ Βλ. και De Beus, J. (2001). Quasi-national European identity and European democracy. *Law and Philosophy*, 20(3), 283-311. Σελ. 285-287.

λόγους συμπόρευσής τους αλλά και στην επαναδιατύπωση των όρων λαϊκή και εθνική κυριαρχία με τη συμβολή της πολιτικής ψυχολογίας, ο ενωσιακός θεσμός δύναται να απαλλαγεί από την επίκριση ως δημοκρατικά αναποτελεσματικός και το ζήτημα να τεθεί στις πραγματικές βάσεις που του αναλογούν, με σκοπό την ελαχιστοποίηση των τρωτών σημείων που διέπουν τη δημοκρατία, όχι ως αρχή αλλά ως πολιτική εφαρμογή υπό προϋποθέσεις σύμφωνα με τις σύγχρονες απαιτήσεις για θεσμική ομοιογένεια και συντονισμό σε υπερεθνικό επίπεδο συνεργασίας. Συγκεκριμένα, στο πώς αντιλαμβάνεται κανείς το δημοκρατικό έλλειμα δεδομένης της γραφειοκρατικής ανεκτικότητας που χαρακτηρίζει την οργανωτική και εκτελεστική δυναμική της ΕΕ δεν είναι μία αμιγώς ευθεία επεξήγηση.

Θα μπορούσε να οριστεί ως αφετηρία αναζήτησης και ανάλυσης των μετεξελίξεων των μορφών παραδείγματος μιας συγκεντρωτικής συνεργασίας, δηλαδή το σύνολο των ομόσπονδων ή όχι οργανισμών, καθώς και των διεθνών συμβάσεων μεταξύ των χωρών –η νομικότητα ως προϋπόθεση παραγωγής νόμων και κανόνων– στο πλαίσιο της οργανωτικής στάθμισης που πραγματοποιείται στον χώρο του Δικαίου.

Αν το Δίκαιο, εν προκειμένω το κοινοτικό, θεωρηθεί ως η μετεξέλιξη της ήδη υπάρχουσας νομικής ταυτότητας του δυτικού πολιτισμού-πολυκεντρικού συνταγματικού συστήματος, συστήνοντας κρατική και εθνική ιδιότητα/υπόσταση, ίσως στην ίδια αυτή σφαίρα θα έπρεπε να αναζητηθούν μορφές ασφαλούς μετεξέλιξης οργανισμών όπως η ΕΕ, καλύπτοντας έτσι τα κενά εννοιολογικής και σημασιολογικής – συμβολικής προέλευσης, που παρότι μπορούν να απαντηθούν σύμφωνα με την κοινωνιολογική θεωρητική οπτική, συνθέτοντας μία σφαιρικότερη εικόνα για την ενδελεχή και προοδευτική αντιμετώπιση φαινομένων που αφορούν την παγκόσμια κοινότητα, δεν έχουν προσδιοριστεί ακόμη.

Υπό αυτήν τη θεώρηση η ΕΕ δεν συνέρχεται και λειτουργεί παρά ως το «πολιτικό εργαστήριο» εξελισσόμενων μορφών διαθεωρητικών συνθέσεων σε πολιτικό και δικαιοτικό επίπεδο, βάσει του οποίου το «σημείο σύγκλισης» απαντά στο ηθικο-διεθνολογικό κανόνα της συμπόρευσης των μερών και της αποδοχής μιας συλλογικής ταυτότητας έχουσας αντίκτυπο στην παγκόσμια κοινότητα, ανεξαρτήτως διαφοροποιήσεων που άπτονται στη σφαίρα του κοινωνιολογικού συμβολισμού, ενώ δεδομένης της δυτικού τύπου πολιτικής φιλοσοφικής ταυτότητας ως επικρατέστερης, αλλά και ως εκείνης που αναγνωρίζει το Δίκαιο ως εγγενές και αναπόσπαστο στοιχείο για το μέλλον της ανθρώπινης φύσης και όχι μόνο, τις αξίες ως αναπόσπαστο θεσμικό

εργαλείο έλλογης συμπόρευσης κατά τα δυτικά πρότυπα και τη δικαστική εξουσία ως ύψιστη ειρηνευτική δυναμική, η ΕΕ αποτελεί κατά ιδιαίτερο τρόπο το προπαρασκευαστήριο οικουμενικών Συνθηκών. Στους κόλπους του οποίου, διεξάγεται το πειραματικό στάδιο μιας συμπολιτειακού τύπου μεταεθνικής συμφωνίας που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την πολυμέρεια και την ανάδειξη νέων νορμών συγκυβέρνησης.

Μία κοσμοπολιτική Ευρώπη, στο πλαίσιο της οικουμενικής ανάδειξης των αξιών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αποτελεί ένα συμβολικά και πρακτικά δυναμικό κανονιστικό πλαίσιο βάσει του οποίου οι διεθνείς σχέσεις δύναται να οργανωθούν και να επιδιώξουν καλύτερη και εγγύτερη συνεργασία στο πλαίσιο μιας πλουραλιστικής πολιτικής με οικουμενικό πρόσημο.³⁹⁹ Όμως αυτό εγείρει ερωτήματα κατά πόσον είναι αρκετό και σε ποιο βαθμό και βάθος η πίστη σε ένα διεθνές καταστατικό που υπερασπίζεται τα δικαιώματα του ανθρώπου διασφαλίζει την κοσμοπολιτική πολιτική του ενωσιακού συνδέσμου, ακόμη, αν ο κοσμοπολιτισμός ως η κριτική θεωρία που ενσωματώνει τις αξίες αυτές, μπορεί να αντιμετωπίσει τις αντίθετες «φωνές» στο πλαίσιο μιας ευθυγράμμισης που, αν δεν αντικαθιστά το έθνος-κράτος, σίγουρα το αναθεωρεί. Οι Beck και Grande περιγράφουν το γεγονός αυτό ως το «οικουμενικό δίλημμα», αναφερόμενοι στην τροχοπέδη μιας καθ' όλα αναδεικνυόμενης κοσμοπολιτικής φύσης της ΕΕ με σεβασμό στα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου, που όμως εδώ, φαίνονται να μην είναι αρκετά, παρότι δεδομένα⁴⁰⁰, και διακρίνουν επιπλέον το «δίλημμα της ενοποίησης» («integration dilemma») ως εγγενές χαρακτηριστικό στην ιστορική και πολιτική φύση της ΕΕ που απαντά στη διαδικασία εξισορρόπησης της «ενότητας με την πολυμορφία», το «δίλημμα της ανασφάλειας» («insecurity dilemma») στην παγκόσμια συνεργασία για την αντιμετώπιση των εξωτερικών επιθέσεων και συνακόλουθα το όριο των ορίων της ευρωπαϊκής επικράτειας («boundary dilemma»), αλλά και το δίλημμα της επίτευξης της ειρήνης

³⁹⁹ Delanty, G. (2005). The idea of a cosmopolitan Europe: on the cultural significance of Europeanization. *International Review of Sociology—Revue Internationale de Sociologie*, 15(3), 405-421.

⁴⁰⁰ Πρόκειται για τα θεμελιώδη δικαιώματα, «πρωταρχικά αγαθά» κατά τον John Rawls, απαραίτητα για τα άτομα και όπως η Nussbaum επισημαίνει «[...] προβάλλουν μία σθεναρή αξίωση να αναγνωριστούν πολιτικά ως θεμελιώδη σε μία πλουραλιστική κοινωνία» και τονίζει πως «επειδή ο ρόλος τους είναι θεμελιώδης, μία φιλελεύθερη κοινωνία πρέπει να δεσμευτεί ότι θα προστατεύσει αυτά τα δικαιώματα για όλα τα άτομα, ασχέτως του αν περιέχει ομάδες οι οποίες δεν θέλουν τα άτομα (είτε πρόκειται για δικά τους μέλη είτε για μέλη άλλων ομάδων) να έχουν αυτά τα δικαιώματα. Βλ. Nussbaum, M. C. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Μεταφρ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Scripta. Σελ. 244.

και τον αυτοπεριορισμό του στην αντίληψη της αποφυγής επανάληψης αποτρόπαιων ιστορικών μνημών καθώς και την σύγχρονη αντίληψη για την επίτευξή της⁴⁰¹.

Οι λαοί της Ευρώπης κατέχουν σημαντικό ρόλο στην ίδια την πορεία των παράλληλων πατριωτισμών και της ευρωπαϊκής προοπτικής τους, με την έννοια μιας διμερούς σύνθεσης συνεργασίας και από κοινού επιδίωξη οργάνωσης που ως κύριο μέλημά της έχει τις οικουμενικές αξίες που καθόλου διασφαλισμένες δεν προκύπτουν σε ένα και όλο περισσότερο επισφαλές παγκόσμιο τοπίο⁴⁰². Το πολιτικό άλμα της ΕΕ προϋποθέτει την ευρεία αποδοχή, ως ένα πατριωτικό στοιχείο πίστης που έγκειται στην κοινή συνταγματική ταυτότητα –εν αντιθέσει με το τέχνασμα της άνευ όρων αλληλεγγύης η οποία προϋποθέτει την κατανόηση και την συνεχή εκπαίδευση των πολιτών σε ένα πολυεθνικό ευρωπαϊκό πλαίσιο εκπαιδευτικής πολιτικής με οικουμενικό αξιακό υπόβαθρο– και όμως οι εθνικές πολιτικές βάσεις και οι θεσμικές βάσεις της ΕΕ, δεν είναι αρκετά καθοριστικές για ένα τέτοιο επίτευγμα αλλά σίγουρα δεν επενεργούν ούτε ανασταλτικά. Ως μία αμφίδρομη σχέση που προϋποθέτει δύο μέρη σε παράλληλο συντονισμό, δράσης και ανταπόκρισης, εν προκειμένω νομιμοποίησης και ελέγχου παίρνει σημαντικό χρόνο –πρακτικά και θεσμικά με σκοπό την ωρίμανση των νέων δομών διεθνών συνεργασιών που ενεργοποιούνται είτε μέσω των κρίσεων είτε ως συντεταγμένη ειδικά συνεξέλιξη των κρατών–, ενώ η έννοια της αντίδρασης εμπεριέχεται και συγκροτεί το ψυχολογικό πλαίσιο της αντίληψης των πολιτών και της απήχησης των αιτημάτων τους από την ΕΕ συνολικά. Ο Leonard έγραφε για την σημασία της Ευρώπης στον σύγχρονο κόσμο, κυρίως για όσους βρίσκονται εκτός της ΕΕ, ως οι «περισσότερο πεπεισμένοι από ποτέ για την αναγκαιότητά της», επισημαίνοντας στιγμές της παγκόσμιας πολιτικής σκηνής όπως την επανεκλογή του George P. Bush (2004) και την επιλογή του να επισκεφθεί τις Βρυξέλλες συμβολικά αντί το Δελχί ή τη Μόσχα, την περίπτωση της Ουκρανίας (2004) και του αιτήματος των ανθρώπων υπέρ του ευρωπαϊκού ονείρου, με αποτέλεσμα την ειρηνική κατάληξη των εχθροπραξιών με αρωγό την ευρωπαϊκή διπλωματία. Ακόμη, επισημαίνει την προσπάθεια της Τουρκίας να συγκροτεί δημοκρατική χώρα ως την προϋπόθεση για την υποψηφιότητά της για ένταξη ως κράτους-μέλους, τον Ύπατο Εκπρόσωπο της Ευρώπης να προΐσταται των δυνάμεων της Ένωσης για τη διαφύλαξη της Ειρήνης στο Σαράγιεβο, ενώ στην Τεχεράνη η Ευρωπαϊκή Διπλωματία αποτελεί την τελευταία

⁴⁰¹ Beck, U., & Grande, E. (2007)., ό.π., σελ. 258-263.

⁴⁰² Holden, B. (Ed.). (2013). *Global democracy: Key debates*. London: Routledge. Σελ. 106-115.

ελπίδα για αποφυγή της πυρηνικής απειλής. Τα παραπάνω δεν είναι παρά μερικά από τα παραδείγματα της δυναμικής της Ευρώπης, επιβεβαιώνοντας πως μέσω της ενωσιακής διαδικασίας-διαμόρφωσης μιας υπερεθνικά ενισχυμένης ταυτότητας, που ως ισχύ και παγκόσμια δύναμη είναι σε θέση να συμμετέχει ενεργά στο διεθνές περιβάλλον⁴⁰³ είναι απαραίτητη.

Αν θεωρήσουμε πως η παρουσία αυτή είναι μία μορφή εξασφάλισης των κοσμοπολιτικών αξιών, τότε είναι ένας ακόμη λόγος της διαμόρφωσης μιας συνενωτικής ταυτότητας με κανονιστικό πλαίσιο που απαντά σε έναν νομικό πολιτισμό που σέβεται τις ανθρώπινες αξίες, ακόμη ως μία πληθωρική οντότητα που συγκεντρώνει κοινά αιτήματα και δικαιώματα για τους πολίτες του κόσμου, ομοίως και ως το ενδεικτικό εκείνο παράδειγμα της πολιτισμικής συνδιάθρωσης και πολιτιστικού πλουραλισμού, καθώς και τον οικονομικό παράγοντα μέσα από τον οποίο συγκεντρώνει τους υποστηρικτές, δηλαδή τα κράτη-μέλη, ενώ συνάμα εμβαθύνει σε πολιτική και θεσμική συνταύτιση σε καίρια ζητήματα όπως η υγειονομική και η κλιματική πολιτική⁴⁰⁴.

Συνακόλουθα, προκύπτει πως τα εγγενώς αντιθετικά μεν συμπληρωματικά δε, στην πράξη, χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, δεν αποτελούν την «αχίλλειο πτέρνα» αλλά την ποιότητα εκείνη που δεν την αποδυναμώνει παρόλες τις κρίσεις σε εσωτερικό και εξωτερικό επίπεδο, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει κατά την τελευταία δεκαετία, αλλά την επικαλείται και την ενισχύει. Μία ποιότητα περισσότερο διαμορφωτική παρά μεταμορφωτική, σύμφωνα με τις συνθήκες που συντρέχουν.

Στην περίπτωση όμως μιας νέας Συνθήκης κατά το πρότυπο της Λισσαβόνας, σε παραλληλία με την ενίσχυση των θεσμών που είναι ήδη περισσότερο κοντά στον πολίτη, και στον ευρωπαϊκό πολίτη, ήτοι το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, τότε δεν θα ήταν διόλου αμφίβολη η ανάδειξη μιας νέας μορφής συνεργασίας ή και διακυβέρνησης, που θα αποτελούσε μία νέα «στιγμή» στη θεωρία της ολοκλήρωσης, και όχι ένα μόρφωμα που θα πάψει να εξελίσσεται. Ακολουθώντας ο

⁴⁰³ Leonard, M. (2006). *21ος: ο αιώνας της Ευρώπης*. Μετάφραση: Ξ. Γιατάγανας, Αθήνα: Κριτική. Σελ. 19-21.

⁴⁰⁴ Ενδεικτικά μεταξύ άλλων, για το ζήτημα ή όπως εδώ ονομάζουμε «σημείο σύγκλισης» για τη διεθνή συνεργασία με πρότυπο το ευρωπαϊκό μοντέλο δικαιοσύνης βλ. τις μελέτες των: Harris, P. G. (2009). *World Ethics and Climate Change: From International to Global Justice: From International to Global Justice*. Edinburgh University Press. και Beck, U. (2016). *The metamorphosis of the world: How climate change is transforming our concept of the world*. John Wiley & Sons.

σεβασμός στο Διεθνές δίκαιο ενισχύεται ως αντιληπτός εν είδει της «κοινής γλώσσας»⁴⁰⁵, βάσει της οποίας οι υπερεθνικές διαπραγματεύσεις αποκλείουν την όποια υστερόβουλη ενέργεια κρατών μη μελών, αποδυναμώνοντας συνάμα τις εθνικές πολιτικές κρατών-μελών που παρεκλείνουν από τις ενωσιακές ευρωπαϊκές αξίες.

Η σημερινή διεθνής πραγματικότητα είναι εκείνη που εξασφαλίζει τη συνέχεια της συζήτησης, είτε με όρους ευρωπαϊκής ενοποίησης, είτε με όρους διεθνών σχέσεων⁴⁰⁶. Στον κατάλογο των παγκόσμιων ζητημάτων όπως η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας⁴⁰⁷, οι νέες τεχνολογίες, η κλιματική πολιτική και η πολιτική ασφαλείας⁴⁰⁸, προστίθεται η βιοτεχνολογία εγείροντας ζητήματα και νεωτερικά διλήμματα ηθικά, πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικά που θέτουν ερωτήματα σχετικά με τη διασφάλιση της δημοκρατικότητας των θεσμών σε μεταεθνικό επίπεδο⁴⁰⁹, καθώς και την γενικευμένη αναγκαιότητα για κοινωνική δικαιοσύνη, για εξισορρόπηση των ανισοτήτων και τη διασφάλιση της ειρήνης, αναζητώντας και επεκτείνοντας την ευρωπαϊκή πολιτική σε ένα φάσμα ολοένα και πιο ευρύ, σε ένα νέο «σύμφωνο σταθερότητας»⁴¹⁰ με όρους Lamy, που δεν θα επιτρέπει την έλλειψη της Ευρώπης σε κάθε έναν από τους παραπάνω τομείς, αλλά θα ενισχύει συμμετοχικά και καταλυτικά την παρουσία της, με κριτικό γνώμονα τη φύση της ταυτότητας αυτής.

Συνακόλουθα υπερτονίζονται τα σημεία που χρίζουν αναθεώρησης, ενώ δεν εκλείπει η οργανωτική δυνατότητα με όρους εξέλιξης της λειτουργικής αναδιοργάνωσης, η οποία όμως προϋποθέτει, μεταξύ άλλων, την κουλτούρα της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών με συστηματικό τρόπο, δομώντας έτσι τους

⁴⁰⁵ Birkenkötter, H. (2020). International law as a common language across spheres of authority? *Global Constitutionalism*, 9(2), 318–342. Αλλά και στο Alter, K. (2020). Comprehending global governance: International regime complexity vs. global constitutionalism. *Global Constitutionalism*, 9(2), 413–423, για μία εξαιρετικά ενδεικτική-συγκριτική ματιά στο διακύβευμα της παγκόσμιας διακυβέρνησης υπό το πρίσμα της Διεθνούς θεωρίας και σχέσεων.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο σκεπτικό, βλ. το Ricci, D. M. (2020). A Political Science Manifesto for the Age of Populism. In *A Political Science Manifesto for the Age of Populism: Challenging Growth, Markets, Inequality and Resentment* (pp. i-ii). Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁰⁷ Holden, B. (Ed.). (2013)., ό.π., σελ. 76-80.

⁴⁰⁸ Beck, U. (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, culture & society*, 19(1-2), 17-44.

⁴⁰⁹ Held, D. (2003). Cosmopolitanism: globalisation tamed? *Review of international studies*, 29(4), 465-480.

⁴¹⁰ Lamy, P. (2002). Stepping stones or stumbling blocks? The EU's approach towards the problem of multilateralism vs regionalism in trade policy. *World Economy*, 25(10), 1399-1413., ομοίως και στο Lamy, P. (2014). *L'Europe en première ligne*. Le Seuil. Ενδεικτική και η συγκεντρωτική έκδοση του βραβευμένου έργου του, στην ελληνική γλώσσα: Lamy, P. (2003). *Η Ευρώπη στην Πρώτη Γραμμή*. Μετάφραση: Λ. Παλλαντίου. Αθήνα: Scripta.

απαραίτητους δεσμούς ταυτότητας σε ένα ενιαίο ορθολογικό πλαίσιο συναντίληψης της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Στο ίδιο σκεπτικό, επισημαίνουμε και τις κρίσεις-«τραύμα»⁴¹¹ ως ευκαιρίες δομημένης και συντεταγμένης συνέργειας απέναντι στα σύγχρονα διεθνή ζητήματα κοινωνικής πολιτικής⁴¹², ως κατ'εξάιρεση προϋποθέσεις για την ενωσιακή πολιτική, με συνεκτικό και κανονιστικό χαρακτήρα στο πλαίσιο των πολιτικών που απαντά και στο λειτουργικό πλαίσιο αντί πρωτίστως του θεσμικού.

7.2. Περιπτώσεις συνεξέλιξης των υπερεθνικών μορφωμάτων και οι σύγχρονες προκλήσεις

Το πολιτικό περιεχόμενο της ΕΕ σε αναζήτηση ενός δικαιοπολιτικού μοιράσματος της πολιτικής σχέσης μεταξύ των μερών που απαρτίζουν από τη μία πλευρά την εσωτερική σχέση μεταξύ των κρατών-μελών, με αντίκρισμα στη δικαιοδοσία που πηγάζει από τους πολίτες και εφαρμοστικό τρόπο που αποτιμά τις σχέσεις δικαίου και την επίκληση της ηθικής με όρους ατομικών και ανθρώπινων δικαιωμάτων, και συνένωσης, ως αίτηματος και δημοκρατικού κεκτημένου για πολιτική πράξη, οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο δημοκρατικός λόγος, εφόσον υπάρχει ή καλλιεργείται επισταμένα, δεν γνωρίζει σύνορα, όρια και αγκυλώσεις ταξικές, φυλετικές, στη γλώσσα και στις πολιτισμικές-πολιτιστικές διαφορές-αντιλήψεις-θεάσεις των κοινωνικών και ανθρωπολογικών διαφοροποιήσεων.

Ανάλογες συνθήκες συμπόρευσης και συγχρωτισμού διμερών σχέσεων έχουν επιτελεστεί στο παρελθόν με επιτυχία είτε ως αποτέλεσμα των διεθνών συνθηκών και την πίστη σε αυτές, είτε μέσω της διεθνικότητας εντός ενός υπερεθνικού μορφώματος αντί του εθνοκεντρισμού. Το δημοκρατικό πρόβλημα, αφίσταται στο πλήθος των πολιτών με όρους ελλειπούς ή/και ανεπαρκούς συντονισμένης οργάνωσης απέναντι στα κοινά δικαιώματα, καθήκοντα και προβλήματα της κοινωνικής ζωής. Ο τρόπος αντιμετώπισης, και δη στο πλαίσιο ενός υπερκρατικού μορφώματος όπως η ΕΕ, όπως

⁴¹¹ Demertzis, N., & Eyerman, R. (2020). Covid-19 as cultural trauma. *American Journal of Cultural Sociology*, 1-23. Επιπροσθέτως και ενδεικτικά για τα ζητήματα που καλείται η Ευρώπη να αντιμετωπίσει, μεταξύ άλλων τη συμβολή του Moravcsik: <https://foreignpolicy.com/2020/09/24/euroskeptic-europe-covid-19-trump-russia-migration>

⁴¹² Στην ίδια λογική βλ. το White, J. (2015). Emergency Europe. *Political Studies*, 63(2), 300-318.

προκύπτει από τα ερευνητικά/εμπειρικά δεδομένα που έχουν αναλυθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, είναι η ενεργός πολιτική βούληση ως συμμετοχή και πολιτειακό καθήκον με συνταγματικό πρόσημο, με την υγιή συναισθηματική προσήλωση σε έναν πατριωτισμό που εδράζεται σε κοσμοπολιτικές αξίες, ικανό να αντιμετωπίσει την κλίση του ανθρώπου για αδικία, ενώ η ικανότητά του για δικαιοσύνη προδικάζει την ισχυροποίηση της δημοκρατικότητας ως απαραίτητη σε κάθε κοινωνικο-οικονομική σχέση. Η όποια επιτυχία της ενοποίησης προς την κατεύθυνση μιας υπερεθνικής πολιτικής διακυβέρνησης ως «οργανωμένης συναρχίας»⁴¹³ για τον Χρυσόχοου, «συναινετικής συνομοσπονδίας»⁴¹⁴ («confederal consociation»), και κατά Taylor, «συναινετικού εταιρισμού» («consociationalism»),⁴¹⁵ έγκειται καταρχάς στη μετατόπιση της φυσιογνωμίας της ΕΕ προς μια συλλογικότητα, που προϋποθέτει τη συμμετοχικότητα των μερών και την ενίσχυση των οριζόντιων σχέσεων εντός του συναινετικού συστήματος διακυβέρνησης με πρακτική εφαρμογή⁴¹⁶, δίνοντας έτσι

⁴¹³ Όπως ο ίδιος ερμηνεύει και εννοιοδοτεί με σύγχρονους όρους: η «από κοινού διακυβέρνηση διαφορετικών αρχών» βλ. μεταξύ άλλων χρήσεων του όρου από τον ίδιο σε άλλα έργα, στο *ibid.* 516, το «πλέγμα κοινής διακυβέρνησης» που «σχετικοποιεί ή ακόμη και μεταλλάσσει την κυριαρχία, προσδίδοντάς της συμμετοχικό πρόσημο», στο ίδιο, βλ. Σελ. 410.

⁴¹⁴ Chryssochoou, D. N. (1994). Democracy and symbiosis in the European Union: towards a confederal consociation?. *West European Politics*, 17(4), 1-14. και στο Τσινισιζέλης, Μ., & Χρυσόχοου, Δ. Ν. (1995). *Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατία Δομικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία: Συμβολή στη συζήτηση για την αναθεώρηση της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Σιδέρης, όπως παρατίθεται στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2020), *Πολιτειολογία των Ενώσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης. Σελ. 439.

⁴¹⁵ Taylor, P. (1990). Federation and consociation as approaches to international integration, in Groom, A. J. R., & Taylor, P. G. (Eds.). *Frameworks for international co-operation*. Burns & Oates. Και Taylor, P. (1991). The European Community and the state: assumptions, theories and propositions. *Review of International Studies*, 17(2), 109-125., όπως παρατίθεται σε υποσημείωση στη σελίδα 486 από τον Χρυσόχοου, στο Χρυσόχοου, Δ. Ν. (2020). *ibid.* Βλ. μεταξύ άλλων και Chryssochoou, D. N. (1995). European union and the dynamics of confederal consociation: Problems and prospects for a democratic future. *Journal of European Integration*, 18(2-3), 279-305.

⁴¹⁶ Στη συζήτηση-θεωρία, συμβάλλουν οι εξής διατυπώσεις και αναφορές στη διασάφηση του πολύπλοκου νοήματος, ενός μορφώματος όπως το ευρωπαϊκό σχέδιο και η διαδικασία της ολοκλήρωσής του. Χαρακτηριστικά, παραθέτουμε τις διανοητικές/επιστημολογικές θεάσεις που επισημαίνει και ο Χρυσόχοου: «Ως προς την πολιτική και πολιτειακή πρωτοτυπία του ευρωπαϊκού σχεδίου, ο Τσάτσος κάνει λόγο για «νέα και πρωτόγνωρη πολυεπίπεδη πια μορφή έννομης συμβίωσης των πολιτών της Ευρώπης που δεν εκτοπίζει το κράτος αλλά το καθιστά με νέους όρους θεμελιώδη παράγοντα του ενωσιακού συστήματος». Ο Todorov για ένωση, που το «σχέδιό της δεν είναι να συγκροτήσει ένα ευρωπαϊκό κράτος ή έναν ευρωπαϊκό λαό, αλλά να συνενώσει όσο (και όσους) ήδη υπάρχουν, ο Sidjanski για «επιχείρημα πολιτικής καινοτομίας με δύο ουσιώδη χαρακτηριστικά, δηλαδή την απαραίτητη συμμετοχή και την ελεύθερη ένταξη στο πλαίσιο του σεβασμού των ανομοιοτήτων» και δη με «συνείδηση της κοινής και πολυποίκιλης Ευρωπαϊκής πολιτισμικής παιδείας, της οποίας η πολιτική αντανάκλαση ενσαρκώνεται στις ποικίλες σχηματομορφές της ομοσπονδιακής Ένωσης»· και συνεχίζει ο ίδιος, κάνοντας λόγο για την «καλλιέργεια της έλλογης κριτικής σκέψης», του «ήθους της αλληλεγγύης και της ανεκτικότητας» τονίζοντας πως η πολιτειακή συνείδηση αποτελεί/ως «κάτι που υπηρετεί το κοινό αγαθό της δημοκρατικής συμβίωσης» ή με όρους Τσάτσου, όπως ο ίδιος το παραθέτει «εξαρτάται από το πώς απαντούμε στο ερώτημα, αν θέλουμε πολίτες πνευματικά καθοριζόμενους από την πολιτεία ή πολίτες με το δικαίωμα του αέναου ανακαθορισμού της πολιτείας». Βλ. Χρυσόχοου, (2020)., *ibid.*, σελ. 399-400.

ώθηση σε μία νέα μορφή κυριαρχίας από κοινού, όπου, με όρους Sidjanski, «τα κράτη-μέλη δεν έχουν πια την ικανότητα να ασκήσουν μεμονωμένα», γεγονός που «όχι μόνο δεν επισκιάζει τις εθνικές τους ταυτότητες, αλλά τελείως αντίθετα φαίνεται ότι προκαλεί εκκόλαψη της περιφερειακής δύναμης»⁴¹⁷.

Τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά της δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, εν γένει καλύπτουν ένα δυαδικό φάσμα, μία αλληλεπιδραστική σχέση που νομιμοποιείται θεσμικά σχεδόν αποκλειστικά από τη μερίδα των κρατών-μελών που εγγράφονται ως δημοκρατικές κοινωνίες με συνταγματική και διεθνή οργάνωση, ως επακόλουθο δομούν αναλόγως τη συνταγματική τάξη της ενωσιακής διαδικασίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η ενωσιακή σχέση ως μία κατάσταση κατά το κοινωνικό και πολιτικό φαινομένο που ως έννοια εμπεριέχει την ένταση ενός δεσμού που συναρτάται με την πολιτειακή ταυτότητα των πολιτών, καθώς και με τη συνταγματική και θεσμική της υπόσταση, δηλαδή ως την κεντρική συνιστώσα άσκησης εξουσίας με όρους λαϊκής κυριαρχίας, μέσω της συστηματικής συμμετοχής στην εν λόγω περίπτωση, μιας υπερεθνικής ανομοιογένειας που συντείνει στη διατήρηση και προστασία των απολύτως κοινών αναγκών του ατόμου, της κοινότητας, της μειονότητας, των αντιτεθούντων στα ενωσιακά ζητήματα πολιτικής κ.ο.κ.

Ως αποτέλεσμα, κάθε μορφή-περίπτωση συνδιάθεσης και όποια πιθανή εξέλιξη της διακυβερνητικής συμπολιτικής άσκησης, δομεί τη συγκρότηση μιας διεθνούς οργανωμένης κοινωνίας, με εργαλειακό πρόσημο τους θεσμούς, με κύρια συνδιαλλαγή τις δημοκρατικές διαδικασίες όπως η εκλογή, και την άρρηκτα συνδεδεμένη με την πορεία του ενωσιακού επιχειρήματος παρουσία του πολίτη. Για τον Preuß, «[α]υτή είναι η πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, όπου κυρίαρχα κράτη συγκροτούν μια πολιτική κοινότητα που, όχι μόνο εγκαθιδρύει νομικούς διαύλους για τη συνεργασία τους και την ειρηνική αντιμετώπιση των συγκρούσεων, αλλά –αυτό είναι, επίσης, έστω και στα χαρτιά, ο γνώμονας στο παγκόσμιο επίπεδο–, αλλά που έχει δημιουργήσει μια θεσμική επικράτεια εντός της οποίας οι διαφορετικοί λαοί συγκροτούν ένα πολιτικό “Εμείς” δίχως να παραιτούνται ή να πιέζονται να παραιτηθούν από τη διαφορετικότητά [‘differentness’] τους –ως λαοί– με τις ιδιαίτερες εθνικές τους ιστορίες, πολιτισμικές παραδόσεις και ιδιοσυγκρασίες. Δεν μοιράζονται απλώς μια εσωτερική αγορά που, ως τέτοια, δεν απαιτεί ούτε συντείνει προς τη συγκρότηση ενός “Εμείς”. Αντιθέτως,

⁴¹⁷ Sidjanski, D. (1999), ό.π., σελ. 295.

μοιράζονται ένα κοινό [‘conjunct’] δίκαιο, το οποίο ρυθμίζει σημαντικές σφαίρες της καθημερινής ζωής κι έτσι δημιουργεί ένα ιδιαίτερο “Εμείς”»⁴¹⁸. Η κατάκτηση της πολιτικής συμπεριφοράς, άρα, συνακόλουθα της πολιτικής σχέσης των κρατών-μελών, εκπροσωπείται από ευρω-κόμματα δίχως όμως την απαραίτητη ευρωπαϊκή αντίληψη και ισομερή κατά το δημοκρατικό αναλογικό πρότυπο επιρροής.

7.2.1. Ποιοτικά και ποσοτικά αιτήματα με ημιτελή πολιτική συνοχή ως νέα κανονιστική συνθήκη στην Ευρωπαϊκή ταυτότητα· η κριτική θεώρηση

Ως ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηρίζουμε τα στοιχεία εκείνα που ενυπάρχουν στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως ευρωπαϊκής ταυτότητας, και συγκλίνουν στο δομικό σκέλος της εξέλιξής της. Η χρήση των όρων εν προκειμένω, αποτελεί δάνειο από τη μεθοδολογική επιστημολογία, καθώς και αποτυπώνει την ίδια τη δομή της έρευνας αυτής, σύμφωνα με τις βασικές θεωρίες που αναλύουμε. Συνακόλουθα, οι πατριωτισμοί και ο κοσμοπολιτικός θεσμικός και αξιακός πυλώνας της ΕΕ, σε συνδυασμό με την ταυτότητα των πολιτών και των δυνάμει πολιτών της, αποτελούν αμφίδρομα και παράλληλα τα κύρια στοιχεία της ερμηνείας της και τα κύρια εργαλεία της μετεξέλιξής της μέσα από την αναθεώρηση και αναδρομή στα σημεία της ενίσχυσής της, ενίοτε της επικράτησης, ανεξαρτήτως κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών. Είναι σημαντικό να εξηγηθεί στο σημείο αυτό, πως η επικράτηση αυτή θεωρείται ως μία δυναμική που αποτρέπει την αρνητική της μορφή, με την έννοια της αποκατάστασης διά της αλληλεγγύης και των αξιών της που ενυπάρχουν στο περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως εργαλειακού κεκτημένου για την αποφυγή των εθνικισμών. Στην πράξη όμως, οι εθνικισμοί αναδύονται και, όπως προκύπτει τα τελευταία χρόνια, αντιτίθενται στον ενωσιακό δεσμό και τις ευρωπαϊκές πολιτικές. Στον κατάλογο προστίθεται η δυσκολία πραγμάτωσης ενός πολιτικού σχεδίου από το

⁴¹⁸ Preuß, U. K. (2015, February). Revisiting the Rationale behind the European Union—the Basis of European Narratives Today and Tomorrow. In Van der Walt, J. and Ellsworth, J., *Constitutional Sovereignty and Social Solidarity in Europe* (pp. 193-220). Baden Baden: Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG., συγκεκριμένα σελ. 22, όπως παρατίθεται στην Πολιτειολογία των Ενώσεων, βλ. υποσημείωση 22 και σελ. 400. Για την γνωριμία με τον Preuß, κατά το τελευταίο στάδιο εκπόνησης της διατριβής αυτής, οφείλουμε στον Χρυσόχου για την ακαδημαϊκή παρότρυνση κατάκτησης περισσότερης γνώσης πεδίου, και στο στάδιο αυτό, ομοίως η ερευνήτρια οφείλει στο πρόσφατο έργο-προσφορά του (2020) ως μία ενδεικτικά συγκεντρωτική μελέτη των απαραίτητων συμβολών στην προκειμένη συζήτηση.

οποίο πηγάζει και προσιδιάζει να μετεξελιχθεί το υπερεθνικό μόρφωμα συνεργασίας, με αποτέλεσμα την πολιτική ασυνέχεια σε επίπεδο κρατών-μελών από τη μία μεριά και την έλλειψη πολιτικής συνοχής-συμμετοχής των πολιτών, από την άλλη. Η πολιτική συνοχή γίνεται αντιληπτή όχι ως την απουσία μιας θεσμοθετημένης πολιτικής εκπροσώπησης, αλλά ως το γεγονός εκείνο μιας κατά το δοκούν, ενισχυμένης ή χαλαρής πολιτικής αντίδρασης, μη απαλλαγμένης από τις εθνικές πολιτικές, παρότι οι τελευταίες κατέχουν πλέον ενισχυμένο ρόλο στη διάδραση της πολιτικής δραστηριότητας στον εκλογικό ενωσιακό θεσμό, ή, με άλλα λόγια, στον εκδημοκρατισμό της ΕΕ από και για τους πολίτες.

Η αδυναμία αυτή, είτε αποδυναμώνεται είτε εντείνεται ανά περιόδους, παραμένει ως ένα κατεστημένο, φαίνεται όμως πως υπάρχουν οι ανάλογοι θεσμικοί μηχανισμοί να το αποσυμφορήσουν απαντώντας με μία ανανεωμένη Συνθήκη της Λισσαβώνας, εστιάζοντας σε συγκεκριμένα άρθρα, πακέτα ενίσχυσης κατά το κοινοτικό πρότυπο ή διά των αρχών της αλληλεγγύης και της επικουρικότητας, απαλλαγμένα από την εθνική υστεροβουλία, ενώ συντρέχουν ακόμη και οι κρίσιμες στιγμές που –όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενες ενότητες αποτελούν συνθήκες-κλειδί και ευκαιρίες αναθεώρησης–, έκτακτες και επαναλαμβανόμενες, σε εσωτερικό και σε διεθνές επίπεδο συνεργασίας, επηρεάζοντας την Ευρώπη συνολικά και όχι μόνο την ενωσιακή σχέση, γεγονός που μόνο μία ανάλογου βεληνεκού διεθνής συνεργασία δύναται να αντιμετωπίσει ως πολυεθνικό μόρφωμα δικαικού χαρακτήρα και νομικής ανωτερότητας, βάσει των οποίων, η ΕΕ φαίνεται να κερδίζει το χαμένο έδαφος στις συνειδήσεις των πολιτών, δίχως ακόμη τον πλήρη συντονισμό των ολοτήτων των κρατών-μελών· είτε ως συμμετοχικές συμπεριφορές στον κοινό κανονα πολιτικής συγκρότησης είτε ως συνειδητές υπερεθνικές μονάδες δικαίου. Τα παραπάνω ως αιτήματα και θέσεις συνυφασμένες με την ταυτότητα αυτή, συναποτελούν μία παραδειγματική περίπτωση συνεξέλιξης ως πολιτική εξέλιξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

7.2.2. Η πολιτειολογική και πολιτική συνθετότητα ως επαναδομητική σύσταση: οικουμενικός ευρωπαϊτισμός και κοσμοπολιτικός συνταγματισμός – η κριτική σχέση αλληλεξάρτησης της ταυτότητας με την ευρωπαϊκή κάλπη

Η συνθετότητα ως δομική σύσταση της ενωσιακής πολιτικής ως η κύρια μορφή συναίνεσης κατά το αξιακό και θεσμικό πρότυπο, ως συνάφεια συγκρότησης ενός πολιτικού σχεδίου με δυναμική πολιτειακού χαρακτήρα –με οριζόντια διανομή των ρόλων και κάθετη επίσης όσον αφορά τις δυνατότητες και των ευρωπαίων πολιτών στο πλαίσιο της εθνικής εκπροσώπησης στο ευρωπαϊκό κοινοβουλευτικό θεσμό– είναι η ταυτότητα της ευρωπαϊκής συνεργασίας, και μολόντι δίνει την αίσθηση μιας ατέρμονης πορείας προς τη διαμόρφωσή της και την αποδοχή της εν γένει, η θεσμική και λειτουργική υπόστασή της κατά το νομικό ρεπουμπλικανικό πλαίσιο σε συγκερασμό με τις διαδραστικές αξίες του κοσμοπολιτισμού, αποκαθιστούν τη διαμόρφωση αυτή, ως εξελικτικού μηχανισμού που η δυναμική του αποκαθίσταται όταν και εφόσον συντρέχουν οι συνθήκες αναθεώρησης.

Η όποια περίπτωση αναθεώρησης, αναδुकνεΐει και επαναφέρει στο προσκήνιο θεματολογικά με διάθεση συστηματικής συνδιαλλαγής, τα σημαντικότερα σημεία σύγκλισης των κρατών-μερών, με την ενωσιακή υποδομή ως σχέδιο πολιτικής συμμαχίας με όρους συναίνεσης, αλληλεγγύης και αποτελεσματικότητας. Επ ουδενί δεν προκύπτει μία καθόλα ομαλή και απρόσκοπτη συνθήκη βάσει της οποίας η δίκαιη δημοκρατικότητα αποδίδει σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, ομοίως κατά το διεθνές δίκαιο και τον σεβασμό και την προστασία των δικαιωμάτων, και είναι ακριβώς αυτό το σημείο-τομή στην εξέλιξή της ως πολιτικό μάρφωμα, με τρόπο αναδιανεμητικό των εξουσιών και της συγκυριαρχίας, που δύναται να εγγυηθεί με όρους αποτελεσματικής νομιμότητας, ως νομική προσωπικότητα με εξουσία επί των εθνικών κυριαρχιών και των κυρίαρχων κυριαρχικών πολιτικών συστημάτων. Η φύση και η δυναμική των οικουμενικών πατριωτισμών και των παλινδρομήσεων στη διαδρομή της ολοκλήρωσης, δηλαδή του «ευρωπαϊκού πατριωτισμού» και του «ευρωπαϊκού κοσμοπολιτισμού», είτε με δημοκεντρικό είτε με συνταγματικό πλαίσιο απόδοσης των αξιών, για μία ενιαία ευρωπαϊκή κοινότητα κατά την παραδοσιακή πολιτειολογία⁴¹⁹,

⁴¹⁹ Ως παραδοσιακή ευρωπαϊκή πολιτειολογία, σύμφωνα με τον Τσάτσο, εννοιολογείται ο «κλάδος που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παράδοσης των νομικών και των φιλοσοφικών σπουδών που έχει ως αντικείμενο τη θεωρητική και ιστορική προσέγγιση της πολιτείας, τόσο ως ιδιαίτερης έννοιας που αποδίδει τη θεσμική μορφή της κατά δίκαιο συμβίωσης των ανθρώπων, όσο και ως ιστορικού δημιουργήματος του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού»: ο κλάδος αυτός πολιτογραφήθηκε στην Ελλάδα με τον όρο «πολιτειολογία» και ως αφετηρία τη νομική επιστήμη και φιλοσοφία της Γερμανίας, η κατά τον Konrad Hesse “Rechtliche Ordnung des Gemeinwesens” δηλαδή η «έννομη τάξη της εν κοινωνία συμβίωσης» βλ. Τσάτσος, *Πολιτεία.*, ό.π. στις σελ. 34 και 35 αντιστοίχως, και στο Uhl, G. και Hesse, K. (2011) *Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Gemeinwesens*, im Gernot, Uhl. (Ed.). *Die Stabilisierungsfunktion der Verfassung im politischen Prozess. Ein systemanalytischer Beitrag zur funktionalen. Verfassungstheorie*. Baden-Baden: Nomos, σελ. 39-43. Ο ίδιος, επισημαίνει, πως «στο επίκεντρο της διδακτικής προσπάθειας βρίσκεται έτσι η απομυθοποίηση ορισμένων βασικών

προσδίδουν το νόημα της συναίνεσης αυτής ενώ ταυτόχρονα, μέσω των αρνητικών⁴²⁰ μορφών του πατριωτισμού και των αδυναμιών της συνταγματικής ή της κοσμοπολιτικής εθνοδιάθεσης επισημαίνονται τα σημεία που χρίζουν αναθεώρησης υπό τη μορφή όμως επαναφοράς ζητημάτων που υπενθυμίζουν κεκτημένα που πολλές φορές αγνοούνται επιτηδευμένα ή αδυνατούν να συντονιστούν κατά το ευρωενωσιακό και το διεθνές δίκαιο, με αποτέλεσμα πολιτικά φαινόμενα που κλονίζουν την ΕΕ μέσω της διαφοροποίησης στις οριζόντιες εσωτερικές σχέσεις, καθώς και την Ευρώπη συνολικά στον διεθνή χώρο.

Το αμέσως επόμενο σημείο στο οποίο θα σταθούμε, σύμφωνα με τις αναθεωρητικές διατάξεις της Συνθήκης της Λισσαβώνας⁴²¹, και κυρίως όσον αφορά την ενταντικοποίηση της προστασίας της εθνικής ταυτότητας, και όπως έχουμε αναφερθεί παραπάνω διεξοδικά⁴²², καθώς και του κινδύνου ως παρωχημένης διεξαγωγής πολιτικής συνεργασίας που ελλοχεύει στην παραδοσιακή μορφή διακυβέρνησης εν αντιθέσει με το διακύβευμα για ένα δικαιοσύνη σύστημα με μεγαλύτερη, εντατικοποιημένη κοσμοπολιτική θεώρηση, αφορά στην καινοτομία που εισήγαγε σχετικά με τη συνταγματική ταυτότητα της Ένωσης, δηλαδή τη μετατροπή των εθνικών Κοινοβουλίων σε άμεσα όργανα της ενωσιακής πολιτικής των σχέσεων, με ουσιαστική και όχι έμμεση συμμετοχή στον ευρωπαϊκό θεσμό, καθώς και την ενεργή και μετρήσιμη συμμετοχή τους στην αναθεώρηση των Συνθηκών.

Εκτός από το γεγονός ότι η νέα αυτή απόδοση των ρόλων αποτυπώνει με σαφήνεια τη συνταγματική ταυτότητα της ΕΕ, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε πως είναι παρά ποτέ κοντά στον πολίτη, υπό την έννοια του συνταγματικού πατριωτισμού, βάσει του οποίου ο πολίτης δημιουργείται μέσα από τις νομικές και πολιτικές καταστάσεις που διέπουν την κοινότητα στην οποία ανήκει ή θα προσδοκούσε να ανήκει ως δεύτερη ή επίκτητη πολιτειακή ιδιότητα. Στο σημείο αυτό, η συμμετοχή των πολιτών στον εκλογικό θεσμό, γενικότερα στις δημοκρατικές διαδικασίες αναθεώρησης και ελέγχου των εθνικών, συνακόλουθα των ευρωπαϊκών πολιτικών, είναι το συνδεδεμένο στοιχείο μεταξύ της εθνικής έννομης κοινότητας θεσμών και αξιών

εννοιών που συνεχίζουν να αποτελούν εμπόδιο στη σωστή κατανόηση του ιστορικού φαινομένου “πολιτεία”». Στο ίδιο, ό.π., σελ. 32-33.

⁴²⁰ Όπως έχουμε αναφερθεί αναλυτικά σε προηγούμενες ενότητες, ως «αρνητικό πατριωτισμό» ορίζουμε εδώ τις ακόλουθες μορφές: έκτακτος πατριωτισμός, επεκτατικός πατριωτισμός, και αντιευρωπαϊκός εσωστρεφής πατριωτισμός.

⁴²¹ www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon, εν τω συνόλω, σε οιαδήποτε ευρωπαϊκή γλώσσα επιλογής.

⁴²² Βλ. παραπάνω, σελίδες 119-224, στην ενότητα 7.1.

και της συνταγματικής ενωσιακής κοινότητας θεσμών και πολιτικών· δεν πρόκειται για προσδοκία η συνταγματική ενωσιακή τάξη στο πλαίσιο της πολιτικού σχεδίου ολοκλήρωσης να αποτελέσει την ενδεικτική μορφή διακυβερνητισμού και εκτελεστικής εξουσίας με γνώμονα την κοσμοπολιτική δικαιοσύνη και τις οικουμενικές αξίες.

Προϋπόθεση, που ενυπάρχει όπως αυτό προκύπτει από τις ευρωπαϊκές πολιτικές αντιλήψεις για το παρόν και το μέλλον των ευρωπαϊκών θεσμικών αλλαγών, αποτελεί η πολιτική θέση με ενεργό και συστηματικό τρόπο των «πολιτών» της ΕΕ⁴²³, είτε ως μονάδες είτε ως αντιπροσωπευτικές ενώσεις που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των πολιτικών κάλυψης των αναγκών στη δημόσια έννομη σφαίρα του ευρωενωσιακού θεσμικού συστήματος. Η εν λόγω παραδοχή-επισήμανση αποτελεί θεσμικό κεκτημένο, «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απαρτίζεται από αντιπροσώπους των πολιτών της Ένωσης [...]»⁴²⁴, το «Ευρωπαϊκό Συμβούλιο παρέχει στην Ένωση την αναγκαία για την ανάπτυξη της ώθηση και καθορίζει τους γενικούς πολιτικούς προσανατολισμούς με αξιοκρατικό τρόπο και προτεραιότητες»⁴²⁵. Τι υπάρχει στον ενδιάμεσο χώρο της κάθετης σχέσης των ενωσιακών πολιτικών με τα συμφέροντα των πολιτών ή/και δεν επαρκεί για την αναδόμηση της μεταξύ τους σχέσης, απαλλαγμένη από ιδιοτελή επικοινωνιακά μορφώματα άλλων συλλογικών ή ηγετικών ομάδων επιρροής, προς ένα κοινό αξιακό και πολιτικό σύνολο ιδεών και ιδανικών με σύγχρονη ματιά απέναντι σε ζητήματα κλιματικής, περιβαντολλογικής, υγειονομικής πολιτικής αντιμετώπισης, ως κύρια τρέχοντα παραδείγματα για τα οποία υφίσταται ήδη πολιτική αντζέντα με αρωγό τους θεσμούς; Η μετεκλογική ανάλυση, το θεώρημα των εκλογών, όπως αυτές αποτυπώθηκαν και μετρήθηκαν, κατά γενική ομολογία, ανέδειξαν ένα μελαψό σημείο και μία νέα διαδρομή στο «φως». Εν προκειμένω, η σχετικά ασθενής αύξηση της προσέλευσης στην ευρωπαϊκή κάλπη, παραμένει ένα δεδομένο, διόλου αμελητέο σε συμβολικό, αξιακό και εμπειρικό επίπεδο, σε αναζήτηση μεθόδου για την επάνοδο της, ως πολιτικού αιτήματος και της ικανότητας της ιδιότητας του πολίτη για άσκηση

⁴²³ Στη Συνθήκη της Λισσαβόνας, μεταξύ άλλων αλλαγών με σημαντικό σημασιολογικό περιεχόμενο, όπως η απόσυρση της λέξης «Σύνταγμα», ομοίως αντικαταστάθηκαν οι εννοιολογικές αποδόσεις τύπου «λαός», «των λαών», καθώς και συνολικές φράσεις όπως «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο απαρτίζεται από αντιπροσώπους των λαών των κρατών μελών», σε «πολίτες» της Ένωσης. Είναι σαφές εδώ, το πολιτικό και πολιτειακό χαρακτηριστικό που αναδύεται. Βλ. συγκριτικά το άρθρο 189 της ΣυνΕΚ και το νέο άρθρο 14 της ΣυνθΕΕ.

⁴²⁴ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT> βλ. Διατάξεις περί Δημοκρατικών Αρχών και Διατάξεις περί Θεσμικών Οργάνων, όλα τα Άρθρα ΣυνΕΕ, και κυρίως εδώ το άρθρο 14 παρ.2. Ή/και σε άλλες γλώσσες εθνικές ως κοινές του ευρωενωσιακού δικαίου κατανόησεις.

⁴²⁵ Ibid. ΣυνθΕΕ., παρ.1.

ελέγχου, απαραίτητης συνθήκης για τη συντήρηση και εξέλιξη των θεσμικών και νομικών κεκτημένων. Η πολιτική συμμετοχή γεννά ή αναπαράγει πολιτικές συμπεριφορές του ιδεολογικού πλαισίου ή εκτός αυτού, που δρουν ή ενσαρκώνουν, ή αντιπαλεύονται αντιστοίχως, ακόμη και ως δικαίωμα πολιτικής ανυπακοής απέναντι σε ομολογουμένως αντιπολιτειακές και αντιδημοκρατικές διαστάσεις-φαινόμενα. Και λογικό φαίνεται, όταν συντρέχουν οι λόγοι, λόγοι οι οποίοι δημιουργούν ή ανασκευάζουν πλείστες ταυτοτικές συνδιαλλαγές στην ταυτότητα του κοινωνικού και πολιτικού ανθρώπου, η διαδικασία να επιταχύνεται, είτε στο πλαίσιο των εσωτερικών σχέσεων των εθνών-κρατών, είτε στην ιδιαίτερη σχέση της ΕΕ ως ιδέας και ταυτότητας με το κοινωνικό σύνολο στο οποίο απευθύνεται. Εύλογο ερώτημα, οι αρνητικοί πατριωτισμοί της σύγχρονης Ευρώπης (έκτακτος, επεκτακτικός, αντιευρωπαϊκός εσωστρεφής) δύναται να κατασταλούν με την κατανόηση της δυνατότητας της αναζήτησης μιας «στοργικής μητέρας» στο πρότυπο της Ευρωπαϊκής ταυτότητας μόνο;⁴²⁶

Από μία άλλη οπτική, πρόκειται για μία ευρύτερη, αλλά ενοποιούμενη εστία θεσμικών, νομικών και αξιακών αναφορών που ενεργεί σαν πολιτεία. Συνολικά, όμως, πρόκειται για πολιτεία, που δεν συγκροτείται βάσει ενός κοινού ή ομοιογενούς παρελθόντος σε κάθε έκφανση της ανθρώπινης δραστηριότητας και συνεξέλιξης, αλλά σύμφωνα με τις διεθνείς ανάγκες, με οικουμενικό χαρακτήρα, με συστρατευμένη πίστη στις ανθρώπινες αξίες και στο συνταγματικό δικαίωμα στην προστασία, την πρόοδο, τη γνώση και την ελευθερία. Πολιτικό φαινόμενο υπερβατικής ταυτότητας, το οποίο το συλλαμβάνουμε ως μία πολιτικά στοχευμένη ευρωπαϊκή συμμετοχικότητα ή κατά Weiler έναν «αξιοκεντρικό πολιτικό δήμο, ο οποίος να συνυπάρχει με έναν εθνικό οργανικό-πολιτισμικό δήμο»⁴²⁷, ικανό να καταργήσει τα διαφορετικά επίπεδα νομιμοφροσύνης, για τη Nussbaum με αφετηρία το ηθικό θάρρος, ως αναγνώριση που «αποτελεί τη βασική ενέργεια της οικουμενικής υπηκοότητας»⁴²⁸ ακόμη ένας

⁴²⁶ Ibid. Συγκεκριμένα το άρθρο 4 στις Κοινές Διατάξεις, «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους». Και άρθρο 3 για την «αρχή της καλόπιστης συνεργασίας».

⁴²⁷ Weiler, J. H. (1995)., ό.π., βλ., αναφορά για τους «πολλαπλούς συγχρονικούς δήμους», εδώ, στη σελ. 43.

⁴²⁸ Nussbaum, M. C. (1999)., ό.π., σελ. 158 και 166, μεταξύ άλλων.

«ευρύτερος πατριωτισμός»⁴²⁹, που, όπως φαίνεται μόνο οι ευρωπαϊκοί δήμοι μπορούν να επιτελέσουν, ως εξέλιξη και ολοκλήρωση της διακυβερνησιμότητας σε άλλο επίπεδο, ως οικουμενική ταυτότητα της μεταεθνικής ιδιότητας του πολίτη και της ίδιας της δικαιοσύνης και νομικής ενωσιακής προσωπικότητας. Δομικές εξαρτήσεις και ζητούμενα με δυσανάλογη αντιμετώπιση της ως τώρα απαξιωμένης ή περιορισμένης κατά το δυτικό πρότυπο, δυναμικής της ταυτότητας, σε αντίθεση με την εργαλειακή και εμπειρική της διάσταση που απαντά στο σύνολο των αξιακών και νομικών δεδομένων και προετοιμάζει την «παγκόσμια υπηκοότητα»⁴³⁰, την ανάγκη για θεωρητική σύλληψη του ενδεδειγμένου παραδείγματος υπερπολιτειακής ιδιότητας και διακυβέρνησης, και τον εξορθολογισμό των δημοκρατικών διαδικασιών μέσω συμμετοχικής συνείδησης, με κοινή αφετηρία τις ανθρώπινες αξίες· είτε ακόμη, ως ατομικές πρωτοβουλίες με το αίσθημα της ευθύνης της αυτοσυντήρησης και της προστασίας των αδύναμων μερών να δεσπόζει, μέσω της άσκησης πολιτικής βούλησης επί των δομών της εν λόγω υπερκοινότητας –ενίοτε τεχνοκρατικής-μηχανιστικής υποστήριξης– αλλά με εγγενή στοιχεία πολιτειακής δομής και δικαιοσύνης κοσμοπολιτικής αναφοράς. Ταυτοχρόνως, φέρει ένα κοινό αξιακό παρελθόν, στο οποίο όμως είτε δεν επαρκεί η επενέργεια της συμμετοχής των πολιτών, είτε θεσμικά κενά συνδιαλέγονται σε διαφορετικό επίπεδο της ενωσιακής πολιτικής με αποτέλεσμα την

⁴²⁹ Ibid. αλλά και ευρύτερα, διότι η έννοια ως σύλληψη και ως όρος, διέπει ολικά κάθε έργο της φιλοσόφου.

⁴³⁰ Για την «παγκόσμια υπηκοότητα» ή αλλιώς «οικουμενική υπηκοότητα», όπως συντάσσεται ως έννοια και ως υπόθεση στην έρευνα αυτή, οφείλουμε στη θεώρηση της Nussbaum. Το θέμα το οποίο η ίδια προβάλλει είναι συναφές με εκείνο του Adam Smith σύμφωνα με τη στωική θεώρηση. Για την ίδια πολύ χαρακτηριστικά με κριτική διάθεση, και σχετική αντίθεση, και ανάλογη τροφή για σκέψη εδώ, ο Sen αναφέρει: «η σημασία της εστίασης της Nussbaum στην παγκόσμια υπηκοότητα βρίσκεται στη διάρθρωση μιας σοβαρής παραλειψής-αυτής του ενδιαφέροντος για τους ανθρώπους που δεν συνδέονται μαζί μας μέσω [...] σχέσεων συγγένειας ή κοινότητας ή εθνικότητας. Η επιβεβαίωση ότι η πρωταρχική μας αφοσίωση ανήκει στην ανθρωπότητα εν γένει, φέρνει όλους τους ανθρώπους στον χώρο του ενδιαφέροντός μας, χωρίς να αποκλείει κανέναν. Υπάρχουν όντως ικανοί λόγοι για να θεωρήσουμε ότι το στοιχείο αυτό του ενδιαφέροντος είναι πρωταρχικό, αν η κοινή μας ανθρωπότητα έχει σαφή ηθική σχέση. Αν το αναγνωρίσουμε αυτό, και μετά από τη βασική παραδοχή του ενδιαφέροντος για όλους, βρίσκουμε λόγους να δώσουμε κάποια επιπλέον σημασία στα συμφέροντα όσων συνδέονται μαζί μας με κάποιο σημαντικό τρόπο [...], τότε αυτό μπορεί να συμβεί μέσω της αναγνώρισης μιας συμπληρωματικής αφοσίωσης» και «η προτεραιότητα της γενικής αφοσίωσης στην ανθρωπότητα δεν πρέπει να αμφισβητείται, στον βαθμό που αποφεύγεται αποκλειστικότητα αυτού του ηθικού λόγου». Ακόμη παρακάτω, «η εστίαση στην παγκόσμια υπηκοότητα που υπογραμμίζουν οι Στωικοί, ο Άνταμ Σμιθ και η Martha Nussbaum είναι αποτελεσματική στην αντιμετώπιση ενός διαφορετικού προβλήματος: να μην απολεισθεί κανένας άνθρωπος από την ηθική μέριμνα. Είναι μία μεγαλειώδης επιβεβαίωση και μου φαίνεται ότι μπορεί να δικαιωθεί ακριβώς για τους λόγους που έχουν αναγνωρίσει». Βλ. στο Nussbaum, M. C. (1999). et. al., ό.π., σελ. 139-141 το Sen. A. «Ανθρωπότητα και Υπήκοότητα», στο ίδιο.

απουσία μιας συμμετοχικής σταθερής αλληλεπίδρασης μεταξύ των θεσμών και των πολιτών.

Συνακόλουθα παραπέμπει στη δημιουργία δομών κοινωνικής –πολιτικής– αλληλεπίδρασης, ως ακολουθίας-παράγωγου της κατασκευής και συν-επιλογής της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ως αποτέλεσμα της διαλεκτικής αυτής σχέσης, προκύπτουν θεωρητικά ζητήματα σχετικά με τα θεσμικά όρια, την εξέλιξη της ενωσιακής σχέσης των παράλληλων πατριωτισμών, το ευρύτερο λειτουργικό πλαίσιο της νομιμοποίησης της μεταεθνικής υπηκοότητας-ιδιότητας του πολίτη κατά το συνταγματικό και κοσμοπολιτειακό αξιακό σύστημα, αλλά και για την ενδεχόμενη μετεξέλιξη μορφών πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Οι εν λόγω πολιτικές συνδιαμορφώσεις σε θεσμικό και αξιακό επίπεδο, καλλιεργούνται στο ευρωπαϊκό πολιτικό εγχείρημα αυτοδιάθεσης-συνεργασίας ως ένα εργαλειακό νομικό επιχείρημα εν διαμορφώσει της εγγενούς απόρροιας της κατασκευής ταυτότητας επί του συνόλου μιας πλουραλιστικής συνδιαλλαγής πολλαπλών ταυτοτήτων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η εννοιολογική κατασκευή-αποδόμηση της ταυτότητας συναρτάται προς την εξής θέαση: η ευρωπαϊκή ταυτότητα αποτελεί ένα πολιτικό υποκείμενο εν διαμορφώσει και παράλληλα ως κοινωνικο-ιστορικό αντικείμενο στοχασμού και βάσει ιδιοτήτων με εργαλειακή δυναμική, συγχρόνως ως νομικό κεκτημένο αποτέλεσμα του ευρωπαϊκού δικαίου, της συνταγματικής και θεσμικής φύσης των ενωσιακών δεσμών, εν προκειμένω το σύνολο των κοινωνικών, οικονομικών και διαπολιτισμικών στοιχείων που συγκροτούν την υπερεθνική σχέση με νομικό τρόπο, συνδιαμορφώνεται στο πλαίσιο των ενωσιακών σχέσεων μεταξύ των μελών-μερών που το συνθέτουν.

Η σύνθεση αυτή έχει ως ζητούμενο την ενδελεχή κατανόηση μιας κατασκευής που εξελίσσεται σταδιακά σε νέα κοινωνιολογικά και πολιτικά σχήματα, ενώ το πρόβλημα της μη ενιαίας δυναμικής και επενέργειας ως καθολικής θεσμικά και νομικά, αλλά και συνειδησιακά ταυτότητας, ενισχύει τους μηχανισμούς μιας μη σταθερής κατάκτησης ως ιδιότητα και ως πολιτικό επακόλουθο μιας ολοκληρωμένης πολιτικής κοινωνίας. Σημαντικό λόγο στην παγίωση της ολοκλήρωσης κατά το (νεο)ρεπουμπλικανικό πρότυπο συνεργασίας, συναποτελούν οι αξίες και οι πεποιθήσεις, άμμεσες ή έμμεσες, δηλαδή η πολιτική κουλτούρα του ευρωπαϊκού συνόλου των πολιτών, κυρίως βάσει του εκλογικού δικαιώματος το οποίο δεν ασκείται και δεν «επισημοποιείται» ως κοινή πράξη συμμετοχικής δημοκρατικής

συμπεριφοράς, αλλά ως μία εθελούσια ή δευτερεύουσα σημασίας δυναμική-συμμετοχή στην εμπεδωμένη δημοκρατική αντιπροσώπευση των εθνικών πολιτικών συμφερόντων. Προκύπτουν και άμεσα εξαρτημένες ως επιλογές-επακόλουθο της πολιτικής συμπεριφοράς ενός έθνους έναντι ενός άλλου που ομοίως προκύπτει είτε ως αντιδημοκρατικό, ή ευρωσκεπτικιστικό, πάλι λόγω μιας αντίληψης της ευρωπαϊκής ταυτότητας με όρους συγκριτικούς στη θέση μιας προαπαιτούμενης κατανόησης της σφαίρας μιας πολυσήμαντης ιδιότητας, ικανής να επενεργήσει συνδυετικά παρά αποσχιστικά, σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές απαιτήσεις και προβλήματα. Το κριτικό αυτό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας προκύπτει ως εκείνο το «ηθικό κατηγορήμα» το οποίο δύναται να αποκαταστήσει θεσμικά κενά του ενωσιακού δεσμού, τις λειτουργικές ασυμμετρίες, όπως για παράδειγμα η μη ενιαία εκλογική συμβατότητα μεταξύ των κρατών-μελών⁴³¹, ομοίως οι κανονιστικές ελλείψεις της πολιτειακής ιδιότητας σε περιπτώσεις πολιτών εκτός της ευρωπαϊκής επικράτειας, είναι χαρακτηριστικά της δημοκρατικότητας που στην πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης επικαλύπτονται από τη δυνατότητα για πολυπεπίπεδη συνοργάνωση σε υπερεθνικό και διεθνές επίπεδο.

Με όρους Smith «η συμπάθεια για τους άλλους είναι ένας ασταθής μηχανισμός», για τη Naussbaum «η φαντασία δεν αρκεί» παρά στην περίπτωση, εντούτοις, να συντρέχουν πολιτισμικά και πολιτειολογικά στοιχεία δομισμού με σαφείς νομικούς και πολιτειακούς κώδικες συμπόρευσης και συνδιαλλαγής προς την κατεύθυνση νέων μορφωμάτων με θετικό κανονιστικό πρόσημο, σύμφωνα και με γνώμονα την επιταγή της ηθικής καλλιέργειας αξιών και αρετών, ανάλογων ώστε να εντατικοποιήσουν μία τέτοια κοσμοπολιτική συνταγματικότητα. Η εν λόγω έννοια, απαλλαγμένη από τη συμβολική ένταση, ως πολιτική θέση με ιδεολογικό κριτικό πλαίσιο, ακόμη ως δικαυική κατάσταση στο επίπεδο ενός ομόκεντρου ηθικού δικαίου που εξισορροπεί το διεθνές, και ως αποκλειστικά συντονιστικό των εξωτερικών σχέσεων με όρους πολιτικής συνεργασίας, τότε, βρίσκεται στη διαδικασία της

⁴³¹ Για την έννοια και τη συνθήκη της «υποχρεωτικής ψηφοφορίας», καθώς και σχετικά με το πώς χρησιμοποιείται ως όρος και κοινωνικο-πολιτικό γεγονός, εδώ, και σε σύγκριση, μεταξύ άλλων, με τη θέση των Newton και Van Deth (συντάσσεται και με Kymlicka, υποσημ. 94) βλ. την αναλυτική επεξήγηση στις σελίδες 174-175 στη διατριβή αυτή, την 251η υποσημείωση, που αποσκοπεί καταρχάς στον διαχωρισμό από την όποια ενδεχόμενη κατανόηση υπό το πρίσμα της επιβεβλημένης ψήφου με αντιδημοκρατικό πρόσημο, και επιδιώκει την επισήμανση πως η υποχρεωτική ψηφοφορία αποτελεί ηθικό και πολιτειακό καθήκον το οποίο δύναται να δομηθεί, καλλιεργηθεί και ασκηθεί· εν προκειμένω εδώ τονίζεται η δυναμική του, είτε ως αντίρρηση είτε ως δικαίωμα που απορρέει από την ευρωπαϊκή ταυτότητα και εκφράζεται ως πολιτική θέση.

οργανικής σύστασης ως μετεξέλιξης του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού και με κύριο παράδειγμα την ευρωπαϊκή θεσμική και νομική ταυτότητα. Προκύπτει, σύμφωνα με τα παραπάνω, πως προαπαιτούμενο της αμφίδρομης ωρίμανσης της αυτής ταυτότητας της πολιτικής ολοκλήρωσης –εδώ κυριολεκτικά, με το ψυχολογικό και εννοιολογικό περιεχόμενο που παρουσιάζει η περιγραφή– η ενωσιακή υποστήριξη θεσμικά, και δη από τη στιγμή που η προστασία της εθνικής ταυτότητας δεν είναι νομικό ζητούμενο ως τυπολογία για την ευρωπαϊκή ευθύνη, αλλά κατοχυρωμένη συνθήκη για τη συνύπαρξη της ετερότητας, οφείλει να διανείμει ως αναθεωρητικός διάλογος, την ανάδειξη της εκλογικής δυναμικής μέσω της διαμόρφωσης ενός νέου κριτικού πλαισίου, απόλυτου και κοινού για όλα τα κράτη-μέλη, με σεβασμό στους αναλογικούς κανόνες αναθεωρημένους, αλλά, με δομική σύνθεση και σταθερότητα της τάσης προς και σε κοινοπολιτειακό επίπεδο συντονισμού της πολιτικής εκπροσώπησης, ήτοι του διαμοιρασμού της δημοκρατικότητας σε ενιαίο κοινοβουλευτικό θεσμικό κανονισμό, πριν από κάθε άλλη προσπάθεια για κοινή νομισματική πολιτική – εξαίρεση αποτελούν άλλες μετανεωτερικές μορφές συντεταγμένης συνέργειας, όπως το ευρωπαϊκό πλαίσιο χάραξης πολιτικής για την υγεία και το περιβάλλον, για την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Μία πιθανή εξέλιξη, συνακόλουθη με την πολιτειακή άσκηση ως ηθικό και κοινωνικό καθήκον των πολιτών, των αναπόσπαστων «συνδαιτυμόνων» στη διαδικασία εξέλιξης της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Κεφάλαιο 8

Συμπερασματικές αξιολογήσεις

8.1. Συνδιαμορφώσεις βάσει των ποιοτικών χαρακτηριστικών των υπό εξέταση θεωριών της Ευρωπαϊκής ταυτότητας

Η αναγκαιότητα για αναπροσαρμογή στο θεωρητικό πεδίο των Ευρωπαϊκών Σπουδών και της Πολιτικής Επιστήμης με τη συμβολή του φιλοσοφικού στοχασμού, της διεπιστημονικής σκέψης, της κριτικής θεωρίας και του κοινωνικού κονστρουκτιβικισμού, επαναφέρει στο προσκήνιο το ενδιαφέρον για τον πατριωτισμό και μία διαφορετική θέαση της κοσμοπολιτικής θεωρίας. Στο πλαίσιο αυτής της αναπροσαρμογής, δηλαδή της αναθεώρησης και της ανακάλυψης των στοιχείων εκείνων που συγκροτούν και ανανεώνουν την ενοποιητική διαδικασία, προκύπτει η προσπάθεια συγκερασμού κανονιστικών προτύπων πατριωτισμού βάσει της νεωτερικής προσέγγισης της *κοσμοπολιτικής διεθνούς θεωρίας* ως ασφαλούς διαδρομής για την κατανόηση της σύγχρονης Ευρωπαϊκής συνέχειας. Η διαδρομή αυτή εξετάζεται με όρους δικαιοσύνης και υπερκερασμού των θεσμικών και λειτουργικών ορίων της ενοποίησης, και εγγράφεται σε εκείνα τα θεωρητικά σχήματα, που δομούν την πολύπλευρη, νοηματικά και διαρθρωτικά, σύνθεση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Πρόκειται για μία θεωρητική προσέγγιση με σύγχρονο πρόσημο, που απαντά στο αξιακό και νομικό παρελθόν της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ενώ οι επιστημολογικές και πολιτικές συνιστώσες των θεωρητικών ρευμάτων που εξετάσαμε, λειτουργούν ως συνδυαστικές κατευθύνσεις, ως *ιδεολογικές/ιδεοτυπικές* κατακτήσεις-σύμβολα και ως γνώμονες διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού «συνανήκειν»: επιλέξαμε μία ακολουθία βάσει του διπτύχου *συμβολές-επιρροές* και τη διάκριση μιας *ιδεοτυπικής εργαλειακής ταυτότητας*, με πολλαπλές θεάσεις και βασικό υλικό, με σύνθετες μεταβλητές, που αποτελούν παράλληλα τα δομικά ποιοτικά της στοιχεία. Το γεγονός αυτό μάς οδήγησε στην επιλογή το ερευνητικό πόνημα να βασιστεί σε μία συγκριτική προσέγγιση των θεωριών-ταυτοτικών στοιχείων της ευρωπαϊκότητας ως οργανικού μορφώματος και ως συνειδησιακής πολιτικής ιδιότητας, και να οριοθετηθεί υπό το πρίσμα των θεωριών που συγκροτούν, διατρέχουν και εξελίσσονται την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Με αυτόν τον τρόπο, αποτυπώνονται νεότερες μορφές, κυρίως όμως ερευνάται η δυναμική τους

ως εκδηλώσεις *μετεξέλιξης* ενός σύνθετου εμπειρικού και διανοητικού πεδίου. Για να καταλήξουμε ότι η πολύσημη αυτή σχέση ανάμεσα στις θεωρητικές και εμπειρικές θεάσεις της ευρωπαϊκής ταυτότητας, σχέση που συνδιαλέγεται με διακριτές μορφές πατριωτισμού, αποκαλύπτει τα εξής: η μετεξέλιξη του μεταεθνικού αφηγήματος σε ένα προσχέδιο πολιτειακής ταυτότητας με όρους «παγκοσμιοτήτας», εδράζεται πάνω στις αναγνωριστικές ποιότητες της εθνικής ταυτότητας και εκκολάπτεται καθόλη την πορεία της –δημοκρατικής ή μαχόμενης των αντιδημοκρατικών στοιχείων ή όσων προκαλούν την ακραία εσωτρέφεια των εθνικών μερών– ευρωπαϊκής ταυτότητας, ως σχέσης μερών-μελών, ως δομών κοινωνικής κατασκευής και ως βάσεων και εργαλείων αναθεώρησης σε συνδυασμό με τα σύνθετα κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα σε υπερεθνικό επίπεδο της σύγχρονης πραγματικότητας.

Η διαδρομή στο ερευνητικό αντικείμενο δοκιμάζεται ως προς την ασυμπτωτική σχέση των πατριωτισμών της ΕΕ, την παρερμηνεία των *αρνητικών πατριωτισμών* των κρατών-μελών σχετικά με το κατά πόσον και σε ποιο θεσμικό και λειτουργικό επίπεδο επηρεάζει την εξέλιξή της, την ταυτότητα ως έννοια και ως δομική συνιστώσα, που δεν τελματώνει αλλά ανασκευάζεται σε κοινωνιολογικές και θεσμικές συνέχειες. Για τους λόγους αυτούς, ορίσαμε τον *αρνητικό πατριωτισμό* ως το σύνολο των μορφών που προκύπτουν ως: *έκτακτος, επεκτατικός και εσωστρεφής αντιευρωπαϊκός πατριωτισμός* – όπως αρχικά είχε αναφερθεί, ως «μια ασυμπτωτική σχέση μεταξύ πατριωτισμού και κοσμοπολιτισμού», όπου η διασάφηση της αλληλεπίδρασης και όχι του ανταγωνισμού μεταξύ τους σε συμβολικό, λειτουργικό ή/και θεσμικό επίπεδο, μας οδηγεί στη θέση πως η ενισχυτική ή αποσχιστική μεταξύ τους διάδραση αποτελεί κύρια δυναμική διαμόρφωσης της εν λόγω ταυτότητας με συμπληρωματικό τρόπο βάσει του οποίου διαφαίνεται πως το συνταγματικό πρότυπο «συνδιαλέγεται» με τα πολιτειακά στοιχεία της ρεπουμπλικανικού ιδεολογικού σχήματος καθόλη την πορεία της ενοποίησης.

Κρίθηκε, έτσι, σκόπιμο η ερευνητική πορεία να αρθρωθεί από την περιγραφή των ορισμών και αξιών, εκκινώντας από την περίοδο του Διαφωτισμού κατά τον επιστημονικό ορθολογισμό και φιλελευθερισμό που οδήγησαν τον πατριωτισμό σε διαφορετικές κατευθύνσεις –επαναστατικό, ατομοκεντρικό, κοινοτικό–, την παράλληλη αναζήτηση των ρεπουμπλικανικών στοιχείων ως απόρρεια του μεσαιωνικού πατριωτισμού και τη μετεξέλιξη της θεωρίας σε συνταγματικό πατριωτισμό με αναφορά και στη θεωρία του εθνικισμού. Η διαδρομή αυτή έχει ως αποτέλεσμα την αναγωγή των δύο κεντρικών για την έρευνα θεωρητικών σχημάτων

στα κύρια χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής ταυτότητας, αντανακλώντας ταυτοχρόνως και τα συστατικά της μέρη με αναφορές στις αλληλεπιδραστικές τους συσχετίσεις ως κοινωνικά και πολιτικά σύνολα ταυτοτήτων με θεσμική και λειτουργική ισχύ που αλληλεπιδρά στο διεθνές πλαίσιο συνοργάνωσης.

Μετά την απόδοση της/των θεωρίας/ών, κρίθηκε σκόπιμο να αναλύσουμε τις Ευρωπαϊκές Συνθήκες και τα σημεία-τομή της ευρωπαϊκής πολιτικής σχεδίασης, με αναφορά στη θεσμική και λειτουργική επενέργεια της *αποχώρησης του Ηνωμένου Βασιλείου* από την ΕΕ και την *εκλογική συμπεριφορά των ευρωπαϊών πολιτών*, και ακολούθως να οδηγηθούμε στο ποιοτικό και εμπειρικό σκέλος της προβληματικής της σύστασης-αποδόμησης μιας διπλής-σύνθετης ταυτότητας. Η επιλογή της μεθολογικής αυτής προσέγγισης έγκειται στο γεγονός ότι στην αποτύπωση των Ευρωπαϊκών Συνθηκών παρουσιάζονται με σαφήνεια οι εφαρμογές, αυτό που εδώ αποκαλούμε «συμβολές-επιρροές» του συνταγματικού πατριωτισμού και του ρεπουμπλικανικού πατριωτισμού, όπως και της κοσμοπολιτικής ταυτότητας με αναφορά στο βάθος και την πορεία της ενοποίησης· επενεργούν με εναλλασόμενη συνέργεια έως και τη μετά-τη-Λισσαβόνα εποχή, ενώ μέρος των ενωσιακών εφαρμογών τους δύναται να επικαλύψει το κενό της συμμετοχικής δυναμικής που επεκτείνεται στο ζήτημα της ευρωπαϊκής δημοκρατικότητας. Η μεθοδολογική δομή της έρευνας αντιμετωπίστηκε όχι μόνο ως δόμηση του ερευνητικού αντικειμένου –των κυρίαρχων θεάσεων της ευρωπαϊκής ταυτότητας–, αλλά και ως διερεύνηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως εν διαμορφώσει ποιότητας και στοχασμού πάνω στην ίδια τη φύση των ενωσιακών δεσμών, είτε με όρους εκδημοκρατισμού της ενωσιακής σχέσης – συμπεριλαμβανομένων των ευρωπαϊών πολιτών–, είτε ως συνεξέλιξης των κρατών-μελών στη διαδικασία της πολιτικής ολοκλήρωσης. Η σύνθεση αυτή έχει ως ζητούμενο την ενδελεχή κατανόηση μιας δομής-κατασκευής, που εξελίσσεται σταδιακά σε νέα πολιτικά και πολιτειακά σχήματα με όρους μεταεθνικής ταυτότητας.

8.2. Η μετεξέλιξη της πολιτικής σημασίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στον διεθνή κοσμοπολιτικό χώρο

Η ταυτότητα, ως ιδέα, ιδεολογία και πολιτικό σχέδιο, παρότι πολυσήμαντη και πληθωρική, έγινε πιο κατανοητή και ανασκευάσιμη βάσει της ανάγκης αναθεώρησης

με σύγχρονο πρόσημο και αξιακό κριτικό υπόβαθρο μιας οικουμενικής συνδιαλλαγής των δικαιωμάτων, των υποχρεώσεων, της αντιμετώπισης των «μαύρων» γραμμών της πολιτικής και κοινωνικής ζωής ενός παγκοσμιοποιημένου όλου, και της από κοινού αντιμετώπισης σύγχρονων κρίσεων. Έτσι, μία παγκόσμια κοινότητα με γνωρίσματα όμοια ή προσιδιάζοντα της κοινωνικής σχέσης που καλλιεργεί τις ίδιες ανάγκες και τα ίδια καθήκοντα κατά το ρεπουμπλικανικό πρότυπο, μεταδομείται ως, δυναμική έστω, κανονιστική εξέλιξη: την επαναοριοθέτηση της σχέσης δικαιοσύνης-δημοκρατίας. Σε αυτή τη φύσει πολιτική σχέση, απόρροια της νεωτερικής διαμόρφωσης της ιδιότητας του πολίτη, η ευρωπαϊκή ταυτότητα, αξίωση συμπόρευσης εθνικών διαφοροικοτήτων, διαγράφει μία εξελικτική προοπτική είτε ως εκδήλωση συλλογικής συμπόρευσης, είτε ως ταυτοτικός τύπος ιδιοτήτων βάσει του οποίου δομούνται νέες μορφές πολιτειακών και πολιτικών ταυτοτήτων.

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα, εν προκειμένω, υποδηλώνει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες δύναται αν ανακύψουν νεωτερικά σχήματα συνεργασίας και ιδιότητας του πολίτη. Οι συνθήκες αυτές, ως περίοδοι «κρίσεων-ευκαιριών», επαναφέρουν ζητήματα όπου δεν καλύπτονται από την υπάρχουσα θεσμική κατάσταση με καθολικό τρόπο. Αυτό δεν σημαίνει πως η ίδια η ΕΕ έχει αποκαταστήσει, αναθεωρήσει και προσδιορίσει τα στοιχεία εκείνα βάσει των οποίων η συνεργασία και η πορεία του ενωσιακού κανόνα μπορεί να προβλεφθεί με θετικό πρόσημο. Ο Ferry έγραφε πως, αν θέλουμε να δώσουμε «πολιτική υπόσταση» στην ΕΕ, «σε αυτή τη νέα ταυτότητα, θα πρέπει να ξέρουμε ότι αυτή η νέα αίσθηση του “εμείς” χρειάζεται πολύ περισσότερο πράγματα από μια διάλυση των κρατών μέσα στις σχέσεις που καλούνται να συνάψουν μεταξύ τους. Το ερώτημα σήμερα είναι πώς αυτό το νέο πνεύμα θα μπορούσε να εγγραφεί μέσα στη σχέση που τα άτομα διατηρούν με το ίδιο τους το κράτος» και συνεχίζει επισημαίνοντας το ζήτημα της μορφής του πατριωτισμού που απαιτείται, πέραν της γεωγραφικής, νομικής, ιστορικής και συνταγματικής μορφής ως εξής: «Από τότε που η οικοδόμηση μιας πολιτικής Ευρώπης βρίσκεται στην ημερήσια διάταξη, η πολιτική ταυτότητα του “ευρωπαϊκού λαού” δεν εξαρτάται μόνο από τους νομικο-διοικητικούς όρους με βάση τους θα αποδοθεί μια υπερεθνική ιδιότητα του πολίτη. Ακόμη πιο ουσιαστικά, θα πρέπει να διατυπωθεί με τους όρους ενός πατριωτισμού, ο οποίος δεν συγγέεται με την παραδοσιακή πρόσδεση στο δικό μας έδαφος, στη δική μας γλώσσα και στη δική μας κουλτούρα ή ακόμα και στην εθνική μνήμη. Η συνοχή της

Ευρωπαϊκής Κοινότητας χρειάζεται έναν πατριωτισμό, αλλά υπό τον όρο ότι ο τελευταίος πρόκειται στο εξής να βρίσκεται πέραν του εθνικισμού»⁴³².

Η συμμετοχή των πολιτών της ΕΕ και η αρχική ιδέα που εγγυάται την εθνική, την περιφερειακή και την τοπική ταυτότητα με όρους αλληλεξάρτησης, συναποτελούν τις βασικές συνιστώσες που δύνανται να επιβεβαιώσουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα ως συνεκτική και βιώσιμη. Βάσει αυτής της προσέγγισης επιτελείται η ισηγορία της δημοκρατικής αρχής, η οποία, όταν και όπου εκλείπει, δίνει χώρο στη δημοκρατική αναποτελεσματικότητα. Οι εν λόγω περιπτώσεις επιτρέπουν να επαναφέρουμε στη συζήτηση το πρότυπο της καντιανής θεώρησης και του συγκερασμού με την ρεπουμπλικανική θεωρία ώστε να αναδειχθούν σχήματα όπως ο *κοσμοπολιτικός πατριωτισμός* και η *μεταεθνική διακυβέρνηση* ως απόρροια της πολυσύνθετης ευρωπαϊκής ταυτότητας, που εμπεριέχει όμως τα απαραίτητα κανονιστικά στοιχεία για την εμπεριστατωμένη εφαρμογή του: το δίκαιο, οι οικουμενικές αξίες και ο ηθικός και νομικός πολιτισμός, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι νέες πραγματικότητες διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, προκειμένου να διαμορφωθούν από κοινού οι κατάλληλες συνεργατικές πολιτικές. Οι σκέψεις αυτές τεκμηριώθηκαν με αναφορές από τη μετανεωτερική σκοπιά της αναζήτησης των νέων παραδειγμάτων για την κυριαρχία⁴³³, το δίκαιο και τη δημοκρατία, την εμπέδωση ή μετεξέλιξη της ιδιότητας του πολίτη, και τις ροές του ενωσιακού θεσμού ως πρότυπου-εργαστήριου.

Η διαλεκτική ανάμεσα σε «πατριωτισμό-ταυτότητα» και «κοσμοπολιτισμό-ταυτότητα» ως πράξη πολιτική, καλύφθηκε εδώ με την παράθεση νέων ορισμών, που βασίστηκαν στη χαμπερμασιανή λογική μεταξύ άλλων, στα κοινωνικά γεγονότα που είτε ενισχύουν είτε αποδυναμώνουν τα θεωρητικά σχήματα βάσει των οποίων συγκροτείται η θεσμική, δικαιοκή και λειτουργική φύση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

⁴³² Ferry, J. M. (2006)., ό.π., σελ. 257.

⁴³³ Με αφετηρία την «κρατική κυριαρχία» (state sovereignty) ως την αρχή της οργάνωσης του πολιτικού χώρου κατά την οποία υφίσταται μία κυρίαρχη εξουσία που κυβερνά έναν συγκεκριμένο χώρο, όπως η αρχή αυτή καθιερώθηκε. Πιο συγκεκριμένα, «οι συνθήκες της Βεσφαλίας συνήθως ορίζονται ως η γέννηση της κρατικής κυριαρχίας, παρόλο που χρειάστηκαν πολλές εκατοντάδες χρόνια προτού η αρχή να γίνει θεσμός. Οι θεωρίες των Διεθνών σχέσεων έχουν διαφορετικές απόψεις για το αν η κρατική κυριαρχία άλλαξε ή ακόμα διαβρώθηκε. Επίσης διαφωνούν ως προς το αν η κρατική κυριαρχία είναι καλός τρόπος οργάνωσης της πολιτικής κοινότητας που αποτελεί την κανονιστική θέση της κρατικής κυριαρχίας». Στο Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. [2011] (2013). *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*. Μετάφραση: Ελ. Ψευτελή και Ελ. Κοτσουφού. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο. Σελ.785. Αναλόγως, στοχαστικά εδώ, γίνεται λόγος για το ποιες θα μπορούσαν να είναι οι μετεξελικτικές πρακτικές εκφάνσεις της εν λόγω αρχής που έχει επικρατήσει δομώντας τη συνεργατική διαδικασία με συγκεκριμένο τρόπο αυτοδιάθεσης ή αποχής από διακυβερνητικά μοντέλα κατά το υπερεθνικό πρότυπο.

Βάσει της εμπειρικής προσέγγισης, η ποσοτική μέθοδος χρησιμοποιήθηκε για την αποσαφήνιση και ερμηνεία –σύμφωνα με τη διττή-συγκριτική προσέγγιση που έχουμε επιλέξει– είτε ως οργανικό και συνταγματικό σύνολο με διεθνικό χαρακτήρα, είτε ως πολιτική ικανότητα, που προκύπτει από τη συμμετοχή και την άσκηση των δημοκρατικών καθηκόντων. Στο σημείο αυτό, το εμπειρικό μέρος της έρευνας εστίασε στη συμμετοχική κουλτούρα των ευρωπαίων πολιτών στις εκλογές του 2014 και του 2019 ως κομβικής σημασίας, λόγω της περιόδου της οικονομικής και αξιακής κρίσης στην οποία περιήλθε η ΕΕ και των ιδιαίτερων πολιτικών συνθηκών που μας επέτρεψαν να εμβαθύνουμε στην ταυτότητα, ως κριτικού εργαλείου κατανόησης θεωρητικών σχημάτων.

Η διαπίστωση της δυναμικής ενίσχυσης της ταυτότητας, η πολιτική «σκυταλοδρομία»⁴³⁴ του συνταγματισμού και της πολιτικής ολοκλήρωσης, η κοινωνική και πολιτική απήχηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, είναι κάποια από τα αρχικά συμπεράσματα που ερμηνεύουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Στη θεωρία του συνταγματικού πατριωτισμού, σε συνδυασμό με τη ρεπουμπλικανική θεώρηση μεταξύ άλλων, κυρίως βάσει της συστηματικής ανάλυσης των θεωρητικών με έμφαση στον Habermas, διαφαίνεται πως τα αξιακά-ποιοτικά χαρακτηριστικά της κοσμοπολιτικής θεωρίας δεν συνυπάρχουν απλώς εντός της ρεπουμπλικανικής ποιότητας, αλλά συνδράμουν και δομούν τη συνέχεια της ευρωπαϊκής ταυτότητας ή και τη μετεξέλιξή της σε μεταπολιτειακή ιδιότητα, η οποία απαντά στην ιστορική συνειδητότητα του ατόμου ως μέρους ενός οικουμενικού όλου με όρους συλλογικού δικαίου και ηθικής κατά την Καντιανή σύλληψη⁴³⁵. Θα ήταν δόκιμο να θεωρήσουμε, επίσης, πως ο ρόλος που διαδραματίζει η ευρωπαϊκή ταυτότητα καθίσταται εργαλειακός στην αναζήτηση και μετεξέλιξη της θεσμικής και δικαιοκτικής ανάγνωσης της ετερότητας μέσω μιας συστηματικής συμμετοχικής αντίληψης για τα κοινά. Επιπροσθέτως, αποτελεί την αντιπροσωπευτική εικόνα μιας μετακυριαρχικής διάστασης της εξουσίας με αρωγό τη συμπολιτειακή ιδιότητα της αφοσίωσης και του σεβασμού στις πολλαπλότητες της

⁴³⁴ Ως πολιτική «σκυταλοδρομία» αναλογίζεται και προσδιορίζουμε εδώ τη διαδικασία της σχέσης μεταξύ των κύριων χαρακτηριστικών θεωρητικών και κανονιστικών σχημάτων της ενωσιακής σχέσης-δυναμικής που πραγματευόμαστε στην έρευνα αυτή, όχι αμιγώς ως διεκυστίνδα αλλά ως μία δομική σχέση που θυμίζει περισσότερο την προετοιμασία σε πολιτικό και νομικό επίπεδο με αξιακό οικουμενικό πρόσημο και με προοδευτικό τρόπο –ανεξαρτήτως των στιγμών αποσταθεροποίησης ή της επανόδου της μιας προοπτικής (π.χ. συνταγματικής vs ρεπουμπλικανικής-κοσμοπολιτικής) έναντι της άλλης– παρά ως ανταγωνιστική. Με άλλα λόγια, ως αλληλλοσυμπληρωματική στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

⁴³⁵ Ως «Καντιανή σύλληψη» θεωρούμε τον φιλοσοφικό πολιτικό σχεδιασμό των κοινωνιών και συνακόλουθα της διεθνούς κοινωνικότητας-αταξικότητας, και συνανθρωπικότητας.

σύνθεσης, από και για τον πολίτη, με αξιώσεις διεθνούς πολιτισμού ή, κατά Habermas, «ένα αποφασιστικό βήμα προς μια πολιτικά συντεταγμένη παγκόσμια κοινωνία».⁴³⁶

Η ερμηνεία της ευρωπαϊκής ταυτότητας ολοκληρώνεται ως αντίληψη και εξελικτικό εργαλείο με τη σύλληψη ενός διαπολιτειακού φαινομένου, η εξέλιξη του οποίου συνδιαλέγεται με το πατριωτικό και κοσμοπολιτικό πρότυπο δικαίου και ηθικής⁴³⁷ ως μορφή πολιτικής συνεργασίας, με όρους Kant η «μελλοντική κατάσταση κοσμοπολιτικού δικαίου»⁴³⁸. Ενισχυτικά στη θέση αυτή, παραθέτουμε την εξής συμβολή του Habermas για την κρίση της ΕΕ⁴³⁹ υπό το φως της συνταγματοποίησης του Διεθνούς Δικαίου, όπου εξηγεί «γιατί, ειδικά τώρα, η Ευρώπη είναι ένα συνταγματικό εγχείρημα»⁴⁴⁰: «Στην παρούσα κρίση ακούει κανείς συχνά την ερώτηση γιατί πρέπει τέλος πάντων να επιμένουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, και μάλιστα στον παλιό στόχο μιας “ολοένα στενότερης πολιτικής ένωσης”⁴⁴¹, αφού το αρχικό κίνητρο, να αποφευχθούν μια για πάντα οι πόλεμοι στην Ευρώπη, έχει εκλείψει. Στην ερώτηση υπάρχουν περισσότερες από μία απαντήσεις» και συνεχίζει με την ανάπτυξη μιας «νέας, πειστικής αφήγησης από την άποψη της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου»⁴⁴² επισημαίνοντας πως στο ζήτημα της συνταγματοποίησης η ΕΕ «στο

⁴³⁶ Habermas, J. (2012), ό.π., σελ. 58.

⁴³⁷ Ibid., σελ. 57-58.

⁴³⁸ Ibid., σελ. 58.

⁴³⁹ Των κρίσεων, για εμάς στην έρευνα αυτή, εγγενείς της ενωσιακής πορείας, ή των εθνικών πολιτικών ή έκτακτων συνθηκών σε εσωτερικό και διεθνικό επίπεδο διάδρασης.

⁴⁴⁰ Στη διατριβή αυτή ένα «πρότυπο εργαστήριο πολιτικής θεώρησης», μία διαδικασία εκκόλαψης νέων πολιτικών και πολιτειακών μορφών, ως εν εξέλιξη και εξελικτικό παράδειγμα είτε ως συνταγματικό εγχείρημα είτε ως μεταεθνική πολυπίπεδη συνεργασία.

⁴⁴¹ Της οποίας για τη θέση μας εδώ, ως ενισχυτικό εργαλείο, προκύπτει και θεωρήθηκε η πολιτική βούληση-συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών και των δυνάμει πολιτών ομοίως στις πολιτικές συναποφάσεις, είτε με τη μορφή ελέγχου είτε με τη διανοητική και συμβολική διάσταση της πολιτειακής ιδιότητας σε ένα σύνολο συμπολιτειακού χαρακτήρα με διεθνή προσανατολισμό και οικουμενικό αξιακό πλαίσιο.

⁴⁴² Habermas, J. (2012), ό.π., σελ. 58. Για τον Kant παραθέτει τις εξής πηγές και υποσημειώνει πως «σ’ αυτή την ερμηνεία του Kant, ο οποίος βλέπει το μοντέλο της ομοσπονδίας κρατών μόνον ως βήμα προς μία περαιτέρω συνένωση των λαών», Thiele, U. (2011). *Von der Volkssouveränität zum Völker (staats) recht Kant–Hegel–Kelsen: Stationen einer Debatte*. na. im Eberl, O. (2011). *Transnationalisierung der Volkssouveränität. Radikale Demokratie diesseits und jenseits des Staates*, Stuttgart: Steiner-Verlag. Σελ. 175-196, και συγκεκριμένα στη σελίδα 179 από την οποία παραθέτει το εξής: «η ειδική εκείνη συνθήκη, η οποία, εν ονόματι της αιώνιας ειρήνης, θα μεταβίβαζε εθνικά κυριαρχικά δικαιώματα σε υπερ- ή διακρατικά όργανα, θα έπρεπε να πηγάζει από μία “συνθήκη μεταξύ των λαών” και όχι απλώς και μόνον από μία συμφωνία μεταξύ των τυχόντων ηγεμόνων». Ακόμη, για τη συνταγματοποίηση του διεθνούς δικαίου, κάνει ειδική αναφορά στον όρο στο Frowein, JA (2004). *Constitutionalization of international law. International Law — Human Rights — Constitutional Issues in Germany and Europe*, 173-198. (πρόσβαση στην οποία είχαμε εμείς, ενώ ο ίδιος υποσημειώνει σε παλαιότερη μεταξύ άλλων) και στο *Völkerrecht und Internationales Privatrecht in einem sich globalisierenden internationalen System*, *Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht*. Τόμος 39. Στο σημείο αυτό, οφείλουμε ευχαριστίες για την γνωριμία και εντατική εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας, –και όπως θεωρούμε εδώ, ως συναφή σχέση με την ευρωπαϊκή ταυτότητα την εκμάθηση των ευρωπαϊκών γλωσσών και της κουλτούρας των ευρωπαϊκών εθνών, ως συνώνυμη της πολιτειακής συνείδησης σε ένα ευρύ περιβάλλον

δύσκολο δρόμο προς τη Συνθήκη της Λισσαβώνας [...] κατατρίβεται με τέτοια συνταγμοτοπολιτικά ζητήματα· ωστόσο, εκτός από τις συνταγματικές συνέπειες της “οικονομικής διακυβέρνησης” που βρίσκεται στα σκαριά, αυτή η προοπτική συνιστάται σήμερα με δύο επιπλέον λόγους», εννοώντας τις «διεξόδους από την τραπεζική, νομισματική και δανειακή κρίση», χάνοντας σύμφωνα με τον ίδιο την πολιτική της οπτική και τις «εσφαλμένες πολιτικές έννοιες [που] μπλοκάρουν την εκπολιτιστική ισχύ της δημοκρατικής εκνομίκευσης» από την άλλη⁴⁴³.

Στο ίδιο σκεπτικό κινείται και η κατά Müller λογική της «πολιτισμένης αντιπαράθεσης»⁴⁴⁴ υπό την έννοια των κοινών επιδιώξεων ενός πολυπολιτισμικού συνόλου επιμέρους δήμων με κοινό νομικό και αξιακό πολιτισμό. Συγκεκριμένα, γράφει πως «η πραγματικότητα δεν θεμελιώνεται σε μία συντακτική εξουσία, ή ένα δήμο (κάτι το οποίο αληθεύει, ακόμα και χωρίς την περαιτέρω διεύρυνσή της)· αντιθέτως βασίζεται σε μία ομάδα επιμέρους δήμων. Με άλλα λόγια, οι ευρωπαϊκοί λαοί θα πρέπει αδιάκοπα να διαπραγματεύονται και να αποφασίζουν πόσα στοιχεία επιθυμούν να μοιράζονται και πόσα επιθυμούν να έχουν ξεχωριστά για όσο καιρό αναζητούν την ένωση χωρίς να καταλήγουν σε μια τελική ενότητα ή ομοιομορφία». Ο Müller συνεχίζει επισημαίνοντας ότι «αντί για την απόλυτη ενότητα, μπορεί να διαμορφώσουν μορφές πίστης γύρω από κοινά σχέδια, βάσει κοινών ιδανικών [...] φυσικά, είναι δυνατόν να αντιτείνει κάποιος ότι η παρουσία μιας ποικιλομορφίας δήμων είναι μια ασταθής κατάσταση, ένα ημίμετρο μεταξύ διάλυσης και ομοσπονδιακού κράτους και κανένα φιλοσοφικό ή ιστορικό επιχείρημα δεν μπορεί να αντικρούσει αυτόν τον σκεπτικισμό, αλλά το κατ' ουσίαν ιστορικό επιχείρημα του σκεπτικιστή δεν αποτελεί με τη σειρά του πειστική αντίρρηση» και ολοκληρώνει θέτοντας το ερώτημα «γιατί, δηλαδή, δεν θα μπορούσε η ΕΕ να αποτελέσει ένα νέου τύπου πολιτικό μόρφωμα;»⁴⁴⁵. Ένα τέτοιο διερώτημα πηγάζει από τις συνδιαμορφώσεις και τις αξιακές συνιστώσες της ενωσιακής δυναμικής με αρωγό την

αλληλεπίδρασης– στη φιλοξενία του Universität Siegen, ως διδακτορική ερευνήτρια και υπότροφος του Erasmus+, κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής αυτής.

⁴⁴³ Habermas, J. (2012), ό.π., σελ. 58-59.

⁴⁴⁴ Müller, J. W. (2012), ό.π., σελ. 209.

⁴⁴⁵ Ibid., ο ίδιος για την έννοια του δήμου στις ευρωπαϊκές σχέσεις παραπέμπει στη Νικολαΐδη, συγκεκριμένα στο Nicolaïdis, K., & Weatherill, S. (Eds.). (2003). *European Studies at Oxford: Whose Europe?: National Models and the Constitution of the European Union*. Oxuniprint: Oxford University Press. Σελ. 137-152. Βλ. Επίσης Nicolaïdis, K. (2003). Our European Demoi-cracy: Is this constitution a third way for Europe?. *Whose Europe*, 137-152., και στο Nicolaïdis, K. (2004). The new constitution as european ‘demoi-cracy’?. *Critical review of international social and political philosophy*, 7(1), 76-93. Για τον όρο-συμβολή, βλ. και εδώ, σελ. 23 υποσημ. 3 και σελ. 67 υποσημ. 99, αντιστοιχώς.

πολιτειακή ενσυναίσθηση των πολιτών και τη συλλογική τους συμπόρευση σύμφωνα με τις απαιτήσεις της δημοκρατικής αρχής.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*. Μετάφραση: Π. Χαντζαρούλα. Αθήνα: Νεφέλη.
- Βενιζέλος, Ευ. (2003). *Η πρόκληση του Ευρωπαϊκού Συντάγματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Berstein, S., & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης: Από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στα Ευρωπαϊκά Κράτη, 5ος-18ος αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γεωργίου, Θ. (2019). *Ο Jürgen Habermas και το πνεύμα της εποχής μας*. Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Δημητρακόπουλος, Μ. Φ. (2019). *Ο Καντ για τη Γαλλική Επανάσταση και την «Αιώνια Ειρήνη», οι Σχέσεις Δικαίου και Ηθικής*. Αθήνα.
- D'Estaing, Giscard V. (2015). *EUROPA η Τελευταία Ευκαιρία για την Ευρώπη*. Μετάφραση: Ρ. Κολαίτη. Αθήνα: Παπαζήσης.
- De Vattel, E. (2018). *Το Δίκαιον των Εθνών Η Αρχαί του Φυσικού Νόμου*. Μετάφραση: Γ. Α. Ράλλη. Αθήνα: Διανόηση.
- Delanty, G. (2010). *Επινοώντας την Ευρώπη: Ιδέα, Ταυτότητα, Πραγματικότητα*. Μετάφραση: Γιάννης Μπαχάρας. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη.
- Derrida, J. (2003). *Πέραν του κοσμοπολιτισμού*. Μετάφραση: Β. Μπιτσιώρης. Αθήνα: Κριτική.
- Ferry, J. M. (2006). *Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους*. Μετάφραση: Νίκος Ζαρταμόπουλος. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Galli, G. (2016). *Η Αμηχανία της Δημοκρατίας*. Μετάφραση: Π. Δημητρολόπουλος. Αθήνα: Πόλις.
- George, S. (2009). *Εμείς, οι Λαοί της Ευρώπης, Ο διαρκής αγώνας για τα δικαιώματα των Ευρωπαίων πολιτών*. Εισαγωγή Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος. Μετάφραση: Α. Κακαρούκας. Αθήνα: Οξύ.

- Goudenhove – Kalergi, R. (2004). *Πανευρώπη*. Πάτρα: Περί Τεχνών.
- Ήφαιστος, Π. (2000). *Θεωρία Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα.
- Habermas, J. (1987). *Αυτονομία και αλληλεγγύη*. Μετάφραση: Ζήσης Σαρίκας. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.
- Habermas, J. (1994). *Αγώνες αναγνώρισης στο δημοκρατικό κράτος δικαίου*. Μετάφραση: Θ. Γεωργίου. Αθήνα: Λιβάνης.
- Habermas, J. (2003). *Ο μεταεθνικός αστερισμός*. Μετάφραση: Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Πόλις.
- Healy, M. (2017). *Φιλοσοφικές και Πολιτικές Διαστάσεις της Κοινωνικής Συνοχής: Νέες κατευθύνσεις για την εκπαιδευτική πολιτική*. Μετάφραση: Ι. Πελεκάνος, Αθήνα: Τόπος.
- Heywood, A. (2007). *Πολιτικές Ιδεολογίες*. Μετάφραση: Χ. Κουτρής. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Hobsbawm, E. (1994). *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Μετάφραση: Χρ. Νάντρις. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.
- Ιωακειμίδης, Π. (2007). *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση;*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Ν. (2012). *Η Χειραφέτηση της Ευρώπης: Συνταγματική Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Καστοριάδης, Κ. (2000). *Η άνοδος της ασημαντότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον.
- Κατριβέσης, Ν. (2004). *Κοινωνιολογική θεωρία: Σύγχρονα Ρεύματα της Κοινωνιολογικής Σκέψης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κόκκινος, Γ. και Ντάλης, Σ. (2014). *Η Ευρωπαϊκή Ιστορική Συνείδηση και ο Ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον Σύγχρονο Κόσμο: Δύο Ανοικτές Διαλέξεις*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου και Παπαζήσης.
- Κονιόρδος, Σ. Μ. (2010). *Κοινωνικό Κεφάλαιο, Εμπιστοσύνη και Κοινωνία των Πολιτών*. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Κοντογιώργης, Β. Γ. (2003). *Πολίτης και πόλις: έννοια και τυπολογία της «πολιτειότητας»*. Αθήνα. Παπαζήσης.
- Κοντογιώργης, Γ. (2012). *Περί Έθνους και Ελληνικής Συνέχειας*. Θεσσαλονίκη: Ιανός.
- Κώνστας, Δ. Κ. (1983). *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων, τ. Α*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλας.
- Kant, I. (1992) [1795]. *Για την Αιώνια Ειρήνη*. Μετάφραση: Α. Πόταγα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kissinger, H. (2014). *Παγκοσμια Τάξη. Σκέψεις γύρω από το χαρακτήρα των εθνών και την πορεία της ιστορίας*. Μετάφραση: Χρήστος Καψάλης. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη
- Kymlicka, W. (2005). *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*. Μετάφραση: Γ. Μολυβάς. Αθήνα: Πόλις.
- Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχου, Δ. Ν. (2004). *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Λάβδας, Κ. Α. (2015). *Φιλελευθερισμός των Πολιτών: Εξελικτική Αναζήτηση με Ρεπουμπλικανική Πυξίδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Λίποβατς, Θ. (2017). *Το Πολιτικό και το Ηθικό, ποια σχέση έχουν;* Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Lamy, P. (2003). *Η Ευρώπη στην Πρώτη Γραμμή*. Μετάφραση: Λ. Παλλαντίου. Αθήνα: Scripta.
- Leonard, M. (2006). *21^{ος}: ο αιώνας της Ευρώπης*. Μετάφραση: Ξ. Γιατάγανας. Αθήνα: Κριτική.
- Μανιτάκης, Α. (2004). *Το «Σύνταγμα» της Ευρώπης Αντιμέτωπο με την Εθνική και Λαϊκή Κυριαρχία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαυριάς, Κ. (2001) [1981]. *Ιστορία των πολιτικών ιδεών. Ι*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλας.
- Μεταξάς, Α.-Ι. Δ. (2001). *Πολιτική Επιστήμη ΙΙ: Πολιτική Μεθοδολογία*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

- Μούσης, Ν. (2006). *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με ή χωρίς Σύνταγμα: απαντήσεις στα ερωτήματα των πολιτών*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Morgenthau, H. (2011). *Επιστήμη και Πολιτική της Ισχύος. Μετάφραση: Π. Τσακαλογιάννης*. Αθήνα: Τουρίκης.
- Müller, J.-W. (2012). *Συνταγματικός Πατριωτισμός*. Μετάφραση: Χ. Παπαστυλιανός και Φ. Στεφοπούλου. Αθήνα: Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου και Παπαζήσης.
- Müller, J.-W. (2017). *Τι είναι ο λαϊκισμός;*. Μετάφραση: Δ. Η. Αντωνίου. Αθήνα: Πόλις.
- Newton, K. and Van Deth, J. W. (2018), *Συγκριτική Πολιτική*. Θεσσαλονίκη και Αθήνα: Εκδόσεις Τζιόλα.
- Ντάλης, Σ., (2015) [2012]. *Η Ευρωπαϊκή Ένωση και η πολυμερής διαχείριση της παγκοσμιοποίησης. Ο πολυπολικός κόσμος, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ελληνική «απόκλιση»*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Ντάλλης, Σ. (2017). *Η “Δύσκολη” Ευρώπη. Σε αναζήτηση νέας Ευρωπαϊκής Αλληλεγγύης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Nussbaum, M. C. (2005). *Φύλο και Κοινωνική Δικαιοσύνη*. Μετάφραση: Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Scripta.
- Παγκτέν, Α. (2004). *Λαοί και Αυτοκρατορίες*. Μετάφραση: Αλ. Καζάκης. Αθήνα: Πατάκη.
- Πελεgrίνης, Θ. (1997). *Ηθική φιλοσοφία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Rosamond, B. (2004). *Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης*. Μετάφραση: Αφρ. Θεοδωρακάκου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σκανδάμης, Ν. (2003α). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο – Κείμενα Ι. Ιδρυτικές Συνθήκες*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Σκανδάμης, Ν. (2003β). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τεύχος 2. Ιστορική μορφολογία της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.

- Σκανδάμης, Ν., (2003γ). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο Ι. Θεσμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τεύχος 4. Οργανική υπόσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Σκανδάμης, Ν. (2005). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο, ΙΙ. Πολιτικά θεμέλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Shorten, A. (2017) [2016]. *Σύγχρονη Πολιτική Θεωρία*. Μετάφραση: Γ. Χρησιτίδης. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Sidjanski, D. (1999). *Η Ομοσπονδίωση της Ευρώπης: Δυναμική και προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Μετάφραση: Α. Ασέρ και Μ. Κοσίνα. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Smith, A. D. (2000). *Εθνική Ταυτότητα*. Μετάφραση: Ε. Πέππα. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Steans, J. (2016) [2014]. *Φύλο και Διεθνείς Σχέσεις. Θεωρία, Πρακτική, Πολιτικές*. Μετάφραση: Ρόζα Βασιλάκη. Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο.
- Τσάτσος, Δ. (2007). *Η Έννοια της Δημοκρατίας στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία*. Αθήνα: Πόλις.
- Τσάτσος, Δ. Θ. (2007). *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μία Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*. Αθήνα: ΑΑ Λιβάνη.
- Τσάτσος, Δ. Θ. (2010). *Πολιτεία*. Αθήνα: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.
- Τσινισιζέλης, Μ. (2001). *Quo Vadis Europa*. Αθήνα: Σύγχρονες Ακαδημαϊκές και Επιστημονικές Εκδόσεις.
- Τσούκαλης, Λ. (2016), *Υπεράσπιση της Ευρώπης: Μπορεί να σωθεί το Ευρωπαϊκό Εγχείρημα και με ποια μορφή;*. Μετάφραση: Ρ. Γεωργιάδου. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Taylor, C. (2007). *Πηγές του εαυτού. Η γένεση της νεωτερικής ταυτότητας*. Μετάφραση Ξενοφών Κομνηνός. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ίνδικτος.
- Taylor, Ch. (2013). *Πολυπολιτισμικότητα. Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*. Μετάφραση: Φιλήμων Παιονίδης. Αθήνα: Πόλις.
- Telò, M. (2012). *Η Ευρωπαϊκή Θεώρηση των Διεθνών Σχέσεων*. Μετάφραση: Ν. Ζαρταμόπουλος. Αθήνα: Παπαζήσης.

- Weber, M. (1978). *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Μετάφραση: Μ. Γ. Κυπραίου. Αθήνα: Gutenberg.
- Wight, M. (2011). *Διεθνής Θεωρία: Τα τρία ρεύματα σκέψης*. Μετάφραση: Ηρακλεία Στρόικου. Αθήνα: Ποιότητα.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. (2017). *Ευρωπαϊκή Ένωση: Η Αναπόφευκτη Πρόκληση της Δημοκρατικής Νομιμοποίησης, Παλιές Έννοιες και Νέες Προκλήσεις*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Φραγκονικολόπουλος, Χ. Α. και Προέδρου. Φ. (2010). *Ο Εκδημοκρατισμός της Παγκόσμιας Διακυβέρνησης: Μία Εισαγωγή στην Κοσμοπολιτική Δημοκρατία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χειλά, Ε. (2006). *Διεθνής Κοινωνία: διαχρονικές και σύγχρονες αντιλήψεις. Η συμβολή του Παναγή Παπαληγούρα*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Χιλ, Κ. (2018). *Η εξωτερική πολιτική τον 21^ο αιώνα*. Μετάφραση: Π. Σουλτάνης – Γ. Κυριακόπουλος. Επιμ. Γ. Ευαγγελόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2005). *Για μια Ευρωπαϊκή Res Publica*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2010). *Οργανωμένη Πολλαπλότητα: Το μωσαϊκό της διεθνούς συμβίωσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2010). *Caritas Rei Publicae*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χρυσόχου, Δ. (2015). *Θεωρία της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης. Μια διαλεκτική συναρμογή*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2017). *Πολιτική: Μια εννοιολογία*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2017). *Γνωρίζοντας τον Κοινωνικό Κόσμο. Ορίζουσες ως ορίζοντες διεννόησης*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2020). *Πολιτειολογία των Ενώσεων*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Zweig, S. (2017). *Έκκληση προς τους Ευρωπαίους*. Μετάφραση: Σ. Τριανταφύλλου. Αθήνα: Μελάι.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Appiah, K. A. (2006). *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. London: Penguin.
- Archibugi, D., & Held, D. (1995). *Cosmopolitan democracy*. New York: Polity Press.
- Baghramian, M., & Ingram, A. (2014). *Pluralism: the philosophy and politics of diversity*. Routledge.
- Bauman, Z. (2012). *L'Europa è un'avventura*. GLF editori Laterza.
- Beck, U., & Grande, E. (2007). *Cosmopolitan Europe*. Polity.
- Beck, U. (2016). *The metamorphosis of the world: How climate change is transforming our concept of the world*. John Wiley & Sons.
- Beitz, C. R. (1999). *Political theory and international relations*. Princeton University Press.
- Bellamy, R. (2002). *Liberalism and pluralism: Towards a politics of compromise*. Routledge.
- Bellamy, R. (2019). *A Republican Europe of States: cosmopolitanism, intergovernmentalism and democracy in the EU*. Cambridge University Press.
- Bellamy, R., & Castiglione, D. (2000). *Democracy, sovereignty and the constitution of the European Union: the republican alternative to liberalism. The European Union and its Order*. Oxford: Blackwell.
- Beloff, M. (1963). *United States and the unity of Europe*. Brookings Institution.
- Bobbio, N., & Viroli, M. (2003). *The idea of the republic*. Polity.
- Brack, N. (2017). *Opposing Europe in the European Parliament: Rebels and radicals in the chamber*. Springer.
- Burke, E., & Langford, P. (1997). *The writings and speeches of Edmund Burke* (Vol. 1). Oxford University Press.
- Crouch, C. (2012). *Postdemocrazia*. Gius. Laterza & Figli Spa.

- Delanty, G. (1999). *Social Theory in a Changing World: Conceptions of Modernity*. Cambridge. Polity Press.
- Gutman Amy and Thompson Dennis, (1996). *Democracy and Disagreement*. Harvard University Press.
- Häberle, P. (2009). *Europäische verfassungslehre*. Baden Baden: Nomos.
- Habermas, J. (1992). *De l'éthique de la discussion*. Translated by Mark Hunaydi. Paris: Cerf.
- Habermas, J. (1996). *Postscript to between facts and norms. Habermas, modernity and law*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Habermas, J. (1998). *L'intégration républicaine: essais de théorie politique*. Fayard.
- Habermas, J. (2000). *Après l'État-nation: une nouvelle constellation politique*. Fayard.
- Habermas, J. (2011). *Zur Verfassung Europas: Ein Essay*. Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. (2014). *The divided west*. Translated by Ciaran Cronin. John Wiley & Sons.
- Habermas, J. (2018a). *Inclusion of the other: Studies in political theory*. John Wiley & Sons.
- Habermas, J. (2018b). *The postnational constellation: Political essays*. John Wiley & Sons.
- Harris, P. G. (2009). *World Ethics and Climate Change: From International to Global Justice: From International to Global Justice*. Edinburgh University Press.
- Held, D. (1995). *Democracy and the global order*. Cambridge. Polity.
- Herzfeld, M. (2016) [2005]. *Cultural intimacy: Social poetics and the real life of states, societies, and institutions*. Routledge.
- Hurrell, A. (2007). *On global order: power, values, and the constitution of international society*. OUP Oxford.
- Inwood, M. (1999). *A Heidegger dictionary*. Wiley Online Library.
- Jacobs, F. B. (2018). *The EU after Brexit: Institutional and policy implications*. Springer.
- Kant, I., & Gregor, M. (1996). *The metaphysics of morals*. Cambridge University Press.

- Keohane, R. O., & Hoffmann, S. (1994). *Institutional Change in Europe in the 1980s in The European Union*. London: Palgrave.
- Kinkela, C. (2001). *Die Rehabilitierung des Bürgerlichen im Werk Dolf Sternbergers (Vol. 3)*. Königshausen & Neumann.
- Kraus, P. A. (2008). *A union of diversity: language, identity and polity-building in Europe*. Cambridge University Press.
- Lamy, P. (2014). *L'Europe en première ligne*. Le Seuil.
- Lavdas, K. A., and Chrysochoou, D. N. (2011). *A Republic of Europeans: Civic Potential in a Liberal Milieu*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Linklater, A. (1993). *Men and citizens in international relations. A Reader in International Relations and Political Theory*. University of British Columbia Press.
- MacCormick, N. (1999). *Questioning sovereignty: law, state, and nation in the European Commonwealth (Vol. 104)*. Oxford: Oxford University Press.
- Majone, G. (2014). *Rethinking the union of Europe post-crisis: Has integration gone too far?.* Cambridge University Press.
- Marshall, T. H. (1964). *Class, citizenship and social development*. New York.
- McCormick, J. (1999). *The European Union: Politics and Policies*. Oxford: Westview.
- Morgan, G. (2009) [2005]. *The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration-New Edition*. Princeton University Press.
- Mudde, C., (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Nanz, P. (2001). *Europolis: constitutional patriotism beyond the nation state*. Manchester University Press.
- Olivi, B. και Santaniello R. (2005). *Storia dell'Integrazione Europea, dalla Guerra Fredda alla Costituzione dell'Unione*. Bologna: Il Mulino.
- Peter, S. (2002). *One World: The Ethics of Globalization*. New Haven and London.
- Peters A. (2001). *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*. Dunker & Humblot, Berlin.

- Pettit, P. (1997). *Republicanism: a theory of freedom and government*. Clarendon Press.
- Preston, P. W. (1997). *Political/cultural identity: Citizens and nations in a global era*. London: Sage Publications.
- Recchia, S. and Urbinatti N., (2009). *A Cosmopolitanism of Nations, Giuseppe Mazzini's writings on Democracy, Nation building, and International Relations*. Princeton: Princeton University Press.
- Reiss, H. (1970) [1991]. *Kant: Political Writings*. Translated by HB Nisbet. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rousseau, J. J. (2018). *Rousseau: The Social Contract and other later political writings*. Cambridge University Press.
- Ruby, C. (1996). *L'enthousiasme: essai sur le sentiment en politique*. Paris: Hatier.
- Sanahuja, L. C. (2017). *Toward Kantian Cosmopolitanism* (Vol. 231). Palgrave Macmillan.
- Schmidt, V. A. (2016). *The new EU governance: new intergovernmentalism, new supranationalism, and new parliamentarism*. Istituto Affari Internazionali.
- Singer, P. (2016). *One world now: The ethics of globalization*. Yale University Press.
- Sternberger, D. (1990). *Verfassungspatriotismus* (Vol. 10). Insel Verlag.
- Stone, W. F., & Schaffner, P. E. (2012) [1974]. *The psychology of politics*. Springer Science & Business Media.
- Taglioli, A. (2010). *La terra degli altri: traiettorie sociologiche del cosmopolitismo* (Vol. 101). Firenze University Press.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard University Press.
- Telò, M. (2016). *L'Europe en crise et le monde*. Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Telò, M. (2016). *Regionalism in Hard Times: Competitive and post-liberal trends in Europe, Asia, Africa, and the Americas*. Taylor & Francis.
- Tihanov, G., & Adams, D. (2011). *Enlightenment Cosmopolitanism*. Routledge.

- Weber, M. (1994). *Weber: Political Writings* (Cambridge Texts in the History of Political Thought) (P. Lassman, Ed.; R. Speirs, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiler, K., & Weiler, J. H. H. (1999). *The Constitution of Europe: 'Do the new clothes have an Emperor?' and other essays on European integration*. Cambridge University Press.
- Veca, S. (1990). *Cittadinanza: riflessioni filosofiche sull'idea di emancipazione*. Feltrinelli Editore.
- Viola, P. (2004). *L'Europa Moderna, Storia di un'Identità*. Torino: Piccola Biblioteca Einaudi.
- Viroli, M. (1995). *For love of country: An essay on patriotism and nationalism*. Clarendon Press.
- Viroli, M. (2002) [2000]. *Republicanism*. Trans. A. Shugar. New York: Hill and Wang.
- Viroli, M., & Bobbio, N. (2014). *Dialogo intorno alla repubblica*. Gius. Laterza & Figli Spa.
- Zagato, L., & Vecco, M. (2011). *Le culture dell'Europa, l'Europa della cultura*. Franco Angeli.

Συλλογικά έργα

- Archibugi, D., Koenig-Archibugi, M., & Marchetti, R. (Eds.). (2011). *Global democracy: Normative and empirical perspectives*. Cambridge University Press.
- Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. [2011] (2013). *Η παγκοσμιοποίηση της διεθνούς πολιτικής: μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*. Μετάφραση: Ελ. Ψευτελή και Ελ. Κοτσυφού. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Bellamy, R. & Castiglione, D., “Democracy, Sovereignty and the Constitution of the European Union: The Republican Alternative to Liberalism”, στο Z. Bañkowski

- & A. Scott (επιμ.) (2000). *The European Union and its Order*. Λονδίνο: Blackwell. Σελ. 171, 181.
- Bock, G., Skinner, Q., & Viroli, M. (Eds.). (1993). *Machiavelli and republicanism* (Vol. 18). Cambridge University Press.
- Cerutti, F., & Lucarelli, S. (Eds.). (2008). *The search for a European identity: values, policies and legitimacy of the European Union*. Routledge.
- Checkel, J. T., & Katzenstein, P. J. (Eds.). (2009). *European identity*. Cambridge University Press.
- Cicero, M. (2017). Cicero: On the Commonwealth and On the Laws, 2nd edition. J. Zetzel, (Ed.). *Cambridge Texts in the History of Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Romilly Jacqueline (2003). Η Γέννηση της Ευρωπαϊκής Συνείδησης, στο Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε. (2003). *Οι Ευρωπαίοι: Αρχαιότητα, Μεσαίωνα, Αναγέννηση*. τομ. Α'. Μετάφραση: Π. Μπουρλάκης. Αθήνα: Σαββάλας, 49-56.
- De Sio, L., Emanuele, V., & Maggini, N. (2014). *The European Parliament Elections of 2014*. Centro Italiano Studi Elettorali.
- Delanty, G. (Ed.). (2012). *Routledge handbook of cosmopolitanism studies*. Routledge.
- Doyle, M., & Recchia, S. (2011). Liberalism in international relations in Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino (eds), *International encyclopedia of political science*, Los Angeles: Sage, 1434-1439.
- Ελευθεριάδης, Π., Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως κοσμοπολιτική έννομη τάξη, στο Λάβδας, Κ. Α. και Χρυσόχόου, Δ. Ν. (2004). *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Πολιτική Θεωρία: Η Πρόκληση του Ρεπουμπλικανισμού*. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ennuschat, J. (2006). Der Leitspruch für Europa: "In Vielfalt geeint", Am K. Stern, P. J. Tettinger (Hrsg.), Berlin: Europäische Verfassung im Werden, BWV.
- Erickson, P. A., & Murphy, L. D. (Eds.). (2013). *Readings for a history of anthropological theory*. University of Toronto Press.
- Frowein, JA (2004). Constitutionalization of international law. *International Law — Human Rights — Constitutional Issues in Germany and Europe*. Am Völkerrecht und Internationales Privatrecht in einem sich globalisierenden

internationalen System, Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht.
Volume 39. 173-198

- Goisis, G. (2015). I tre anelli della cittadinanza: nazionale, europea e cosmopolita. L. Zagato e M. Vecco, (a cura di) *Citizens of Europe. Culture e diritti. Sapere l'Europa, sapere d'Europa*. (3, pp. 115-148). Venezia: Edizioni Ca'Foscari.
- Habermas, J. (2004). Why Europe needs a constitution. In Eriksen E.O., Fossum, J. E., and Menendez, A. (Eds.), *Developing a constitution for Europe*. Routledge, 34-50.
- Habermas, J. (2010). «Προπολιτικά θεμέλια του δημοκρατικού κράτους δικαίου;», στο J. Habermas και Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄. *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης: Λόγος και θρησκεία*. μετάφραση: Η. Τσιριγκάκης. Αθήνα: Εστία. 31-32.
- Hennette, S. and Piketty, T. and Sacriste, G. and Vauchez, A. (2017). *Για μια Συνθήκη Εκδημοκρατισμού της Ευρώπης*, μετάφραση: Δ. Η. Αντωνίου, Αθήνα: Πόλις.
- Hobbes, T. (1998). *Hobbes: On the Citizen*. R. Tuck & M. Silverthorne, (Eds.). Cambridge Texts in the History of Political Thought. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holden, B. (Ed.). (2013). *Global democracy: Key debates*. London: Routledge.
- Holmes, R. D. (2009). Experimental identities (after Maastricht). in Checkel, J. T., & Katzenstein, P. J. (Eds.). (2009). *European identity*. Cambridge University Press, 52-80.
- Hrbek, R. (2019). The Arduous Way Towards a Uniform Electoral System for the European Parliament. In Costa, O. (Ed.). *The European Parliament in times of EU crisis*. Palgrave Macmillan, 255-274.
- Macedo Stephen (1999) (ed.). *Deliberative Politics: Essays on Democracy and Disagreement*. Oxford University Press.
- Majone, G. (Ed.). (2002). *Regulating Europe*. London: Routledge.
- Martill, B., & Staiger, U. (2018) (Eds.). *Brexit and Beyond*. London: UCL Press.
- Müller, M. G. (2003). *Κράτος και Πολίτες*, στο Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε. (2003). *Οι Ευρωπαίοι: Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή*, τομ. Β΄. μετάφραση: Π.

- Μπουρλάκης και Σ. Κακουργιώτης και Κ. Γεωργοπούλου. Αθήνα: Σαββάλας, 232-247.
- Nicolaïdis, K. (2001). 'Conclusion: The Federal Vision Beyond the Federal State' in Nicolaïdis and R. Howse (Eds.). *The Federal Vision: Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Oxford University Press.
- Nicolaïdis, K., & Weatherill, S. (2003). (Eds.). *European Studies at Oxford: Whose Europe?: National Models and the Constitution of the European Union*. Oxuniprint: Oxford University Press.
- Nussbaum, M. C. (1999). Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;. Στο Μ. C. Nussbaum (Επιμ.). *Υπέρ Πατρίδος: Πατριωτισμός ή Κοσμοπολιτισμός;*. Μετάφραση: Αλ. Τσοτσόρου και Ελ. Μύστακας. Αθήνα: Scripta.
- Ξενάκης, Δ. Κ. (2013). *Κρίση στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Διλλήματα & επιλογές*. Κέντρο Ερευνών Προοδευτικής Πολιτικής. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Peters, A. (2006). The Constitutionalisation of the European Union—Without the Constitutional Treaty. In Riekman, S. P. and Wessels, D. (Eds.). *The Making of a European Constitution*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 35-67.
- Preuß, U. K. (2015, February). Revisiting the Rationale behind the European Union—the Basis of European Narratives Today and Tomorrow. In Van der Walt, J. and Ellsworth, J. (Eds.). *Constitutional Sovereignty and Social Solidarity in Europe*. Baden-Baden: Nomos, 193-220.
- Rafter, K. (2017). *Background to the 2014 Elections*. In Holtz-Bacha, Christina, Novelli, Edoardo, Rafter, Kevin (Eds.). *Political Advertising in the 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan, 17-25.
- Reiss, H. (1991). (Ed). *Kant Political writings*. Translated by H. Nisbet. Cambridge University Press.
- Ricci, D. M. (2020). A Political Science Manifesto for the Age of Populism. In Ricci D. M. (Ed.). *A Political Science Manifesto for the Age of Populism: Challenging Growth, Markets, Inequality and Resentment*. Cambridge: Cambridge University Press, i-ii.

- Rousseau, J. (2018). *Rousseau: The Discourses and Other Early Political Writings*. 2nd edition. V. Gourevitch, (Ed.). Cambridge Texts in the History of Political Thought). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, A. (2017). Liberalism, in Goodin, Robert E., Pettit, Philip, Pogge, Thomas. (2017), (Eds.). *A Companion to Contemporary Political Philosophy*. Blackwell Publishing Ltd., 360-382.
- Schmidt, V. (2019), Governance and the Crisis of Legitimacy: What future of Integration? in De Waele, J. M., Weyembergh, A., & Grevi, G. (2019). *Rethinking the European Union and its global role from the 20th to the 21st Century: Liber Amicorum Mario Telò*. Editions de l'Université de Bruxelles.
- Spyrakou, V. (2018). 'Perspectives of European Identity with features of patriotism and cosmopolitanism', in Panos Grigoriou & Philippe Poirier (Eds.). *Institutional, Political and Social Challenges for Europe in Crisis*. GovUnet Working Papers. Eurasia Publications. Volume. 1, 27-39.
- Spyrakou, V. (2019). European Identities and cultural diversity: A factor for the European integration? in Panos Grigoriou (Eds.). *Youth and Crises in Europe*, GovUnet Working Papers, Eurasia Publications. Volume. 2, 63-71.
- Στεφάνου, Κ. Α. και Καταπόδης, Γ. (2008) «Εισαγωγή», στο Στεφάνου Κ. Α και Καταπόδης, Γ. *Οι Ευρωπαϊκές Συνθήκες μετά την Αναθεώρηση της Λισσαβώνας*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Stoyanov, D. (2017). Central and East European Euroscepticism in 2014: Domestic Politics Matter!. In Nielsen, Julie Hassing, Franklin, Mark N (Eds.). *The Eurosceptic 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan, 103-124.
- Τσινισιζέλης, Μ., & Χρυσοχόου, Δ. Ν. (1995). *Ευρωπαϊκή Ένωση και δημοκρατία Δομικές συνθήκες και πολιτική διαδικασία: Συμβολή στη συζήτηση για την αναθεώρηση της συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Taylor, P. (1990). Federation and consociation as approaches to international integration, in Groom, A. J. R., & Taylor, P. G. (Eds.). *Frameworks for international co-operation*. Burns & Oates.

- Teitel, R. G. (1993). Reactionary Constitutional Identity Comparative Constitutionalism: Theoretical Perspectives on the Role of Constitutions in the Interplay between Identity and Diversity. In Rosenfeld, M., (Eds.). *Constitutionalism, Identity, Difference and Legitimacy*. Duke University Press.
- Thiele, U. (2011). Von der Volkssouveränität zum Völker (staats) recht Kant–Hegel–Kelsen: Stationen einer Debatte. na. Am Eberl, O. (Eds.). *Transnationalisierung der Volkssouveränität. Radikale Demokratie diessseits und jenseits des Staates*. Stuttgart: Steiner-Verlag, 175-196.
- Timmons, M. (2002). (Eds.). *Kant's Metaphysics of Morals: Interpretative Essays*. Oxford: Oxford University Press.
- Touraine, A. (1994). European Countries in a Post-National Era, in Rootes, C. and Davis, H. (Eds.) *Social Change and Political Transformation*. London: Sage Publications.
- Uhl, G. και Hesse, K. (2011). Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Gemeinwesens, Am Gernot, Uhl. (Eds.). *Die Stabilisierungsfunktion der Verfassung im politischen Prozess. Ein systemanalytischer Beitrag zur funktionalen. Verfassungstheorie*. Baden-Baden: Nomos, 39-43.
- Walker, N. (2003). Postnational constitutionalism and the problem of translation. In Weiler, J. H., & Wind, M. (2003). (Eds.). *European Constitutionalism beyond the State*. Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (1999). Ούτε πατριωτισμός ούτε κοσμοπολιτισμός. Στο: Martha Nussbaum (επιμ.), *Υπέρ Πατρίδος: πατριωτισμός ή κοσμοπολιτισμός*. Μετάφραση: Αλ. Τσοτσόρου και Ελ. Μύστακας. Αθήνα: Scripta, 145-150.
- Weiler, J. H. (1992). After Maastricht: community legitimacy in post-1992 Europe. Singular Europe: economy and polity of the European community after, in Adams, W. (Eds.). *Singular Europe: Economy and Polity of the European Community after 1992*, Ann Arbor: Michigan University Press, 11-41.
- Wring, D., Grill, C., Merkovity, N., & Deacon, D. (2017). Populist politics and the 'radical right' in 2014 elections. In Holtz-Bacha, Christina, Novelli,

Edoardo, Rafter, Kevin (Eds.). *Political Advertising in the 2014 European Parliament Elections*. London: Palgrave Macmillan. 97-117.

Φωτόπουλος, Ν. (2009). Από τον Μονοδιάστατο Άνθρωπο στην Αποικιοποίηση του Βιοκόσμου: Χέρμπερτ Μαρκούζε και Γιούργκεν Χάμπερμας απέναντι στη Νεωτερικότητα. Στο Κονιόρδος, Σ. Μ. (επίμ.). *Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg. 325-346.

Χρυσόχου Δ. Ν. (2003). Μορφές Ευρωπαϊκής Δημοκρατίας, σε: Μανιτάκης, Α., & Παπαδοπούλου, Α. Πρόλογος: Κουκιάδης Ι. *Η προοπτική ενός Συντάγματος για την Ευρώπη*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Χρυσόχου, Δ. Ν. και Τσινισιζέλης, Μ. Ι & Υφαντής, Κ., Σταυρίδης, Σ., Ξενάκης Δ. Κ (2009). *Ευρωπαϊκή Πολιτεία, Η Τέχνη της Συνδιάθεσης*. Αθήνα: Σαββάλας.

Valery, P. (2003). Χαρακτηριστικά του Ευρωπαϊκού Πνεύματος. στο Aymard, M. και Αρβελέρ, Ε., *Οι Ευρωπαίοι: Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, Αναγέννηση*. τομ. Α. Μετάφραση: Π. Μπουρλάκης. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 16-22.

Ψημένος, Ι. (2014). Αναπαραστάσεις του έθνους, της Ε.Ε. και της Ευρώπης από τα ΜΜΕ και τα πολιτικά κόμματα της Ελλάδας. στο Κασιμάτη, Κ. et al. (2014). *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα. Συγκλίσεις και Αποκλίσεις. Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής*. Πάντειο Πανεπιστήμιο. Αθήνα: Gutenberg, 127-157.

Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Τα βασικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Συνέλευσης. Οι τελικές εκθέσεις των ομάδων εργασίας. Οι θέσεις των κρατών και των κοινοβουλίων. Οι τοποθετήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Επιτροπής. Ιωακειμίδης Π.Κ. και Κασιμάτης Γ. (Επιμ.). Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, 2003.

Άρθρα και αναφορές

Alter, K. (2020). Comprehending global governance: International regime complexity vs. global constitutionalism. *Global Constitutionalism*, 9(2), 413–423.

Archibugi, D. (1995). Immanuel Kant, cosmopolitan law and peace. *European Journal of International Relations*, 1(4), 429-456.

- Beach, D., Hansen, K. M., & Larsen, M. V. (2018). How campaigns enhance European issues voting during European Parliament elections. *Political Science Research and Methods*, 6(4), 791-808.
- Beck, G. (2011). The Lisbon Judgment of the German Constitutional Court, the Primacy of EU Law and the Problem of Kompetenz-Kompetenz: A Conflict between Right and Right in Which There is No Praetor. *European Law Journal*, 17(4), 470-494.
- Beck, U. (2002). The cosmopolitan society and its enemies. *Theory, culture & society*, 19(1-2), 17-44.
- Bellamy, R., & Castiglione, D. (1997). Building the Union: The nature of sovereignty in the political architecture of Europe. *Law and philosophy*, 16(4), 421-445.
- Bellamy, R. (2010). Dirty hands and clean gloves: Liberal ideals and real politics. *European Journal of Political Theory*, 9(4), 412-430.
- Bellamy, R., & Castiglione, D. (2013). Three models of democracy, political community and representation in the EU. *Journal of European Public Policy*, 20(2), 206-223.
- Belluati, M. (2016). Signs of Europeanization?: the 2014 EP election in European newspapers. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 46(2), 131-150.
- Bieber, F. (2020). Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic. *Nationalities Papers*, 1–13.
- Birkenkötter, H. (2020). International law as a common language across spheres of authority? *Global Constitutionalism*, 9(2), 318–342.
- Brown, G. W. (2005). State sovereignty, federation and Kantian cosmopolitanism. *European Journal of International Relations*, 11(4), 495-522.
- Carl, N., Dennison, J., & Evans, G. (2019). European but not European enough: An explanation for Brexit. *European Union Politics*, 20(2), 282-304.
- Castiglione, D. (2009). Political identity in a community of strangers. *European identity*, 38-42.

- Chrysochoou, D. N. (1994). Democracy and symbiosis in the European Union: towards a confederal consociation?. *West European Politics*, 17(4), 1-14.
- Chrysochoou, D. N. (1995). European union and the dynamics of confederal consociation: Problems and prospects for a democratic future. *Journal of European Integration*, 18(2-3), 279-305.
- Chrysochoou, D. N. (2002). Europe's Republican Moment. *European Integration*, 4, 341-457.
- Clarke, H. D., Goodwin, M., & Whiteley, P. (2017). Why Britain voted for Brexit: an individual-level analysis of the 2016 referendum vote. *Parliamentary Affairs*, 70(3), 439-464.
- Clark, N. (2014). Explaining low turnout in European elections: the role of issue salience and institutional perceptions in elections to the European Parliament. *Journal of European Integration*, 36(4), 339-356.
- Costello, R., Thomassen, J., & Rosema, M. (2012). European parliament elections and political representation: policy congruence between voters and parties. *West European Politics*, 35(6), 1226-1248.
- Crombez, C. (2003). The democratic deficit in the European Union: Much ado about nothing?. *European Union Politics*, 4(1), 101-120.
- Crouch, C. (2016). The march towards post-democracy, ten years on. *The political quarterly*, 87(1), 71-75.
- Coleman, J. A. (1970). Civil religion. *Sociological Analysis*, 31(2), 67-77.
- De Beus, J. (2001). Quasi-national European identity and European democracy. *Law and Philosophy*, 20(3), 283-311.
- Delanty, G. (2005). The idea of a cosmopolitan Europe: on the cultural significance of Europeanization. *International Review of Sociology—Revue Internationale de Sociologie*, 15(3), 405-421.
- Delors, J. (2000). Ma vision d'une fédération des États nations. *Le Monde des débats*.
- Demertzis, N., & Eyerman, R. (2020). Covid-19 as cultural trauma. *American Journal of Cultural Sociology*, 1-23.

- Eckersley, R. (2007). From cosmopolitan nationalism to cosmopolitan democracy. *Review of International Studies*, 33(4), 675-692.
- Eleftheriadis, P. (2003). Cosmopolitan law. *European Law Journal*, 9(2), 241-263.
- Eugster, B., Jalali, C., Maier, M., Bathelt, S., Leidecker-Sandmann, M., Adam, S., ... & Demertzis, N. (2020). When do European election campaigns become about Europe? *West European Politics*, 1-25.
- Fabbrini, F., & Schmidt, R. (2019). The Composition of the European Parliament in Brexit Times: Changes and Challenges, *European Law Review*, 44, 711-725.
- Falkner, R. (2017). Rethinking Europe's external relations in an age of global turmoil: an introduction. *International Politics*, 54(4), 389-404.
- Fisher, L. (2020). Challenges for the EU Climate Change Regime. *German Law Journal*, 21(1), 5-9.
- Follesdal, A., & Hix, S. (2006). Why there is a democratic deficit in the EU: A response to Majone and Moravcsik. *Journal of Common Market Studies*, 44(3), 533-562.
- Follesdal, A. (2014). A Common European Identity for European Citizenship? *German Law Journal*, 15(5), 765-775.
- Giovannini, A., Polverari, L., & Seddone, A. (2016). Visions of Europe: emerging challenges for the European project in the aftermath of the 2014 European Parliament elections. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 46(2). 117-130.
- Glencross, A. (2011). A post-national EU? The problem of legitimising the EU without the nation and national representation. *Political Studies*, 59(2), 348-367.
- Guibernau, M. (2011). Prospects for a European identity. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 24(1-2), 31-43.
- Habermas, J. (1996). The European nation-state. Its achievements and its limitations. On the past and future of sovereignty and citizenship. *Ratio juris*, 9(2), 125-137.
- Habermas, J. (2003). Making sense of the EU: Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of democracy*, 14(4), 86-100.

- Habermas, J. (2007, January). Dispute on the Past and Future of international Law: transition from a National to a Postnational Constellation. In *The Proceedings of the Twenty-First World Congress of Philosophy* Vol. 13, 31-39.
- Hall, I. (2011). The triumph of anti-liberalism? Reconciling radicalism to realism in international relations theory. *Political Studies Review*, 9(1), 42-52.
- Harari, Y. N. (2020). The world after coronavirus. *Financial Times*, June 11, p.20.
- Hayden, P. (2000). From the law of peoples to Perpetual peace. *International Journal on World Peace*, 17(2), 47-61.
- Held, D. (1992). Democracy: from city-states to a cosmopolitan order?. *Political studies*, 40, 10-39.
- Held, D. (2003). Cosmopolitanism: globalisation tamed? *Review of international studies*, 29(4), 465-480.
- Herman, V., & Lodge, J. (1978). Democratic legitimacy and direct elections to the European Parliament. *West European Politics*, 1(2), 226-251.
- Hix, S. (2006). Why the EU needs (left-right) politics? Policy reform and accountability are impossible without it. *Politics: The Right or the Wrong Sort of Medicine for the EU*, 1-28.
- Hix, S., & Noury, A. (2012). Government-opposition or left-right. The institutional determinants of voting in Legislatures. *Political Science Research and Methods*, 4(2), 249-273.
- Hobolt, S. B., & De Vries, C. (2016). Turning against the Union? The impact of the crisis on the Eurosceptic vote in the 2014 European Parliament elections. *Electoral Studies*, 44, 504-514.
- Κονδύλης Παναγιώτης (2004), «Το πολιτικό και ο άνθρωπος – Βασικά στοιχεία της κοινωνικής οντολογίας», *Νέα Εστία*, τ. 156ος, Ιούλιος-Αύγουστος, 6–19.
- Kamminga, M. R. (2017). Cosmopolitan Europe? Cosmopolitan justice against EU-centredness. *Ethics & Global Politics*, 10(1), 1-18.
- Λάβδας, Κ. Α. (2001). Η ελευθερία ως μη-κυριαρχία και η υπεράσπιση της πολιτικής: η νεο-ρεπουμπλικανική προοπτική. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 5, 173-202.

- Laborde, C. (2002). From constitutional to civic patriotism. *British journal of political science*, 32(4), 591-612.
- Lacroix, J. (2009). Does Europe need common values? Habermas vs Habermas. *European journal of political theory*, 8(2), 141-156.
- Lamy, P. (2002). Stepping stones or stumbling blocks? The EU's approach towards the problem of multilateralism vs regionalism in trade policy. *World Economy*, 25(10), 1399-1413.
- Linklater, A. (2002). Cosmopolitan political communities in international relations. *International Relations*, 16(1), 135-150.
- Lord, C. (2017). An indirect legitimacy argument for a directly elected European Parliament. *European Journal of Political Research*, 56(3), 512-528.
- Luo, C. M. (2020). The Rise of Populist Right Parties in the 2014 European Parliament Election and Implications for European Integration. *European Review* 25(3), 406-422.
- MacCormick, N. (1997). Democracy, subsidiarity, and citizenship in the 'European Commonwealth'. *Law and Philosophy* 16, 331-356.
- Majone, G. (1998). Europe's 'democratic deficit': The question of standards. *European law journal*, 4(1), 5-28.
- Majone, G. (2002). The European Commission: the limits of centralization and the perils of parliamentarization. *Governance*, 15(3), 375-392.
- Majone, G. (2010). Transaction-cost efficiency and the democratic deficit. *Journal of European Public Policy*, 17(2), 150-175.
- Menent, M. (2016). A New European Constitutional Patriotism for Habermas. *Philosophy Study*, 6(8), 496-510.
- Menon, A. (2003). Member states and international institutions: institutionalizing intergovernmentalism in the European Union. *Comparative European Politics*, 1(2), 171-201.
- Mindus, P. (2012). Cittadinanza, identità e il sovrano potere di escludere. *Ragion pratica*, 2, 477-494.

- Misztal, B. A. (2003). Durkheim on collective memory. *Journal of Classical Sociology*, 3(2), 123-143.
- Montero, C. C. (2001). Between EU constitution and individuals' self: European citizenship. *Law and Philosophy*, 345-371.
- Moravcsik, A. (1993). Preferences and power in the European Community: a liberal intergovernmentalist approach. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 31(4), 473-524.
- Moravcsik, A. (2004). Is there a 'democratic deficit' in world politics? A framework for analysis. *Government and opposition*, 39(2), 336-363.
- Moravcsik, A., & Schimmelfennig, F. (2009). Liberal intergovernmentalism. *European integration theory*, 2, 67-87.
- Müller, J. W. (2007). Three objections to constitutional patriotism. *Constellations*, 14(2), 197-209.
- Müller, J. W. (2008). A general theory of constitutional patriotism. *International Journal of Constitutional Law*, 6(1), 72-95.
- Nicolaïdis, K. (2004). The new constitution as european 'demoi-cracy'?. *Critical review of international social and political philosophy*, 7(1), 76-93.
- Nicolaïdis, K. (2012). The idea of European demoicracy. *Philosophical foundations of European Union law*, 247.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2016). Trump, Brexit, and the rise of populism: Economic have-nots and cultural backlash. *Harvard JFK School of Government Faculty Working Papers Series*, 1-52.
- Nussbaum, M. (1994). Patriotism and cosmopolitanism. *The cosmopolitan reader*, 155-162.
- Nussbaum, M. C. (2008). Toward a globally sensitive patriotism. *Daedalus*, 137(3), 78-93.
- Nussbaum, M. C. (2012). Teaching patriotism: Love and critical freedom. *U. Chi. L. Rev.*, 79, 213-250.
- Pels, D. (2014). Europatriotism—Towards a Politics of the Heart. Heinrich Böll Stiftung, Europe for Citizens Programme of the European Union.

- Pernice, I. (1996). Die dritte Gewalt im europäischen Verfassungsverbund. *Europarecht*, 31, 27-41.
- Pernice, I. (2002). Multilevel constitutionalism in the European Union. *European law review*, 27(1/6), 511-529.
- Polzin, M. (2017). Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. *German Law Journal*, 18(7), 1595-1616.
- Popa, S. A., Fazekas, Z., Braun, D., & Leidecker-Sandmann, M. M. (2019). Informing the Public: How Party Communication Builds Opportunity Structures. *Political Communication*, 37(3), 329-349.
- Reif, K., Schmitt, H., & Norris, P. (1997). Second-order elections. *European Journal of Political Research*, 31(1-2), 109-124.
- Renan Ernest (1992), Qu'est-ce qu'une nation?, (translated by Ethan Rundell). Paris, Presses-Pocket.
- Rich, P. (2002). Civilisations in European and World History: A Reappraisal of the Ideas of Arnold Toynbee, Fernand Braudel and Marshall Hodgson. *The European Legacy*, 7(3), 331-342.
- Ridola, P. (2001). La Carta dei diritti fondamentali dell'Unione europea e lo sviluppo storico del costituzionalismo europeo. P. Costanzo (a cura di), "La Carta europea dei diritti. Atti del Convegno di Genova del, 16-17. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_it.pdf.
- Scheuer, A., & Schmitt, H. (2009). Dynamics in European political identity. *European integration*, 31(5), 551-568.
- Schimmelfennig, F. (2019). The choice for differentiated Europe: an intergovernmentalist theoretical framework. *Comparative European Politics*, 17(2), 176-191.
- Schmitter, P. C. (2003). Making sense of the EU: Democracy in Europe and Europe's democratization. *Journal of Democracy*, 14(4), 71-85.
- Skillington, T. (2012). Cosmopolitan justice and global climate change: toward perpetual peace or war in a resource-challenged world?. *Irish Journal of Sociology*, 20(2), 132-152.

- Skordas, A., & Zumbansen, P. (2009). Introduction-The Kantian Project of International Law: Engagements with Jürgen Habermas' The Divided West. *German Law Journal*, 10(1).
- Spinelli, A., Vers l'Union Européenne, Florence 13.6.1983, IUE.
- Spyrakou, V. (2017). Rethinking the synthesis in Europe – political identity issue as a factor of European integration, *European Politeia: Journal of European Public Law Organization*, 1-2, 195-227.
- Sterneberger Dolf (1979), “Verfassungspatriotismus”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 Mai.
- Stilz, A. (2011). Collective responsibility and the state. *Journal of Political Philosophy*, 19(2), 190-208.
- Stråth, B. (2002). A European identity: To the historical limits of a concept. *European Journal of Social Theory*, 5(4), 387-401.
- Taylor, P. (1991). The European Community and the state: assumptions, theories and propositions. *Review of International Studies*, 17(2), 109-125.
- Thomassen, L. (2006). The inclusion of the other? Habermas and the paradox of tolerance. *Political Theory*, 34(4), 439-462.
- Treib, O. (2020). Euroscepticism is here to stay: what cleavage theory can teach us about the 2019 European Parliament elections. *Journal of European Public Policy*, 1-16.
- Van der Eijk, C., & Franklin, M. N. (2004). Potential for contestation on European matters at national elections in Europe. *European integration and political conflict*, 32-50.
- Van Assche, J., Van Hiel, A., Dhont, K., & Roets, A. (2019). Broadening the individual differences lens on party support and voting behavior: Cynicism and prejudice as relevant attitudes referring to modern-day political alignments. *European Journal of Social Psychology*, 49(1), 190-199.
- Verhaegen, S., Hooghe, M., & Quintelier, E. (2017). The effect of political trust and trust in European citizens on European identity. *European Political Science Review*, 9(2), 161-181.

- Weiler, J. H. (1995). Does Europe need a constitution? Demos, telos and the German Maastricht decision. *European Law Journal*, 1(3), 251-253.
- White, J. (2010). Left, right and beyond: the pragmatics of political mapping. LEQS Paper, (24).
- White, J. (2015). Emergency Europe. *Political Studies*, 63(2), 300-318.
- Wincott, D., Peterson, J., & Convery, A. (2017). Introduction: Studying Brexit's causes and consequences. *The British Journal of Politics and International Relations*, 19(3), 429-433.
- Χρυσόχου, Δ. Ν. (2007). Η Ευρώπη ως συναρχία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 30, 43-74.

Διευθύνσεις διαδικτύου

- https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/democratic_deficit.html?locale=en
- <https://www.bbc.com/news/world-europe-27575869>
- <https://www.bbc.com/news/world-europe-48417191>
- <https://euobserver.com/eu-election/124149>
- <https://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/election-results-2014.html>
- https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/eb/eb81/eb81_first_en.pdf
- <https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/el/be-heard/eurobarometer/desk-research-post-ee2014>
- <https://europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2015/desk-research-post-ee2014/profile-of-voters/en-profile-of-voters-desk-research-post-201504.pdf>
- https://europarl.europa.eu/election-results2019/it/affluenza/?fbclid=IwAR1tyKQ7SHhLuPBC3ZIB_ZOIY2V6DaVIUHxj4YDjYzJ1NAIFKTNNcJCS9VQ

<https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20190523STO52402/elections-2019-highest-turnout-in-20-years>

<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/executive-summary/en-parlemeter-2018-executive-summary.pdf>

<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/expert-insight/en-parlemeter-2018-expert-insight.pdf>

<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2018/parlemeter-2018/results-annex/en-parlemeter-2018-results-annex.pdf>

<https://www.europarl.europa.eu/at-your-service/en/be-heard/eurobarometer/parlemeter-2018-taking-up-the-challenge>

https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eugs_review_web_0.pdf

<https://www.mfa.gr/en/index.html>

<https://www.liberal.gr/apopsi/kostas-labdass-i-krisi-apodomei-tin-europi-/294315>

<https://www.bild.de/video/clip/news-inland/litalia-il-paese-pi-colpito-dalla-catastrofe-del-corona-siamo-con-voi-wir-sind-b-69796188-69799274.bild.html>

<https://www.welt.de/debatte/kommentare/article207034031/Ursula-von-der-Leyen-Wir-brauchen-einen-Marshall-Plan-fuer-Europa.html>

<https://twitter.com/delorsinstitute/status/1243868865639206912?lang=en>

<https://plus.lesoir.be/291407/article/2020-03-31/coronavirus-sans-un-nouveau-patriotisme-europeen-le-declin-de-lunion-sera>

<https://blogs.lse.ac.uk/covid19/2020/09/08/simon-hix-shaping-the-post-covid-world>

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0049_EL.html?redirect

<https://neweuropeans.net/event/2557/international-day-democracy-quo-vadis-belarus-ukraine-and-russia?fbclid=IwAR0BISknCJvFeqVF-pIgwCEXSnOYLMQOHLOVzokw6jIcfN94-IYCNgKKws>

<https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/>

<https://foreignpolicy.com/2020/09/24/euroskeptic-europe-covid-19-trump-russia-migration>

www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/5/the-treaty-of-lisbon

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT>